

A LÍRA LOGIKÁJA

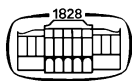
JÓZSEF ATTILA

NEMZETI KLASSZIKUSOK

Szerkeszti
SIPOS LAJOS

N. Horváth Béla

A LÍRA LOGIKÁJA
JÓZSEF ATTILA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

A borító festménye

ISBN
HU ISSN

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

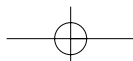
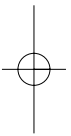
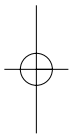
Első magyar nyelvű kiadás: 2008

© N. Horváth Béla, 2008
© Akadémiai Kiadó

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Szüleimnek és családomnak

I. Bevezető

„Határolt végtelenség” – írta József Attila az irodalmi műről. Ez a hegeli-marxi dialektikából formálódott szemléleti – és szemléletes – metafora mű és valóság összefüggését, József Attila-i elgondolását tárja fel, amelyet így fogalmaz meg a költő az *Irodalom és szocializmus*-ban: „Tehát azt tételezem, hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek.”¹ Ez a „végső egész” persze részek halmaza, amelyek különállóságukban is egészet alkotnak, s bonyolult összjátékukban, összehangzásukban építik úgy az egészet, hogy közben megtartják önállóságukat, entitást képezve, mert „a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás”. A műalkotás zárt rendszerszerűségének és a világ rendszer mivoltának áthasonító parallelizmusát így érzékelteti József Attila egy népmesemotívum kapcsán: „Tehát ebből az állításból, hogy az a táltos paripa parazsat uzsonnázik, művészileg szükségszerűen egész, önmagában lezárt világ keletkezik, – világ, amelynek minden pontja archimédeszi pont. Ennek a világnak a tényei nem a valóságos tények, azonban – és ez a fontos – e nem valóságos tények összefüggése valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek.”²

A József Attila-életmű immáron hetven éve lezárult végső egész, amelynek összefüggéseit, rendszerét és „archimédeszi pontjait” nemzedékek szemléltek, értelmezték, benne a „végső szemléleti egész” titkát is keresve. A világ törvényszerűségeire és a törvény fölfelérésére tragikus történelmi tapasztalatok tudatával és naiv történelmi ideák álmvilágában egyaránt ráismert egy kor, amely

¹ József Attila *Összes Művei* III., 92.

² I. m. 97.

föltekintett álmai gőzei alól. Egy másik pedig saját élettapasztalatát, történelmi létét a szomorú, homokos, vizes síkon merengve szétnéző, nem remélő ember sorsában ismerte fel, akinek már más nem adatott, mint okos fejével biccenteni. Ezek az olvasatok történelmi lét és valóság szigorú összefüggéseiben lelték meg a saját igazságukat, nem látván szükségesnek a „szemléleti egész” lehámozását a „végső szemléleti egészből”. Noha a recepció, az életmű olvasatának történelmi folyamatában nemegyszer szembekeverült „tartalom” és „forma”, a mű szemléleti mivolta és a „valóságos tények összefüggéseinek”, esztétikai összhangjának vélvén a tartalmat.

„Határolt végtelenség” – mondhatni József Attila életművéről, hisz több ezret tesz ki azoknak a könyveknek, tanulmányoknak, cikkeknek a száma, amelyek átfogó szemlélettel vagy csak egy motívumra, egy témára koncentrálnak értelmezik, írják le a maguk esztétikai tapasztalatát ebben a végtelenségben. Természetesen ez a tapasztalat szoros korrelációban képződik azzal a történetiséggel, ahogy a világról való gondolkodás változik, s ahogy a szemlélet és annak pragmatikuma, az értelmezői gyakorlat módosul, finomul vagy épp gyökeres fordulatot vesz. A József Attila-recepció történetisége pontosan érzékelteti azokat a történelmi fordulatokat, amelyek meghatározták vagy leképezték az értelmezői szándékokat és metódusokat.

József Attila halála másnapján vált nagy költővé. Az addig többnyire ígéretnek, tehetségnek tartott, s emberileg (le)sajnált, futóbolondnak nézett költőről kiderült, hogy zseni. Gyors hírnévét tragédiája, szörnyű halála alapozta meg. 1937. december 4-én 12 óra 45 perckor jelentette az MTI: „József Attila 32 éves író és esztéta, a Szép Szó szerkesztője, ma délelőtt Balatonszárszó álmában öngyilkossági szándékból egy tehervonat elé vetette magát. A mozdony kerekerei darabokra tépték.”³ 93 nekrológ, visszaemlékezés méltatta költészetét, emberi alakját, nagyrészt persze a nekrológok szemléletével. 1938 májusában 570 oldalon jelent meg verseinek gyűjteménye, kétezer példányban. A könyvkiadó,

³ *Kortársak József Attiláról I.*, 541.

Cserépfalvi Imre ezt írja: „A harmadik napon már nem volt belőle, azonnal utána kellett nyomni egy- vagy kétezer példányt, mert az érdeklődés folyamatos volt.”⁴ A költő utolsó kötetéből, a *Nagyon fájból* alig félszáz fogyott. „A költő életéről és életművéről való meditációkat a halál miatti veszteségtudat és a tragédia bekövetkezése nyomán feltörő kollektív felelősségérzet halotta át. Gyászoltak a pályarajzok és gyászoltak a műértelmezések.”⁵ – írja Tverdota György a kultuszképződés sajátos rendjéről, a „nekrológikákról”. S nemcsak a kultuszt megalapozó tragédia kiváltotta búnbakkeresési mechanizmusokra, hanem a József Attilát övező kortársi megítélésre is igaz Arthur Koestler jellemzése: „Banális volna, ha emberünk félreismeret zseni lenne, akit a halála után fedeztek föl – ez, mondhatni, klasszikus séma volna, és úgyszólván rendben lenne. A dolog azonban úgy áll, hogy József Attilát már 17 éves korában nagy költőként tartották számon, és mi mind tudtuk, hogy zseni, mégis engedték szemünk láttára szép lassan tönkremenni. Mielőtt ugyanis szentté avatták volna, azaz amíg élt, veszekedős, önfejű és nehezen elviselhető volt.”⁶

A „szentté avatás” a szocializmus korai időszakában történt meg, amikor József Attila a „munkásosztály nagy költője” lett. Ez a megállapítás alapvetően igaz, hisz József Attila 1930–1933 között valóban a munkásosztály költője volt és tagja a kommunista pártnak. Ugyanakkor a parasztság költője is volt, hisz számos népi, paraszti tárgyú verset írt ez alatt az idő alatt, és a polgári értelmiség költője is, hisz már a *Külvárosi éj* (1932) kötetben több olyan vers van, amely átítatódott a freudizmussal. A kommunizmus József Attila-képe azonban azokra a könnyen kisajátítható és ideológiaiilag kilúgozható művekre épült, amelyek az osztályharcot, a munkásságot frazeológiájukban is megjelenítették. Ez a leegyszerűsítő, kisajátító szemlélet alárendelte a művészi formát, az avantgárd jellegű versszerkezeteket, versbeszédet és metaforikus szemléletet a közvetlen politikai értelmezhetőség, átfordíthatóság kívánalmai-

⁴ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*, Bp., Gondolat, 1982, 180.

⁵ TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka. A József Attila kultusz születése*, Bp., Pannónia, 1998, 101.

⁶ *Kortársak József Attiláról II.* 1533.

nak. Az akkoriban íródott értelmezések, elemzések „ékesen” bizonyítják e szemlélet és elemzői gyakorlat politikumát és antipoétikusságát. A „munkásosztály nagy költője” kép nemcsak esztétikától mentes nézőpontjával idegenítette el az olvasók egy részét József Attila költészetétől, hanem azzal is, hogy kirekesztő szemlélete tabuként kezelte a freudi szemléletű alkotásokat s a kései verseket. Olyannyira, hogy a közkézen forgó gyűjteményes kötetekből ezek kimaradtak.

A történelem s a benne élő ember változásával József Attila költészetének más szegmensei kerültek előtérbe. Az 1960-as években nagyobb figyelmet kaptak a „bonyolultabb”, de még a mozgalmi időszakhoz tartozó versek, így a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, illetve később a politikasemleges *Óda*. Az elmozdulást és a merev szemlélettől való távolodást jelentette, ahogy Szabolcsi Miklós 1968-ban az *Eszméletet* elemezte. Az irodalmi strukturalizmus egy kései áthallásaként, de a magyarországi műértelmezői gyakorlatban újdonságot jelentve helyezte az elemzés középpontjába a nyelvi artisztikumot, a hangzásvilágot, s rendelte hozzá az adekvátnak tekintett elemzési módszereket. A kommunista párt szellemi köréhez, meghatározó tekintélyű képviselőihez tartozó Szabolcsi „belülről” formálta át, lassan depolitizálta a József Attila-képet, míg a korábban az irodalomtudomány perifériájára szorított Németh G. Béla „kívülről” tette ugyanezt. Nemcsak a kimondásra, a nyelvi megformáltságra helyezte a hangsúlyt, hanem a paradigmatis viszonyon is lazítani próbált. Az 1960–70-es évek újdonsága, a freudizmus újra fölfedezése együtt járt a marxizmustól való távolodással is, amint az Németh G. Béla óvatos fogalmazásából is kitűnik: „Nem az a kérdés számunkra ezúttal, igaza volt-e József Attilának Marx irányában; nincsenek-e benne azok az elemek latensen a marxizmusban, amelyeket ő Freudtól kívánt kölcsönözni, s kölcsönözhetők-e ezek egyáltalán egy más alapú fel fogásnál?”⁷ Noha Németh G. elhárítja, hogy József Attila költészetében a „marxi pszichológia”, azaz a freudomarxizmus határozottabb pozícióra tett volna szert, és egyáltalán „a pszichologiz-

⁷ NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 127.

mus irányába való eltolódást”, a 70–80-as évek kutatásai azonban egyértelműen ezeket az irányokat preferálták. Szőke György mélylélektani jártasságú verselemzései a freudi tanokat, fogalmakat mint a metaforikus beszéd alaprétégét mutatták ki, Erős Ferenc pedig a József Attila kortársai által is észlelt (és kárhoztatott) szintéziskísérletet, a freudomarxizmus szemléleti eredőit tárta fel. A 80–90-es években fellépő irodalomtörténészek Szabolcsi Miklós, Tamás Attila nyomán új irányokat szabtak a kutatásnak. Tverdota György az értekező József Attila-képet állította a feje tetejére, amikor a korábban az 1932–36-ra datált *Esztétikai töredékekről* kimutatta, hogy azok a fiatal költő költészetbölcseleti kísérletei, Croce és Pauler Ákos szellemiségében. József Attila gondolkodástörténetének alakulását Lengyel András vizsgálja munkáiban. A freudi tanok hatását és beépülését a kései József Attila gondolkodásában és mentalitásába Beney Zsuzsa érzékeny esszéi és Bókay Antal neofreudiánus szellemiségű tanulmányai kutatták. A motívumvizsgálatban Széles Klára, Szigeti Lajos Sándor strukturális, poétikai elemzései jelezték ez idő tájt az új irányt. Az ezredforduló táján pedig új értelmezői szemlélettel és módszerrel jelentkezett az a fiatal nemzedék, amely a Kulcsár Szabó Ernő képviselte irányt követi. A neohermeneutikai, dekonstruktivista szemlélet alapján a posztmodern poétika én-korrekcioit tartják meghatározónak József Attila költészetében.

Sokszólamú, kimeríthetetlenül végtelen ez a véges, töredékes életmű. Sokrétegűségét alapvetően az a folytonosság és folyamatszerűség alapozza meg, amely az életpálya alakulásából következően poétikai korszakokat, periódusokat is kijelöl. „Születtem, elvegyültem és kiváltam” – írta a költő magáról, mintegy mintát adva olvasóinak költészete szakaszolásához. Hisz valóban a korai költészet, az útkeresés időszaka után a megtalált poézist a tiszta költészet és a „proletár tiszta költészet” jelentette számára. Az elvegyülés a népi majd a kommunista mozgalomban, hogy egy társadalmi etikájú költészetet, formaművészetet teremtsen. S amikor 1933-ban kivált a kommunista mozgalomból, egy új poétikai korszak kezdetét is jelentette a közel féléves alkotói szünet, majd az alkotói válságból újrateremtődő poézis erejét reprezentáló *Eszmélet*. Az életmű szakaszolásában a legkézenfekvőbb megoldásnak a

poétikai-ideológiai szempontú korszakhatár-megállapítás tűnik – ahogy Veres András írja⁸ –, hisz nemcsak a kortársi kritikákban látszik ez a markáns megkülönböztetési elv, hanem az ideológiai alapvetésű recepcióban is. S ezt kétségkívül erősítette a költő is, aki a motívumvándorlás poétikai gyakorlatának egyéni változatát alakítva korai verseinek motívumait beleszőtte későbbi alkotásaiba, sajátos áthallásokat teremtve. A szövegek vándorlásának pedig azt a – nemcsak rá jellemző, de a kortársaiban heves ellenérzést kiváltó – módszerét alakította ki, hogy a verseit átdolgozta, politizálta, depolitizálta. Az életmű leírása ebből – a szövegek mozgásából, alakulásából – következően nehezen érvényesíthető. Vannak olyan „magányos” művek, amelyek nem illeszkednek egy adott időszak poétikai szemléletéhez ([*Magad emésztő!*, *Óda*), mások nyilvánvalóan alkalmi versek (*Levegőt!*, *Ars Poetica*, *Hazám*), illetve születtek a kommunista időszakban népi tematikájú versek, amelyek esetenként telítettek freudiánus szemlélettel (*Határ, Holt vidék, Medvetánc*).

Nem könnyű feladat tehát egy viszonylag rövid terjedelmű monográfiában összefoglalni József Attiláról való tudásunkat. Úgy, hogy érzékelhető legyen a kortársi recepció és a hatástörténet a maga irodalmi, történeti kontinuitásában és szakaszos változásaiban. Oly módon érzékeltetni e sokszínűséget, a gondolkodásmód, gondolkodástörténet variabilitását, hogy az artikulálódó József Attila-kép minden markáns alakítója jelen legyen, a gyakran eltérő nézetekkel, műértelmezésekkel. A hatalmas terjedelmű szakirodalomból (Szabolcsi Miklós monográfiája befejeztéig ötezer tételt becsül, ami mára, különösen a centenárium bőséges termésével, megközelítheti a hatezret) csak válogatni lehet, s idézni is csak röviden, inkább összefoglalni s utalni más forrás lelőhelyeire. Annál is inkább, hisz Szabolcsi Miklós hatalmas négykötetes monográfiája bőséges életrajzi, kortörténeti, irodalomtörténeti háttéranyagot szolgáltat.⁹

⁸ VERES András (2005) *A József Attila kutatás dilemmái* = „Mint gondolatjel, vízszintes a tested” 70.

⁹ SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója 1905–1923* (1963); *Érik a fény 1923–1927* (1977); *Kemény a menny 1927–1930* (1992); *Kész a leltár 1930–1937* (1998).

Könyvem – mint fejezetcímei is mutatják – az életmű, a korpusz alakulását, változását mutatja meg a művek tükrében. Nem szakítja el a poézist az életművet létrehozó költő József Attilától és a személyes létében megmutatkozó József Attilától, de nem is tekintí szempontnak az élettörténet és a költészettörténet egybevetését, összefüggésrendszerének feltárását. Azzal együtt, hogy a művet az alkotó hozta létre, hogy a József Attila-i életsors, a lélek és test harmóniája és szenvedéstörténete materializálódott verssé, szövegtestté, az alkotást nem tekintem sem biográfiai, sem lélektani, orvosi dokumentumnak. Ugyanakkor nem hiszem, hogy az esztétörténeti, filozófiai, mélylélektani kontextus nem járulna hozzá a szöveg, az alkotás alkotásvoltának jobb megismeréséhez. A referenciák nem a kód feloldását, a szöveg poétikumának rejtjelezett kulcsát jelentik a mai elemzők számára, hanem a szöveg keletkezésének koordinátáit.

Egy monográfia nem nélkülözheti az irodalomtörténeti, esztétörténeti, társadalomtörténeti – és jelen esetben – lélektani alapvetést. Ugyanakkor e tudományok, aktualizált történetük csak háttérrel jelentenek az olvasónak a mű, a vers rétegeinek alaposabb szemléletéhez. A könyvet ugyanis a József Attila-versek s a prózai írásainak értelmezései építik föl, kiteljesítve szövegét. Arra törekedtem, hogy az olvasó mind szélesebb spektrumát ismerje meg az értelmezéseknek, de a már említett fizikai korlátból következően, válogatva az egyes értelmezői iskolák, eljárások reprezentáns szövegei közül. A mű értelmezésének történetiségét is érzékeltetem az olvasóval, amikor a különböző időszakok megközelítéseiből – ideértve a mai, olykor provokatívan újszerű elemzéseket – idézve jelzem a József Attiláról való gondolkodás sokszínűségét. (Azzal együtt, hogy nem tartom e műfaj keretébe tartozónak az enyémtől eltérő nézetekkel való disputát.)

Az irodalmi mű esztétikáját tekintem olvasási gyakorlatom alapjául, mintegy a műalkotás autonóm voltát rendszerszerűségében, nyelvi vitalitásában és virtuális tárgyiasságaiban. Az olvasás a művel folytatott diszkurzus, amely új olvasati rétegeket eredményez, s nemcsak az eltérő olvasási stratégiát követő befogadóknak. Ha nem is hihető a befogadás végtelenségére hagyatkozó tétel, de mindenképp az olvasás aktusában telítődik meg élettel, s teremtető-

dik meg a mű, a szöveg. Kosztolányi írta, hogy a könyvet mindig ketten alkotják: az író, aki írta és az olvasó, aki olvassa.

József Attila egy kései töredékében írta ezt az összetett jelentésű mondatot: „Csak az olvassa versemet, ki ismer engem és szeret”. Noha a töredék talán a pszichoanalízisre utal „a tigris és a szelid őz” szívben elidőző freudi metaforikájával, de a mondat grammatikája megengedi, hogy a mélylélektannal esetleg nem szimpatizáló is „olvassa” verseit. Én régóta olvasom, „hivatásos olvasóként” lassan három évtizede, s nemcsak a pszichoanalitikus fogantatású műveit. Ebben a munkában arra vállalkozom, hogy azt a József Attilát rajzoljam meg, aki az én szívemben „elidőz”. A szakirodalomra, a József Attila-kutatók, a kollégáim munkáira is hagyatkozva azt a József Attilát szeretném elemzéseimmel megmutatni az olvasónak, akit szeretek és akit (meg)ismerni és (meg)szeretni ajánlok fiatal és érettebb olvasónak egyaránt.

Több kötetben írtam már meg a József Attiláról való gondolkodásomat, népiségétől kezdve freudomarxizmusáig. Ebben a munkámban is támaszkodom ezekre, olykor kisebb szövegeket átvéve, azokat alakítva. Elsősorban *A betedik* (1999), a *József Attila* (kismonográfia, 2000) és az *Egyéniség és valóság* (2006) szolgálnak alapul a mostani könyvhöz. És beépítettem azokat a gondolatokat is, amelyeket József Attila-kutató kollégáimtól hallottam, „szóbeli közlésként”, olykor elfeledve, hol, milyen konferencián, disputában ki vetette fel. (Amint a magam gondolataira is ráismerek néha mások műveiben, a József Attila-kutatás termékeny diszkurzusának eredményeként.)

Köszönetet mondok – posztumusz – Szabolcsi Miklósnak, aki mint fiatal vidéki középiskolai tanárt a 80-as években segített, Tamás Attilának, aki ugyancsak ösztönző segítséget nyújtott és Tverdota Györgynek a baráti tanácsaiért, szakmai segítségéért. Köszönetemet fejezem ki József Attila-kutató kollégáimnak s a könyv szerkesztőjének, Sipos Lajosnak. Legelőbb persze feleségemnek jár a köszönet.

2007. december

II. A pályakezdés

A modern magyar költészet meghatározó jelentőségű alkotója 1905. április 11-én Budapest Ferencváros kerületében, a Gát utca 3. számú házban született.¹ A csecsemő rendkívüli súlya, öt és fél kilója, a családi legenda részévé vált.² Mint ahogy az is, hogy anyjának álmában egy ősz öregember megjövendölte, fiából nagy ember lesz. Ezért kapta a gyermek az Attila nevet. A kisfiú a család kedvence, hisz az apa vágya teljesült, a két elhalt fiúgyermek után a két lány mellé ismét fia született.

Pöcze Borbála és Iosifu Aron Budapesten ismerkedett meg, s 1900-ban három gyermek megszületése után összeházasodtak. „Apánk Erdélyben, Féregyházán született 1871-ben. Apjáról csak annyit hallottam, hogy hegyi pásztor volt, pakulár. Apánk legénykorában végigvándorolta Erdélyt, Romániát, Szerbiát. Tudott románul, szerbül, tótul, németül, és útjában sokféle mesterséget megtanult. Mint vándorlegény gyalog jött Pestre, ahol szappanfőző lett” – írja József Jolán apja kalandos életéről.³ Itt találkozott

¹ SZABOLCSI Miklós négy kötetes monográfiája részletesen ismerteti József Attila életrajzát. A *Fiatalkor indulója* feltárja az apa, anya származását, családi, rokonai viszonyait, 11–17., 23–25.

² A családi legendákat JÓZSEF Jolán regényes életrajza írja le (*A város peremén*, Bp., Athenaeum, 1950). József Jolán első, az öccse életét bemutató könyve (*József Attila élete* Bp., Cserépfalvi, 1940) lényegesen tárgyilagosabb, hitelesebb, mint a kommunista időszakban, a „munkásosztály nagy költője” ideológia jegyében újrarajzolt kép. Sok életrajzi adatot tartalmaz NÉMETH Andor könyve, amelynek adatai, leírásai közvetlen forrásból, magától a költőtől származnak, illetve személyes élményből, tapasztalatból (József Attila, Bp., Cserépfalvi, 1944, illetve *József Attiláról*, Bp., Gondolat, 1989). A *József Attila Emlékkönyv* a kortársak visszaemlékezéseivel ugyancsak forrásként szolgál az életpálya megismertetéséhez (Szabolcsi Miklós, szerk., Bp., Szépirodalmi, 1957).

³ JÓZSEF Jolán, *i. m.*, 5.

a Szabadszállásról szökött cselédlánnyal, s miután leszerelt a katonaságtól, összeköltöztek. A házasság nyugalma az apa kocsmázó, kártyázó kedve és nyughatatlan természete gyakorta felborította. Nagy terveket szőtt, messzi tájakra vágyott, mígnem 1908. július 1-jén eltűnt családja életéből.⁴ „Csak most értem meg az apámat, / aki a zengő tengeren / nekivágott Amerikának” – szóltatja meg a költő a családi legendát 1937-ben, noha ekkor már ő is tudja, hogy apja nem Amerikába ment. Méliusz József és Szabolcsi Miklós kutatásai végigkövették útját: előbb Romániába távozott, majd visszatért Esztergomba, később Újvidékre ment, végül Temesvárott telepedett le. Újra megnősült, s két héttel előbb halt meg, mint költő fia.⁵

Pócze Borbála 1875-ben született egy kiskun szegényparaszti családban, harmadik gyermekként. Anyja egyedül nevelte gyermekeit, mert férjét hűtlensége miatt elzavarta. A kicsapongó, magányos férfi a falu szerűjében tengette életét, mígnem egy télen megfagyott. Alakját a *Dörmögő*ben örökölte meg József Attila. A József-gyerekek a legidősebb testvérnél töltötték szabadszállási napjaikat, aki gyermektelen feleségével italozó életmódot folytatott. „Mindenesetre jellemző, hogy a tizenöt éves korában Budapestre költözött s onnét soha többé haza nem látogató Borbála éppen ehhez a bátyjához küldi gyermekeit. Valószínű, hogy a maga, számos egyéb forrásból sejtett, átlagostól eltérő természete ebben a testvérében találta meg természetes szövetségését...” – írja Beney Zsuzsa az anya személyiségét rekonstruáló tanulmányában.⁶ Pócze Borbálát az anyja tizenöt éves korában férjhez akarta

⁴ Az apa egy évvel később levelet ír Craiovából Jolánnak, amelynek tört magyarságú soraiban így magyarázza elválásukat. „...de bizom nagyon szomorúság van az én szívemben hogy ti mien szegények vagytok de mit tehetek én, hogy a kedves mamátok elkergette a tik kedves kenyér kereső apátok...” (Szabolcsi Miklós, *Fiatal életek indulója*, 20.) Az apa még utal arra, hogy felesége úgy járt el, mint annak anyja, aki elkergette férjét.

⁵ József Attila 1936-ban a Brassói Lapoknak adott nyilatkozatában így szól apjáról. „Két és fél éves voltam amikor *apám Budapestről kivándorolt Brailába*. Ott maradt és azóta sohasem is láttam.” (Kortársak *József Attiláról* I. Bp., Akadémiai, 1987, 420.) Az Amerika-legendát valószínűleg az apa levele alapozta meg. („akkor a papátok fog meghalni idegen földbe, amérikába”), s válik a kései költészet toposzává.

⁶ BENEY Zsuzsa, *A gondolat metaforái* Bp., Argumentum, 1999, 281.

adni, de ő inkább a menekülést választotta: „A nem akaródzó lányt előbb szép szóval puhította, amikor ez nem használt, sodrófával úgy helyben hagyta, hogy tényleg »egy szál pendelyben« ment világgá a háztól. Pestre került szolgálonak.”⁷

Az anya alakjáról a kései versek bonyolult és ellentétes vonásokból összeálló képet rajzolnak meg. A szenvedélyes olvasó, a ponyvafüzeteket valósággal faló, így olykor a családjáról is megfélelmező asszonyra nehéz sors várt férje távozása után. Mély depressziójából nehezen lábalt ki, majd heroikus küzdelemben kezdett. József Jolán öccse életéről írott könyve végigköveti azt a szenvedéstörténetet, amelyet a gyermekeivel egyik lakásból a másikba hányódó, nélkülöző, megaláztatásokat eltűrő asszony átélt. 1910-ben aztán úgy döntött, hogy a két kisgyereket, Etát és Attilát, az Országos Gyermekvédő Liga akciójában nevelőszülők-re bízta. Így kerültek a gyerekek Öcsödre.

„Öcsödön rossz volt” – olvasható egy helyütt a pszichoanalitikus iratban, a *Szabad-ötletekben* (1936). Etus libapásztor volt, Attila disznókat őrzött. Életük nem lehetett keményebb, mint más parasztyereké, ám egyedüli támaszuk, a mama, messze volt, s ruházatuk is hirdette, menhelyi gyerekek. Attila a kalapot kicsipkázta, amiért megverték. „Másodszor is kicsipkéztem a szélét, ismét nagyon megverték / pedig én így akartam otthon lenni – mért vagyok én menhelyi gyerek” – írja a *Szabad-ötletekben*.⁸ Persze ez a gyermekkori sérelmeket felidéző, felnagyító analitikus írás belehelyezi az öcsödi veréseket az élettől elszenvedett veszteségsorozatba.⁹ Ugyancsak egy kései alkotás, az 1937 tavaszán írott *Curriculum vitae* emlékezik egy másik súlyos sérelemre: „...Itt éltem hét éves koromig, már ekkor dolgoztam, mint általában a fa-

⁷ JÓZSEF Jolán, *i. m.*, 6.

⁸ *Miért fűj ma is*, Bp., Balassi-Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992, 434.

⁹ Az *Elégiaiban* is oly emblemikus szerepű verésélményt, az Öcsödre való visszatulást József Eta visszaemlékezése nem támasztja alá: „Attila kétszer kapott ki a Gombaiéktól. Késő nyár volt. Összejöttek a családtagok és a gazda azt mondta »Pista, nézd meg a lovakat.« Attila kiment, majd visszajött, leült hallgatva falusiak rémtörténeteit fejnélküli emberekről s másról. Attila csöndben hallgatta: később kiderült, hogy baj van a nadrágjával, mert nagyon megijedt a lovaktól. Akkor nagyon kikapott, ostorral verte meg a gazda.” JÓZSEF Eta, *Gyermekkor = József Attila Emlékkönyv* 28–29.

lusi szegénygyerekek – disznópásztorkodtam. [...] Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe.”¹⁰ Persze az utolsó mondatot már a lélektanban jártas, névmágiáról elméletet kialakító költő teszi hozzá az öcsödi történethez, mintegy magyarázva életének kudarcait. A művek is vallanak erről az időszakról, a versekben sok motívum van, amelyek háttérében az öcsödi élmények sejthetők (*Istenem, Medáliák, Nem emel föl*).

Az öcsödi hányattatás 1912 júniusában véget ért, a mama hazavitte gyerekeit. Mosásból próbálta eltartani családját, amint az *Anyám a mosásban*, a *Mama*, a *Dunánál* utal is erre. Majd a gyerekek is segítettek. A Világ moziban takarított a mama, Jolán jegyzető volt, Eta édességet árult, Attila vizet. „Úgy segitettem anyámnak, ahogy tudtam. Vizet árultam a Világ moziban. Fát és szemet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűteni valónk. Színes papírforgót csináltam és árusítottam a jobb sorsban élő gyerekeknek” – emlékezik a költő a *Curriculum vitae*-ben¹¹. A gyermekkoruk ezek az élményei számos kései vers emléktöredékeiben tűnnek fel: az említett falopás az *Eszméletben*, a *Kirakjék a fát* című versben, a forgókészítés a *Kész a leltárban*. Ugyancsak a kései művek gyakori motívuma a gyermekkori verésélmény. A *Szabad-ötletek* szinte szimbólummá növeli azt a verést, amit a fiú a bukták elcsenéséért kapott. Az *Öngyilkosság* ugyancsak a jelen (1935) lélektani állapotából vetíti ki a Jolántól kapott pofonok megbosszulását, a keményítőívást: „Én majdnem végtelenül boldog voltam, hogy a mama fölvetett a karjára. Minden vádat elfelejtettem, csak erősen odasimultam hozzá. Ismét felcuklott belőlem a sírás, mert azt éreztem, hogy akkor lennék tökéletesen boldog, ha a mama úgy vett volna fel, [...] hogy én nem csináltam volna azt, amit csináltam.”¹²

¹⁰ József Attila *Összes Művei IV.*, 34.

¹¹ *I. m.*, 35.

¹² *I. m.*, 26.

A József-család életében javulást hozott a szép nagylány, Jolán házassága.¹³ Első férje is segítette őket, ám a Pásztai Elemérrel kötött házasság rövid idő után felbomlott. A Makai Ödönnel való megismerkedés új korszakot jelentett: anyagi biztonságot, Jolánnak utazást. Makai a családot is segítette a mama egyre súlyosbodó betegsége idején. 1919. december 27-én meghalt Pócze Borbála. Nevét, alakját fájdalmas szépségű versével tette halhatatlanná fia, aki elbúcsúzni sem tudott anyjától, hisz élelemért Szabadszállásra utazott:

A vonattetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholse voltál.

(*Kései sirató*)

A mama halála után dr. Makai Ödön lett a gyerekek gyámja. Jolán valódi származását férje eltitkolta családja elől, félve a kiközösítéstől, így erdélyi menekültként, Lippe Lucie néven mutat-
ta be szerelmét. Ebből a titkolózásból kijutott a kisebb testvérek-
nek is. Etus szobalányként Attilával a cselédszobában lakott, s
nővérüket „nagyságos asszonynak” szólították idegenek előtt. Az
apjától örökölt szerepjátszó hajlammal megáldott Jolán is szen-
vedett ettől a színjátéktól, ám ez volt a jólét ára. Makai megpró-
bálta Attila sorsát is elrendezni, így Nyergesújfalura a szaléziánu-
sokhoz adta kispapnak. A fiú azonban megszökött, mert görög-
keleti vallásúként nem akart áttérni. „Egy tavaszon és nyáron át az
Atlantica Tengerhajózási Rt. Vihar, Török és Tatár nevű von-
tatógőzösein szolgáltam” – idézi fel a *Curriculum vitae* az ezután
történeteket.¹⁴ Végül megoldódott Attila sorsa. Miután magánúton
levizsgázott a polgári negyedik osztály anyagából, Makai beíratta
a makói gimnáziumba, s az internátusban szállást is kapott. „a ro-
konok / úgy hívták: Többé-itt-ne lássam” – emlékezik erre az
időre, eltávolítására, az önmagának szentelt vers (*József Attila*).

¹³ József Jolán életéről: VALACHI Anna, *József Jolán, az édes mostoha*, Bp., Papirusz Book, 1998, 40.

¹⁴ *József Attila Összes Művei IV.*, 35.

Makó, ez „a kis vidéki város” a költői szárnypróba idején viszonylag nyugodt otthont biztosított.¹⁵ Tanárai hamar felfedezték tehetségét. Gebe Mihály, az internátus igazgatója és Galamb Ödön otthonát is megnyitotta a magányos, szeretetre éhező fiú előtt. Attila szerelemre lobban Gebe Márta iránt, ám a hódoló, epekedő versek nem hatották meg a lányt. A *Névnapi dícséretet*, ezt a petőfis, adys hangzásokból összeálló vallomást a költő előtt téptte össze Márta, mert túl célzatosnak tartotta.¹⁶ A *Csókkérés tavasszal* csokonais áthallásaiból azonban már kitűnik a mesterségbeli tudás. A makói értelmiség körébe fogadta az ifjú poétát, és Espersit János házában gyakran részese a társasági életnek. Itt ismerkedik meg Juhász Gyulával is.

„A Parnassusra is elindultam (!). A Szegedi Színház és Társaság közölte két versem és olyan dicsériadát zengett rólam, hogy szinte belekábultam”¹⁷ – dicsekszik „kedves gyámjának” első költői sikerével. Makai lassan megengyhül, s nem ellenzi a fiú költői próbálkozásait. József Attilának szüksége van támaszra, amit jelez ekkori öngyilkossági kísérlete is. A Márta-szerelem kudarcán neki keseredvén, megevett 60 aszpirint. Pedig valóban megindult a Parnasszusra vezető úton. Juhász Gyula tudósítja szándékáról: „azon tűnődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen felfedezni”¹⁸. Szegedi, makói lapokban megjelenik több verse, s makói nyomdász barátai *Lovas a temetőben* címmel tervezett verses füzetét akarják titokban kinyomni. 1922 decemberében, karácsonyi ajándékként, megjelenik első kötete, a *Szépség koldusa*. Előszót, szíves ajánlást Juhász Gyula ír: „József Attila Isten kegyelméből

¹⁵ A makói időszakról: SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*, 205–287. TÓTH Ferenc *József Attila Makói évei* című könyve bemutatja a József Attila ekkori életében szerepet játszó barátokat, tanárokat, atyai barátokat, szerelmeket. („Az otthonom pedig hát ott, Makón van”. *József Attila Makói évei*, Makó, 2005.)

¹⁶ VALACHI Anna, *József Attila* Bp., Elektra, 1999. A fiatal költő makói múzsái még: Szilágyi Kató (TÓTH Ferenc, *i. m.*, 318–328.) és Espersit Mária, a versek Cacája (*i. m.*, 328–340.). A *Lányszépség dícsérete*, az *Ó szőke csókok partja*, az *Asszonyvárás asszonyszobor mellett* vall a Caca iránti epekedő szerelemről. A vers erotikáját Ady asszonyalakjai hagyományozták át. (Ady és József Attila szellemi kapcsolatáról: BALOGH László, *József Attila Ady-képéről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1997/679–686.)

¹⁷ *József Attila levelezése*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Bp., Osiris, 2006, 33.

¹⁸ *I. m.*, 27.

való költő, ezt meg lehet és meg is kell mondani, és nagy fiatalságra olyan ígéretekkel teljes, amelyeknek beváltása – és ez nem csak és nem mindig a költőn múlik egészen – őt a jövődő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni.”¹⁹

József Attila korai költői pályájának a *Nyugat* költészete szabirányt.²⁰ Kosztolányi impresszionista hangulatai, Tóth Árpád melankoliája, Babits rímjátékai sajátos szint kölcsönöznek az első verseknek. A *Szépség koldusa* csaknem felét a szonettek adják, ami éppúgy értelmezhető a nyugatos formakultusz hatásaként, mint a fiatal poéta erőpróbájaként. A gyakori háromszavas címek az Ady iránti rajongás lenyomatai. Ady istenességét hallhatjuk a *Keserű nekifohászzkodás* vagy a *Fohászodó ének* az Úrral folytatott dialógusában is, amint a magyarság-versek ostromozó, káromló hangjának utórezgése a *Nem tudunk élni*, a *Hymnus az Élethez*. A gyakori nagybetűs szavakkal jelzett elvonatkoztatások (Szépség, Vágy, Gond, Élet, Halál), a mármorkultusz, a spleen a fiatal költő intellektuális élményei, egy poétikai hagyomány továbbéltetése, újragondolása. Az Ady-hatás azonban nem csak szövegegyezésekre, áthallásokra korlátozódik.

József Attila most, majd később is, népi korszakában, Ady nyomdokain halad. Kamaszkori szerelmeit a mester nyomán formálja át „nagy titokzatos, érzéki asszonyokká” – mint Szabolcsi Miklós találóan jellemzi ezeket a kicsit fellengzős, modoros, szerelemkérő, könnyörgő verseket.²¹ A szerelem és a halál gyakran elválaszthatatlan élmény (*Távoli ének*, *Asszonyvárás asszonyszobor mellett*). Ady „nagyranőtt Krisztusainak” alteregói a József Attila-i versek stilizációi, s majd ez a verstípus szolgál keretül az Úrral való perlekedés, vele való elégedetlenség, a lázadás megszólaltatására (*Mert ismeretlenünknek tetszik*, *Lázadó Krisztus*).

A korai versek közül viszonylag egységes hangnemmükkel kiemelkednek azok a tájversek, paraszti zsánerképek, amelyeken itt-ott Juhász Gyula hatása érezhető. Az első makói évben a nyarat

¹⁹ *Kortársak József Attiláról I.*, 28.

²⁰ A fiatal költő és a *Nyugat* első nemzedékének téma- és motívum kapcsolatáról szól TVERDOTA György, *Iblet és eszmélet*, Bp., Gondolat, 1987, 135–155.

²¹ SZABOLCSI Miklós, *Fiatallételek indulója*, 332.

Mezőhegyesen töltötte József Attila, házitanítóskodással próbálta kiegészíteni gyámja támogatását, majd a következő évben Kis-zomboron kukoricacsöszként dolgozott.

A falusi-paraszti valóság gyermekkori élményeit megerősíteték az ifjúkori tapasztalatok, s a Juhász Gyula-versekben látott poétikai minta.²² A *Jámbor tehen* idillikus zárlatában, az *Aratás*ban, a *Kukoricaföld* pasztellszíneket ellenpontoszó valóságábrázolásában már a kortárs kritika is a szegedi mester hatását láttatta.

Az első kötetről jobbra barátok írtak. A recenziókban vissza-cseng a Juhász Gyula-i méltatás. Ugyancsak visszatérő motívum ezekben az írásokban az árvaság, a szegénység mint ihlető élmény. Valószínűleg Hont Ferenc teremti meg azt a „hagyományt”, amelyet sokáig követ a József Attila-recepció.²³ A kritikusok előszámlálják a költő szenvedéseit, így a biográfiához rendelve a költészetet.

Az önálló kötet, a baráti körökben szerzett siker arra az elhatározásra juttatják a fiatal költőt, hogy abbahagyja tanulmányait. Makai, hogy jobb belátásra bírja, megvonja támogatását. A fiatal-ember így még inkább a makói pártfogókra szorul. Espersit János-hoz költözik, ahol új szerelem is várja, Espersit Mária. 18. születésnapján verssel köszöntötte fel önmagát, hosszú sorát alapozva meg így az önértékelő szerepű születésnapj verseknek. Az *Elköszönő szelíd szavak* a maga kiforratlanságában többféle hatásnak engedve fogalmazza meg ars poeticáját. A „kis vidéki város” megbecsüli, költővé avatja. Erre alapozódik az a kivetített s némileg pózolt jövőkép, amely hittel telített: „új és paraszti fütyként indulok”. Karakteresebb szerepet vállal *A legutolsó barcos*. Ez a biografikus vers egy meghatározott identitásmodell formáz. A vállalt Messiás-szerep az anya („Föld”) és az apa („Ucca”) metonimikusan jelzett szociális kötődéseiből adódik. A verszárlatban azonban a halál nem a harc miatt következik be: „Nekem mennem kell, ha szülém sikolt”. Az anya-élmény egy korai megfogalmazása ez, je-

²² Juhász Gyula és József Attila kapcsolatáról, e kapcsolat irodalomtörténeti, filológiai vonatkozásairól PÉTER László szól (*József Attila közöttünk – Makón, Szegeden, Vásárbelyen*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1980).

²³ *Kortársak József Attiláról* I., 58–59.

lezve az identitás sérülékenységét, a gyermekkori traumát. A verset József Attila második kötete címadó művének szánta.

A sikerek és a szerelmi kudarcok az érzékeny, labilis idegrendszerű fiatalembert egyaránt megviselték. Egy dekadens pillanatában – mint levelében utal rá – ismét öngyilkosságot akart elkövetni, vonat elé feküdt. S noha a *Nyugat* is hozza már egyik versét, rögs út vezet a Parnasszusra. Juhász Gyula 25 éves költői pályáját ünnepelték Szegeden Babits, Kosztolányi részvételével, ám az ifjú poéta hiába sündörgött a *Nyugat* nagyjai körül. Ez alkalommal mesterét szonettkoszorúval köszöntötte (*A kozmosz éneke*), majd a makói ünnepségen a *Juhász Gyuláról való nótával*.

Atyai barátai rábeszélésére hetedik és nyolcadik osztályból magánvizsgára jelentkezett. A hetediket jó, a nyolcadikat azonban csak elégséges osztályzattal végezte, mivel kevés ideje maradt a tanulásra. Ahogy az érettségire is, amelyet decemberben tett le Pesten. Irodalomból Pintér Jenő tankerületi főigazgató faggatta némiképp megalázó szituációban. Az ifjú költő ugyanis nem sokat tudott, végül azonban mégse buktatták meg. (József Attila nem felejtett, a „nagy Pintérnek” az irodalomtörténetéről írott pamflet-szerű kritikával törlesztett.)

Az érettségi vizsga megszerzése nemcsak a gyámnak tett gesztus, hanem tükrözi azt a szándékot is, hogy József Attila akkor még polgári életre vágyik. Makai el akarja helyezni egy bankban, neki azonban ehhez semmi kedve. „Kétségbe esve kerestem mindenféle állást. Lehetőleg olyat, ami nem öl meg egészen.” – írja egyik levelében.²⁴ Előbb könyvügynök volt, ebből azonban nem tudott megélni, így mégiscsak egy bankban kötött ki. Erről a munkájáról hosszan értekezik a *Curriculum vitae*-ben, bár nem sokáig volt banktisztviselő. 1924 júliusában állás nélkül ismét Makón van. A Lovag utcában, Makai otthonában bajok vannak a családban. Jolán nyílt szerelmi viszonyt folytat egy nőgyógyással (rá utal majd a *Bevezető*-ben a „zsidó orvostól kapott” kabát), s a nyár-ra Attilának is kiadják az útját. „Nézzek tanítványok után. Menjek Makóra. Ott szeretnek”²⁵ – írja Espersitnek, különbséget sejtetve az itt és az ott között.

²⁴ József Attila levelezése, 53.

²⁵ I. m., 55.

1924. július 10-én lezárul az első sajtópere is. A *Kékmadár* című folyóiratban megjelent *Lázadó Krisztus* című verse miatt istenkáromlási pert indítottak ellene.²⁶ Noha értelmiségi barátai körében a per inkább dicsőségnek számított, s Vámbéry Rusztem védté, a bíróság 8 hónap fogházra és 200 000 korona pénzbüntetésre ítélte. A fellebbezés nyomán később mérséklék a büntetést, majd 1925 márciusában fel is mentik, ám ügyének nagy sajtóvisszhangja támad. A *Népszava* is lehozza az inkriminált verset. Makón és Szegeden azonban inkább a bíróság igazát visszhangozzák.

József Attila 1924 szeptemberében beiratkozott a – később az ő nevét viselő – Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem magyar–francia–filozófia szakára. „Fölvettem heti 52 órát és 20 órából kollokváltam kitűnően. Napokat ettem, verseim honoráriumából fizettem lakásomat. Nagyon büszkévé tett, hogy Dézsi Lajos professzorom önálló kutatásra érdemesnek nyilvánított”.²⁷ – írja önérzetesen a *Curriculum vitae*-ben. A Jolánnak írott leveleiben büszkén sorolja eredményeit: „Magam sem hittem volna, hogy ennyire képes vagyok. A magyar–francia szakot választottam, a két legnehezebb tárgyat: ti. én nem tudok franciául.”²⁸ Hogy miért a francia nyelvet választotta? Talán a *Nyugat* nemzedékének a francia irodalom iránti vonzódása adta a mintát, amint Szabolcsi Miklós feltételezi.²⁹ Ugyanakkor tanul olaszul, s az egyetlen elsőéves, akit a filozófiaprofesszor szemináriumába fogad.

A *Szépség koldusa* után, 1923 májusában új kötetet tervezett József Attila, majd egy év múlva újra, de végül csak 1924 őszére sikerült előteremtenie az előfizetéseket, a kötet költségeit. A *Nem én kiáltok* 1925 januárjában jelent meg. Új mesterek nyomán új

²⁶ József Attila pereiről: SIPOS Balázs, *A vádlott megbalt: József Attila a bíróság előtt*, 168 óra, 2005. dec. 22. 70–71.

²⁷ *József Attila Összes Művei IV.*, 36. Galamb Ödönnek, makói tanárának is büszkélkedik a régi magyar irodalmi szemináriumi dolgozata sikerével: *József Attila levelezése*, 63.

²⁸ *József Attila levelezése*, 61.

²⁹ SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*, 58–61. József Attila itt is nehéz tárgyakat vett fel. Noha nem tudott franciául, a XIX. század francia lírájából szeminarizált. Felvette „Az atomok és molekulák szerkezete” c. tárgyat, de Herrmann Antal néprajzi kurzusát (A cigányok néprajza) és Hornyánszky Gyula „A hellenizmus története” című szemináriumát is.

hangzások, új témák és új szerelmek foglalata ez a kötet. Juhász Gyula hatását, kedvelt versformáját továbbviszi, amint a Kosztolányi-, Babits-allúziók is a minta erejéről tanúskodnak. Új tájékozódási irányt az expresszionista szabad vers jelent. Walt Whitman költészetével már Makón megismerkedett, Kassákot folyamatosan ostromolja versküldeményeivel. A közvetítő barát, Erg Agoston végül örömmel jelenti Bécsből: „Casaque meg van főzve: a versek kellenek és tetszenek. Le is hozza őket, természetesen egy kikötéssel, hogy ti. vagy-vagy. Azaz, mint ő mondta, nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket.”³⁰ A másik meghatározó hatást ugyanis Erdélyi József népdalstilizációi jelentették, amint erről a szegényember-versek tanúskodnak.

³⁰ József Attila levelezése, 59.

III. Kísérleti poétikák – poétikai kísérletek

1. Az avantgárd kísérletei

A költővé válás legtermészetesebb és legígéretesebb útját az avantgárd kínálta a fiatal költőnek. Rimbaud szállóigéje, a „Modernnek kell lenni mindenestül” jelezte magatartásmód jelenthette a teljes megújulást, az elszakadást a kipróbált nyugatos esztéticizmustól, a mesterektől egy új, kísérletező, vad művészet irányába. József Attila kipróbálta az expresszionizmus, a dadaizmus, a szürrealizmus és a modern népiség útjait, alkotásmódjait, ám avantgárd korszaka valóban csak „ujjgyakorlatnak” tekinthető, mint Derék Pál írja¹. A Szegedtől Bécsen át Párizsig, majd vissza Budapestig tartó út, a közel három év a világirodalom élő közelségének tapasztatát adta, a kortárs, ám hanyatló, avantgárd beszédmódját, társadalom képét kínálva.²

A klasszikus modernséget képviselő Ady és Baudelaire³ után az új irányt az avantgárd jelentette, antitradicionalizmusát és a költészet, a versbeszéd radikális megújítását kínálva az önmagát a költészetben kiteljesíteni akaró „Isten kegyelméből való” fiatalembernek, fiatal költőnek. Kassák hatása, az aktivista expresszionizmus már 1922-től, az *Erőének*, a *Proletárok!* dinamikus én-képzetétől fogva képviselte József Attila költészetében a modernség második nagy hullámát.

¹ DERÉKY Pál, *A búsas évek a magyar avantgárd költészet szemszögéből* = „de nem felelnek, úgy felelnek”. *A magyar líra a búsas-barmincas évek fordulóján*, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992, 185.

² A költő avantgárd korszakait SZABOLCSI Miklós részletesen ismerteti, széles kitekintéssel a magyar és nemzetközi kortárs irodalomra. *Érik a fény*, 255–286., 491–537., 654–675.

³ Baudelaire-hatás érzékelhető a *Bús énekbővítés*, az *Önarckép* spleen hangulatában, művészabrázolásában.

Az avantgárd antitradicionalizmusa a legerőteljesebben a „kifejezőeszközök”⁴, azaz a nyelviség kritikájában mutatkozott meg.⁵ Azzal, hogy a korábbi toposzok, témák, tartalmak, magatartásmódok megjelennek a tagadásban, magát a nyelvet, mindenekelőtt egy „privilegizált poétikai nyelv létezését”⁶ utasítja el az avantgárd. Ugyanakkor tovább is megy, amikor kétségbe vonja a nyelv társadalmiságát, kommunikatív funkcióját, képességét, a nyelv-társadalom alkotó együttműködését. Az avantgárd „oppositio”, szembenállás a nyelv kimunkált és rögzült értelmezéseivel, egy „új jelentés vázlata”⁷ – írja Elio Pagliarani. Azért csak vázlat, mert a megalapozott jelentés társadalmi, történeti képződmény. Az opozíció nemcsak a nyelvre és a polgári társadalom instanciáira vonatkozik, hanem kiterjed a műre, az alkotásra is, amint az a dada lebontó, szétszerelő nyelvi és strukturális gesztusaiban megmutatkozik. Az avantgárd sokszólamú, széttartó irányjai nemcsak a kifejezőeszközök különbözőségében mutatkoznak meg, hanem a (polgári) társadalomhoz való viszonyulásukban is. Az avantgárd mozgalmak kétségkívüli társadalmi orientációját (futurizmus, expresszionizmus, szürrealizmus) Peter Bürger mint a művészet önkritikáját értelmezi. A művészet autonómiája, institutionális szerepe és jellege a XIX. század végén érte el a csúcst az esztéticizmus „funkció- és következménynélküliségében.”⁸ Az avantgárd mint a művészet önkritikája „vissza akarja vezetni önmagát az életgyakorlatba”, oly módon, hogy „egy új életgyakorlatot szerezzen”⁹. Bürger elméletét kritikusai túlságosan teoretikusnak tartják, rámutatva, hogy az „életpraxis” különböző történeti-társadalmi kontextusokban érvényesül, s nem eliminálható kérdés, hogy a

⁴ *Literarische Avantgarde*, herg. HARDT, Manfred, Darmstadt, 1989.

⁵ Az avantgárd mozgalmairól számos áttekintés, monografikus feldolgozás rendelkezésre áll. Így: DERÉKY Pál, *A vasbeton torony költői = A magyar avantgárd irodalom [1915–1930] Olvasókönyv*, Bp., 1992.

⁶ PAGLIARANI, Elio *Für eine Definition der Avantgarde = Literarische Avantgarde*, 74. I. m., 75.

⁸ BÜRGER Peter, *Die Theorie der Avantgarde*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974. Bürger Valéry – szerinte túlmisztifikált – művészetfelfogásával szemben az avantgárd alkotást mint az individuális produkció kategóriájának negációját mutatja be Duchamp híres pisoár objektje kapcsán, i. m., 70.

⁹ I. m., 66–67.

művészet milyen funkcióval, milyen módon integrálódik a társadalomba.¹⁰ Ezzel együtt az avantgárd művészeti és politika tartalma nem szétválasztható az olyan mozgalmak, mint az olasz és orosz futurizmus, a német expresszionizmus vagy a francia szürrealizmus esetében. Utóbbi lapjának címváltoztatása különösen emblematikus példája ennek. A 20-as évek végére kifáradó mozgalom helyzetét és funkcióváltozását mutatja hogy a „Szürrealizmus forradalma” a „Szürrealizmus a forradalom szolgálatában” címmel élt tovább.¹¹

A magyar irodalmi modernség „kettéválása”, a *Nyugat* esztéticizmusa és a Kassák-féle avantgárd különbsége talán csak a Babits–Kassák-vitában (1916) vált nyilvánvalóvá. A *Nyugat* magát modernnek tekintette, amint az Babits önértelmezéséből kitűnik. A korai olasz futurizmusról írja 1910-ben: „Amit az olasz az ő sajátos gyermekes entuziaszmusával próbálgat, nálunk már túlhaladott dolog, s mi azokban nem modernséget, hanem a modernség paródiáját látjuk.”¹² Modernségének lényege a forma mint a „szuggesztív hatás eszköze”¹³ – írja majd Kassáknak. Kulcsár Szabó Ernő a magyar klasszikus modernség egyik fő poétikai sajátosságaként még a 20-as években is ezt látja, az esztétizmus poetizált beszédmódját, amelynek szemléleti alapja az individuum integritása.¹⁴ Noha Kassák aktivizmusának is meghatározó ereje az én integritása, ennek szellemiségében formálta az új művész és az új ember messianisztikus társadalomtudatát, az azonban az évtized végén radikális poétikai fordulat formájában foszlik szét, egy-

¹⁰ Bürger elméletét, „theóriáját” vitató értelmezések nemcsak a művészet történetének a társadalomban betöltött szerepének, autonómiájának teoretikus leírását vitatják, hanem az „önkritika” marxi átvételét is. HARDT Manfred, *Zu Begriff, Geschichte und Theorie der Avantgarde = Literarische Avantgarde* 151–556., 159.

¹¹ BARCK, Karlheinz: *Beziehungen zwischen künstlerischer und politischer Avantgarde = Literarische Avantgarde*, 218–219.

¹² KENYERES Zoltán, *Irónia, metafizika, irgalom*, Vigilia, 2006/1., 18–24. Babits értelmezésében a hagyomány a versforma folytonossága.

¹³ BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 449. A modernség-fogalom változásairól a 20-as évek költészetében TVERDOTA György ír: „*de nem felelnek, úgy felelnek.*”, 169–176.

¹⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a 20-as, 30-as évek fordulóján = „de nem felelnek, úgy felelnek.”*, 33.

úttal megtörténik a választás az elkötelezettség és a Bürger említette „következménynélküliség” – (a mi fogalomhasználatunk szerint: „öncélúság”) – között. A számozott költeményekben teljeseedik ki a deszemiotizáció poétikája.¹⁵ A jelkapcsolat szétbontása, a fragmentarizáció eredményeként önállósuló művészi jel materializálódik oly módon, hogy a szemantikai kapcsolatok nemcsak véletlenszerűek, de a kiépült korrelációk azonnal le is bomlanak, megsemmisülnek.¹⁶

Az avantgárd értelmezésében és önértelmezésében egyaránt megmutatkozik a különösség, az érthetetlenség és a küldetéses deviancia tudata. Az 1926-ban, Budapesten megalapított Kassák-folyóiratról, a *Dokumentum*ról írja Németh Andor önjellemzőként: „a *Dokumentum* körül néhány, az itt megüledett tegnapban sehogyan nem férő »új ember« éli – ha mindenáron úgy akarod – a maga kísérleti életét. Elismerem, némileg exterritoriálisan.”¹⁷ Ez a területenkívüliség akadályozta mind a *Mát*, mind a *Dokumentumot* abban, hogy megteremtse az új művészet és az új társadalom szimbiotikus egységét. Azt a művészi programot, amit József Attila majd számon kér a Kassák-kritikában – igaz némi messianizmussal, dogmatizmussal – a magyar avantgárd igazán csak nemzetközileg ismert és elismert mesterén. Kassák verseiről írja: „Nem érthetetlenek, csak értelmetlenek. Nincs értelmük önmagukon belül, nincs értelmük önmagukon kívül. Nincs értelmük különösen és nincs értelmük általánosan. De legfőképpen – nincs értelmük társadalmasan.”¹⁸ Miközben – ugyancsak az új művészet

¹⁵ DERÉKY Pál, „digitális-analógiás képalkotásnak” nevezi Kassák poétikai eljárását: „A minden eddigi deszemiotizáló eljárás során alkalmazottnál kisebb darabokra bomlott, majd analógiás úton »téglaikká« (Kassák) összegyűrt valóságtöredékek segítségével olyan építkezésmód vált lehetővé, amely semmi akadályt nem gördített a diszharmonia műbe foglalása elé.” *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi” A XX. század eleji magyar irodalom*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 256.

¹⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A ló meghal...*-ban érvényesülő deszemiotizációról írja: „...a deszemiotizálódás Kassáknál azért nem lesz következetesen végrehajtható művészet, mert poétikájának nyelvi premisszái egy közvetítésre rá nem utalt valóságviszonyból származnak.” *Az elidegenített nyelv „beszéde”*, Irodalomtörténet, 1999/3., 347–364., 361.

¹⁷ DERÉKY Pál, *Latabagomár*, 293.

¹⁸ József Attila *Összes Művei III.*, 111.

jegyében elindult – egy közösségi nyelvre, beszédmódra hagyatkozó irányzat, az Erdélyi József kezdeményezte új népiség, amely aztán a 20-as évek közepétől ugyanúgy, de erőteljesebb társadalmi, politikai kontextusban definiálja újszerűségét és művésziességét. Ebben az összevetésben az avantgárd valóban gyökértelen és eleve vesztes. A bukása – nem elválaszthatóan az avantgárd európai hanyatlásától – a Babits meghirdette új klasszicizmus révén teljessé válik. A klasszicizmus a modernség kilengései után új alternatívaként hirdette önmagát. „Szocialisták, kommunisták, népiek és polgáriak a közös nevezőt egyfajta klasszicizmusban találták meg...”.¹⁹ Az új klasszicizmus szembeszállt az avantgárd antitradicionalizmusával, a „modern barbársággal” az írástudók felelőssége nevében, ahogy Babits Julien Benda *Az írástudók árulása* című könyvét ismertető tanulmányában programmá alkotta.

József Attila az avantgárddal jóval Bécsbe érkezése előtt megismerkedett és próbálkozott. Az expresszionizmus messianisztikus hitre érződik, hallható ki a *Tanítások* ciklus (1923) próféciáiból. „Isten országát hirdetem néktek” – fogalmazódik meg a munka a művészet, a tudomány szintézisét valló aktivista „zarathustrai” próféta²⁰ küldetéstudata. A költő e felfogás szerint maga is „munkás”: „Néha napszámosnak hívjátok őket, / Néha pedig költőnek mondjátok, / Noha nem több egyik a másiknál.” A *Tanítások* szövegét a profetikus beszédmód szervezi, ugyanakkor itt is megfigyelhető az a kiforratlan szemléletmód, ahogy a romantikus képek (az üvegöntők küldetéses szerepe) a metaforikus és allegorikus utalásokkal összeszővődnek az absztrakt vagy a reális valóságalemekkel. Utóbb József Attila is túlzónak tartotta a vers kamaszos nagyotmondásait, szeritelenségét, s leszámolt a „tanító–prófeta–testvér” magatartással.²¹ A *Tanítások* szeritelensége megmutatkozik a szöveg inkoherens voltában is. A fiatal költő próbálkozik a szimultanizmussal, és erőlteti az asszociációkat („Szurkos fáklját gyűjtanak szemükben / Immár a

¹⁹ TVERDOTA György, *A magyar avantgárd első bukása*, Irodalomtörténet, 1991/3–4., 475. Az avantgárd esztétika babitsi értelmezéséről: DERÉKY Pál, *Latabagomár*, 34–50.

²⁰ SZABOLCSI Miklós a *Tanítások* prófétáló attitűdjé és szövege és a *Zarathustra* között számos áthallásra utal: *Érik a fény*, 190–195.

²¹ *I. m.*, 261.

hátral gombolós négek is”). Így összegzi ekkori énjét és művészi próbálkozásait tanárának, Galamb Ödönnek írott levelében: „Én most már nem is költőnek tartom magamat, hanem tanítónak. Mert nagyon furcsa gondolatba akadtam: a művészet: tudomány. S abban különbözik a tudománynak mondott tudománytól, hogy nem jár fáradtsággal, nem *magyaráz*, hanem *elhitet*.²²

A jóság-igény átható életszemléletként fogalmazódik meg ezekben a versekben. A *Kövek* meghökkentő metaforája, a „Krisztushabarc” az új élet lehetőségének hiányát, a kövekből összerakódó város ígérését, be nem teljesülését sugallja. A Nietzsche²³ s a Zarathustrára támaszkodó vers a kő-ember metaforát viszi végig: „Széthullt az ember millió darabra.” Az avantgárd történetfilozófiája fogalmazódik meg a magányos (ember)kő és az „értelmes város” korrelációban, illetve az „úton heverő kövek” és a „templomtorony kupolája” metaforikus polarizáltságában. A széttörtség érzése a darab és egész korrelációjában, az egésszé válás reménytelenségében a fájdalom hordozója: „Mert most minden s egyetlen értelmünk / az úton heverő kövek fájdalma.” A *Kövek* a fiatal költő kísérlete a századelő válságérzetének és a modernség világszemléletének metaforikus megszólaltatására, a szétesettség megjelenítésére, amelynek katartikus képiségét majd az *Eszmélet* széthulló hasított fa-világrend metaforájában sikerül megtalálnia.²⁴ Ez a profetikus, szabadvers-szerű szöveg ugyanazt a gondolatsort fogalmazza meg, mint amit az *Ide újra szeretet jön* szabályos 4-soros, laza rímelésű formában. A profetikus beszédmód, az Ady késő romantikus én-kultuszát aktivizmussal egyesítő szerep- és szövegformálás átalakulását a *Nem én kiáltok* jelzi cím- és jelszerűségében.

József Attila második kötetének címadó verse ez. A cím poétikus tartalma és jelvonatkozása egyaránt mutatja a költői „életút” alakulását: már nem a szépség koldusa, már nem a szecessziós életfájdalom kidalolója, hanem egy nagy korszak részese és megszólaltatója. A verskezdetben megjelenő tagadás a szimbolisztikus,

²² József Attila levelezése, 45.

²³ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 274.

²⁴ TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm”. *József Attila versek elemzései*, Bp., Universitas, 2006. További szöveghelyekre utal a Zarathustra-párhuzamot illetően, 31–35.

adys beszéd mód visszavonása – a versben kifejtett módon való eliminálása az ének, a verset uraló szubjektumnak –, kétségkívül az avantgárd poétika jegyében formálódott. Az egyén „kiáltása” és a föld dübörgése olyan antitetikus viszony, amely a jel poétikai opozíciójának arra a kettősségére épül, melyet egyfelől a jeladó szubjektuma (én-tömeg), másfelől a jel jelszerűsége ír le. A föld dübörgése ugyanis nemcsak „megformáltságában”, hangerejében több, mint az egyén kiáltása, hanem értelmezhetőségében is. Olyan metaforikus konnotációt jelöl, amelybe az erő, a sokaság és a történelmi nagy változás egyaránt beleértődik. Nem véletlen, hogy a szocializmus időszakában a föld dübörgésében a forradalom hangját hallották az elemzők,²⁵ noha a szöveg – igaz nem direkt deixisben – azt a sátánnal hozza összefüggésbe.

A vers megszólítássorozata (vigyázz, lapulj, simulj, rejtőzz stb.) nyílttá teszi a megszólítottat, de olyan kollektívumot képez, amelybe beletartozik a beszélő is. Ez a beszéd mód, a deklaratív etikumot tudatosító megszólító formula az avantgárd sajátja, itt azonban célja nem egy direkt felszólítás valamely jövőformáló magatartásra, tetterre. Ellenkezőleg, a szubjektum feloldódására hív fel, beleolvadására a természetbe, a mindenségbe, tehát az én feladására. A feloldódás módozatai ötletszerűek, úgyszólván a beszéd spontaneitása hívja elő azokat. A beszédszerűség egyébként is szervező sajátossága a szövegnek, ami látható a megszólításokban is („Te szegény”, „Barátom, drága, szerelmes barátom”). A *Nem én kiáltok* ebben a spontán önfeloldódásban nem (csak-) a versbeszéd énjét, hanem a világ alanyiságát, a szubjektumot tünteti el, azaz a vers nagyobb része nem a címben jelzett versbeszédre fókuszál, hanem az én és világ viszonyára. Ezt a viszonyt olykor erőteljes kollektívtudat vagy altruizmus színezi, mint a híressé vált sorokban is:

Hiába fűröszöd önmagadban,
csak másban moshatod meg arcodat.
Légy egy fűszálon a pici él
s nagyobb leszel a világ tengelyénél.

²⁵ GYERTYÁN Ervin, *Költők és kora*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 149–150. A vers recepciójáról áttekintést ad SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 288–294. Előzményként ő is a „kor egészét” és a munkásmozgalmat látja, 287.

Az avantgárd sokszínűségéből a konstruktivizmus is megérintette a fiatal költőt. Noha 1925 tavaszán mutatkozik verseinek egy nagyobb csoportja, amely Kassák és a bécsi *Ma*-kör konstruktivizmusfelfogását tükrözi,²⁶ a levelekben csak 1926-ból van adat arra, hogyan értelmezi József Attila a konstruktivista poétikát. 1926. december 19-i levelében figyelmezteti Jolánt, hogy „parnasszista szonettet nem nehéz írni, ahhoz nem lírai hév kell, hanem csupán ízlés és gondosság”. Majd: „És semmi szimbolizmus! Mindent teljesen racionálisan; és analitikusan meg kell vizsgálni minden szót és minden sort külön-külön.”²⁷ Egy korábbi levélben (1926. okt. 12.) pedig részletesen is kifejti mit ért racionalitáson és analitikus vizsgálaton. Gáspár Endrének írja: „Ezek után természetesen arra törekedtem, hogy minél tényszerűbben fejezzem ki az elmondandót, még pedig a szimbólumi lehetőségek kizárásával, vagyis hogy az elmondott tény minden mellékgondolat kizárásával jelentse az érzést, ami által – a forma és a tartalom azonossága folytán – a mondanivaló is módosul annyival, hogy pontosabb, tehát mondanivalóbb lesz, azaz a vers léte szükségesebb s maga a vers veresebb.” S ezután következik egy népdalidézet, a konstruktivizmus „tárgy- és tényszerűségének” illusztrálására. Azaz a konstruktivizmust mint poétikai eljárást a költő függetlenítette a beszédmódtól, művészi formától s az avantgárdtól: „...ez a vers csupán tényekben állítja magát, pedig költője biztos hogy nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást.”²⁸ Az, hogy a tényszerűség poétikai követelményét József Attila épp egy népdal kapcsán mutatja ki, deklaratíván jelzi, hogy a konstruktivista poétikai elv és módszer számára, egyfajta tárgyiasság.²⁹ Amit elsősorban Kassáktól tanult, amint a verseik közti áthallások is mutatják,

²⁶ A konstruktivizmusról SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 365–377., 381.

²⁷ József Attila levelezése, 141.

²⁸ *I. m.*, 127.

²⁹ BÓKAY Antal a tárgyiasság költészeti deklarációját látja a levélben: „A konstruktivista hozzáállás, bizonyos létmodalitás, mely nem a személyből, talán nem is a tárgyból származik, hanem a tárgyi viszony, tárgyrendszert szervező, teremtő viszony jellemzője”. *„Líra és modernitás”, József Attila én-poétikája*, Bp., Gondolat, 2006, 224.

s amit Kassák visszaemlékezése is igazolni látszik, miszerint József Attila Bécsben könyv nélkül tudta az ő számozott verseit.³⁰

1925 tavaszán keletkezik egy verscsoport, amit Szabolcsi Miklós „szorosabban vett konstruktivista” verseknek nevez.³¹ Ezekben jól érzékelhető az a törekvés, ahogy József Attila a szabad vers kötetlen szerkezetét, beszédmódját az élőbeszéd közvetlen fordulatosságaival, performativitásával egészíti ki. A Saitos Valériának címzett *Riának hívom* kijelentéseket tartalmaz, amelyek ugyan a címre s benne a verstárgyra, a lányra vonatkoznak, de láthatóan szétszakadnak az őket összekötő szintaktikai kapcsolatok – a szabad vers „szabálya” szerint megszakad a szöveg a sorvégeken –, és sajátosan rendeződnek a szorosabban összetartó mondatok is. Különösen érzékelhető ez a vers első tömbjében, ahol az első három mondat a megnevezés véletlenszerűségét és „értelmetlenségét” taglalja, logikailag összetartó, de széttartó szemantikai konstrukcióban, játékos iróniába vonva a jelentésazonosítás normáját: „Riának hívom őt” – „De éppúgy mondhatnám...” – „Sok értelmetlen dolgot csinálunk...”. A második tömb más „stratégiát” követ. Annak az első sorában tett kijelentést értelmezi oly módon, hogy a „virágok” asszociációs tartalmát, szintaktikai kapcsolódási lehetőségét taglalja. A szöveg minden mondatszerű egysége ráutal a virágra, a kapcsolódás azonban alkalmi, ötletszerű. Ugyanakkor ezekben a véletlenszerűen egymás mellé kerülő szövegelemekben van egy motívumstruktúra, amely összetartja az alkalmi szöveget: „virág” – „színes harangok” – „jövőbeli gyerekei” – „gonddal ügyel rájuk” – „vagy, hogy engem kínál meg vacsorával”. A szerelem szemantizációját adják meg ezek a kifejezések, arra utalnak, ugyanakkor elhárítják a szimbolizálást, illetve a szimbólumszerű jelkapcsolatot. Ezt a törekvést aztán a záró, lerövidült szövegrész elhagyja, összetartozó, tartalmilag is koherens közléssé válva, beemelve a szerelem szimbólumát: „Egy hangvilla két ága vagyunk”.

³⁰ A Kassák-versek áthallásait TVERDOTA György regisztrálta, kimutatva az alkalmi hasonlóságokat. *Iblet és eszmélet*, 155–181. – Kassák 1925-ös találkozásuk kapcsán írja: „Vagy húsz-huszonöt versemet szavalta el emlékezetből azok közül a verseim közül, amelyeket a közhit szerint nyomtatásban olvasva is nehéz volt felfogni.” KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók*, Bp., Magvető, 1975, 229.

³¹ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 381.

A kép, a metafora az összhangzást intonálná. Mint a verskezdetben, a kapcsolat megszólaltatása – most a zene nyelvén való kifejeződése – jelenik meg a közlés tárgyaként. A kapcsolat, amelynek vágyott mivoltát értelmezi a középső szövegtömb, azonban egyoldálú, amit ismét a zene „nyelvén” érzékeltet a verszárlat: „Néha rekedten száll föl a szomorúság”.

A szöveggel való kísérletezés erőteljesebben mutatkozik meg a *Most febér a tűz* soraiban. Visszaültem tematikusan egy-egy mondat az előbbi versre („Én mindig Riának hívtam”), s a kontextuális szövegtömb mint a mondatfűzés eszköze is megfigyelhető, de jelen vannak a teljesen szabad mondatok is, amelyeket nem kapcsol semmiféle asszociációs vagy tematikus rend, logika: „Temetőben világít a villany / Könnyeink fekete kristályokat mosnak / Nincsenek szavak, amit kimondhatnánk.” A vers záró része azonban teljesen más módon formálódik. Két mondat ismétlésével rímelő szöveg jön létre, versszerű vers.

Hasonlóan a kísérletezés szándékának tudható be a *Kopogtatás nélkül* keretes szövegszerkesztése. A vers belső összefüggő tömbjében a kontextuális koherencia szerint rendeződnek egymás mellé a mondatok, miközben azok valóságtartalma érzékelhetően alkalmi kapcsolódást mutat. Szándékos kötetlenség és közvetlenség fűzi tovább a mondatot: „ha éhes vagy, tiszta papírt kapsz tányérral, amikor akad más is”. Ezt a szerkesztésbeli szabadságot azonban a fiatal költő feláldozza a keret szabályozottságával, igaz a nyitó mondatot tovább alakítja a zárlatban: „Ha megszeretlek, kopogtatás nélkül bejöhetsz hozzám, / de gondold jól meg, / bántana, ha azután sokáig elkerülnél.”

József Attila konstruktivista verseiben azzal a kassáki szövegalakítási móddal él, mely szerint a szintagmatikus összefüggések csak látszólagosak, s az asszertorikus és nem asszertorikus kijelentések rendezetlen halmazt alkotnak. Ezek egy része az alkotó-beszélő személyére irányul, de nem rendelkezik referencialitással, a kijelentések az autoreferencialitás igényével formálódnak. Ugyanakkor látnivaló, hogy még a szorosabban kötődő versek (*Én dobtam, Ekrazittömeg*) is jelzik az önállósodás, a saját kifejezőmód igényét. Az *Érik a fény* a fragmentált jelenségvilágot egy kollektív, teremtésorientált beszédhez rendezi. Azaz a beszéd modalitása és

szerkesztettsége oly módon ellentmondó, hogy nincs utalás a szövegben a világ kaotikusságának bárminemű felszámolására mint hitre, jövőképre vonatkozóan.

A vers technicizmusa („Ívlámpák vagyunk”, „Gyémánthidak szökkennek”) az avantgárd modernségélményét, a technikai modernizációt tükrözi, úgyszólván konvencionálisan. S az is hagyományosan avantgárd vonás, ahogy az egyén feloldódni kíván a kollektívumban: „Nyissuk ki egészen magunkat, egyszerre jusson mindenki a szeretetbe”. Ugyanakkor a kollektív beszélő, a „mi” olyan kijelentéseket fogalmaz meg, amelyek csakis egyéniek lehetnek mind a világra való vonatkozásaikban, mind nyelvi megformáltságaikban: „A Napra akasztjuk sugarainkat, megszabadult kenyerek telepednek a küszöbeinkre” – szólal meg az *Erik a fény* optimizmusa, a kollektív, az új, fiatal nemzedék én- és öntudata két, a valóságból kiszakított és egymás mellé rakott kijelentésben. Mindkettő kifordítja a logikát, anélkül hogy a groteszk színezetében kívánna föltűnni. A földet érő és a lét feltételét jelentő (nap)sugarakat ez az új nemzedék nem abszorbeálja, hanem ráakasztja, ráhelyezi a Napra. Kétségkívül érződik a kijelentésben a fiatalos nagyotmondás, de figyelemre méltóbb a kép logikája, amely szétválasztja a jelölőt és a jelöltet. A „sugár” önállósul, elveszti eredetét. Még erőtejesebb a diszemiótizáció a mondat másik, önálló részében. A négy szó érthető és valóságvonatkozással bíró önálló jelentésegységet képez, ám így együtt sem ebben a logikai, nyelvi sorban, sem másféle jelkombinációban nem hoznak létre sem a „mi”, sem az „ők”, azaz a befogadók értelmezésében jelentéstartalmat. Ahogy Kassák fogalmazta az avantgárd programszerű jelértelmezését: „Az új vers szavai nem az értelem szürke teherhordozói, hanem nyers, a költő érzései szerint alakítható anyag.”³²

József Attila a magyar avantgárd dal, elsősorban Kassák költészetével már Makón megismerkedett. Külföldi tartózkodása, bécsi, párizsi éve azonban nyilvánvalóan az olvasmányélmény elmélyítését, a modernizmus mélyebb megismerését jelentette. 1925. szeptember végén utazott Bécsbe, hogy a bécsi egyetemen tanul-

³² KASSÁK Lajos, *i. m.*, 409.

jon. Gyenge nyelvtudása ellenére nehéz kurzusokat vett fel.³³ (Amint később francia nyelven is.) Bécs a szecesszió és Freud városa is – noha a Gáspár Endréhez írott levélről eltekintve nincs nyoma annak, hogy József Attila ekkortájt érdeklődött volna a freudi tanok iránt –, és a magyar emigráció egy része is itt él. Itt ismerkedik meg József Attila Kassák mellett Németh Andorral, Ignotusszal, Hatvany Lajossal, Lesznai Annával, Balázs Bélával, Lukács Györggyel, Nádass Józseffel.³⁴ Közli verseit a magyar emigráció lapja, a Fényes Samu szerkesztette *Diogenes*.

1926 szeptemberében Párizsba utazik a Sorbonne-on tanulni. A Fény Városa nemcsak a modern irodalmat hozta közel, hanem egy régi mestert, Villont is.³⁵ A modern irodalom a szürrealizmust jelentette akkortájt.³⁶ Bori Imre József Attila avantgárdizmusának logikus kitejesedését látja a párizsi tanulmányévből,³⁷ mivel Bécs már nem jelentette az új művészetet, az igazán érdekeset, korszerűt: „...az expresszionizmus ideje végleg elmúlt, s a Ma, utolsó bécsi számaiban, már dadaista, szürrealista és konstruktivista, az expresszionizmusnak alig találjuk nyomát.”³⁸

József Attila ekkori versei között nem találunk olyan direkt megfeleléseket, amelyek a manifesztumok szellemében fogantak volna. Másrészt látnivaló, hogy a szürrealizmushoz sorolható vagy szürrealisztikus fogantatású versek nem elsősorban a párizsi tartózkodás alatt született, igencsak kis létszámú verscsoportot jelen-

³³ József Attila bécsi korszakáról áttekintést ad SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 416. Bécsi emlékeket idéz KOVÁCS György, *Bécsi emlékek József Attiláról*, *József Attila = József Attila Emlékkönyv*, 149–157.

³⁴ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 445.

³⁵ *I. m.*, 630–633. – Villont később fordította is. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötet elkobzásában a *Villonról meg a vastag Margotról szóló ballada* „szeméremcsértő” szövege volt az egyik ok. József Attila Villon-fordításai: *József Attila Összes Művei IV.*, 204–206.

³⁶ Áttekintést ad SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 635–654.

³⁷ Párizsi kiutazását egy alaptvány tette lehetővé. Hirsch Albertné, Hatvany Lajos testvére, írja 1926. szept. 10-i levelében József Attilának: „Tudja, hogy most Maga miatt incorrect dolgot csináltam? Zsidó diáknak szánt pénzt Magára fognak pazarolni, akit pedig hazája oly szívesen melengetne Szegeden?” *József Attila levelezése*, 121.

³⁸ BORI Imre, *A szürrealizmus ideje*, Újvidék, Fórum, 1970, 88. – József Attila párizsi tartózkodásáról, barátairól SZABOLCSI Miklós ad részletes képet: *Érik a fény*, 578–620.

tik. Bori Imre az első, a „szürrealizmussal rokon hangot” megütő versként a *Szomorút* (1925) nevezi meg.³⁹ Az emlékezés groteszk pozíciója („Az asztal alól felnyúlnak emlékeim”), a múlt szétáradása nyilvánvaló szürrealisztikus rekvizitumok. Amint a szerelmi emlékek összemosódó alakjai is: „Kedvesemben a lányok, asszonyok összebújnak és dideregnek”. (Az emlék, a nőalak „összeállítása” majd hasonló szemantikai formában jelenti a múltidézt a *Kései sirató*ban.) Kevésbé deklaratív forma az ötletszerűen egymás mellé helyezett mondatokban, szabad versben a látás kettős pozicionálása. „Az a muzsika, a füveké, láttatok-e? szép volt” – fogalmazódik meg az érzékelés szinkretizmusa, amikor is a füvek látványa zenében, hangzásban materializálódik, ez a vokális élmény viszont a vizualításban válik érzékelhetővé. Hasonló szintaktikai szerkezetben tűnik fel a – későbbi költészetében oly erős motívusvisztikus és bölceleti tartalommal telítődő – látás, szem jelenségvilága: „A föld meleg arcával simogatott, behunyt szemmel fekszem a szemében, vele látok”. Nem a föld metaforizációja, simogatásának antropomorfizációja távolítja ezt a képet a poétikai tradícióktól, hanem az a metonimikus szemlélet, amit a szem kiemelt pozíciója jelez. A föld szemében behunyt szemmel fekvő én, akinek tevékenysége a látás, olyan figuratív deszemiotizációja az éneknek, amit majd a kései versekben, a *Magány*, a *Ki-be ugrál* látás-képzeteiben látunk viszont.

Bécsi vers *A rák*. Az a metonimikus szemlélet azonban, amely karakterisztikus képiségben jelenik meg a verskezdetben, a létezés szimultanizmusának szürrealizmus képviselte avantgárd élményét rögzíti: „Nagy ezüst halak árnyéka suhan a korállók fölött, / Elhózzák nékem barnuló szined, gyöngye fővényen lebeg tova”. Nemcsak a halak mozgása metonimikus, hanem a megszólított is (a színt hozzák, annak is változó „barnuló” állapotú mivoltát). A vers szétáramló jelenségvilágát egy a centrumban álló én, a rák láttatja. A jelenségek nyelvi formái olykor racionálisan tárgyiasak, olykor szürrealisztikus képiségbe ötvöződnek az egyébként valós tárgyiaságok: „Sok akart dolgaimban néha / kis beteg csillagot

³⁹ BORI Imre, i. m., 91. Ez a kézirat címe, a József Attila kritikai kiadások *Rossz volt, elszéledt szívemből* címmel közlik.

nyujtok föl én a sugaraknak”. A kísérletezés érződik a beszéd nyelviségében is. Miközben a „rák” nyilvánvaló erotikus szimbólumokban⁴⁰ („Kertedben, hol a kagylók már nyitott szárnyakkal virágzanak. / Páncélom erős áramok sodrában keményedik, / Piroságát legjobban te érted”) beszél önmagáról, azok értelmezésének, illetve értelmezhetetlenségének módját is érzékelteti a versebe hívtat megszólítottal. (A jelbeszéd értelmezésnek olyan szemantizációja figyelhető meg ebben a korai versben, mint a *Flóra* 3. darabjában, ahol a szellő, a víz szavát értelmező megszólított is jelen van: „elpirulsz, ha megérted”).

József Attila igazi párizsi verse a *Párizsi anzix*. Mint a címe is mutatja, képeslapszerűsége a meghatározó vonása és a kötött formája. Az áradó asszociációjú szabad vers nem jelentett József Attilának kizárólagos poétikai mintát. Ahogy expresszionista időszakában is „felváltva írt” szabad verset és kötött formában folklorisztikus műveket, úgy ebben a poétikai korszakában is nem egymást kizáró elv a szemlélet tárgyiassága és az intuitív fantázia, a prozódia szabadsága és a versforma kötöttsége. József Jolánnak, majd Galamb Ödönnek is a szerkesztett verset javasolja. „...mért nem próbálsz komolyan is verset írni? De csak a *legkötöttebb formákban!*”⁴¹

A *Párizsi anzix* valóban képeslap. A Saint Michel, a Notre Dame, az Eiffel-torony látványosságai és az első versszak életképei formálják meg felületi képét a városnak. A darabok között nincs logikai kapcsolat, felsorolások építik a szöveget, amelyek diszparát jellege Walt Whitman hatását tükrözi.⁴² Maguk az egyes képek is önkényesek, hisz a párizsi életet az jellemzi, hogy a borbélynál nemcsak hajat lehet vágatni, hanem „főtt spenótot” is lehet kapni, és „Párizsban Jeanettek a Berták”. A két név szimbolizációs szerepe egy játék része, hisz utalnak a költő külföldi élményeire, Bécsre, Párizsra, nőügyeire, a Hertha Böhmmel folytatott kap-

⁴⁰ Az erotikus képiségre, és a beszéd rejtjelezettségére utal FARKAS János László, *Szavak keletkezése: Klárisok*, Világosság, 1988/4., 238–243.

⁴¹ József Attila levelezése, 156.

⁴² A vers részletes elemzését adja TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm”, 79–93., 84.

csolatára,⁴³ másrészt a név identitásképző szerepének megkérdőjelezésére is, hisz mindkét női név típusnév. (Frivol erotikus játék ez a névvel: csak a szó változik, a jelentés, a nő ugyanaz.)

A vers részben folytatása egy nyugatos hagyománynak, az emlékezést idéző véletlenszerű életképek, pillanatok mozaikszerűen összerakódó képeiből teremtdő versnek,⁴⁴ másrészt továbbgondolása, továbbredukálása a képnek és látványfelidéző szerepének. A véletlenszerűség mint a világ megragadhatóságának elve és avantgárd technikája ebben a versben az olyan egészen apró látványokig megy, mint a verszáró két sor frivol képkapcsolásából látható: „ha lány vagy, megcsókol a rendőr / s az illemhelyen nincs ülőke”. A *Párizsi anizs* szerkesztésmódja a *Végül* és az *Ülni, állni, ölni, halni* technikájával és poétikai szemléletével mutat hasonlatosságot. Tverdota György a klasszicizálódás irányába mutató kísérletként értékeli ezt a verset, távolodásként az avantgárd szélsőséges diszparát halmozásaitól, egy verstípus felvázolásaként, amely majd olyan műveknek is formát ad, mint *A hetedik*.⁴⁵

József Attila szürrealizmusának legnyilvánvalóbb dokumentumaként azt a verset tartja számon az irodalmi köztudat, amely biztosan nem a párizsi időszak terméke. Az *Ülni, állni, ölni, halni* 1926. augusztus 7-én jelent meg a *Diogenes*ben. Bori Imre a *Piros történet* „automatikus szövegét” és az *Ülni, állni, ölni, halni* kompozícióját „jellegzetes szürrealista” technikának tartja, „mintegy szélsőségeiként a szürrealista vers lehetőségeinek”.⁴⁶ A szürrealizmus „lélektana” felől közelít a vershez Balogh László,⁴⁷ aki a tudathasadás szimptomáiként értelmezi az életrajzszerű, biografikus darabkákat szétszóró versszerkezetet, s osztja ezt a véleményt

⁴³ Hertha Böhm nevelőnőt még Hatvanból ismerte, mint Jolánnak írja: „Igen kiterjedt szerelmi levelezést folytatok, franciául és németül”. 161. Nővére figyelmébe ajánlja: „félíg már menyasszonyom.” A levelezés diszkrét kapcsolatra utal. (*József Attila levelezése*, 157., 161., 214.) A Jeanette talán saját versére vonatkozik, a *Petite Jeanette* prózaversre.

⁴⁴ Ez is nyugatos hagyomány, legismertebb példái Babits Mihály, *Messze, messze* vagy *Esti kérdés* című versei.

⁴⁵ TVERDOTA György Villon *Apró képek balladájának* első hatásaként látja ezt a szerkesztésmódot, ami majd *A hetedik*ben is érvényesül. „*Szublimálom ösztönöm*”, 90.

⁴⁶ BORI Imre, *i. m.*, 97.

⁴⁷ *Kortársak József Attiláról III.*, 1852.

Szabolcsi Miklós⁴⁸ is. Az bizonyos, a vers a kísérletezés szövege, hisz a fiatal költő az első változatot az avantgárd konvenció szerint írta, csupa kisbetűvel a verset, míg a címet csupa nagybetűvel.

Az *Ülni, állni, ölni, halni* nem diszparát mondathalmazból fölépülő vers. Noha nem látszik a szövegteremtő elv, az infinitívus-zokból álló rímek s az egyes szövegdarabok közti tematikus és kohéziós összefüggés mindenképp ellentmond a keletkezés automatizmusának. Sőt, bizonyos mondatok jelentésbeli kapcsolata nyilvánvalóan ellentmond a dadaista jellegű véletlenszerű halmaz versalkotó koncepciójának. A nyitó sorok közti jelentésoppozíció az egyik összefűző kapocs. Az odább tolt szék hétköznapi cselekedete és a vonat elé leguggoló öngyilkos szándék persze nem képez alternatívát, választásra íteltetettséget,⁴⁹ mindössze a valósághoz való viszonyulás kétféle módja jelenik meg az írásjellel ugyan szétválasztott, de jelentéskohéziót felvető mondatokban: az életben megmutatkozó jelentéktelen aktus és a lét esszenciális kérdéséhez, az élethez – illetve a halálhoz – fűződő közömbösség. A következő két sor térbeli ellentéte és egy alig leplezett erotikus kontextus ugyancsak cáfolja a szöveg spontaneitását. Másrészt a jelentésbeli kontextusba nem fűződő sorok (7–9.) olyan emblematikus kóddal kapcsolódnak össze, mint az enni-menni-tenni rímhármás paronómaziája, amelyben az alaplexéma az „enni”.⁵⁰

A vers zárata (látszólag) maga adja meg a mondathalmazok logikájában mutatkozó elvet, amikor ellentétes minőségekben jelenik meg az én, az élet: „életem, te választató!” Ez a dalszerű, a főszövegről rímeivel, dalszerűségével is leváló „mellékdal” ugyancsak laza kontextusban áll a nagyobb szövegegységgel. A deiktikus „életem” kétségkívül hitelességet kap a vers bizonyos biografikus mozzanataitól, de bőséggel szerepelnek olyan kijelentések a szövegben, amelyek nélkülözik a referencialitást, sőt a valószerűséget is („csengő habok közt pirulni, / napraforgók közt virulni”). Ugyanakkor az élet és a vers a szöveg intenciója szerint okozati kapcsol-

⁴⁸ „...az *Ülni, állni, ölni, halni* éppen az egyén, a psziché szétesését érzékelteti...” SZABOLCSI Miklós, *Erik a fény*, 497.

⁴⁹ Így elemzi TÖRÖK Gábor, *Költői rébuszok*, Bp., Magvető, 1974, 137.

⁵⁰ A vers részletes elemzése: BÁRDOS József, *Ülni, állni, ölni, halni*, Irodalomtörténet, 2005/4., 395–410.

latban áll, miszerint az élet inspirálta az alkotást: „most e verset megirató”. Az *Ülni, állni, ölni, halni* azonban nem igazodik a választás szabályaihoz, a vagy-vagy-hoz, és nem is képezi le az életet a maga biografikusságában. A szöveg kétségkívül a valóságviszonyok sokféleségét sorolja, de nem következetes a polarizációban, a sokféleséget mutatja fel. Amint az életvonatkozások is sokfélék, valóságosak (mint az öngyilkossági kísérletet megörökítő vonat-sín utalások) és fantáziaszülemények. De ez a szabálytalanság, a relativizáló viszonyulás megmutatkozik a címben is. Noha az egyes igenevek összetartozhatnak, a jelentéstartalmak esetlegesek, kiragadottan kerültek a címbe. Ugyanis a lét, az „életem” nem redukálódik az ülés és állás fizikai mozgására, testhelyzetekre, amint az ölés és meghalás cselekedtető és elszenvető aktusára sem. A versben tehát a lebomló világot nem a következetes logika rakja össze, hanem enged a kapcsolatok alkalmi ihletének, némiképp a szürrealizmus jegyében. Ezzel együtt vannak József Attila ekkori versei között „szürrealistábbak” (*Látod?, Acélgömb föl, föl! Emelkedj!*). Az *Ülni, állni, ölni, halni* poétikai újdonsága, ereje inkább abban a redukcióban érzékelhető, ahogy a személyesség kiszűrődik, ahogy a cselekvés csak a személytelen infinitívusokban és a műveltető igékben testesül meg, s ahogy az én visszaszorul a személyragokba.

A kísérletezés verse *A bőr alatt halovány árnyék*, s megjelent a párizsi *L'Esprit Nouveau*-ban francia szöveggel.⁵¹ A vers valóban szürrealisztikus kép-, fogalmi halmaz ellenáll a referencialitásnak mint értelmezési módnak, így nem véletlen, hogy az én, az individualitás felszámolódására fogékony értelmezői figyelem fokozott érdeklődéssel fordul feléje.⁵² Ez érthető is, hisz sem a metaforikus képzetben, sem a hangsúlyozott személyességű megnevezésekben nem jelenik meg a beszélő személyessége, csak egy, a személyre,

⁵¹ A versről SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 510–514; a francia szövegről, 706. – PÓR Péter a vers kapcsán arra utal, hogy József Attila nem követi a kassáki eljárást, miszerint a tárgyakhoz, lényegüktől idegen tulajdonságaikat rendeli. *Szavak a kocka betedik lapján*, Holmi, 2005/4., 461–472.

⁵² Ebből a szempontból elemzi KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Utak az avantgarde-ből = Tanulmányok József Attiláról*, 103–106.

elvontságában megjelenő formális utalás vonatkozik az énrre: „szívemben kivaszt ruhát hordok” vagy „nincsen betevő kenyerem és még sokáig fogok élni”. A fiatal költő azzal kísérletezik ebben a versben, hogyan tudja leválasztani a jelentést a poétikai jelről, másrészt eleget tesz az anizix jellegű szerkesztés szürrealista-dadaista kívánalmának. Az első sor híressé vált példája a poétikai kísérletnek: „Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között.” Igaza van Kulcsár-Szabó Zoltánnak, amikor a „szó érzékletes jelentése” és egy „öndestruktív látvány” sajátos kapcsolatáról szól, a vers metafiguratív önértelmezése kapcsán. A kép poétikussága, látványszerűsége nem segít a jelentés megkonstruálásában, hisz az egyes képek kioltják egymást. Az oroszlán átlátszó, tehát üres, üvegszerű, nem maga látszik, hanem a körülötte levő fal, annak feketesége. Az idő, amely – igaz, nem alkotva kontextust – motívumaival uralja a verset (általános és konkrét megnevezésben, évszak metaforában) egy paradox állításban veszíti el metaforikus jelentését. A modernitás egyik alapélménye, a rohanó idő képszerűvé válik: „vérvörös falábakon” rohan. Azaz nem egyszerűen a kijelentésben foglalt jelentés tűnik el a falábakon való rohanás paradoxonában, hanem maga a kép, a konvencionális metaforikájában: az idő nem tud rohanni, ugyanis falábai vannak.

A bőr alatt halovány árnyék abban a tekintetben is kísérlet – s a későbbi versek felé mutat –, hogy a felületi káoszból kialakul egy jelentéssor, amely a jelentéskapcsolódásokból jön létre a vers különböző pontjain. Ilyen kapcsolati sor a „te”, azaz a nővel folytatott párbeszéd, amelyet először a „megszólítlak” és az annak modalitását jelző – egyébként klasszikus építkezésű – metafora jelez. Majd a megszólítás tárgyasul is, szövegszerűségében: „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember”. A két kommunikációs figurális elem a szövegtestben távol van egymástól, mégis felépít egy beszédhelyzetet. S egy másikat, a megszólított hallgatását pedig a vers több pontján megjelenő utalások érzékeltetik. A legartisztikusabban a záró sorban: „néma négerek sakkoznak régen elcsendült szavaidért”. S ez a sor egyben annak a figurális játéknak az utolsó darabja is, ami a versben a trópusok között érzékelhető. A négerek némasága ugyanaz a beszédhelyzet, mint a te megszólítottágában való hallgatása, szavainak „elcsendülése”, másrészt a

fekete szín visszaautal a fekete falakra és az oroszlánban tükröződésükre, valamint a faragott fabábú, a sakk is a „vérvörös falábakra”. *A bőr alatt halovány árnyék* tehát igazi avantgárd darab, kísérlet a kép, a jelentés kitágítására, a deszemiotizációra, a szöveg térbeliségének érzékeltetésére, a beszéd performanciájának megjelenítésére, hallhatóvá tételére.⁵³

Párizs nemcsak a szürrealizmus közeli megismerését jelentette a fiatal József Attilának, hanem az anarchizmussal való kacérkodást is. Utal erre az 1931-es, Fábry Zoltánnak írott híres, öntisztázó levelében is, és ezt mutatja néhány verse. Az „ideális anarchista kezdeti koromban” levélbeli kitétele⁵⁴ az anarchizmusnak arra az irányzatára vonatkozik, amelynek egyik magyar képviselője, Schmitt Jenő Henrik így ír a proletariátus szerepéről: „Miként egykor a polgárságnak a feudális urakkal szemben, úgy kell ma a proletariátusnak ráébrednie intellektuális és erkölcsi fölényére leigázóival szemben.”⁵⁵ „Én anarchista voltam azelőtt, tagja a párizsi »Union Anarchiste-Communiste«-nek” – írja József Attila.⁵⁶ Az erő, a fiatal nemzedék tettvágya, az ekkori József Attila-verseknek is sajátja (*A mennyei páncélvonalat, [A kelő korongba hajítom]*), az anarchisztikus lázadás azonban az olyan gesztusokban értelmezhető, mint az *Ülni, állni, ölni, halni* „fölguyjtani Budapestet” sorában olvasható. József Attila „ideális anarchizmusa” azonban iga-

⁵³ KULCSÁR SZABÓ Zoltán a posztmodern értelmezői pozíciójából a „beszélő nyelv általi megelőzőtséget” tekinti a vers alapképletének. Ebben látja az antropomorfizáció viszszafejtését, az átlátszó oroszlán képzetének magyarázatát is. „Feltételezhető tehát, hogy a nyelvi megelőzőtség tapasztalata József Attila költészetében már az avantgarde poétikák recepciójában gyökeredzik...” – írja, kapcsolatot látva a későbbi poétikai gyakorlat némi elemével, mint az önmegszólítással vagy a kései versek nem képi kifejezéseinek metaforikus tárgyiasításával (*i. m.*, 106.).

⁵⁴ József Attila levelezése, 372. József Attila ugyan anarchizmusát 1925-re datálja, a Rákosi Mátyással, Vas Zoltánnal való kapcsolata idejére, ennek nyomai azonban akkori írásaiban nem érzékelhetők (*i. m.*, 373.).

⁵⁵ SCHMITT Jenő Henrik, *A szellem vallása – a szocializmus világnézete = A magyar anarchizmus*, Bp., Balassi, 1998., 48. Schmitt Jenő Henrik feltételezett hatását FARKAS János László több József Attila-mű kapcsán is felveti. Így az *Eszmélet, Óda* kapcsán. *A logosz keresése József Attila költészetében = Testet öltött érv*, Bp., Balassi, 2003, 52., 57.

⁵⁶ Az Union Anarchiste történetéről összefoglalást ad SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 608–620.

zán a franciául írt, majd magyarra fordított *Proletárdalban* fogalmazódik meg. A vers valóban dal, amit jelez az utolsó sor refrénjellege, másrészt az ütemet visszaadó, ritmizáló 3. sor. Mozgalmi jellege, mozgalmi üzenete nyilvánvaló. A nyitó sor képe a világhelyzet áttekintése: „A világrészek csendesen / úsznak a hűvös vizeken”. Olyan mód, ahogy majd a *Munkások* képet ad a forgolódó tőkés birodalmakról. A beszéd közvetlensége, a proletárélet személysége (a kedvesnek csak gondolja az ajándékot, az új inget), a proletárlét nyomora olyan toposzok, amelyek a századelő munkásmozgalmi lírájához tartoznak. Amint a zárlat öntudata is, amikor is az, „akire csak a Párt vigyáz” nyilvánvaló utalás az ateizmusra (nem Isten vigyáz az emberre)⁵⁷. A verset később *Dúdoló* címmel veszi fel a *Nincsen apám, se anyám* kötetbe.

A *Proletárdal* párverse a *Biztató*, s talán paródiája a *Szabados dal*. Erre utal, hogy Vöröscsontú költő álnéven küldte be a *Párisi Munkásnak*, amelynek szerkesztői üzenete is „mulatságosnak” tartja a verset.⁵⁸ Kétségkívül dal, amit nemcsak a refrén, hanem a sodró ritmus is jelez. A dalszerűséget szolgálják a poentírozó szófordulatok, amelyek nyilvánvalóan túljátsszák az osztályharcot. Ugyanakkor ezek a versek – bár még nem Marxot, hanem „Bakunint és Kropotkinkát”, az anarchizmus apostolait nevesítik – jelzik azt a beszédmódot, amelyet az agitatív retorika⁵⁹, az ideológia lirizálása épít fel, s amelynek poétikai kísérletét majd a *Dönts a tőkét...* versei testesítik meg, valamint a Kassák-kritika, és amelyet az *Irodalom és szocializmus* teoretikusan is alapozni kíván.

⁵⁷ A versszakot 1928-ban átdolgozta József Attila, finomította a politikumot, megelőlegezve a későbbi gyakorlatot. Az *Ellenzékben* akarta megjelentetni a verset, s így átalakította az utolsó versszakot: „El mindörökkön mint a gyász / akire csak az ég vigyáz.”

⁵⁸ József Attila *Összes Versei*, 1984: 480.; 2005: 523.

⁵⁹ József Attila közel került a munkásmozgalomhoz, s állítólag felvételét kérte a Francia Kommunista Párt magyar szekciójába. SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 626–627.; HONT Ferenc, *Szeged–Budapest–Párizs = József Attila Emlékkönyv*, 124.

2. Folklorizmus és Isten-képzetek

A pályakezdő költő többféle irányt követett. Megérintette a neoprimitivizmusnak⁶⁰ az a sajátos változata, amit Erdélyi József költészete képviselt. Erdélyi népdal-imitációi, az archaikus folklór szemléleti áthasonítása poétikai mintát jelenthetett a fiatal költőnek. Visszaemlékezések is utalnak rá, hogy boncolgatta, elemezte a folklorisztikus kifejezésmódot, a szövegek többrétegű nyelviségét. De ez a pusztán nyelvi érdeklődés táru fel a Gáspár Endréhez írott levélben is. A szimbólumok elhagyásának poétikáját magyarázza 1926. október 22-i párizsi levelében a konstruktivizmus „tárgy- és tényszerűsége” jegyében. A népdal tárgyiasságát, mintegy természetes poétikáját magyarázza a konstruktivizmussal: „Hát itt a népköltő egy bötűt sem mond arról, hogy fáj a szive (amilyen elemekből ma már Freud és a pszichoanalitikusok tanainak ismerete után könnyű verset írni s az ilyen versek egymástól csak nyelviileg különböznek), ez a vers csupán tényekben állítja magát, pedig költője biztos nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást.”⁶¹ József Attila folklóreredetű vagy folklóralkotásra emlékeztető művei arra az ekkortájt kiérlelt poétikai szemléletre hagyatkoznak, amely – részben túllépve az Erdélyi-féle modellen is – nem a tradicionális poétikai jegyek, kellékek (jellemző strófaszerkezetek, rímszerkezetek, természeti kép, metaforikus világszemlélet), témák, műfajok átvételére épül. A műfajok kontaminációja, a motívumaffinitást kihasználó szerkesztésmód, a paraszti-falusi világ eltárgyiasítása, a költői én és stilizációinak divergenciája jelzi azt a poétikai eszköztárt, amelyből épül József Attila folklorizmusa és neofolklorizmusa.⁶²

1924 januárjától írja szegényember-verseit. Az ihlető forrás részben Erdélyi József, részben a keserves folklorisztikus műfaja.

⁶⁰ A népi irodalom ilyen értelmezésének áttekintését adja JÁNOSI Zoltán, *A láthatatlan paradigma* = „De mi a népiesség” Bp., Kölcsey T., 2004, 43–93.

⁶¹ József Attila levelezése, 127.

⁶² A neofolklorizmusról: VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához*, Bp., Gondolat, 1971. A kérdéssről: N. HORVÁTH Béla, „Egy ki márványból rak falut”, *József Attila és a folklór*, Szekszárd, Babits, 1992, 8–17. A folklórkapcsolatról még: ALFÖLDY Jenő, *Aranyöntudat*, Tekintet, 2005/4, 102–150.

Az én társadalmi kivetettsége, szegénysége, magánya olyan létálapot, amely a képek, a nyelvi formulák túlzásaiban, olykor irreális képzeteiben testesül meg. A *Szegényember szeretője*, az első szegényember-vers, még erős Erdélyi-áthallást mutat,⁶³ ugyanakkor az ifjú költő túl is tesz a mesteren. A népdal jellemző szerkesztési eljárását, az ismétlést az önrímek őrzik, kihasználva az egyes szókapcsolatokban rejlő poliszemikus lehetőségeket, illetve az önrímek grammatikai funkcióváltását. Korai folklorizmusának szinte modellértékű darabja A *Szegényember balladája*. A verscímben megjelölt műfaj nem az érett költészet poétikai gyakorlatának példája (lásd *Óda*, *Elégia*), hisz itt a folklórtradíció szerinti értelem-ben használja a költő a műfajmegnevezést, azaz a történet tragikus, balladisztikus voltára utal. A vers nyitó szakasza a balladák dialogikusságára emlékeztetve építi fel a konfliktust, ám jól érzékelhető egy másik műfaj is, az Európa-szerte ismert Ninivés játék formulája.⁶⁴ A *szegényember balladája* azonban elmélyíti a konfliktust, társadalmi vetületet kap. Mind a szegényember, mind a király stilizált figurák, a szegénység-hatalom konfliktusát ábrázolva az összeütközésükben. A szöveg az újabb népballadák felépítését követi, azaz a három versszak egyben egy-egy szín is, s minden versszak után színváltás következik. Egyetlen eseménysor bontja ki a társadalmi és majd az abból fakadó morális konfliktust. A harmadik szín a szegényember veresége, és az abból adódó bűn-bűnhődés képze:

Szegényember sír-rí a börtönben,
Szegényember nevet a börtönben.
Nincs a gyerek már a rossz világban,
Jobb sora lesz, hajh, vizi-világban.

A szegényember lázadásából következő megőrülését több társadalomtörténeti, morál-politikai értelmezés taglalta már.⁶⁵ Figyelemre érdemes azonban az a poétikai lelemény, ahogy a mondat egé-

⁶³ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 321–322.

⁶⁴ MÓSER Zoltán, *József Attila dallamai*, Forrás, 1981/4., 59–66.

⁶⁵ BALOGH László, *József Attila*, Bp. Gondolat, 1970, 36–37.; SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 318–319. – Az önrímekben rejlő társadalmi konfliktusról: TÖRÖK Gábor,

széből csak egy szó változtatásával érzékelteti a szöveg a történet: a „sír-rí” és a „nevet” ugyanolyan szintaktikai helyzetben való cserélésével. A hullámzó lélekállapotot érzékelteti ez a tükörszerű szerkezet, amikor is a két szótagnyi helyre változtathatóan írható be a sírás és a nevetés igéje. Nem feltétlen az erkölcsi büntudat megnyilvánulásaként – s főleg nem a későbbi versek bűn-képzeteinek hangoltságában – értelmezi ez a szöveghely a történet, inkább egy pszichikai állapot érzékeltetésének tökéletes poétikai megoldását láthatjuk benne.

Az utolsó szegényember-stilizációkból építkező vers az *Aki szegény, az a legszegényebb*. A vers nyitó képe a *Példák könyve* (vagy annak folklorizálódott népdalszövege) fűszál, csillag motívumával megőrizte a rengeteg szenvedés metaforikus kifejezését. A szegényember-versek közelében keletkezett korai Isten-versek, a biblikus motívumok (mint a *Szegényember szeretője* nyitó képének Christophorus-legendája⁶⁶ vagy a *Mindent bagyok* teremtmístosza) arra utalnak, hogy az archaikus hangzással a biblikus téma poétikai irányt jelentett a fiatal József Attilának ekkortájt.

A folklorisztikus versformálás másik hozadéka annak a motívumbokornak a sokirányú felhasználása, amit a víz képzetek metaforizációja hordoz. József Attila ekkortájt alakította ki a víz = szerelem, sexualitás képzetkapcsolatot, talán épp a népdalok hatására. A „víz”, a „patak”, a „folyó” olyan motívumok, amelyek az életpálya későbbi szakaszaiban is konzekvens jelensugárzó erővel bírnak, felidézve szerelmet, testiséget. A kései versek tenger = női öl freudiánus metaforizációja (*Már régesrég, ...aki szeretni gyáva vagy*) fejleszti tovább e motívumrendszert. A patak szerelmi metaforizációja építi fel a *Szomorúfűz* erotikus utalásokban gazdag szövegét. A vers erotikája, játékos obszcenitása nem idegen a népdaltól sem, sőt annak természeti képei a nyelv kétértelműségére, metaforikusságára épülnek. József Attila verse azonban csak távolról emlékeztet a mintára. A *Szomorúfűz* nyelve telített metaforá-

József Attila kommentárok, Bp., Gondolat, 1976, 260–281. – A víz-képzetek erotikumáról és a motívum előfordulásairól. SZÉLES Klára, „...minden szervem óra”, *József Attila költői motívumrendszeréről*, Bp., Magvető, 1980, 115–121.

⁶⁶ SCHEIBER Sándor, *Folklór és tárgytörténet* 2., Bp. Magyar Izrealiták, 1974, 434–435.

val, a vers középpontjában álló beszélő ugyan a szomorúfűz stilizációjaként szól szerelemvágyáról, felemelkedni akarásáról, de a nyelvi játékok, e játék sokoldalú kihasználása túlságosan is „műköltői”. Azaz a fiatal költő nyelvi kísérletezésének darabja a *Szomorúfűz*. A „hívesség” chiazmosa, a patak-fagy kihegyezett oppozíciója, a „szerencsésebb erdőföldi” falloszkézete másfajta beszédmódba idomul, mint amit a csillagokhoz való fohász képvisel: „Hé csillagok, jó csillagok, / Patakra már hol akadok?”

A folklórmotívumok és a folklór beszédmódjának áthasonítása beépül a megtalált nyelv formakincsébe, amint az látható az 1924–1929-ig tartó időszakban, a szegényember-költészettől a barthás versekig ívelő metamorfózis-sorban. 1926-ban az avantgárd korszak teljében is van néhány vers, ami jelzi, a kísérletező József Attila a kassági intés ellenére váltakozva ír szabad verseket és rímes, szabályos sorokból építkezőket. Az expresszionista jellegű *Mennyei páncélvonal* és a „kassákos hangú”⁶⁷ *Érted baragszom, nem ellened* szomszédságában születik a *Mégis elveszem*, a *Jut most elég virág*, a *Virágos*. Ezek a versek a metaforikus beszéd rafinált sokértelműségével szólnak a szerelemről, szerelmi vágyról. Miközben beszorul a jelölt tárgy, az érzelem a zárt formarendszerbe, a klasszikus strófaszerkezetbe, az ismétlések, az önrímek, a tág asszociatív metaforák kitágítják a beszéd horizontját.

A *Virágos* patakmotívuma is a szerelmi vágyat intonálja oly módon, hogy a fogalmi metafora a férfias és nőies magatartásformát is jelöli:

„Neveltem kövem patakon –
Ne bujdosódj már patakon –
Csobogott nap mint nap a víz,
Tiszta már kövem, mint a víz.”

Ez az ének, ez a virágnyelvi párbeszéd a szerelmesek között, csak annyiban hasonlít a népdal szerelmi helyzetképére, amennyiben minden szerelmi témájú alkotás ugyanazt az emberi szituációt, a szerelmi vágy modulálta beszéd- és tetszorosozatot ábrázolja. Azaz a fiatal József Attila ezekben a versekben továbbépíti és saját hang-

⁶⁷ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 505.

jára formálja a folklorisztikus beszédmodot. Ez látható a karakterisztikusabb *Mégis elveszem* grammatizáltságában és a szimbolikus beszédmod áthangolásában. Megtartja az önrímeket, de kifordítja a jellemző (4-2-3) sorfajtat, s a 3-2-4 osztatú kilencesben a magyaros tagolás és a jambikus ritmus összehangzik. Az a szemantikai struktúra, amit részben az önrímek, részben a beszéd nemhez kötöttségét intonáló fogalmak, képek építenek, jelzi a nyelvi szituált-ság poétikai igényét. Az első nyolc sorban versszakonként elkülönülve a férfi, utána a nő szavainak képvisége, fogalmisága ír le egy beszédmodot, majd ez a rend a következő négy sorban mondatpáronként, az utolsó négyben pedig mondatonként érvényesül. A férfi beszédét a tárgyilagosság jellemzi (ballagok – nem volt – vár rám – élében jön) míg a nőét az érzelmek (szemével mondja – simogassál meg – tüzettel verj meg). A szerelmi találkozást, a szeretkezést a folklór szimbolikus nyelve adja vissza, részben a tűz képzetével, részben pedig az „elvesz” szó jelentésének irányváltoztatásával. Miután mind a férfi, mind a nő cselekvését ugyanaz az ige írja le.

A szegényember-versek közelségében született az a verscsoport, amely meghatározó a korai Isten-versek között. József Attila költészetében a *Keresek valakit* tizenhat évesen írott sorai után még nyolcvannyolc versben és verstördékben találkozhatunk Istennel, ráutaló fogalmakkal, képekkel, beszédhelyzetekkel (megszólítás, fohász, ima, zsoltár). A József Attila-i gondolkodástörténetben az is végigkövethető, hogy a fiatalember hogyan próbál „Istent teremteni”, „vallva tagadva”, hogyan tűnik el Isten alakja költészetéből és gondolkodásából, s hogyan tér vissza a kései költészetben az elementáris emberi igény, a „Fogadj fiadnak istenem” emberi szükségének imájában. Azaz, hogyan jut el József Attila az „Úrtól az Úrig”.⁶⁸

A korai Isten-versek egyik meghatározó poétikai aktusa az Isten-teremtésnek abból az igényéből ered, amit a Galamb Ödönnek írott levélben (1923. dec. 8.) fogalmaz meg József Attila. A „művészetbeli megújhódás”, „az új ethika, ami pedig még Krisztus etikájától is sokban fog különbözni (!)” nevében és ér-

⁶⁸ I. m., 507.

vényével szól egy új Isten-értelmezésről: „...én az Istent új és igazi valójában fogom megmutatni. Hogy már kapiskáltam ehhez (!), azt a Lázadó Krisztus és a 13. szonett is megmutatja...”⁶⁹ A *Tanítások* szerepértelmező konklúzióját fogalmazza meg a levél az „új ethika” jegyében, amelynek hozadéka az Isten-motívum ekkori gyakorisága, illetve a „bibliai stílusú szókinszreteg”⁷⁰ és a bibliai hangzás. Ez a biblikusság természetes módon simul be a panteisztikus összhangzásba, a versek nyugatos vagy folklorisztikus természetképébe, de beépül az avantgárd jellegű beszédbe is (*Ide újra a szeretet jön, Csak a tenger jött el*).

A korai Isten-élmény sokszólamúságát mutatja az a divergenzia, amit egyfelől a *Lázadó Krisztus* anarchisztikus (és népi) hangja képvisel, másfelől az *Imádság megfáradtának* modern imája.⁷¹ A József Attila-életrajzhoz kötődnek alkotások, amelyek szimbolikus jelentőségre tettek szert, jelezve az életpálya meghatározó szakaszát, fordulátát. A legnevezetesebb a *Tiszta szívvel*, de szimbolikus jelentésű később a *Külvárosi éj* vagy a *Nagyon fáj*. A korai költészetből a *Lázadó Krisztus* az, amely miatt sajtóper indult a 18 éves költő ellen, hozzájárulva nimbuszához, a lázadó alkatáról formált képhez. Többféle hatást és többféle szemantikai réteget olvaszt egybe ez a korai és kiforratlan vers. A lázadás fogja össze az adys imitációt („Ronggyá nem mosná Élet-subád ember / Átká.”) és a szegényemberes, népi vallomást („De add kölcsönbe legalább subádat: / Téged nem ér el átok és eső”), valamint a prózához közelítő, lecsupaszított közlést.

Az Isten-teremtés⁷² sajátos módját, az Istennel való személyes közelség és egy humanizált Isten megalkotásának vágyát tükrözi az *Isten* című négyrészes ciklus. Ez az 1925 elején keletkezett Isten-kép és alkotás annyiban köthető a későbbi versek Isten-él-

⁶⁹ József Attila levelezése, 44–45.

⁷⁰ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 328.

⁷¹ LEVENDEL Júlia–HORGAS Béla, *A szellem és a szerelem*, Bp., Gondolat, 1970, 98.

⁷² József Attila Isten-élménye a kései versek kapcsán kerül az elemzők fókuszába. A korai versekről is szól: FERRONO, Nicolette, *Isten-keresés József Attila költészetében = Véges végtelen. Isten-élmény és Isten-bíány a XX. századi magyar költészetben*, Bp. Akadémiai, 2006, 43–48.

ményéhez, hogy az apa figurájára és funkciójára ruházza rá a vers énje az isteni külsőségeket. Ugyanakkor persze e korai alkotás világképe messze áll az utolsó ilyen tárgyú művek bonyolult humanizációjától és egyben transzcendenciájától.

Az *Isten* négy része eltérő művészi érettségű szövegrészeket tartalmaz. Az első rész Istenének panteizmusa az avantgárd szimultanizmusa jegyében formálódik, hisz a világ az élet egy-egy jelzésszerű pillanatában, az énnel kapcsolatban álló és tőle független jelenségekben, eseményekben mutatkozik meg. A második részben a hétköznapi világ jelenik meg. A golyózó gyerekek közt ténfergő, a gyerekek között elvegyülő felnőttként, talán apaként. A 3. rész Isten-alakja és a köré fonódó beszéd bensőséges, vallomások: „Istenem, én nagyon szeretlek”. Ez a rész telített életrajzi utalásokkal, és bensőséges Isten-gyermekké bontakozik ki a feltétel sorozatból. Olyan beszédhelyzetbe és lírai szituációba helyeződik ez a viszony, amely deszakralizálja a megszólítottat, Isten elveszti transzcendens, mitikus mibenlétét. A hétköznapi életben jobbra a paraszti lét („Hogyha meg szántóvető lennél /.../ A lovoidat is szeretném”) mindennapjaiba ágyazódik be egy sajátos, apa-fiú kép. Kétségkívül a vallomást áthatja a naiv, gyermeki áhítat, de épp ez a bensőséges vall az apa utáni vágyakozásról, a szeretet hiányáról. Az avantgárd verskörnyezetből, de még a szegényemberes, folklorisztikus hangra épülő művek köréből is kitűnik ez a vers a beszéd egyszerű formálásával, stiláris visszafogottságával.

Az *Isten* apaképzete még nem a pszichoanalitikus elméletből táplálkozó felettes én lírizációja, s nem is a transzcendencia istenének posztulátuma, ami alapvetően a vers valóságához, életrajzhoz kötöttségének következménye. Azzal együtt, hogy kétségtelen áthallást teremtenek bizonyos szövegrészek. A harmadik rész záró jelenetének meghitt apa-fiú viszonya („S én hosszan, sok szép mesélnék”) a *Magad emésztő* utolsó soraiban tűnik fel, hasonló megformáltságában. A negyedik rész „fiatalemberének” önérzetes magabiztosságában („A boltba gyerek megy helyettem.” „Megválogatnám a portékát”) nem nehéz felismerni a *Szabad-ötletek* egyik fő sérelmét, a mama tettét, aki megalázta fiát azzal, hogy visszaküldte a vásárolt portékát.

Az Isten-ciklus átdolgozva bekerül a *Nincsen apám, se anyám* kötetbe. A második részből és az első záró két versszakából gyúrta össze a költő az *Istent*, az *Istenem* pedig a ciklus harmadik részéből keletkezett rövidítéssel és átdolgozva. Mindkét vers túllép a kanonizált és ikonografikus Isten-képzeteken, még inkább személyre hangolt vallomás keretében mutatkozik meg az apa-fiú viszony. József Attila a *Nincsen apám, se anyám* kötetbe harmadikként egy teljesen más hangzású Isten-verset illeszt majd, a *Hosszú az Úristent*. S majd ugyanilyen sorrendben, változtatás nélkül vette fel a három Isten-verset a *Medvetánc* kötetbe. Addigi pályája Isten-képzeteinek három aspektusát reprezentálva: a panteisztikust, az apa-imágót és a „püspökökét”. A büntetés Istene majd 1935-től válik az egyik meghatározó élménnyé, képzetté és verstípust formálóvá.

Az Isten-versek formai és tematikus közelségében keletkezett a *Kertész leszek*, a *Tiszta szívvel* előzményeként. Ez a négy strófából, négysoros versszakokból és két sornyi mondatokból álló vers a népdal modern változata. A kétütemű 8-as 4-4-es tagolású sorok, a laza páros rímek, asszonáncok a folklór formajegyeit követik. A népdal világszemléletét tükrözi a „napkeleten-napnyugaton” tág ívelésű, nem lokalizálható helyhatározók által jelzett világ, s természetesen a virág metafora. Maga a „kert”, a „kertész” is a szerelmi, erotikus folklór trópusaihoz tartozik. Ugyanakkor a vers játékos valóságsszemlélete, s főleg a vers középpontjában önmagát is elültető én eltér a folklór alkotások beszédformálásától. A vers központi motívuma, a virág, része annak a nyelvi játéknak, amely a „beojtott virág” nonszensz képzete körül forog:

Minden beojtott virágom
kedvesem lesz virágáron,
ha csalán lesz, azt se bánom,
igaz lesz majd a virágom.

A kép biológiai, botanikai abszurduma persze beilleszthető a szerelmi metaforikába, amit a „kedvesem lesz” meg is enged, utat nyitva a szexuális jelentésnek. A virágom-virágáron is ezt a jelentést viszi tovább a sajátos rímhelyezettel. A „virágáron” úgy felel a rímhívó „virágom”-ra, hogy azt szinte megismétli, ugyanakkor

egy nyelvi többlet fele is kinyitja az értelmezést. A „virágáron” ugyanis utal a beojtás módjára, „árára”, de a szokatlan szókapcsolat egy anagrammatikus játékot is megenged: a „virágáron” szóban felfedezni az apa nevét, az Áront. Hasonlóan játék a virágcsalán metamorfózis. A virág nemes szépségével szemben a csalán csak úgy lehet „igaz”, ha az értékek alternatíváiba, a felszín és a látszat horizontjába helyeződik az értékválasztás. Ezért nem bánja azt a szöveg énje.

A metaforikus nyelvbe burkolt én után megjelenik a valós utalásaiban is, bár játékosra formálva az énképet: „Tejet iszok és pipázok, / jóhíremre jól vigyázok.” Alighanem az én itt az igemódokra vigyáz, azzal teremtvé meg hírnevét. Nem valószínű, hogy „jó hírét”, hisz magyar szakos egyetemistaként vét az ikes igék használatának szabálya ellen.⁷³ Az én ilyen pozicionálása nem nélkülözi azt a lázadó nyelvi anarchizmust sem, ami majd a *Tiszta szívvel* valóságvonatkozásaiban, a társadalmi lázadásban folytatódik.

3. Az én- és önteremtés versei

A *Tiszta szívvel* kultuszvers, a nemzedéki lázadás megfogalmazása, a hagyományok, a szülői-társadalmi autoritás elutasítása, az én autentikus szituáltságának kinyilvánítása. Ugyanakkor a vers a József Attila-kultusz egyik legfontosabb építőköve is. Ilyen kultuszképző szerepe magához az alkotóhoz köthető elsődlegesen. Ahogy a *Lázadó Krisztus*, a *Tiszta szívvel* is a költői tekintélyét növelte abban a szellemi körben, amely a fiatal József Attila számára autentikusnak számított, s egyúttal az országos hírnevet is építette. A recepciótörténet kirajzolja, hogy Ignótus 1926-os *Nyugatheli* (szept. 16.) elismerő szavai („...lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom egy versét”)⁷⁴ után a legtöbbet

⁷³ Az iktelenség szándékoltságáról: KAPPANYOS András, *Eszek = Tanulmányok József Attiláról*, 242–250.

⁷⁴ *Kortársak József Attiláról I.*, 94.

hivatkozott vers.⁷⁵ Ugyanakkor József Attila maga is megkülönböztetett helyet tulajdonított e versének, hisz a harmadik kötetének címe erre a műre utal, s a válogatott verseit is *Tiszta szívvel* címmel tervezte kiadni. Az élettörténet alakulását, annak negatív fordulatát is ehhez az alkotáshoz köti kései önértelmező írásaiban, amint ezt a *Születésnapomra* vagy a *Curriculum vitae* mutatja.⁷⁶

A *Tiszta szívvel* a *Szeged* 1925. március 25-i számában jelent meg, erős sajtóreflexiót kiváltva, s majd Horger Antal nyelvész-professzor „intelmeit”,⁷⁷ amelyben „eltanácsolta” a fiatal költőt a szegedi egyetemről. A konzervatív elutasító magatartást az a lázadó attitűd provokálta, amely a vers tagadó szerkezeteiben látványosan megmutatkozik és a beszélőnek a társadalmi alapértékeket (vagyon, emberi élet) negligáló viszonyában is nyilvánvalóvá válik. A poétikai forma, az úgyszólván mindenre kiterjedő tagadó viszonyulás nem előzménynélküli, hisz a „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám” sorokban a vers értelmezői Ady- és Babits-áthallásokat éppúgy regisztráltak, mint a kortársak verseit, illetve folklóremlékeket vagy épp Krisztus szavait.⁷⁸

A versben az én – paradox, de logikus módon – a tagadásokból konstituálódik.⁷⁹ Az „anya”, „apa” hiánya a vérségi kötelékek elutasításának metonimikus viszonyrendszerét írja le, a „se istenem, se hazám” a nemzethez tartozás spiritualizmusát, a nemzeti „himenuszra”, a *Szózat*ra vonatkozó utalás („se bölcsöm, se szemfe-

⁷⁵ TVERDOTA György, *Medvetánc, Nagyön fűj*, Bp., Raab Klett, 1999, 42.

⁷⁶ A vers recepcióját áttekintő BÓKAY Antal írja: „A *Tiszta szívvel* programadó vers, meghatározó nemcsak József Attila költői önteremtésében, hanem az egész modern magyar költészet új lírai tematikájának megalapításában is.” *„Líra és modernitás”*, 64.

⁷⁷ A vers keletkezéstörténetéről és Horger szerepéről, az eltanácsolásról némiképp ellentmondó emlékezők ismertek. Lásd: FEHÉR Ede, *Horger-ügy = József Attila Emlekkönyv*, 94.; BOKOR László, *Horger Antal nyilatkozata József Attiláról*, Kortárs, 1973/6., 1002–1006.

⁷⁸ Áttekintést ad TVERDOTA György *Medvetánc, Nagyön fűj*, 43–44. A Krisztus-parafrazist értelmezheti a versvégi „feltámadás” is. „Aki inkább szereti atyját és anyját, hogynem engemet, nem méltó én hozzám: és aki inkább szereti fiát és leányát, hogynem engemet, nem méltó én hozzám.” (Máté 10,37)

⁷⁹ A vers új megközelítését jelenti BÓKAY Antal értelmezése, aki a „későmodern szelf” önteremtő aktusát látja szövegben, a neofreudizmus posztmodern értelmezői szemléletével, *Líra és modernitás*, 92–98.

dőm”) pedig a nemzeti érzület irodalmi kifejeződését negligálja. A társas viszonyok (család, nemzet, haza) tagadásának képeihez tartozik a szerelmi („csókom”), szexuális („szeretőm”) magány lét-állapota. Ehhez a metonimikus jelzésrendszerhez illeszkedik az evés tényvonatkozása, a „nem eszek”. Az éhezés ugyanakkor el is veszti materiális valóságosságát, még a részletezés („se sokat, se keveset”) ellenére is, hisz a „harmadnapja” mitikus (biblikus, mesei) jelentésköre megfosztja a kijelentést konkrétságtól és szimbolikussá teszi. Az én ilyen állapotrajza jelenti az én teremtésének előfeltételét, azaz a vers valóban két szövegrészből áll, amelyek kauzális viszonyban állnak egymással. A tagadásokban rögzítődő én motiválja a „Húsz esztendő” eladását az „ördögnek”, ami nemcsak az Isten tagadásából, s nem is a fausti szükségből következik, hanem a lét egészének (egyén-közösség, értelem-érzelem, spiritualitás-materialitás) negációjából.

A verset elutasító kortárs értelmezés jól érzékeltette a „tisztá szívvel” nyelvi, fogalmi, etikai artikulációja és a „betörők”, „ölők” el-lentétének végletességét, azaz a társadalmi megítélés aspektusából kibékíthetetlen magatartásmódok összebékítését. Ez a társadalmi konfliktus az „én” és „ők” szintaktikai (3., 4. versszak) és nyelvi polarizációjában is megmutatkozik. Az én végletességét, mindenre elszántságát és önfelmentő tettét („tisztá szívvel betörők”) bosszuszulják meg az „ők”, a társadalmi rend gyakorlata szerint. Azaz a vers ezen részében, a konfliktuspozíciók nyelvi artisztikuma okán is, nem véletlenül érzékelték az elemzők a balladaiságot.⁸⁰ Az én teremtetése ugyanis nemcsak a tagadásból következő lázadásban mutatkozik meg, hanem a lázadását megtorló halál után is, a mítosszá válásával („halált hozó fű terem / gyönyörű szép szíve-men”).

A recepciótörténetben is mítoszt teremtett a *Tisztá szívvel*. A mű recepcióesztétikai hatása nyilvánvalóan nem választható el az új nemzedéki törekvésektől és az avantgárd szellemiségtől, a

⁸⁰ SZABOLCSI Miklós a negyedik versszakban, a Kádár Kata változatát látja (*Érik a fény*, 341.). Magam a balladaiságot az egész vers struktúrájában érzékelem, a bosszú motívumát pedig a betyárballadákkal rokonítom. N. Horváth Béla, „Egy ki márványból rak falut”, 96–99. – A lázadás magatartásának a camus-i metafizikával való rokoníthatóságáról ír TORNAI József, *József Attila a metafizikai lázadó*, Hittel, 2005/4., 9–16.

tradíciók elutasításától. Ugyanakkor ez a nihillistának is mondott vers a formai tradíciókat, a népi-nemzeti versformát, a két ütemű 7-est hűségesen követi. A vers anarchisztikusságának ez még külön nyomatékot ad. Sokféle értelmezésnek utat nyit a *Tiszta szívvel*, hisz a szöveg telített társadalmi tartalmakkal, ugyanakkor tökéletesen formált⁸¹ a formabontó avantgárd idején.

A *Tiszta szívvel* létállapot rajza olyan élmény kiváltása, amelynek József Attila viszonylag gyakran hangot ad, az éhezés (*Hét napja, Végül*), a társtalanság felpanaszolásával. Ez a tematikus, motívumszerű ismétlődés más-más nyelvi, művészi alakzatú műveken más és más stratégia mentén formálódik. A *Tiszta szívvel* állapot-rajzát – a lázadás mellőzésével – majd a *Nemzett József Áron* írja újra.⁸² Az én önteremtését és önfényképezését a *József Attila* és a *Bevezető* folytatja, mint egy hagyományt. Hagyományt jelentett ugyanis az a vonulat, amelyet a születésnap körül keletkezett versek alakítottak ki.

A születésnap versek sajátossága a biográfia tényeinek valamilyen – aktuális – logika, stratégia mentén való elrendezése, illetve ezek értelmezése az én önelemzésének keretében.⁸³ A korai ilyen versekben (*Erőének, Elköszönő szelíd szavak*) szétválik a személyes és a költői én, s az utóbbi valamilyen stilizált szerepben mutatkozik meg. Jól érzékelhető ez a *legutolsó harcos* ilyen szerepmeghatározásában. A vers első változata (1923. ápr. 27.) egy felnővesztett szerepben, a Messiás minden hatalmat birtokló alakjában mu-

⁸¹ TVERDOTA György – Fejtő Ferenc, megállapítása kapcsán – a ritmusról szólva jegyi meg, hogy a 4/3-os osztásból eredő kiegyensúlyozatlanság, „sántaság”, „a játék mögött a belső meghasonlottságról tanúskodik.” „*Szublimálom ösztönöm*”, 47.

⁸² A két vers kapcsolódásáról írja BÓKAY Antal: „Formájában, stratégiájában mint-ha ugyanarról a versről volna szó, tematikájában, üzenetében azonban nagyon fontos eltérésekkel történő újraolvasásáról van szó.” (*Líra és modernitás*, 145.) „A vers az önéletrajzi beszédet váltja a szelf struktúrájáról szóló diszkurzusba.” (Uo.)

A *Tiszta szívvel* énkonstituáló szerepét egy másik mű, az *Eszmélet* összefüggésében is érzékelhetjük. Ott a „meglett ember” egyik attribútuma ez: „...akinek / szívében nincs se anyja, apja.” Természetesen más kontextusba helyeződik a szülők hiányát rögzítő kijelentés az *Eszmélet*ben, de látható, hogy ez a híres szöveg (a „szívében” vissza-utal a fiatalkori vers címére is) hogyan születik újra egy lényegileg más poétikai szituációban.

⁸³ Részletesebben: N. HORVÁTH Béla, *A hetedik*, Bp., Pannonica, 1999, 174–191.

tatja fel az ént, de csak jelzésszerűen. A stilizációból és avant-gardisztikus világformáló messianizmusból, a „lavinás igékből” épített én jelentősen különbözik a verskezdet és zárlat önvalómásszerű énmeghatározásától. A szerep egy minta hipotetikus vágya csak, a személyes én-kép viszont reális. A fogantatás biográfiai adatával alátámasztott tényéből indul („nyári éjszaka”, „ölelt”), s a megszületésben teljesedik ki, amikor is az apa („Ucca”) és az anya („Föld”) társadalmi hovatartozása megszabja az utód szociális viszonyrendszerét és küldetését.

A két évvel későbbi *Április 11.* a huszadik születésnap táján keletkezett és úgy szintén egy megszerkesztett élettörténetet tár fel.⁸⁴ Sajátos származástudattal egy mítosz keretében („a szél gyermeke”) értelmezi megszületését az én, s talált gyermekmivolta jelzi identitásának labilitását is. Ismét a föld („Vitt falvan, földeken keresztül”) és az utca („...vitt egy / Pesti, csatakos külvárosba”) gyermekének vallja magát. Megszületését, létét azonban átjárja az irónia. A „valami nagy ünnep volt” rendkívülisége tükröződik a külvárosi életjelenetekben. A harangok bűgása, a szívet betöltő béke, az áldozatát kalapját levéve megtisztelő gyilkos, a világ áhítatos átlényegülésének jelenségei. Azaz a megszületés mint a megváltáskezdet szarkasztikus biblikus allúziót teremt, ugyanakkor az irónia is átszővi a világrajövetel képét: „1905-ben így / iktattak be az alkotmányba”. A bölcső („kicsikis deszka alkotmányba”) képe és a legfőbb törvény homonímiájának egymásba csúsztatása önironikus szójáték, de mintegy magyarázza a mitizálást, a túlzást. Az *Április 11.* harsány életképei („Az uccán vidám jasszok lógtak”), groteszk kapcsolásai (béke-gyilkosság), kosztolányis hangzású, szellemes rímei (verekedtek-berekedtek, mentek-szentek)⁸⁵ az életút értelmezését is meghatározzák. Kitűnik ebből a homogén játékos, szellemes, ironikus önképből a szülők rajza. Az apának („a kártyás munkásnak”) a gyerek csak a presztízs szimbóluma („fiúként”), az anyának („a szép, ifjú mosóasszonynak”) vi-

⁸⁴ Az életrajzokról, illetve életstratégiákról, énontológiákról: BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc és STARK András, „Köztetek lettem én bolond” (*Sors és vers József Attila utolsó éveiben*), Bp., Magvető, 1982, 117.; LENGYEL András, *József Attila „én-ontológiája” = Költőnk és Korunk*, Bp., Országos Pedagógiai Intézet, 1983, 232–255.

⁸⁵ SZABOLCSI Miklós, *Erik a fény*, 310.

szont minden: „vágy”, „cél”, „gond”, „liget”, „sár”. Azaz az utalások elvesztik konkrétságukat, s elhalványulnak a verset átpoétizáló groteszkben, iróniában.

A korai születésnapj versek az én értelmezésének – ritkábban rekonstrukciójának – textuális színterei, poetizált önéletrajzok. Kinőhetett ebből az alkotásmódból az az igény, amely nemcsak megakarta határozni az ént, hanem megkísérelte annak felépítését, nem nélkülözve a vissza utalásokat, mint korábbi értelmezésmódot. Sajátos módja ennek a *[Bevezető]* és a *József Attila* (1928) mint az én jelenének és múltjának párverse. A *[Bevezető]* definitív módon is utal arra a szerepre, amit egy tervezett verseskötetbe betöltött volna, illetve amit be is töltött a *Nincsen apám, se anyám* kötetben, illetve majd a *Medvetáncban* a harmadik kötetet idéző versek elején állva.⁸⁶ Ugyanakkor az a hangsúlyozott személyesség, önreferencialitás, ami a családi kapcsolat, az én névszerűsítésében megmutatkozik, nemcsak a szöveg műfaji és kötetszerkezeti helyét értelmezi, hanem a név és az általa jelölt személy bevezetését is.

A *[Bevezető]* az én-től az ÉN-ig tartó értelmezéssor, két név közé beemelve, amely nevek a szöveggel csak annyiban mutatnak összetartozást, annyiban utalnak a szerzősége, hogy jelölik a szövegben való megjelenést: „én, József Attila, itt vagyok!” A verskezdő „Lidi nénémnek öccse itt” kettős játék: egyrészt a néném és „öccse” egymásra utaló szemantizációjával, másrészt a Lidi névvel. A *Németh Andorban* is előforduló név arra a névcserére utal, amit a Jolán–Lucie–Lüszli metamorfózis jelentett a család életében. A „Lidi” név Jolán „Lüsziségét” állította vissza eredeti szociális kontextusába a név ironikus átfordításával, a paraszti-falusi „változattal”.⁸⁷ („A sor kéziratos változata, a „Lucie nénémnek férnye itt” hasonlóan névjáték, hisz a fény utal a Lucie–Luca változatra, Luca mitologikus fényhozó szerepére, de a fény arra a helyre esik, amit a szövegben az én, az „öcs” foglal el.”⁸⁸) A „Lidi” név

⁸⁶ A vers részletes elemzését adja BÓKAY Antal, mint „egy tárgyias, konstruktív szelfartikuláció” kísérleteként: „József Attila a név avantgárd hagyományokra építő poetikáját egy új tárgyias poetikára írja át.” *„Líra és modernitás”*, 111–131.

⁸⁷ *I. m.*, 118.

⁸⁸ A név átalakulásának háttéréről és referenciális, értelmező szerepéről: TVERDOTA György, *Kerülő utak*, Kortárs 2005/4., 57–30.

persze éppúgy a groteszk játék része, mint a vele kapcsolatba kerülő és hozzá hangulatban és kontextuálisan is illő „Batu khán pesti rokona” önmegnevezés. Az én második megjelenése ez, ismét egy utalásrendszerben. Egyrészt az arcvonások, a kiskun ősök referencialitása alkotják meg a rajzát, másrészt a pestiségének kulturális kontextusa. Ugyanakkor ez a kettősség a játékos, groteszk önmegnevezésekkel nem nélkülözi a dadaista jellegű abszurditást sem.⁸⁹ A harmadik változata az énnek az önazonosságot bejelentő „én, József Attila, itt vagyok!” mondatban jelenik meg.⁹⁰ Azaz fel tárul a játék lényege, a név és a hozzá kapcsolódó jelölők összefüggésének viszonylagossága.

A nevek által közrezárt rész szimultán kijelentései nem rendeződnek logikai rendszerbe, úgy értelmezik a versben artikulálódó ént. Ezek egyrészt nem szakíthatók ki bizonyos életrajzi kontextusból – annál is inkább hisz a *[Bevezető]* egy szerzői életrajz – másrészt annak biográfiai referencialitását eliminálják. A „kenyéren élte éveit” sorból kihallani a *Tiszta szívvel* panaszát, ugyanakkor a kenyéren élés itt az életminőség lefokozott általánosítása. A „kondér bab” a gyerekkori trauma visszatérő emléke (*Ajtót nyitok*), a mama halálakor főzött étel. Az emlékkép azonban beépül egy, az asszociációs logikát szétfeszítő képzetbe (versért a halál főz babot), annak anarchisztikus nyelviségébe. Amint ennek az anarchisztikus, lázadó hangnak megnyilvánulása a „hejh, burzsoá! hejh proletár!” megszólítás. A *[Bevezető]* játék az avantgárd modorában, dadaista hangoltsággal, ugyanakkor érezhető benne az a „komolyság”, ami a név tulajdonságának szemantikai viszonylataiban megmutatkozik. Talán összefüggésben a névvarázs-képzetek névmágia elképzeléseivel, aminek tudományos magyarázatára majd a következő években lel rá, nem utolsósorban saját nevének külön-

⁸⁹ A „József Attila hidd el” egy szövegváltozata kapcsán utal BARTAL Mária az énkonstruktív szövegek dadaista módszerére. „és még mindig kérdezem: Hol vagy” *Énkonstruktív József Attila három szövegében = Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségbe*, Bp., Osiris, 2003, 268–291.

⁹⁰ BÓKAY Antal Derridára hagyatkozva a név külsőségességéből kiindulva a „szelf artikulációjának megoldhatatlanságát” látja a verszárlatban is. *Líra és modernitás*, 121.

⁹¹ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 703.

legességétől inspirálva. Persze nem feledhető Villon sem, aki ugyan-csak megörökitette magát nevének versbeemelésével.

Ugyancsak életrajz az először *Örökélet* címmel megjelent (*Együtt* 1928. jún. 6.) *Nemzett József Áron*. Szoros közelséget mutat a *József Attila* én-képével, s annak sírfelirat jellege megmutatkozik ebben a műben is. Ez is életösszegzés, ismét egy sajátos logika, stratégia mentén szervezve az élettényeket. Lehet, hogy párizsi vers,⁹¹ a népdalszerű strófaszerkezet, a magyaros ütemezésnek is engedő tagolás, a szinte fogalmi beszédmód azonban ennek ellentmondani látszik. Az apa, anya, s majd a szerető neve a nevek tárgyiasásával sorolja az életrajzi tényeket: a megszületést, illetve az e fogalomhoz is kötődő szerelmet, s a család hiányát („de Luca nem szeretett. / Bútoraim: árnyak”). A szülők foglalkozásukkal, sorsukkal (mint egy önéletrajzban) is hitelesítődnék. Az apa alakja a családi mítosz („a Nagy Óceánon”) szerinti értelmezést kapja, s halálára enged következtetni a mitikus, mesei munkamegnevezés. Az anya halálát csaknem a diagnózis szakszerűségével ismer-teti az életrajz: „Megszült Pöcze Borcsa, / kit megettek a fenék”.⁹² A szülők halála után a felnőtt lét vesztesége következik. Bár név szerint csak az utolsó viszonzatlan szerelem kerül a negatív sorba (Wallesz Luca), azonban ez a felnőtt ember veszteséglistája. Azaz a *Tiszta szívvel* árvaságának modellszerűsége ismétlődik ebben a versben is, elhagyva az árvaságra adott választ. Annak lázadását itt az elégikus létszemlélet váltja fel, kitöltve a jelent és a jövőt.

A vers jelenét a hiányok írják le. Az én közvetlen létezését, környezetét szimbolizáló tárgyak („Bútoraim: árnyak”) meglétét épp-úgy tagadja a beszélő, mint a közvetettet, a társadalmi kapcsolatokat. A jelenben sincs mód meghaladni a múlt veszteségeit, kudarcait, hisz a kapcsolatok hiánya (se szerető, se család, se barát) a társadalmi énazonosság kidolgozatlanságát jelzi. Ebből adódóan

⁹² A népi terminológiában a fene a ráknak a megnevezése, s a szöveg a mama halálának valódi okára (méhrák) is utal a gyomor, a has említésével. Ugyanakkor nemcsak a fogalmi metaforizációra, hanem képiségére is érdemes figyelni. A rák (állat), a „száz-láb” (százlábú) és a súroló kefe vizuális látványa teremti meg azt az asszociációt, amely a rákot mint betegséget leírja. A rák homonímiája majd a *Szabad-ötletekben* is elő-bukkan.

az önmeghatározás csak a múlt rekonstruálására, a „tényleges” élettörténetre szorítkozik, hisz a jövő a múlt és a jelen negatívumainak projekciója. Ez az előrevetített negatív énkép szükség-szerűen helyezi idézőjelbe az „élek mindörökké” kijelentést. Az örökélet – ami a vers első címe volt – ebben a kontextusban nem más, mint a létezésnek értelmet adó életminőségek redukciója, visszavonása.

IV. A tiszta költészet ideája

1. A tiszta költészet poétikája

A Vágó Márta-szerelem

Párizs gondtalan, bohém diákéletét követi még egy önjutalmazás, egy hónap egy Nizza melletti tengerparti nyaralóhelyen, Cagnes-sur-Merben.¹ Hazatérve József Attila nem állt munkába, mint Párizsból írott levele sejteti, hanem beiratkozott a pesti bölcsészkarra, folytatván egyetemi tanulmányait. Horváth János előadása is hallgatta, s vélhetően ez az egykori diák-tanár kapcsolat inspirálhatta az élete utolsó évében írott ismertetést, ajánlást a híres tudós *Magyar versek könyvéről*.² A pesti professzorok közül legnagyobb hatással Pauler Ákos volt rá. A filozófus *Bevezetés a filozófiába* című könyvének tézisei, illetve ezek József Attila-i adaptációi József Attila ihlet-felfogásában³ az *Iblet és nemzet* egyes részeleiben – mindenekelőtt a *Valóság és igazság* című írásban – térnek vissza.⁴ A pauleri tanok olyan esztétikai alapvetést jelentettek a költészetesztétikát, költészetbölcseletet alkotó fiatal embernek, amelynek hatása az *Ady-vízió* műalkotásmodelljében, a mű morfológiájának leírásában⁵ éppúgy megmutatkozik mint az *Irodalom és szocializmus* egyes következtetéseiben. Az egyetemi tanulmányait József Attila nem fejezte be, mert mint a *Curriculum vitae*-ben írja, kísértette Horger Antal fenyegetése. Valójában azonban más kí-

¹ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 608–610.

² Kapcsolatukról: SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 12–13.

³ *József Attila Tanulmányok és cikkek II.* 1923–1930. Bp., Osiris, 1995, 64–71. TVERDOTA György, az *Iblet és nemzet* filozófiai összefüggéseit, így Pauler Ákos filozófiájának hatásait is részletesen elemzi a csaknem könyvtérjedelmű *Magyarázatokban*, 22–140.

⁴ TVERDOTA György, *József Attila és az iblet (József Attila és Pauler Ákos)* Irodalomtörténeti Közlemények, 1982/5–6, 539–561.

⁵ TVERDOTA György, *Magyarázatok*, 172–173.

sértette és más vonzódások kötötték le idejét és érdeklődését. A Vágó Márta-szerelem ideje ez.

Az ifjúkori fellángolások, epekedések után az igazi nagy szerelem 1928 márciusában talált rá költőnkre.⁶ A „jómódú lány”, Vágó Márta személyében a sors némiképp törlesztett, hisz majd háromnegyed évnyi boldogságot juttatott a fiatalembernek, élete egyik legszebb, reményteli időszakát hozta el. Most kínálkozott lehetőség arra, hogy a mindig is áhított családot megleglje, hogy szerelme szüleiben apát, anyát találjon – így hívta reménybeli apósát, anyósát –, s hogy maga is családot alapítson, egzisztenciát teremtsen. Emlékiratában így idézi fel Vágó Márta az első találkozást, amikor is „Attilka” – szokása szerint – elkésett: „A szobalány teát szolgáltat fel, kimentem ajtót nyitni. A marcona, markáns, magas fekete ifjú helyett Attila sápadt arca, leszegett feje, szöghaja, vékony, kopott ruhás figurája, furcsa, oldalgó mozdulattal fordult az ajtónyílás felé. Roppant komolyan, mély hangon, tagoltan mondta a nevét: József Attila vagyok. Azt hiszem ő is csalódott az én külsőmben, mást várt, mondta is később, hogy azt hitte, szőke vagyok. Kezet nyújtottam, nagyon megnéztem őzbarna szemét, finom, gyűrött arcát.”⁷ A találkozások szerelemmé értek, amely viharos erővel lobbant fel. A szeretetre, szerelemre éhes József Attila a lány egész lényét akarta: testét, lelkét, családját.

A Vágó család ahhoz a zsidó származású polgári értelmiségi körhöz tartozott, amelynek értékvilágát, szemléleti radikalizmusát alulról jötte sége határozta meg. Vágó József a Magyar Kereskedelmi és Iparkamarában tölt be fontos tisztséget, a Pester Loyd Közgazdasági rovatának vezetője, több gazdasági tárgyú könyv szerzője. Németh Andor így jellemzi a családot: „Márti apja a magyar polgári radikalizmus great old manjei közé tartozott mint a Társadalomtudományi Társaság alapító tagja, a Huszadik Század munkatársa, Vészi József, Jászi Oszkár, Hock János, Vámbéry Rusztem, Braun Róbert eszmetársa és bizalmasa. Annak a nagy

⁶ A szerelem történetét részletesen bemutatja SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 25–66., illetve VÁGÓ Márta, visszaemlékezése: *József Attila*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 19–122.

⁷ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 19.

nemzedéknek a tagja, amely ifjúkorában Spencerre esküdött, annak a jó szándékú és jóhiszemű, igen kiterjedt érdeklődésű és fáradhatatlan szorgalmú nemzedéknek tipikus képviselője, mely istenének tekintette az Észet, azonosította a Fejlődést a Gondviseléssel, mely át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy a társadalmi igazságtalanságok oka egyedül az emberek tudatlansága, a magunkéval együtt...”⁸ Vágó Józsefet szoros kapcsolat fűzte a *Századunk*hoz, baráti köre a magyar baloldali, szabadkőműves radikális, többnyire zsidó származású értelmiségiekből került ki” – mint Szabolcsi Miklós írja.⁹ A fiatal költő pezsgő szellemi életbe került, beszélgethetett, olykor összevitatkozhatott Polányi Károllyal, Mannheim Károllyal, Vámbéry Rusztemmel. S ebben a körben joggal feltételezte, hogy nem fogják visszautasítani szegény sorsa, származása miatt.

Mártának, egyetlen gyermekként, szülei jól kereső férjet, polgári jómódot szántak. Am látva a kibontakozó szerelmet, nem tiltakoztak, hisz a fiatal költőt tehetségesnek tartották, gyámolítását, segítségét természetesnek véve. Vágó Márta felidézi anyja szeretetről tanúskodó szavait: „Nem tudom miért, nagyon szeretem ezt a fiút.”¹⁰ Az apa némi távolságtartással nézi a kapcsolatot, de nem tiltja. A barátok azonban óvják a tapasztalatlan, fiatal lányt. Komor András, aki még Bécsből ismerte József Attilát, a költő betegségére figyelmezteti: „Márti nem szabad, ő beteg! – mondta ő most nyomatékosan. Halálra rémültem. – Beteg? Csak nem úgy mint Ady? – nyögtem ki. A jelentőségteljes hang hozott erre a gondolatra. – Nem úgy, mint Ady – felelte lassan, meggondoltan –, szeretőnek jó. Arra jó, hogy elkezd vele, ha ezt akarod – mondta, de házasságra nem, ezzel nem szabad Jóska bácsit megterhelni!”¹¹ Csinszka épp az ellenkezőjére biztatja, hogy meg kellene fogni ezt a fiatal tehetséget – nyilván saját sorsából kiindulva –, Mártát azonban nemcsak a barátok intő szavai aggasztják, de borzasztják a költő öcsödi élményei, a szegénység, amiben élt és él.

⁸ NÉMETH Andor, *József Attiláról*, 209.

⁹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 29.

¹⁰ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 114.

¹¹ *I. m.*, 47.

A fiatalok jó ideig szinte minden napot együtt töltöttek. „Amikor nem ebédelt nálunk, akkor Szent István szobra előtt találkoztunk naponta.” – emlékszik vissza Vágó Márta szerelmük viharos időszak ára. A költő – nem lévén más dolga – mindenhova elkísérte a lányt, strandra jártak, sétáltak, csókolóztak, hemperegtek a fűben. A fiatalember szeretne volna vágyait kiteljesíteni, ezért a kérleléstől a gyengéd erőszakig mindennel megpróbálkozott. Egy alkalommal felcsalta kedvesét egyik barátja lakására, ám a lány ellenállt, mert neveltetése, a szerelemről, házasságról vallott felfogása tiltakozott a szexuális kapcsolat ilyen formája ellen. Ugyanakkor érezte a másik tettettett magabiztossága, férfias határozottsága, célratörő erőszakossága mögött a szeretetét, a megálztatástól való félelmet, a kiszolgáltatottságot.

A szerelmesek kapcsolatát nemcsak a barátok rosszsallása, a szülők aggályai, hanem az egymás közötti nézeteltérések is próbára teszik. Amint a visszaemlékezésből és a levelekből kitűnik, a leginkább vitatott téma az életfelfogásbeli különbözőség. A Vágó család – érthetően – félt a lányt az anyagilag megalapozatlan házasságtól, amit Márta is átérez, s ezért is sürgeti gyakran kedvesét. A köztük zajló ilyen vitára utal az egyik levélrészlet: „Ha Te mégis inkább a csavargást választod, jobban megfelel a természetednek, kevesebb energiába kerül, mint kiverelkedni valami rendszert és formát az életednek – ha nem akarod ezt, inkább beleszórod energiáidat a szélbe, akkor még drágám talán túl fiatal is vagy még arra, hogy koncentrálni akard magad, és vígabb boldogabb leszel egy fegyelmezetlen véletlenekre bízott életben”.¹² József Attila életét, napjait kitölti a költészet és a szerelem. Hiába ösztönzik, keressen valami megélhetési forrást, valójában Márta is tudja, hogy természete nem tudja elviselni a hivatal kötöttségeit, és nincs benne kitartás sem.

A megoldás: az „egyéves terv”. Márta apjának ismerősei külkereskedelmi hivatalt alapítottak, s Attilát francia levelezőként akarták foglalkoztatni. Mártát pedig Londonba küldték szociális munkát tanulni. „Egy év múlva mind a kettőnknek lesz állásunk, ha kitartunk addig, ám házasodjunk össze.” – olvasható az emlékirat-

¹² *I. m.*, 327.

ban, megidézve a család döntését. Próbaidő volt, kipuhatolandó a szerelem erejét vagy a kudarc biztos tudatában felállított csapda? Szabolcsi Miklós így vélekedik erről: „Az eltávolítás (vagy enyhébben próbaidő) fő oka pedig – véleményem szerint – aggodalom amiatt, hogy két labilis idegállapotú, csaknem manifesztan beteg fiatal akarta sorsát egymáshoz kötni. Vágó Márta anyjának betegsége, önmaga idegállapota, letörései, depressziós időszaka és Attila ugyancsak ingatag idegrendszere, szemmel is látható kiegyensúlyozatlansága nyomós ok az aggodalomra, Márta féltésére. Ehhez járult természetesen a vagyoni, társadalmi, társasági különbség. Az, hogy Attila mégiscsak outsider volt.”¹³

A szeptember Márta elutazását, a búcsút is elhozta. Viharos jelenetek zajlottak apa és lánya, és a szerelmesek között. Vágó Józsefnek boldogtalan házasságában élete értelmét lánya jelentette, és most elveszni látta. Attila ugyancsak reményeit, szerelmét féltette. Vágó Márta így emlékezik a búcsúzás idejére: „És most azután, utolsó percben, kitört belőle a váratlan ijedség, mint egy kisgyermekből, hogy elhagyja az anyja. – Nem merek holnap kimeni a pályaudvarra búcsúzni tőletek – mondta. – Miért? De miért? – kérdeztem rémülten – kényszerképzeteim vannak – nyögte, attól félek, hogy a mozdony elé vetem magamat!”¹⁴ Persze meg lehet, a beteljesedett sors hívta elő a több évtized távlatából visszaidézett mondatokat, ám a búcsúzás is József Attilára vall. Az utolsó pillanatban érkezett a pályaudvarra, s a fuldoklók kétségbeesésével és görcsösségével kapaszkodott a lány kezébe.

A háromhónapnyi távollét a magyar irodalom gazdag szerelmeslevél gyűjteményének egyik legszebb részét szülte. Kezdetben naponta íródnak a levelek, aztán ritkulnak, ahogy a szerelmesek is távolodnak, ahogy a szerelem ereje fogyni. A kedveskedő, becéző megszólítások, a rejtett apró intimitások illeszkednek a – főleg kezdetben – gyakori teoretikus, művészetfilozófiai okfejtésekhez.

¹³ SZABOLCSI Miklós más vetületét is értelmezi a szülők magatartásának: „Vágóék körében ritka volt a nem zsidó családtag, és minden nagyvonalúságuk, liberalizmusuk ellenére nem ilyen, tehát foglalkozásnélküli, labilis idegállapotú, voltaképpen társadalmon kívüli, ráadásul »keresztény« férjet képzeltek el lányuknak.” (*Kemény a menny*, 62.)

¹⁴ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 121.

Mint korábban a Jolánnak írott levelekben is, József Attila brillírozik, a rendkívül plasztikus képekkel olykor bonyolult okfejtésű társadalomfilozófiai eszmefuttatások elegyednek. A levelek a szerelmesek zsörtölődéseit, vitáit is hűen visszaadják, és látható, ahogy a szerelem fénye fakul. A szakítást bejelentő levél dátuma 1928. december 15., József Attila írta, szinte pontról-pontra cáfolva Márta levelének állításait, sajátos értelmezését adva kettőjük kapcsolatának. Búcsúsorai az objektivitás, a férfias fölény hangján szólnak: „Tudom, hogy most már nem szeretsz, írod is, hogy nagyon-nagyon végtelenül szeretted – így mondd múlt időben. Én nagyon szeretlek most is, minden ingadozásod és mindenek ellenére. Félre sem vonulok, nem is lépek elő, vagyok és leszek, ahol ahogyan hagysz. Csókot sem fogok kérni, én most már soha, de ha szólsz megölellek. Történni fogok csupán úgy és ahogyan akarod. Ölel Attila.”¹⁵

1935-ben kapcsolatuk újra kezdődik. Szerelmük reneszánszát éli. Két kiégett, beteg ember szerelme.

Mit jelentett, mit adott ez a kapcsolat a nagy költő ambícióit tápláló és költészettant tervező fiatalembernek a szerelem eufóriáján, a családalapítás, az egzisztenciateremtés reményén kívül? Mindenek előtt azt a szellemi kört, filozófiai, politikai tájékozódást, irányultságot, amit a Vágó család szellemi környezete képviselt. A családi körben, kávéházi vitákban folytatott szellemi diskurzus, ami az akkortájt filozófiai újdonságot jelentő egzisztencializmust is érintette, bizonyára hathatott rá. A Jaspersről folytatott vita a levelezésben¹⁶ is megjelenik, s a kutatók egy része az *Iblet és nemzet* nemlét-fogalmát Heideggerhez köti.¹⁷ Kétségtől a Vágó Márta-időszakhoz kötődik az erős Croce-hatás, amely szellemi, filozófiai forrásként nemcsak az *Iblet és nemzet* meghatározó ere-

¹⁵ *I. m.*, 190.

¹⁶ József Attila levelezése, 339.

¹⁷ NÉMETH G. Béla, a levelezésben szereplő „metafizikai síkon élünk” kitétel (VÁGÓ Márta, *i. m.*, 189.) és az egzisztencia (1928. dec. 15-i, utolsó levélben: József Attila levelezése, 341.) többszöri említése, illetve a semmi motívumának jelentésértelmezésével utal Heidegger hatására (*7 kísérlet a kései József Attiláról*, 80–81.). Az egzisztencia fogalmának heideggeri és József Attila-i interpretációját veti össze LENGYEL András, „Gondja két a gondolatban”, 31–53. TVERDOTA György, nem lát összefüggést a *Lét és idő* és a József Attila-i fogalomhasználat között (*Magyarázatok*, 112–113.).

dője, hanem az *Ady-vízió*, a Babits-pamflet fejtegetéseit is áthatja. Az *Irodalom és szocializmus* híres megállapítása a kompozícióról („a mű világának minden pontja archimédeszi pont”) az *Iblet és nemzet* okfejtésének sarkalatos tézissé fogalmazása.¹⁸

A Vágó Márta-szerelem ideje egy új költészeteszmény meghonosítását is jelentette József Attila költészetében, a tiszta költészet ideáját. A Mallarmé, Valéry nevéhez köthető irányzat eltávolítja a versből a „költészetellenes” elemeket. Így a retorikát, a szentenciát, az erkölcsi tanulságokat, a filozófiai leírásokat és mindenekelőtt a politikát.¹⁹ József Attila párizsi tartózkodása alatt ismerkedhetett meg a tiszta költészet eszméjével, a Vágó Mártával folytatott levelezésében már öntudatosan hivatkozik az „aljas” politika és a költészet egymást kizáró voltára. „És más nem is segít, csak a makulátlan idealista filozófia-metafizika a szellemiekben és a tiszta erkölcsiség a lelkiekben. [...] Gondolkozz a gondolatért, s szeress a szeretetért, költs a költészetért – és egy emberélettől közelebb van a jóság és a szolidaritás teljessége mindenki számára.” – írja 1928. okt. 10-i levelében²⁰. Márta a szociális érzékenységet vetette a tiszta költészet ellen, mert a szociologikummal, politikummal vitázik egy tíz nappal később írott levél: „Látom, hogy már én is kell ily bölcs, mindenre citálható verseket írjak, mert téged nem elégít ki a tiszta költészet gyönyörűsége.”²¹ A *Társadalmi Lexikon* számára készített 1928-as önjellemzést ebben a kontextusban határozza meg: „Költői jellemzője: Tisza és tökéletes forma.” A megállapítást azonban árnyalja a következő mondata: „Ezen belül az emberiség sokszor fönséges, sokszor derűs heroizmus, melynek szimbólumát csak a munkásosztályban, egyénenként pedig az osztálytalan intellektuelekben látja.”²² 1929-es önvallomásában világképét racionalizmusával, fenomenalizmusával a

¹⁸ TVERDOTA György, *Magyarázatok*, 75. Benedetto Croce hatásáról: TVERDOTA György, *József Attila és a crocei esztétika* = „A mindenséggel mérd magad”. *Tanulmányok József Attiláról*, Bp., Akadémiai, 1983, 195–203. Vö.: *Magyarázatok*, 50–82.

¹⁹ TVERDOTA György, *Magyarázatok*, 37.

²⁰ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 157.

²¹ *I. m.*, 166.

²² *József Attila Összes Művei IV.*, 19.

tiszta költészet eszményével mutatja be: „Hiszek... a tiszta költészetben, mert ő teremtetten meg azt a derűs közösséget, amely a társadalom antagonizmusa fölött derűs erő, valóságos egész és mennyei egészség.”²³ Németh Andor az általa is egyetlen és termékeny ideaként számon tartott költészeteszményt erősíti meg: „A számtalan költői iskola egy tételen egyezett meg: a költészetet a szellem öncélú funkciója, ellentéte a közlésnek. [...] Valamennyiünk ideája a komprimált vers volt, amelyben nem a költői van felhígítva, hanem melynek az élvezőben kell feloldódnia. Mert minden eleme tiszta poézis, még a betűk rendje és egymásutánja is.”²⁴ Németh Andor visszatekintésében (1938) a „csak az általa szeretett” *Medáliákat* József Attila költészetének kimagasló teljesítményeként értelmezi. A *Nincsen apám, se anyám* kötetéről írott recenziójában pedig a „komprimált vers” értelmezési módjára világít rá: „Minden szó magát jelenti, szó szerint s erkölcsileg egyenértékű, mint minden dolgok szívelése, igazi *concordia*; másodszer minden poétikus, vagyis belevonja asszociációs körébe a hozzá tartozó konkrétumokat s konkrét jelenetté tömörít egyébként csak reflexióval vagy pátosszal megörögzíthető lelki folyamatokat.”²⁵

A tiszta költészet legnevezetesebb példája a *Medáliák*, noha e vers kapcsán is él az a felfogás, amely a szürrealizmus eszközrendszerét, képességét látja ebben a szabályosan formált versben,²⁶ kiterjesztve a szürrealizmust mint alkotásmódot József Attila későbbi korszakaira is. Tverdota György az avantgárd és a barthás népi korszak, a „politikai tiszta költészet” közé eső verseket látja a tiszta költészet megvalósulásaként: *Bevezető, Simon Jolán, Németh Andor, Áldalak búval, vigalommal, Éji dal, Dal, Tószunnyadó, József Attila, Nemzett József Aron, Ringató, Tedd a kezed, Gyöngy, Pernyétáncra, Klárisok, Szeretnének, Óh szív! nyugodj!, Harmatocska, Margaréta.*²⁷

²³ „Hiszek... A tiszta szellemben, amelynek szabadsága korlátatlan, amely a testet is föloldozhatja azáltal, hogy önfegyelemmel mintázódik a történetiség porhanyó plasztikáján.” *József Attila Összes Művei IV.*, 22.

²⁴ NÉMETH Andor, *Medáliák = Kortársak József Attiláról II.*, 1080.

²⁵ *Kortársak József Attiláról I.*, 135.

²⁶ BORI Imre, „Medáliák”. *József Attila második szürrealista korszakának versklárisai = A szürrealizmus ideje*, 113.

²⁷ TVERDOTA György, *József Attila*, Bp., Korona, 1999, 35.

A versek nagyobb része Vágó Mártához íródott, vagy szerelmük inspirálta vers. Az *Áldalak búval, vigalommal* azonban egy korábbi szerelemhez, Wallesz Lucához²⁸ szól, amint a versciklus összefoglaló címe is jelzi. A ciklus több különböző hangnemű darabból áll össze. A 2. rész zoltárparafrázisai („Mert vész az én lelkem bánatban”) a zenei hangzás és a zoltáros beszédmód egymásba játsztatásával szólaltatják meg a szerelmi érzést. A 4. rész „bús szerelme” és az azt interpretáló képek nyersessége a *Nagyon fáj* egyes képeit idézi („hímeknek herélés, / gyászlovaknak bőbita”), amint az „örökös kényének” disszonáns férfi-nő viszonyulata is. A ciklus legkorábbi darabja, az *Áldalak búval, vigalommal* (Nyugtat 1928. aug. 1.) azt a poétikai eljárást követi, amelyet jeleztek az avantgárd időszak népi tematikájú versei is: a zeneiség mint kompozíciós elv, illetve a dallamra való szövegírás. A „Topogásod muzsikás romlás” el is árulja a zenei inspirációt, amint utal rá a „szivemhez szívvel keveredsz-e” népdal allúziója²⁹. A vers öndefiníciója is megjelenik, az énekelt versé: „látlak, hallak és énekellek”. Az „Istennek tégedet felellek” pedig utal a zoltár liturgikus szerepére, az Istennek felajánlott imára, énekekre. A rímek szabályos rendje³⁰ a hangrendek arányos eloszlása (2-2 soronként, illetve a középső versszakokban versszakonként) ugyancsak a dallamívet és a zoltár szakrális rendjét mint zenei motívumot érzékelteti.

Bécsi-párizsi barátjáról alkotott portré a *Németh Andor*. A vers részben tréfás, a barát szeméire, mélabújára vonatkozó célzásokból épül fel, amelyek életrajzi konnotációját csak a biografikus

²⁸ Wallesz Lucáról: SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 47–49. József Attilát Gyenes Gitta festőnőhöz és lányához, Wallesz Lucához sajátos kapcsolat fűzte. Előbb az anyának udvarolt, majd lányának. A *Miért hagytál el, bogyba kívánsz* Gittához szóló vallomás, sejtetve a kapcsolat erotikus tartalmát. Lucához versek sora íródik. A kapcsolat emlékeztet a párizsi szerelmi háromszögre, a Révay Évával és az anyjával Révay Ilkával való viszonyra. Az utóbbival folytatott szexuális kapcsolatról a *Rapaport-levélben* számol be a költő. *Miért fáj ma is*, 375. A kapcsolatról: SZÖKE György, *József Attila anya-képének formálódása* = „A mindenséggel mérd magad”, 101–102.

²⁹ N. HORVÁTH Béla, „Egy ki márványból rak falut”, 83.

³⁰ TÖRÖK Gábor, *A líra: logika* (József Attila költői nyelve), Bp., Magvető, 1968, 25.

(ön)értelmezés adhatja meg.³¹ A méltán nevezetessé vált utolsó versszak a tiszta képiség illusztratív példája:

Vad ágyúszóval vágatott
gyöngyház-korán a tenger át,
kék fűrtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.

Hankiss Elemér a „tökéletesen megszerkesztett komplex kép” síkváltó szerkezetének példajaként elemzi a szakaszt.³² Metaforikus, metonimikus képsorozat illeszkedik egymásba oly módon, hogy az egyik kép indukálja a másikat. Van azonban egy kulcsmetafora a versben, amely előhívja mind a tenger, mind háború képzetét. Ez pedig Németh Andor életrajzi sorsmozzanata, a Fekete kolostorban, az Atlanti óceán egyik szigetén töltött fogsága. Ezért vágat, átgázol „gyöngyház-korán” az ágyúszóval metonimizált háború, amit a „leölt halacskák”, az elesett katonák és szürke (ruhájuk színének metonímiája) sóhajuk értelmez. A „szürke sóhaj” enalagéja és a gyöngyház-kor – mint a gyöngy-felnőtt lét, gyöngyház-ifjúkor metaforája – olyan költői képszerkesztésre, enigmatikus metaforizáltságra utal, amit az érett költészet teljesít ki.

Szerelmes vers³³ az ugyancsak enigmatikus *Ringató*. Melankolikus hangzású, amit egyrészt a verskezdet sugároz, a régies hangzású, ’habár’, ’jöllehet’ értelmű megengedő „holott” kötőszó. A szakasz ugyanis a szerelem jelképeiből építkező szerelemrajz,

³¹ A Lidi, mint a *József Attila*-ban is, Jolán visszaparasztosítása, a Lüsü, Lucie helyett tipikus, hangzásában is falusi névvel való játék. József Attila öcsödi nevelőanyját hívták Lidinek. A rabbi és a kabbala Makai zsidó származására való ugyancsak tréfás utalás. A biografikus, referenciális elemek versértelmező szerepéről – e vers kapcsán, de egy antireferenciális értelmezői gyakorlat ellenében – TVERDOTA György szól: „*Szublimálom ösztönöm*”, 94–113. – A portré önértelmezése: NÉMETH Andor, *A szélén behajrva*, Bp., Magvető, 1973, 294–300.

³² HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei = A népdaltól az abszurd drámaig*, Bp., Magvető, 1968, 13–15.

³³ BÓKAY Antal az énteremtés, az összeolvadás pszichoanalitikus narrációjaként értelmezi ezeket a verseket, egy posztmodern neofreudánus szemlélet és nyelvezet eszközrendszerével. („*Líra és modernitás*”, 154–166.) A *Ringató*ról írja: „Nem szabad figyelmen kívül hagyni a mindenütt jelen levő narcisztikus-melankolikus színezetet, mely a pszichés struktúra szempontjából pontosan a szerelem ellentéte.” (191.)

amit a második szakasz feltételes állítással („lehet”) eltávolít. A vers a most és a majd, az örök szerelmi kétely hangján szól erről, a pillanat boldogságát megrontó örök emberi és annyi versnek témát adó érzésről. Úgy, hogy a szerelemre csak a csók szó és maga a fogalom utal. A „ringat”, a „csobogással” egy szerelmi metaforika része, amint az andalító hangzások s a boldogság („ké-kellő”) derűje is része ennek a nyelven túli szerelmi nyelvnek.

A Vágó Mártához írt versek többféle hangon szólnak. Mivel ebben az időszakban is íródik politikai tárgyú vers (*Öreg minden*) – ha kevés is –, ezek metaforikussága átszűrődik a nemzedéki életérzést megszólaltató, lázadó, indulatos, vallomásszerű műveken mint az [*Ördög farába*], az *Ób szív! nyugodj!*. A szerelmi témájú művek közül kitűnik sajátos vallomásosságával a *Gyereksírás*. Az eggyé válás, az összeolvadás szerelmi érzése egy pszichoanalitikus fogantatású kép projekciója: az anyával szimbiózisban élő ikergyermekké. A vers több élményt, emléket idéz a múltból. Ezt az én személyessége, a beszéd narratív jellege is erősíti, különösen a 3. versszak fixírozott, dokumentatív, erős tárgyiasságú képeiben: a száradó kisingek, szendergő két gyerek, s a „halkan járnak vad szomszédaink”. Az anya-gyermek viszony képe – még ha a másik „ikertestvér” kapcsán fogalmazódik is meg – a kései versek tematikus, motivisztikus rajzolata fele mutat. Mindenekelőtt az orális szimbólum, az anyamell (*A betedik, Kései sirató*) tárgyvesztés értelmű ábrázolásával, s az éles fogú (*Világosítsd föl*) és az elfolyó tej után kapkodó csecsemő (*Iszonyat*) képzetével. Ez a – valamilyen traumatikus élmény által³⁴ projektált – vallomás abban is az érett költészet fele mutat, ahogy szembesítődik a vágy és a valóság. A „magamban vénít az idő” a felismerés képe, a felnőtté válás tudomásulvétele. A múlt, a csecsemőkor ilyen idealizált világa és a jelen tudatosságának konfliktusa a megdöbbenően érett, szép képen nyer formát – és ismét az érett költészet motívumvilágát idézi, a tehetetlen, szenvedő apró lény bánatával (*Tiszazug, Határ*) –: „Hanyatt esett bogár búja ráz, / kezem-lábam ríva hadonász”.

³⁴ VÁGÓ Márta, a költőre hivatkozva említi, hogy az ikrek képe öcsödi emlék, s az anyakép a mama utáni vágyakozást szólaltatja meg. (*I. m.*, 110.)

A kép a metaforizációnak azt a módját is jelzi, amit a nyitó versszakban az én és a „sírva elfolyó” anyatej enallagéval erősített egymásba játszatása felvillantott. A hanyatt esett bogár kiszolgáltatottságába, tehetetlenségébe, bújába belevetítődő én olyan erősen átalakítja a képet, hogy személyesíti és áthasonítja a metaforikus jelben jelzett létállapotot.

A szerelmi költészet meghatározó vonulatát azok a versek jelentik, amelyek a szerelem nyelvén szólaltatják meg a verbalításban, metaforikában rögzítődött ősi tapasztalatot. Oly módon, hogy át is formálják ezt a nyelvet. A *Tedd a kezed* különössége, hogy lemond a szerelmi beszéd konvencionálisáról abban az értelemben, hogy nélkülözi a képszerűséget, a szerelmi vallomás egyébként tradicionális, mert szükségszerű, kódjait. A „Tedd a kezéd”, „Úgy őrizz”, „Úgy szeress” közvetlen, direkt megszólítás, a megszólítás tartalma viszont nagyon is átvitt értelmű, az átlényegült szerelemről, s annak viszonzásáról szól. A dalszerű, ritka formájú (egy ütem, 4-es sorok, azaz széttördelt felező nyolcas) vers architektúrája az ismétlődésre épül. Nemcsak a széttört, kétsoros periódusok jelzik ezt, hanem a második mondatok szintaktikus váza is, amikor is a „mintha” és a „volna” által megszabott feltételes rendbe belehelyeződik a „kezem”, az „éltem” és a „szívem”. Noha a sorrend nem mutat fontossági logikát, maguk a megnevezettek a létre: a mozgásra, az érzésre, az életre utalnak.

A *Tedd a kezed* struktúrája is a szerelmi metaforika, szerelmi nyelv térszerű megfogalmazódása. A szakaszok első sorában a te megszólításaiban a különálló személy látszik cselekedeteiben, amelyek viszont az énre irányulnak. A szakaszok második részében, a birtokos személyragok („kezed-kezem”, „éltem-élted”, „szívem-szíved”) oly módon jelzik csak a különállást, hogy az összekapcsoló főnév azonos. (Ahogyan a szerelmi rítus is az egyesülésben való elvesztődő különállás mozgására épül.) Ám ennek az arhitektonikus szerelmi nyelvnek meghatározott pontján, a szakaszok zárlatán a „volna” áll. Azaz a leképeződő egyesülést a nyelv grammatikája feltétes módba helyezi.³⁵

³⁵ BÓKAY Antal: „...a szerelem melankóliába csúszik át.” *Líra és modernitás*, 175.

A *Tedd a kezed* Vágó Márta kedves verse volt. A születésnap ajándékként íródott *Gyöngy* kapcsán³⁶ írja ezt, arról a versről szólva, amely a nyelv révén tárgyasítja a férfi ajándékát, a kedves nőnek szánt drágakövet. A vers egy nyilvánvaló strukturális metafora-kontrasztra épül; a gyöngy és a göröngy színben, értékben, szóhangulatban megmutakozó ellentétére. A talán Vörösmartytól³⁷ származó szókapcsolat a paranomázia³⁸ révén válik hordozójává a szöveg szemantikai építkezésének is. A göröngy szóban ugyanis csaknem benne van a gyöngy is, azaz a szó szétválik, széthasad, méghozzá ellenkező minőségeket hordozó lexémákra, de össze is tartozik. Amint a verszárlatban a szintaktikailag és motivisztikusan szerveződő szöveg ezt le is képezi: a vers két jelentésképző motívuma (a göröngy és a csillag) egymás mellett jelenik meg, sorsuk az összepusztulás. A göröngy „elporlik”, a csillag „lehelik”, „s egy gyöngy lesz az ég megint, / egybefogva sziveink.”

A címben jelzett gyöngy, tehát az együvé válás színtere, a testi pusztulásban való egyesülés és a szív által jelzett lelki összetartozás. A szerelem rendjét, a végpont felé való kiteljesedést a vers figurálisan is jelzi. Az első két versszak különállóan mutatja a két entitást, a csillagot és a göröngyöt. (A „Gyöngy a csillag” metaforája képezi a paranomáziára épülő jelentéskontraszt alapját.) A két entitás tulajdonságaiban eltér, de sorsa hasonló. A gyöngy egy metaforaláncban (gyöngy-szőlő-vízcsepp) nyeri el tulajdonságait, amelyek valóban áldefiníciók.³⁹ A tulajdonságai a ragyogás, az áttetsző hűvösség, a barázdáltság, s ezek ellentmondanak a göröngy jelzettségének. A göröngy amorf, csámpás, halvány és a bús földet díszíti. Tehát némiképp a női-férfi attribútumok állnak párba: a kecsesség és a darabosság, az eszményi és a földi, a lelkiség és a testiség. Az égbolton ragyogó csillag anorganikus, míg a földön fekvő göröngy organikus („a barázdák fölfűzik”). Azaz a vers ezen része oly módon válik szimbolikus jelentéstartalmak hordozójává,

³⁶ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 86.

³⁷ SZABOLCSI Miklós Vörösmarty *Fóti dal* című verséből mutatja ki a „gyöngy”-„göröngy” rímkontrasztot, *„Kemény a menny”*, 183.

³⁸ TVERDOTA György részletesen szól a két motívum jelentésképzéséről, *„Szublimálom ösztönöm”*, 151–159.

³⁹ TVERDOTA György észrevétele, *i. m.*, 154.

hogy sem képi, szintaktikai, sem grammatikai rendje nem szimbolikus.

Az entitások közeledésének, kapcsolódásának ismét csak tényszerű rajzát adja a harmadik versszak. A teret a „kezem” „kezed”, másrészt a „fejemen” és a „sziveden” építi fel, amibe belehelyeződik a „gyenge csillag” és a „vaskos göröngy”. S a vers ezen a ponton természetszerűen lép át a nemi szimbolikába, hisz az ugyanazon testrész (kéz) jelzője nemi konnotációjú és metaforikájú. A csillag-göröngy korábbi metaforikus oppozícióját a feminim és maszkulin jelző építi tovább. Másrészt a beszéd által meghatározott nemhez (nő-férfi) egy-egy tradicionális szimbólum is társul: a szív és a fej. A *Gyöngy szerelem szemantikája* (metaforikus, grammatikai és architektónikus kiteljesedésében) egy átszűrt szerelmi vallomást szolgáltató meg, némiképp talányos verszárlattal. A versnarratíva ugyan egyértelműen jelzi a különállók egyesülésének folyamatát és az egyesülés tényét, az újraegyesülő égben („gyöngy lesz az ég megint”) egybefonódó szívek poétikailag szokványos képe azonban meglehetősen enigmatikus szemantikai térbe kerül.⁴⁰

A Márta-szerelem emblematikus verse a *Klárások*. A körülötte kibontakozott disputa, a Klárások-vita⁴¹ is mutatja a vers sokrétegeúségét és az értelmezések sokszólamúságát. A *Klárások* kapcsolódik a Márta-szerelem korábbi darabjaihoz, térbeli strukturális építkezésével, anti-referencialitásával és nominalitásával. Tverdota György a József Attila-i tisztaköltészet-eszmény nyelvi, szintaktikai megvalósulásának, a nominalitásnak azon módozatát látja benne, amit a költő Klemm Antal finnugor mondattanából szűrt le.⁴²

⁴⁰ BÓKAY Antal érdekes pszichoanalitikai elemzésében felrajzolja a vers szintaktikai struktúráját, amely a szerelmet mintázza. Erről írja: „A szerelem hatszögének üres belseje maga a narcisztikus üresség, de ez itt, a szerelemben már nem oly ígéretes betöltetni való energiacsomó, mint a *Tiszta szívvel* vagy akár a *Bevezető* esetében volt.” (*Líra és modernitás*, 169., 170.)

⁴¹ A vitában résztvevők értelmezési módját interpretálja HANSÁGI Ágnes, *Dissz-kusszió nélküli vita: néma játék* című tanulmányában = *Tanulmányok József Attiláról*, 109–121.

⁴² TVERDOTA György, *József Attila nyelvészeti kájának forrásai*, Irodalomtörténeti közlemények, 1986/4., 384–388.

A *Klárisok* valóban a megnevezés, a nominalitás verse, hisz nincs benne ige, névszók építik fel a szöveget. A szöveg leír egy női alakot és párhuzamosan elmond egy történetet: a nő-férfi viszonyról. A történet elmondásához kapcsolódott a vita, amely elsősorban a történet tragikusságát,⁴³ illetve a gazdag lány-szegény legény mitologikus, folklorisztikus toposzát és tropikus ellentétét érintette.⁴⁴ A vitát is inspiráló szövegrész az „aranyöv” és a „kenderkötél” jelentés- és főleg motívumkontrasztja. A kenderkötélhez tapadó kulturális jelentésből, az akasztás, az önakasztás allúziójából generálódik az az értelmezés, amely az öv és a kötél formális, alaki hasonlósága mellett az arany és a kender, a gazdagság-szegénység oppozícióját tekinti a vers alap jelentésének. A vers azonban nem igazolja ezt a tragikus, balladai konfliktust, hisz a verszárlat is inkább csak elégikus, a néma lombok hullása, ősz-halál metaforikus képzetével. A „kenderkötél nyakamon” egy groteszk metaforasor része, amelynek referencialitása épp annyira valós, mint a többi metaforának. Igaz, ez az egyetlen a beszélőre vonatkozó közvetlen utalás, s direkt metaforikus kapcsolat van az aranyöv és a kenderkötél között, ez a megfelelés azonban nem a társadalmi, szociológiai jelentéskörhöz kapcsolódik, hanem a szerelem szemantikájához.

A *Klárisok* groteszk képei a nőre, a női testtájakra vonatkoznak, asszociációkként, a beszélő látványaiként. Az ékszer és a szép, fiatal női test változik át a látványban rúttá, a beszélő cselekedeteként. Tverdota György utal rá,⁴⁵ hogy korábbi versek, a *Gyöngysor*, a *Szerelmes kiszólás* motívuma is a rontás, a bosszú. Ebben a versben is ez történik. A nő nyakán levő egyszerű gyöngysor előbb a békafejeket idézi, majd továbbmegy és még rútabb, a szépségtől még távolabb eső látványt asszociál. Az ok a vers alig rejtett szexualizmus-szimbolikájában keresendő, a kielégületlen szerelemvágyban. A me-

⁴³ TIMÁR György a versben ezt a balladai magot elemzi. A „*Klárisok*” és a *magyarázatai*, Jelenkor, 1986/11., 1022–1032. Értelmezésében „a költő akasztásra váró szegénylegény képében jelenik meg”.

⁴⁴ Ezt támasztja alá TORNAI József érvelése, aki Oscar Wilde *Chansonjából* mutatja ki az aranygyűrű és a kenderkötél értékellentétét. *József Attila egyik varázsszéke*, Irodalomtörténet, 1969/4., 803–810.

⁴⁵ TVERDOTA György „*Szublimálom ösztönöm*”, 126–127.

taforasor nemcsak leírja, hanem meg is alkotja a testet. A kláris és a kenderkötél a nyakhoz kapcsolódik, a nő-férfi relációban. A vers ezen szakaszának többi leírása a nőre vonatkozik, a derekára és a „rózsa a holdudvaron” enigmatikus képével jelzett testtájra. Szabolcsi Miklós⁴⁶ a női mell képzetét látja a képben, de ugyanilyen érvénnyel felvethető a női genitália képze is, amint arra Hansági Ágnes utal.⁴⁷ S a vers „logikájába”, szövegszerkezetébe ez a – kint okozó, mert nem nyújtja a vágy kielégülését – testtáj illik. Azaz visszafele, lefelé és befelé íródik le a női test, mintegy értelmezve, miért is okoz fulladást, halált a szép, felékszerezett, kíváncsú, női nyak.

Ez a finom erotika erőteljesebben uralja a második szakaszt. Ez egységesebb is, hisz a bosszús indulat helyett a melankolikus, elégtelen hang uralja a szöveg egészét, s nincsenek disszonáns képek, utalások. Ez a szövegrész is a képekre és szövegtérbeli játékokra épül. Amíg azonban az első szakaszban a te-én („nyakadon”- „nyakamon”) jelzi a tér határát, s némiképp kijelölve a betölthető jelentéstartományt, ebben a részben csak a te jelenik meg ebben a funkcióban. A két versszak paralell, a szöveg bizonyos pontjain változik, új tartalom, új jel fűzi tovább az alapképletet, a „Szoknya lábadozása / harangnyelvek...” jelentésrétegében kifejlő szerelemvágyat. A láb ábrázolata most is sajátos képzeteket kelt. Egyfelől a folklorisztikus színezetű „két jegyene hajlását”, azaz közös testi mozgását, másrészt a harangnyelv formája által is előidézett fallikus képzetet. Ám a szoknya harangformájából kilógó láb és a harang-harangnyelv képze teljesen paralell, amikor is a szerelmi vágy átírja a női testtáját férfira és vissza.

A *Kláriskok* messzemenően épít a trópusok viselkedésére, cserélhetőségére egy nominális struktúra keretében. Úgyszintén épít a hagyományos metaforikus beszéd jelentésképző szerepére. A folyóvíz folklorisztikus és saját korábbi verseiben is hagyományozódó jelentéskörét a fiatal költő ebben a versben tovább építi. A vers

⁴⁶ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 194.

⁴⁷ HANSÁGI Ágnes a rózsza folklórszerepére utal (*i. m.*, 112.), s kétségkívül a népi szóhasználatban a „tubarózsát” a női genitália eufemisztikus megnevezéseként is használták.

második szakaszában a mozgást hangzás kíséri, a hangtalan ingás és a hangos kongás folyamatával. A „szoknyás lábak mozgása” ugyanis egy folyamatban íródik le: előbb csak a hajladozásban majd a lehullásban. Amikor is a lehullás nem feltétlen a szokásos trópus, szokásos metaforikus jelzése a pusztulásnak. Talán inkább a „kis halálnak”.⁴⁸ A vágyról, kielégítetlenségről és vágyott kielégülésről szól a *Klárisok*. Ugyanúgy, ahogy a *Flóra* második darabjában a szellő és a víz. Ott a megszólított kedves elpirul, ha megérti. Az is a szerelmi metaforika nyelvén szőtt vallomás, de egy hagyományosabb, vallomásosabb beszédmódban előidézve az elpirulást. A *Klárisok* a névszókra és a trópusok összjátékára bízva a beszéd megértését oly módon, hogy kivonja a szerelmi szimbolika, beszéd hagyományos kellékeit: pedig testről, vágyról, játékról, beteljesülésről beszél.

A József Attila-i tiszta költészet kultuszverse a *Medáliák*. Szabolcsi Miklós az összegzés verseinek tekinti: „Egyetlen kompozícióban egyesít ebben a korban emléket és vágyat, különféle én-képeket, egyetlen ciklusban szedi szét és teszi össze a gyermekkort, a jelent és jövőt.”⁴⁹ A *Medáliák* kultikus szerepének erősödését minden bizonnyal a referencialitásokról való leválaszthatósága is szolgálta, másrészt az a sajátossága, amely nemcsak a referenciális értelmezésnek való ellenállásából fakad, hanem úgy általában: nehezebben adja meg magát az „értelemkeresés műveleteinek”.⁵⁰ A *Medáliák* ugyanakkor a kettősség verse, hisz jónéhány helye pontosan kimutatható életrajzi töredéket, emléket rejt,⁵¹ míg a vers nagyobb része az avantgárd szabad asszociációs logikája szerint épülő képsorozat. Másrészt a vers sokszólamúsága abból is adódik, hogy a különböző időszakban keletkezett darabok – az első medáliák még a tengerparti nyaraláskor, 1927 augusztusában íródtak – a *Nincsen apám, se anyám* kötet idején rendeződnek cik-

⁴⁸ BÓKAY Antal, *Líra és modernitás*, 188.

⁴⁹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 246.

⁵⁰ TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm”, 140.

⁵¹ MAJOROS Valéria a medáliákat az életrajz foglalatára felől, mintegy az életútként, annak biográfikus képes evolúciós sorozataként írja le. A „Medáliák”-ról = *Költőnk és korunk III.*, 269–291.

lussá, nagyon is eltérő formáltságú, szándékú verseket rendelve így egymás mellé s egy cikluscím alá. A *Medáliák* 12 medáliát, medaliont, emlékképet, képet fog össze, 23 versszakban. A költő a szöveg elrendezése idején 23 éves, amint arra a 11. medália kettős, „huszonhárom király –huszonhárom kölyök” motívuma is utal.

A *Medáliák* sokféle értelmezésnek utat nyitó szöveg. Németh Andor – aki a *Nincsen apám, se anyám* kötet recenziójában állt pártjára a versciklusnak, ellentmondva a kortárs kritika értetlen, elutasító álláspontjának – 1938-ban így ír a verssorozat sokrétegűségéről: „Lejtésük, fesztelenségük a népdaloké. Elvarázsolt tartalmuk a varázsigéké. Formájukban japán versekre emlékeztetnek, látszólag éppen olyan egyszerűek. Technikájuk viszont a kubista festményeké, mert nem üres ábrándozások, hanem a valóság visszfényei.”⁵² Amíg Németh Andor a tiszta költészet és annak József Attila-i változatairól, a ráolvasást, a varázsverset is a megnevezés esztétikájába olvasztó eljárásról ír, Bori Imre a szürrealizmust, szürrealisztikusságot tartja meghatározónak. „Az oly változatos tartalmú medáliákat szürrealista jellegű »esztétikumuk« tartja együtt: az »egymásra csúsztatott, messziről egymás mellé került képek«, a fények és szürreális burkuk relációinak épsége, a képzelet merész és érzékeny munkája, a »képi erő« »paranoiája«.”⁵³ Szabolcsi Miklós kiszélesíti a versforma geneziséét, a szürrealizmus mellett Juhász Gyula, Kosztolányi impresszionizmusát, Villont, Apollinaire-t is a hagyományozók köré sorolva, némiképp vitatva a „lehiggadt szürrealizmust”: „A medáliák lazán-szoros versszakaiban a művész szabad asszociációinak sora feszeng, tömörül. Gyermekkort, tudatelőtít, álmokat és kollektív tudattalant felhozó asszociációk ezek, mégis lineáris rendbe, szinte epikus terv szerint rendeződnek. A forma fegyelme mindig erősebb, mint a feltoluló asszociációk. A szürrealista képteknikát ugyanakkor erős értelmi kontroll ellensúlyozza, a képek olykor szinte dekorá-

⁵² *Kortársak József Attiláról II.*, 1080.

⁵³ BORI Imre a *Klárissokkal* kapcsolatban említi a paranoiás nagy képet, összefüggést látva egy sor verssel (*A tavi torony harangozója*, *A szeretők ballgatva megállnak* mint előzménnyel) és az azonos időszakban született alkotások kétségkívül paralell képalkotásának strukturális tendenciáival. (*A szürrealizmus ideje*, 116.)

ciós díszítőelemként hatnak.”⁵⁴ A *Medáliák* képei valóban olykor díszes rajzok, medalionok, máskor paszteles haikuk, de az értelem nem koordinálja a ciklus struktúráját, sőt az egyes medáliák kép-asszociációs viszonyait sem. A tárgyas, életrajzi elemeket rögzítő valóságviszonylatok is feloldódnak a különböző erőterű és színezetű asszociatív képekben.

A *Medáliák* versciklusának heterogenitása a szöveg ritmikai formáltságában is kitűnik. Nagyonbbrészt a jambikus verselés érvényesül, a 11. darab azonban tisztán magyaros ütemezésű. S a ciklus egésze laza ragrímeivel az egyik legősbibb és legegyszerűbb rímrendszert követi, olyan poétikai elvet képezve le, amelyet valószínűleg semmilyen avantgárd esztétika nem fogadna be. József Attila a sokféleséggel kísérletezik. Ez kitűnik abból is, ahogy a különböző tárgyaságú szövegrészeket egymás mellé helyezi. Ez érzékelhető a 2. medáliában. Különböző élességű, referencialitású képek kerülnek össze már az első versszakban is. Mint a későbbi versek életképeiben, apró, miniatűr mozgások („porszem mászik gyenge harmaton”) és létezők alkotnak valamiféle közösséget. A „lukas nadrágom kézzel takarom” egy emlék, talán Öcsödrről, amit igazolni látszik a kis kanász képe.⁵⁵ A gyermekkor szegénysége, foglalatossága és a „kővé varázsolt tarka malac” képzetével, szellemiségével a mese világa kerül tehát egymás mellé anélkül, hogy szövegkohéziós eszközök ezt jeleznék. A jelzés nélküli váltás látható a versszak beszédmódjaiban is. Az első sor leíró tárgyasága személyesre vált az én múltbeli képével, majd ez a személyesség, a beszéd énje általánossá válik, a kis kanász képében pedig eltűnik az én és a mesei varázscselekményben időtlenné válik. A medália második, gondolatjellel elválasztott része semmiféle szövegszerű vagy logikai kapcsolatot nem mutat a korábbiakkal. Részletek ezek: az ég színváltozásai, egy hanghatás, egy a „jéglap” és a „tejfehér” metaforával érzékeltetett téli (emlék)kép és a „virág” rímhívó szerepéből előálló „világ” rajzolata, („elvált levélen lebeg

⁵⁴ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 124.

⁵⁵ A *Curriculum vitae*-ben írja József Attila Öcsödrről: „Itt éltem hét éves koromig, már ekkor dolgoztam, mint általában a falusi szegénygyerekek – disznópásztorkodtam.” *József Attila Összes Művei IV.*, 34.

a világ”). A sor persze költői telitalálat, s az érett költészetet idézi az olvasóban, az *Eszmélet* első darabjának hangzását és a *Reménytelenül* dezorganizálódott világképzetét. De az *Eszmélet* jut az elemző eszébe az első medáliát olvasván a múlt és a jelen, a „most” szembesítő értékalakzatát tekintve. A „jámbor és szegény” elefánt képze ha a prenatalis kort⁵⁶ idézi, ha „csak” a világ tökéletességét, a víz, föld, ég összeérésének ősmitológiai rendjét, szembesítődik azzal a kijelentéssel, amely az én hangsúlyozott személyességű tapasztalatát fogalmazza meg: „most lelkem: ember – mennyem odavan.” Az átváltozás az őrend elvesztését sajnálja – azaz még nem tapad az emberléthez a társadalmi tapasztalat, a „vasvilág” tudata –, hisz a lét folytatódik, csak torzult formában: „szörnyű fülekkel legyezem magam”.

A *Medáliák* nemcsak a képek, képzetek egymásra vetíthetőségét próbálja a különböző darabokban, s nemcsak a tárgyas és személyes beszéd variabilitását, az egymásba való ötvözés és kivonás lehetőségét igazolja. A kifejezés, a nyelviség próbája a 3. és 4. darab ismétlő rendje. A 3. medália első versszakában minden sor szóismétléssel kezdődik, aminek nincs sem szemantikai sem szintaktikai vonzata, haszna. Hisz nem bővül a szöveg jelentésköre, nem iktatódik be valamilyen rejtett jelentéskapcsolat, nem aritkulálódik a szövegstruktúra. Pontosabban: artistikussá válik azáltal, hogy képződik az ismételt igéből egy szövegtömb, és képződik egy másik a megnevezésekből.⁵⁷ Noha mindegyik mondatnak nagyon is valóságos a referencialitása, még élményszerűségében is kapcsolható lenne a biográfia öcsödi, szabadszállási időszakához, a szöveg érzékelhetően nem törekszik a referenciális háló és jelentérendszer megalkotására. A totyogó piócahalász és a bámuló kanász épp oly véletlenül kerül egymás mellé, mint a föld (tó) felett lebegő gém és földön gőzölgő „tehenlepény”. Látványelemek ezek egyfelől, amelyekben a látás is benne van (s talán egy emlék

⁵⁶ MAJOROS Valéria, *i. m.*, 276. Ugyanakkor ő is összefüggésbe hozza a versszakot a József Jolán említette „püngrüc léttel”, valamifajta, a József-gyerekek kreálta magánmitológiával. Inkább valamilyen ősmitológikus képzet rejtőzhet a sorok mögött, amint az *Eszmélet* prelogikus hajnal képze is mitológikus színezetű.

⁵⁷ A medáliát TVERDOTA György elemzi, „*Szublímálom ösztönöm*”, 142.

expoziója⁵⁸), de főleg az a szándék, amely a mondatformálást, mondatalkotás és a szöveg kapcsolatát vizsgálja. Ugyancsak ismétlődésre épül a 4. medália első része. A „lehet” végtelen alternatívást sugalló feltételeessége ismétlődik, a „hogyz” kötőszóval alkotva egy egységet. Ezután olyan állítások következnek, olyan megnevezések, amelyek kapcsán helyén való lehet a szürrealizmus álomszerűségét, automatizmusát emlegetni. De talán a *Tedd a kezzed*, a *Klárissok* szövegformálását is, azok térszerkezetét is, amikor is egy szövegsémába, egy logikus nyelvtani konstrukcióba nem a nyelvtani vagy a formális logika szerint kerülnek be szintaktikai elemek, logikus sort alkotva. Élhetünk a gyanúval, hogy mint a korábbi versek is mutatják, egy költői kísérletről van szó, nem annyira szabad asszociációról, a szerkesztett szövegek nagyon is tudatos megalkotottságát érzékelhetjük.⁵⁹ Még akkor is, ha az ízlelés és a hallás, a varázslás titokzatossága („kés vagy ónos víz alatt”) és a leszakadás mint világállapot a létezés szisztémáját, lényegét építő tevékenységek, állapotok – bár nem fűzhetők fel valamely elrendező vagy értelmező logika mentén.

A ciklus néhány motívuma, szövegrészlete kapcsán joggal szólnak az elemzők a groteszkről. A Vágó Mártának küldött szeptember 30-i levélben olvasható a *Népdalok a'la Ringelnatz Morgenstern* szellemes játéka a képtelen kapcsolatokról, amelyek persze nem mindig azok, hisz a „gonosz nadrág”, ha a gatyára „gondolna”, nagyon is logikusan járna el, „esze volna”.⁶⁰ A *Medáliák* kétségkívül bővelkedik groteszk képekben, mint a borostyánkőbe fagyott és

⁵⁸ PÁLFI Ágnes a „lírai Én személye szemszögének közelkép perspektívájából” exponálódó képről, mint a látás versben gyakori motívumáról ír. (*A lélek szemmasai a Medáliákban*, Parnasszus 2005/4., 100–115.) – Természetesen mind a négy kép a beszélő látványa, de felvethető, hogy az egyik „szereplőhöz”, a „kis kanászhoz” vagy a „sovány kanászhoz” még hozzátapad a bámul ige is. Azaz a beszéd mintha megidézne egy látványsorozatot, mintha a kanász bámulná a világot, közvetlen környezetét.

⁵⁹ TVERDOTA György, *József Attila*, 32.

⁶⁰ *József Attila levelezése*, 268. VÁGÓ Márta, a *Piros bold körül* egyik sora kapcsán említi Joachim Ringelnatz és Christian Morgenstern német költőket, mint akiknek stílusban, groteszk nyelvisége „fekszik” József Attilának: „A tiszta költészetet szeretem legjobban, és a groteszk nekem nagyon fekszik...”, i. m., 98.

abból kinéző ügyész látványa, ítélete (8. medália).⁶¹ Ugyanúgy a 9. medália életrajzi képéhez⁶² fűzött önironikus, játékos megjegyzés az ártatlanság elvesztéséről („nem is lesz hervadó lilimom”). A 10. medália szakáll motívuma – ahogy a szakáll vonódik a vetéseken, az ég fölött, betöltve ezzel a világot, s ez a verset – ugyan-csak groteszk utalás a tengerparti nyárra, amikor József Attila szakállt növesztett és egy versre, amelyben a szakáll betöltheti a szöveget önmaga köré szervező szerepet. A 11. medáliában a 23 király képébe átjátszódó 23 kölyök képze, a „jászpiskorona” (a jáspis az 5. medália disznó-képzetében a „csülök” volt) és a „csámpás sityak” alternatívátása sem a *Medáliák* egyébként határozottan érvényesülő szemléletének, a rész egész alternatívításának és ugyanakkor rendszertelenségének poétikai következménye, mint a groteszk világszemlélet érvényesülésének.

A *Medáliák* szöveghálóját⁶³, motívumrendszerét⁶⁴ vizsgálva gazdag összefüggésrendszerét kaphatjuk a cikluson belül kapcsolódó szövegelemeknek, motívumoknak, másrészt a más művekkel mutakozó jelentésbeli, stiláris kapcsolódásoknak. A 9. medália anarchizmusa, az „ölni szeretnék, mint mindannyian” pszeudo pszichoanalitikus vallomása is jelez egy verscsoportot, amint a „göggel fortyogó bab” motívuma és a „főzelékszerű szem” asszociációja is. A 7. medália mosólány képe az önéletrajzi emlék nyoma, amint a „szennyes lé lapulva árad el” képe is, hogy aztán ugyanilyen összefüggést idézve tűnjön fel majd a valóban analitikus fogantatású *Szappanosvíz* képeiben. A *Medáliák*ban gyakori a

⁶¹ A kép kapcsán okkal gondolhatunk a *Lázadó Krisztus* perére. Annak ügyésze ugyanolyan módon válik halhatatlanná, mint Horger Antal a *Születésnapomra* „nevét s hevét” megörökítő, bosszúálló soraiban. Az összefüggésre utal TÖRÖK Gábor, *Költői rébuszok*, 189.

⁶² Az emlék a Hotel de la Huchette szobájára és valószínűleg az osztrák Hans Schuschnyra vonatkozik. SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 583.

⁶³ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 255–256. A ciklus részletes elemzése: 246–273.

⁶⁴ A szakáll-motívum összefüggéseit SZÉLES Klára mutatja be (*i. m.*, 152–154.), ugyanő elemzi az 5. medália a „csillagok kis fehér kukacok” látványának és a kései versek (*Kései sirató*, *[ős patkány terjeszt kórt]*) motívumainak összefüggéseit (*i. m.*, 155–158.). A virág, a fagy motívumát ALFÖLDY Jenő bontja ki: *A rejtjelek feloldása*, Polisz, 2005/4., 7–17.

nézőpont váltás, amikor a beszélő a leírásokba beiktatja önmagát is, amint az a 3. medália bámuló kis kanász képében vagy a 4. „hazatalálsz még, szedd a lábodat” *Mint a mezőnre* emlékeztető aposztrophéjában látható. A versben szétszórt emlékek, életrajzi töredékek egy magánmitológia romjai, amelyek beépülnek a tiszta költészet eszményeként megteremtődő, a szétszóródó világot leképező, ritkán kapcsolódó, inkább független valóságdarabok, képek anorganikus rendszerébe⁶⁵. József Attila a *Medáliákat* nemcsak abban az értelemben tekinthette összegzésnek, hogy a *Nincsen apám, se anyám* kötet számára ciklusba – de mint az *Eszmélet* esetében: össze nem tartozó versek füzéréként, 12 versként – rendezte ilyen poétikájú verseit, hanem egy verseszmény összefoglalásának is. Az *Ady-vízió*ban aztán továbblépve, s eltávolodva a *Medáliák* verseszményétől a tiszta költészet és a politikai költészet magas művészségű szintézisét vallja: „...Petőfi igen jó költeményekben és tiszta művészettel verselt meg reális programpontokat. Hogy Ady sok művészietlen (tehetetlen) sort kavart politikai verseiben ... az a korunkbeli- politikai költészet létjogosultságát a legkevésbé sem csökkenti, de Ady költő voltát sem.”⁶⁶ Az *Ady-vízió* jelzi József Attila költészetbölcseletének változását, nyitását a politikum, a társadalmi tartalmak felé. Ezt érzékelhetjük a *Magyar Alföld, Ákácokhoz* politikumot képpé, leírássá formáló eljárásaiban, s követhetjük metamorfózisait a költő népi és kommunista szerepvállalásaiban.

A *Medáliák* és a kísérletezés versei a *Nincsen apám, se anyám* kötetben, József Attila harmadik verseskönyvében jelentek meg. József Attila már Bécsben tervezte újabb kötete megjelentetését, s erről tanúskodik egyik Jolánhoz írott levele is, amelyben kamaszos önérzettel és humorral szól „világirodalmi” jelentőségéről: „Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna (Jásziné), Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi

⁶⁵ ADAMIK Tamás a *Medáliák* ciklusszerkezetének vizsgálatával arra utal, hogy József Attila azzal a verseszménnyel kívánt versenyre kelni, amit Arany János a *Vojtina ars poeticájában* leírt. *József Attila Medáliák című versciklusának szerkezete*, Polisz, 2005/4., 18–31.

⁶⁶ *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 153–154.

– mint az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lirikust...”⁶⁷ S franciaországi tartózkodása során is terveket sző. Az új kötete beköszöntő verseként írott *Bevezető* kapcsán viccelődik Jolánnal, hogy a „te neved lesz az első szöveg a könyvben”. Valóban, az új kötetben Jolán „neve” az első: „Lidi nénémnek öccse itt...”

A harmadik kötet csak 1929 februárjában jelent meg. Mint a korábbiak, a szegedi Koroknay-nyomdában készül, s a kötet címe is a szegedi időket, a *Tiszta szívvel* világát és hitét idézi. József Attila a *Nincsen apám, se anyám* versei közé a korábbi művei közül csak a *Megfáradt embert* veszi fel. Az új kötet az új hangot, új verseszményt mutatja, az avantgárd és a tiszta költészet formáit. Mint az avantgárd esztétika hatása alatt formálódott művek és a folklorisztikus tradicionális versformát, beszédmodot és képeket mozgósító versek párhuzamossága is jelzi, József Attila sem a kassáki „vagy-vagyot”, sem az avantgárd doktriner modernizmusát nem tekintette magára nézve kötelezőnek. Ellenkezőleg, dalszerű szövegeket vagy dalbetéteket fűzött az avantgárd jellegű művekbe, s avantgárd építettségű képeket a folklorisztikus, népi hangzású versekbe. A tiszta költészet eszménye felé fordulva írja az *Ihlet és nemzet* költészetbölcseleti téziseit, amelyek a műalkotásról mint egészről, s mint világegészről szólnak. A vers, amelynek – mint az *Irodalom és szocializmus* híres szentenciája mondja – minden mozzanata „archimédeszi pont”, biztosítja az egyedüli megélhetőségét a világ teljességnek. Csak a műalkotás révén ismerhető meg a világ. S csak a tiszta költészet esztétikája szerint formált alkotás az, amely képes a világ lényegiségének átadására, megtisztítva a nyelvet, a beszédet minden külső, az esztétikumtól távol eső, elterelő hatástól. Az avantgárd kísérleteit megelőző és kamatoztató József Attila a klasszikus modernség és a Mallarmé, Valéry képviselte törekvésekből kívánt önmaga számára formált esztétikai rendszert teremteni. Az *Ihlet és nemzet* nagyigényű vállalkozás, amelynek megvalósíthatóságát a *Tedd a kezéd*, az *Óh szív! nyugodj!*, a *Klári-sok*, a *Medáliák* konzisztens, de mégis egyedien eltérő poétikája mutatja. Ha később József Attila a népi, a proletár politikum és a

⁶⁷ József Attila levelezése, 112.

tiszta költészet házasításával el is tér a „komprimált vers” ideájától, magától a komprimált verstől nem. A politikumba s majd a pszichoanalízis eszmeiségébe beleágyazódnak az önmagukat jelentő, részlet mivoltukban is a világegészet leképező képek, képzetek, képiségű tárgyak, fogalmak.

A kortárs kritika nem észlelte sem a tiszta költészet, sem a megújított avantgárd poétikai újszerűségét a fiatal költő harmadik kötetében. Még leginkább talán Németh László, az ő értékelését azonban torzíja avantgárd-ellenessége. Nyolc kritika szól a harmadik kötetéről, amelyek többsége a korábbi kritikusi, értelmezői megállapításokat, sztereotípiákat, kliséket szövi tovább, illetve a politikumra reflektál. Persze mások az elvárásai Kassák lapjában, a *Munkában* és mások a *Szocializmusban* megjelent kritikáknak, mégha az értelmezői platform mutat is némi hasonlóságot. Zelk Zoltán József Attila falusi témáit kivonja a város-falu értékelletéből, azok őszinteségére figyelmeztet, s a megélt sorsélmény hi-telességére. Ezt az avantgardisztikus politikumot félti a játékos adottságoktól. „soha könnyelműbb írásokat nem olvastam, mint az ő versei.” Zelk József Attila játékoságában a veszélyt látja, hogy „a forma, mellyel most dolgozik, elvonja az élettől”.⁶⁸ Ugyanakkor a legjelentősebbnek a „medáliák-sorozatát” tartja. Nádass József a *Szocializmusban* (1929. máj.) és a *Korunkban* (1929. júl.–aug.) megjelent kritikáiban az „affektáltságot”, a „forma csinálást” kárhoztatja. Mint „daloló költőt”, „tágas nagy földalakra” nem tartja alkalmasnak, ugyanakkor minden fenntartása ellenére tehetséges költőnek nevezi az új poétát.⁶⁹

A kritikák közül kiemelkedik az egyik oldalon Németh Andor elismerése, méltatása, míg a másikon Németh László ledorongoló ítélete. Németh Andor baráti hangon szól József Attila költészetéről. A mások által rosszállott erős kötődést az életrajzhoz, a személyesség, a személyes körülmények versbeli szerepét úgy értelmezi mint a triviális és a magasztos elválaszthatatlanságát.⁷⁰ *Nincsen anyám, se apám* címmel a *Nyugatban* (1929. dec. 1.) jelent

⁶⁸ *Kortársak József Attiláról I.*, 130.

⁶⁹ *I. m.*, 142–143.

⁷⁰ *I. m.*, 134–135.

meg Németh László írása. Froclizó, gúnyos kritikája némiképp hasonló módszerrel és hasonlóan szabódezsős stílusban íródik, ahogy a megbírált József Attila majd maga is ítéletet mond a *Magyar Mű és Labanc Szemle* gunyoros, szarkasztikus soraiban vitapartnerre nézeteiről, illetve ahogy bírálja „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét”. Németh László „apátlan-anyátlan Kakuk Marcinak”, „bagótlán Kakuk Marcinak”, „Landbursch Attilának” nevezi a költőt, Tersánszky Józsi Jenő művéből vett hasonmásnak, gyenge utánzatnak. Nem érti és nem kedveli ezt a pózt, illetve teljesen félreérti a fiatal költő életrajziségének poétikai szerepét. Vélhetően nem is akarja, hisz ilyen poentírozó mondatokban fogalmazza meg nézeteinek másságát: „Az élc váratlanul jön, az élcet leszerelő verselemek hézagai megőrzik ezt a váratlanságot. Valami a benzinmotor puffogásának a szakaszosságából.”⁷¹ A *Nyugat* kritikus a „Medáliák-sorozat” rossznak, éretlennek tartja, s a „kor széll-el-bélt akarnokságának” számlájára írja. Noha a kritika alapvetése nem áll messze a babitsi új klasszicizmus elveitől, Németh László a saját mércéjével mér. Ez látható abból is, hogy korábban a *Napkelet* pályázatát értékelve, József Attiláról ugyanazok a megállapítások fogalmazódnak meg, mint amit most a kritika részletez („csinált egyszerűsége mögött túlos fölényesség áll”). Németh László – mint ekkori írásai és kritikai arcképcsarnok megteremtését szolgáló bírálati is mutatják – a társadalmi feladat kibontását várja az alkotótól, s azt a spritualizmust, amit ő Gidetől, Prousttól tanult, a népiségnek és európaiságnak azt a szintézisét, amit a fiatal Illyésben üdvözölt.⁷²

Németh László és József Attila kapcsolatát alapvetően meghatározta ez a kritika. A *Külvárosi éj* kötetről ugyanolyan elmarasztaló hangon szól⁷³ a „nemzedéki organizátor” szerepet betölteni

⁷¹ I. m., 147.

⁷² Németh László Illyés Gyula *Nebéz Föld* című kötetéről írott bírálatában üdvözli népiség és urbánusság modern differenciáltságának esztétikai és politikai kívánalmait. Németh László ekkori nézeteiről: LACKÓ Miklós, *Szerep és mű*, Bp., Gondolat, 1983, 157–244.

⁷³ Németh László és József Attila kapcsolat-történetének tisztázó feldolgozása várat magára. Eddig szinte csak a Németh László-kutatás fogalmazta meg a maga – olykor apologetizáló – álláspontját. VEKERDI László: „József Attila és Gulyás Pál kevésre

akaró Németh, ami érthető is egy olyan gondolkodótól, aki a „Marx nélküli szocializmust” tudja csak elfogadni.⁷⁴ Más politikai és esztétikai, emberi normát követve Németh László József Attila-értékelését csak az utókor hangolta kedvezőbbré. József Attila sem bocsátott meg, amint az „*Új Szellemi Front*” Németh-ellenes kiszólásai mutatják. A *Nincsen apám, se anyám* kötet bírálata mögött azonban Babitsot sejtette, s a *Nyugat* értékrendjét. Tehát Babitsnak, s a poétika fegyverével vágott vissza hírhedett Babits-kritikájában.

2. A tiszta költészet esztétikája

Ihlet és nemzet

József Attila gondolkodói alkata, természete a recepció korábbi szakaszában kevesebb figyelmet és értékének megfelelő méltatást kapott.⁷⁵ Az *Esztétikai töredékek* címmel közzétett, s a kéziratot hagyatéka egy részét közlő szöveg datálása bizonytalan volt, Szabolcsi Miklós 1929–36 közé keltezte, tehát az érett József Attila alkotásának tartotta. Tverdota György kutatása szerint azonban ezek az esztétikai tárgyú szövegek a fiatal, 23–24 éves költő írásai, egy bölcséleti rendszer kialakítására.⁷⁶ Hogy ez a rendszer mennyire

becsülését a Tanú korának ismeretében inkább természetesnek tekinthetjük, mint igazságtalannak.” *Németh László*, Bp., Szépirodalmi, 97. Hasonló szemlélettel ír Cs. VARGA István–FÜZI László, „Az élettemmel forgó csillagkép csapott be” *Németh László József Attiláról*, Forrás, 1980/4., 65–73., FÜZI László *József Attila és Németh László gondolkodói pozíciójáról*, Bárka, 2005/3., 56–61.

⁷⁴ NÉMETH László, *Marxizmus és szocializmus*, Tanú, 1934/2., 81–88.

⁷⁵ Pedig FEJTŐ Ferenc már 1947-ben figyelmeztetett a költő és az elméletekben, teóriákban gondolkodó, azokat adaptáló alkotó szétválaszthatlanságára, hogy József Attila gondolati kísérletei nem „dilettáns kirándulások”. *József Attila az útmutató*, Bp., Népszava, 2005, 187.

SZABOLCSI Miklós így összegzi József Attila gondolkodói alkatáról vallott véleményét: „A költő József Attila jelentősége mellett az esztétikai, filozófiai gondolatait kifejtő József Attila mégiscsak másodrendű, véleményem szerint az utóbbi aspektus előterébe állítása nem felel meg műve valódi arányainak. *Kemény a menny*, 390.

⁷⁶ Történeti áttekintése: SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 387–391.

koherens, megoszlanak a vélemények,⁷⁷ az azonban látható, hogy az utóbb *Iblet és nemzet*⁷⁸ cím alatt közzétett 1928 és 30 között keletkezett írások tekinthetők az *Ady-vízió*, a Babits-pamflet és az *Irodalom és szocializmus* gondolati előtanulmányainak, sőt egy-egy fogalom, tézis, összefüggés az *Iblet és nemzet*ből került át kikristályosodva a későbbi – vagy esetleg párhuzamosan keletkező – írásokba.

József Attilát a Vágó család köre inspirálhatta arra, hogy elmélyedjen a filozófiában, hogy ennek a körnek ily módon legyen autentikus tagja, nem utolsósorban a Mártával kötendő házasságot is megkönnyítendő. Ez a szándék olvasható ki a november 16-i levél egy passzusából, s az azt körülvevő személyes vonatkozású szövegekörnyezetből. József Attila először is visszautasítja, hogy Márta a „zavarosságait” veti a szemére, majd közli: „Te bögre, amelyre nyilazott szívvel égetve vagyok én, az emberiség egész nyelvét meg kell tanulnom mondattanilag, módszeresen – mert mit csináljak, ha költő voltom ellenére kényszerít a filozófia is?”⁷⁹ A filozófia, mint az emberi lét „nyelve” válik ebben az időszakban a fő tájékozódási ponttá, a nyelv modalitása, a művészet megértése révén. Az *Iblet és nemzet* ugyanis olyan gondolatfűzérnek tűnik, amelynek darabossága, s a szövegek töredezettsége arra utal, hogy a költő nem a nyilvánosságnak szánta azokat, hanem értelmezésfolyamatokat, sorokat vezetett le önmaga számára.

Az *Iblet és nemzet* filozófiai forrása elsősorban Benedetto Croce *Esz­tétika* című műve,⁸⁰ másrészt Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiá-*

⁷⁷ MIKLÓS Tamás József Attila „metafizikájáról” szólva koherens rendszerről értekezik. TVERDOTA György és HORVÁTH Iván Miklós Tamás munkájának filológiai tévedéseire ráirányítva a figyelmet, vitatja e rendszer kiérlelt voltát. TVERDOTA György, *Dialektika vagy skolasztika (A gondolkodó József Attila Miklós Tamás, görbetükrében)* Új Írás 1988/7., 97–101. HORVÁTH Iván, *Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás, kandidátusi értekezésének vitájához* Irodalomtörténeti Közlemények 1989/1–2., 113–117.

⁷⁸ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 27., 1139., TVERDOTA György magyarázatai részletes filológiai és poetológiai értelmezését adják József Attila fiatal kori költészetbőlcselétének, *József Attila Tanulmányok és cikkek II.*, 27–155.

⁷⁹ József Attila levelezése, 332.

⁸⁰ József Attila *Tanulmányok és cikkek II.*, *Magyarázatok*, 49–65.

*ba*⁸¹ és Varga Béla *A subsistencia fajai*⁸² című írásai. A európai gondolkodástörténet képviselői közül, akik ez idő tájt megérintették József Attilát, Tverdot György Crocét tartja a meghatározónak. A művészet intuicionista felfogása mindenképp ezt tükrözi. A megismerésnek az a paradigmaticus kettőssége, amit Croce a képzelet-értelem, az intuíció és a logika alternatív viszonyában ír le,⁸³ viszont túlnő e fiatalkori intuicionista korszakon, s az érett költészet duális viszonyrendszereként nyer művészi és gondolati formát. *A művészet metafizikája* című részben az értekező a tiszta művészet⁸⁴ egyedülvalósága mellett érvel, mondván hogy a szellemiségek „egymással nem is keveredhetnek”. Következtetése abszolutizáló, kijelentése a művészet és a tiszta művészet azonosságát hirdeti. Hasonló radikalizmus érvényesül a műalkotás és a műalkotás intuíciója szétválasztásában, azaz az *Ihlet és nemzet* művészetértelmezése nem a műre, mint alkotásra irányul itt: „Ha pedig a művészetet mint lényegét alkotó és minőséget állító szellemiséget ihletnek nevezzük, úgy kutatásainkat az ihletről való tan avagy a művészet metafizikája jelöléssel illelhetjük.”⁸⁵ – írja.

Az *Ihlet és nemzet* gondolatrendszerében az ihlet és intuíció centrális kategóriák mellett egyik fő motívum a „nemlét”. József Attila olyan értelmezésben gondolja el a fogalmat, ami alatt igazság értendő. Az igazság tapasztalatisága és érvényessége nyer itt más, metafizikai értelmezést. A *Valóság és igazság* című részben írja: „A valóság és igazság viszonyát jelöli, hogy míg a valóság egy

⁸¹ *I. m.*, 93.

⁸² *I. m.*, 93., 102.

⁸³ TVERDOTA György idézi Crocét az „emberi megismerés két alakját” illetően, s József Attila azonosulását a crocei tétellel a tiszta művészet koncepcionális továbbéltetéseként értelmezi: „»A művészet: intuíció« tehát voltaképpen a művészet autonómiáját hivatott deklarálni...” (*i. m.*, 48.) Az elme és a szív, az értelem és az érzélem emblematikus kettőssége, mint motívumpár az 1933 utáni költészetben válik meghatározóvá, valószínűleg az 1930–31 óta erőteljes marxizmus és freudizmus dialektikájaként értelmezhető.

⁸⁴ A tiszta művészet József Attila-i ideájáról: TVERDOTA György, *József Attila*, 33–36.

⁸⁵ *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 96.

⁸⁶ *I. m.*, 67.

magán tuli fönnállásra utal, addig az igazság már magában viseli az érvényességet és fönnáll anélkül, hogy volna valósága.”⁸⁶

A költészetbölcselet egyik legtöbbet hivatkozott fogalma a „világhiány”. A recepcióban a kései költészet „semmi”, „úr” képzeletével kapcsolatosan, a létezés kiüresedtségének érzetét értelmezték gyakran e fogalommal.⁸⁷ Ez az értelmezés következhet az *Ihlet és világhiány* című szövegből is, különösen annak az egzisztenciát és a világhiányt összekapcsoló mondatából. „Ha pedig meggondoljuk, hogy a gondolat és a szemlélet egyként az egész existenciát jelentik, habár más és más formájában, úgy azt látjuk, hogy világhiány van az existenciában...”⁸⁸ A fogalom azonban – mint a nemlét is – alakváltoztató illetve többféle logikai konstrukcióban tűnik fel. Összekapcsolódik a világgal mint „valóságmgögtti ténynyel” és az ihlettel mint „valóság előtti ténynyel” is. Így ebben a kontextusban semmiképp sem vonatkozhat a lét tragikus kiüresedtségére, amint a szöveg mondja: „...az ihlet a világhiány ténye az existenciában...”⁸⁹

Az *Ihlet és nemzet* szövegei egy gondolkodástörténetet és gondolkodásmódot is leírnak. Egyfelől jeleznek rendszerteremtő szándékot, másfelől pedig le is írják egy, a műalkotás, a művészet mibenlétére vonatkozó művészetbölcseletet, ami alapul szolgált a költői gyakorlathoz. S nemcsak az 1928-as versek tiszta költészet jellegét tekintve, hanem abban a metamorfózisban is, amely az *Ady-vízióban*, majd az *Irodalom és szocializmusban* nem látott összeegyeztethetlenséget a költészet és a politikai program között. Az 1928 nyarán kialakított művészetbölcseleti koncepció jelentőségéről írja Tverdota György: „De ez a 23-24 éves fiatalember a filozófiai spekuláció terén is nagy tehetségről tett tanúbizonyságot, nem tagadható meg tőle a módszeresség, a rendszeresség, a megfogalmazásbeli szabatosság erénye.”⁹⁰

⁸⁷ József Attila *Tanulmányok és cikkek II.*, Magyarázatok, 137–138.

⁸⁸ I. m., 125.

⁸⁹ I. m., 127.

⁹⁰ I. m., 71.

3. A tiszta költészet kritikai gyakorlata

Ady-vízió

József Attila országos irodalmi kérdést illetően először az Ady-vita kapcsán íródott *Ady-vízió*-ban szólal meg. *A Toll* vitájában résztvevők közül szinte utolsóként ír, s így van módja szemlézni az előtte megnyilatkozókat.⁹¹ Az *Ady-vízió* nagyobb része ez, a magyar irodalmi élet szemléje, pár soros összefoglalókba tömörítve karakterisztikus vonásokat, illetve az ezeket kiemelő, felnagyító megállapításokat. A viszonyítási pont a kritika műfajának gyakorlása, a tiszta irodalomkritika aspektusából. József Attila szellemes fölvezetésben mutatja ki, hogy ilyen kritika nem létezik, hisz a „két kiváló folyóirat” a *Nyugat* és a *Színházi élet* – azaz az írott és a szóbeli művészet egyébként korántsem egyenrangú orgánumai – „a művet mellékesen kezelik annak külső vagy belső, természetesen történeti eredete mellett.” Ez a műközpontúság persze nem a strukturalizmus interpretációja, hanem a crocei esztétika kritikai alapállása, amely a műalkotás lényegét állapítja meg: „...hogyan ez és ez a költemény stb. műalkotás-e vagy sem”.⁹² Ady értelmezői azonban nem ezt teszik, hisz nem a tárgyról beszélnek, hanem „saját sas- vagy pacsirta voltukat vijjogják, csivitelik az egyes írástudók.”⁹³ Azaz a vita nem vita, nem revízió, hanem vízió.

A kritika kritikáját adja József Attila a szemlében, nem teljesen tárgyi kritikaként, azaz semleges alapállásból. Az Ady-vita igazi kirobbantója, Kosztolányi és interpretátora, Márai kapja a legnagyobb szövegterjedelmet. Kosztolányitól megvédi a politikai költészet jogosultságát, Petőfit hozva példaként. S Kosztolányi cikkét is csak víziónak tartja, mert a kritikai érvelésben, amelyet hasonlatokkal jellemez, leír, elsikkad maga a mű. „Márai Sándor óvatos eleganciával szombataskodik Kosztolányi körül, a sólyom s a hiúz egybenőtt szemével figyel, hol rajonghat és mennyire, hogy meg-

⁹¹ A vita történetéről áttekintést ad: SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 363–365. TVERDOTA György: *József Attila Tanulmányok és cikkek II., Magyarázatok*, 155–199.

⁹² *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 152.

⁹³ *I. m.*, 153.

bocsáttassék későbbi személyes támadása.” – válik képszerűvé egy irodalmi magatartásforma annak illusztrációjaként, ha egy kritikus tekintélyvelket követve jelent ki evidenciának tűnő megállapításokat. Az irodalmi tabló minden résztvevője kap kisebb-nagyobb fricskát József Attilától, attól függően, mennyire áll közel hozzá. Legközelebb Ignotus van. A legtávolabb Zilahy Lajos. Az idézett mondatok önstilizációs ereje már beteljesíti a kritikát. Zilahy antiszemita kitételét, miszerint „Ady eladta magát a zsidóknak” és „fajtája ugyanezekbe a bűnökbe esett” így fordítja le egy szellemes szillogizmussal: „Én egyénileg azt sem értem, hogy »azért is nagy, mert fajtája ugyanezekbe a bűnökbe esett«. Mert: Kolompár tyúkot lop. Egész fajtája ugyanebbe a bűnbe esik. Ezért Kolompár zseniális zenész?”⁹⁴

A kritika mibenléte mellett a művészet lényegének meghatározása az *Ady-vízió* másik célja. Ez történik meg az írás második részében, a teoretikus alapvetés jellegével. „A 24 éves fiatalember nem mulasztotta el újonnan kialakított elméleti fegyverzetét összemérni a tekintélyes pályatársak tudásával, hogy szakszerűsége, elméleti elmélyültsége folytán fölébük kerüljön, a legtudományosabb választ adja az Ady-revízió során felvetődött kérdésekre.”⁹⁵ – írja Tverdota György az írás ihletettségről, a szellemes arcképsorozat és a teoretikus okfejtések összefüggéséről. *A művészet metafizikája* címmel kifejtett gondolatok kivonatoló összegzése adja meg az esztétikai következtetések alapját. „Se nem intuíció, se nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, mondjunk egy nevet: ihlet.”⁹⁶ – fogalmazódik meg egy deduktív következtetéssor végén az ihlet-tan, amely magyarázza azt a tételt is, hogy a szó mint entitás, „önmagában is költemény”. József Attila megkülönbözteti a születő szót és a használt szót. Az utóbbi intuitív használatú, míg a születő szó „keletkezésekor volt költemény”. Az ihlet mint harmadik szellemiség belépésével a József Attila-i bölcsélet túllép a crocei esztétikán és Pauler követőjévé válik.

⁹⁴ I. m., 159.

⁹⁵ József Attila művészetbölcseleti és kritikai nézeteinek alakulásáról: TVERDOTA György, *József Attila Tanulmányok és cikkek II., Magyarázatok*, 166–167.; LENGYEL András, *Gondja két a gondolatban*, 89–91.

⁹⁶ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 166.

Az *Ady-vízió* zárata újabb költészetbölcseleti fordulatot hoz. „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs.”⁹⁷ – fogalmazódik meg konklúzióként az a tétel, amelynek egyik összetevője, a költemény mibenléte már korábban definíciószerűen megjelent. A tiszta költészet ideája egészül ki a névmágia elméletével, amit aztán a *Tárgyi kritikai tanulmány* értelmez. A definíció másik eleme a nemzetet mint közös ihletet értelmezi. „A nemzet nem azonos a nyelvet beszélők összességével, nem menyenyiség, nem osztható.”⁹⁸ – fogalmazza meg a nemzet mint „tevékeny szellemiség” koncepciót, amely a nemzetet mint kvalitást értelmezi. S e tekintetben Babitsra támaszkodik József Attila. Mint Lengyel András kimutatta, Babits *Magyar költő kilencszázötvenkilencben* című nevezetes esszéjének nemzet-felfogása köszön vissza József Attila értelmezésében.⁹⁹

Az *Ady-vízió* nemcsak az *Ihlet és nemzet* esztétikai művészetbölcseleti nézeteit kívánta rendszerszerűen, tézisekbe foglalva összegezni. Tovább is lépett a névvarázs-elmélet bevezetésével. És azazal is, ahogy az antipszichologizmus egyre karakteresebb formát nyer. Az ironikusan említett „áldott pszichologizmus” a tiszta irodalom – vagy legalábbis annak autentikus értelmezési módja – ellenében tűnik fel József Attila érvelésében.¹⁰⁰ „Nagy baj, hogy Kassák is pszichologizál” – írja az *Ady-vízió*ban, s majd Babits lelkéről szólva élcelődik a Babits-értelmezők pszichologizálásán a *Tárgyi kritikai tanulmányban*. Az *Irodalom és szocializmus* után azonban fordulat következik József Attila pszichologizmust illető értelmezésében. A *Kassák-kritika*ban teret nyer egyfajta pánpszichológia, s ennek jegyében alakul létértelmezése és költői gyakorlata. Amint a kritikához közeli időben keletkező versek freudiánus tárgyszimbolikája és lélekértelmezése is mutatja.

⁹⁷ *I. m.*, 170.

⁹⁸ *I. m.*, 168.

⁹⁹ LENGYEL András, „*Gondja kél a gondolatban*”, 84–85.

¹⁰⁰ TVERDOTA György, *József Attila Tanulmányok és cikkek II.*, *Magyarázatok*, 172–173.

„Tárgyi kritikai tanulmány”: a Babits-pamflet

József Attila prózai írásai közül a legnagyobb hatása az *Istenek balnak, az ember él Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verses-kötetéről* címmel *A Toll* 1930. január 10-i számában megjelent írás. A recepció korábbi története nem elsősorban esztétikai teljesítménye alapján tartotta számon ezt a kritikát, hanem az életutát meghatározó szerepe alapján. Noha nem egyedüli eset, hogy egy fiatal ember fiatalos hévvel nekiront kora egyik tekintélyének és igaztalan kritikával is illeti, ám a Babits-pamflet József Attila életének egyik meghatározó fordulata. Ez az írás is hozzájárult, hogy az irodalmi életből jórészt kizárta magát, s ahhoz mindenképp, hogy a Baumgarten Alapítvány nagy díját többszöri megalázó procedúra után is csak posztumusz kapta meg.¹⁰¹

A *Tárgyi kritikai tanulmány* keletkezéstörténete jórészt ismert.¹⁰² József Attila személyes sértettsége, Németh László ugyancsak igaztalan kiritkája éppúgy az okok között szerepelt, mint a Babits személyét s az általa képviselt *Nyugatot* illető irodalmi „közhangulat”. Nemcsak a József Attilának fórumot adó *A Toll* támadta Babitsot, hanem a másik oldalról Szabó Dezső is. S hogy a *Tiszta szívvel*ről oly nagyra értékelően szóló, József Attila atyai barátjának számító Ignótus nevét Osvát halála után levették a lap fejlécéről, az József Attila liberális barátai körében csak a „nemzeti koncentráció” Móricz megfogalmazta programjának provokatív kinyilvánításaként volt értékelhető.¹⁰³ Noha *A Toll* szerkesztősege némiképp elhatárolódott a kritikától, főleg annak módszere miatt, a konzervatív Babitsot, mint a Kisfaludy Akadémia tagját támadó írás nem lehetett ellenére. A cikk kiváltó okai között – mint a „literáris pör történetét” feltáró Basch Lóránt írja – az „irodalmi helyzet” mellett személyes tényezők is vannak.¹⁰⁴ A Babits hold-

¹⁰¹ A Baumgarten Alapítvány történetéről, levelezéséről. *Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917–1941*. Bp., Argumentum, 2003.

¹⁰² Összefoglaló ismertetése: SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 365–372.

¹⁰³ TASI József, *Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila (Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez)* = *József Attila könyvtára*, Bp., Ecriture, 1996, 87–129.

¹⁰⁴ BASCH Lóránt, *Egy literáris pör története*, Irodalomtörténet, 1959/3–4., 408–433.

udvarához hosszabb-rövidebb ideig tartozó fiatalok (Szabó Lőrinc, Németh László, Sárközi György) eltérő irodalmi alkatukkal vonzották a mestert. Babits talán nem érzékelte József Attilában a figyelemre méltó különbözőséget.¹⁰⁵

A Babits-pamflet nemcsak kritika, hanem József Attila művészetbölcséleti nézeteinek összefoglalása is. Tehát a bírálat kritikai alapvetése esztétikai nézetrendszerre épül, s ily módon az *Ady-vízió* után koherens egységet képeznek a művészetbölcséleti tézisek és azok kritikamódszertani adaptációi.¹⁰⁶ A *Tárgyi kritikai tanulmány* az *Ihlet és a nemzet* fogalmainak, téziseinek továbbvitele, továbbgondolása egy esztétikai normatan érdekében. Ennek egyik meghatározó eleme a lélek, amely már az első bekezdésben hangsúlyos megfogalmazásban tűnik fel: „Az ember azért ír verset, mert a szó szoros értelmében sürgős szüksége van reá. Fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondi*-ját, s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.”¹⁰⁷ József Attila mondata lényegileg más lélekről beszél, mint a pszichológia psziché fogalma, s ezért is tűnhet ez az írás antipszichológistának,¹⁰⁸ illetve mint a modernizmus lélektani esztéticizmusa ellenében a „tárgyas költészet kialakításának... elrugaszkodási pontja”.¹⁰⁹ A József Attila-i lélekfogalom az elnevezések megadásával is utal etnológiai eredetére, animista jellegére. A Hevesy Iván és Róheim Géza munkáira visszavezethető lélekértelmezés az „ihletet” is új episztemológiai konstrukcióba helyezi. Azaz „nemcsak pauleriarisztoteliánus filozófiai, hanem etnológiai-antropológiai megala-

¹⁰⁵ LEVENDEL Júlia, *Farkasveremben*, Liget, 1995/4., 3–14.

¹⁰⁶ Az írás értékelése: TVERDOTA György, *József Attila Tanulmányok és cikkek II., Magyarázatok*, 199–218.

¹⁰⁷ *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 216.

¹⁰⁸ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 15.

¹⁰⁹ BÓKAY Antal „*Líra és modernitás*”, 232. Bókay a *Gondok kereplője* átdolgozásának elemzésével kívánja igazolni tételét, a poétikatörténeti váltást: „Általában szólva Babits a képteremtő szubjektumot, míg József Attila az önmagát kibontó, lekerekítő és beteljesítő képet teszi meghatározóvá” (*i. m.*, 236–237.).

pozást is kap.”¹¹⁰ A költő mint „táltos, bűbájós” s a költészet mint varázserő ezért válhatott József Attila népi korszakának meghatározó szemléleti elemévé, tovább víve és politikai adaptációját is végrehajtva az *Ihlet és nemzet* kategóriáinak oly módon, hogy még *A város peremén*ben is felvillanjon a költészet mint varázserő és a költő mint az „adott világ varázsainak mérnöke”.

József Attila kritikájának másik alapvetése a mű elrendezettségét illusztráló híres „szalagút”-elmélete. Voltképp a műalkotás működésének rendjébe, az értelmezés szakaszaiba avat be ez a rendkívül szemléletes hasonlat. A műalkotásban elmélyedve látunk rá korábban csak észlelt „tájaira”, míg aztán a csúcra érve a rálátás pozíciójából azt is érzékeljük, hogyan rétegződnek egymásra az „írott mű legbensőbb indítékai, mozzanatai”: „Fönn az ormon aztán egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van.”¹¹¹ A „formaművész” fogja kézen olvasóját, s mutatja meg, hogy mi a „formaművészet”, azaz mi a mű belső, organikus rendje, ami csak többszörös rálátással és perspektivikusan tárul fel. S némiképp ez a megoldási kulcsa annak az antinómiának, ami a cikk kezdetében felmerül: „Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül...” Az ihletté átlényegülő lélek teremtette műalkotás bontja le a szemlélhetőség korlátait: „...a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészlet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk.* [...] Ezek szerint a mű *közvetlen egyetemesség*, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, *határolt végtelenségnek* is mondhatjuk.”¹¹²

„Babitsnál a forma és a tartalom, a művészi forma és a költői tartalom, úgy kerülnek egymást, mint két hitvesgyilkos, akik egymásban Sherlock Holmesra gyanakszanak.”¹¹³ – ebben a pamflet stílusban és módszerrel „elemzi” József Attila a Babits-verseket, s

¹¹⁰ *József Attila Tanulmányok és cikkek II., Magyarázatok*, 206. Hevesyre vonatkozóan részletesen szól TVERDÓTA György: *József Attila nyelvészeti-kritikájának forrásai*, Irodalomtörténeti Közlemények 1986/4., 373–392. Róheim ilyen hatásáról: N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut”, 104.

¹¹¹ *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 219–220.

¹¹² *I. m.*, 217.

¹¹³ *I. m.*, 223.

bár „költészettudósnak” nevezi a kritikust, nyilvánvalóan nem a tudomány objektivitása íratja a költőtársra vonatkozó jelzőket: „Akinek ilyen nyákos, üres odú a lelke, lehet-e formaművész.”¹¹⁴ József Attila nem az általa felállított művészeti norma, a határolt végtelenség esztétikai leképeződését kereste Babits kötetében, hanem a kritika végtelenségében tobzódva akarta a tekintélyt, a „Nagy Babitsot” (a „Nagy Pintér” után) a földre döngölni („Babits szemétdombról pislog fölfelé”), amit aztán mélységesen megbánt utóbb, amikor megkövette a „magad emésztő szikár alakot”.

A *Tárgyi kritikai tanulmányt* kiegészíti a „kritikai vers”, az *Egy költőre* (1930). A tanulmányban József Attila korrigálta a Babits-verseket, most versben akarja nevetségessé tenni a „poeta doctusnak csúfolt Babits Mihályt”. Az *Egy költőre* is pamflet, hisz egyrészt gúnyosan idézi az „éveire mestert”, („Sakált kiált...”)¹¹⁵, másrészt persziflál egy Babitsnak tulajdonított beszédmódot: „Kertésszen őszi kerteket”. Az egész vers olyan vád sorozat, amelynek alapja most nem a művészi tehetetlenség, hanem a szerepvállalás apolitikussága. A barthás József Attila bírálja Babitsot, s a „szárnyaska szamarával” jelzett gúnyos Pegazus-képpel illusztrálja költészetének értéktelenségét, miközben „nem vívódik emberül / a népek nyomorával”. A barthás versek alliteráló hangzása, az adys áthallások jelzik József Attila ekkori költői beszédmódját, amibe nem tudnak integrálódni a sértő, indulatos szavak, mondatok.

¹¹⁴ I. m., 231. – József Attila a *Gondok kereplőjének* „művészi tehetetlenségét” hosszasan elemezte, ám a vers egyik sora és a *Téli éjszaka* „lég / finom üvegét megkarcolja pár hegyes cserjeág” képe közt erős a hasonlóság. (Vö. STOLL Béla, *Babits-batások József Attilánál*, Irodalomtörténeti Közlemények 1993/1., 57.) Az áthallásokat részletelesen ÍZES Mihály elemezte: „lobogjon az égig szellem és a szerelem”, kétféle szerepvállalás egysége: *József Attila-parafrazisok Babits költészetében*, Irodalomtörténet, 1982/3., 668–676. Írása nem mentes attól a szándéktól, amely elmarasztalja Babitsot mint „bűnbakot”, és igazságot akar szolgáltatni József Attilának.)

¹¹⁵ BABITS Mihály, *A Nyugat és az akadémizmus = Esszék, tanulmányok* 2., Bp., Szépirodalmi, 1978, 260–269. Babits kitér Ignótus „érzékenységre”, de bírálja is, mondván, belőle „egy baloldali rendőr” beszél. Írása védekezés, és a „kritikai szabadság megőrzésének” hitét szoláztatja meg. A József Attila által felidézett mondat kezdete ez: „Ám jönnek a kis sakálok, a jobboldali és baloldali senkik, s akik nem kaphattak Baumgarten-díjat, s a minden tehetség irigyei...” (268.) József Attila magára vehette az Ignótus köré „sereglokre”, a „kis sakálokra” vonatkozó célzást.

V. Ki a faluba

Poétika és politika a népiség jegyében

József Attila 1928 őszétől 1930. október 31-ig, majd 1932 februárjától 1933 tavaszáig tagja a Bartha Miklós Társaságnak. Hogy mi vitte a Vágó család képviselte szellemi és egzisztenciális körből egy ezzel ellentétes társadalmi, politikai, világnézeti társaságba, nem mondható meg pontosan. Tasi József a szerelmi csalódással magyarázza, a „jómódú lány” osztályából és családjából való kirekesztődéssel, remélt egzisztenciája és társadalmi kapcsolatai széthullásával.¹ Ennek azonban nemcsak a Vágó Márta–József Attila-levelek mondanak ellent, hanem a *Századunk* novemberi számában megjelent rövid ismertetés is, amely a Társaság szeptemberi Értesítőjéről szól. Sajátos módon, a *Huszedik Század* örököseként fellépő *Századunk*ban, a liberális értelmiség lapjában József Attila azzal a cikkével debütál, amelyben a népi-nemzeti eszmrendszer valló Bartha Miklós Társaság tevékenységéről ír, elismerőleg. Igaz, az Értesítőnek azt a részét szemlézi csak, amely a Társaság szociálpolitikai nézeteinek ad hangot (*Néhány szó a szociálpolitikai bizottságunk működéséről*).²

Az erdélyi nacionalista politikus Bartha Miklós³ nevét az a jó-részt erdélyi menekült fiatalokból álló értelmiségi, egyetemista csoportosulás vette fel, amely a forradalmak és az azt követő konszolidáció kárvallottjának tekintette magát. „Szellemi arcát első-sorban Ady és Szabó Dezső formálta, de vezetői a kezdettől fogva igyekeztek a kor – elsősorban német – tudományosságával lépést

¹ Tasi József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Bp., Ecriture-Galéria, 1995, 68.

² Tasi József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság 1928–1930*, „A Dunánál”, *Tanulmányok József Attiláról*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995, 124.

³ SEBESTYÉN Sándor, *A Bartha Miklós Társaságról 1925–1933*, Bp., Kossuth, 1981.

tartani, a geopolitikától a fajbiológiáig.” – jellemzi Szabolcsi Miklós⁴ az 1925-ben alakult ifjúsági egyesületet. Kétségtől, a Társaságban folyó szellemi tevékenységről tudósító évkönyvek, közlemények politizáló és a társadalmi haladást különböző nézőpontokból értelmező törekvésekről, szándékokról adnak számot. Az Alapszabály a „fiatal nemzedékek hazaszeretetének” és a faji öntudatának ébrentartását tűzi ki célul. Az érdekérvényesítő és kulturális tevékenysége mellett a politikai küldetést emeli ki: „Foglalkozik a mindenkori jelen aktuális kérdéseivel, az elszakított területi magyarság helyzetével, a nemzeti kérdés történetével és bölcséletével, továbbá az internacionalizmus és a zsidókérdés elméletével, tudományos bázist nyújt nemzedékünk társadalmi szervezéséhez és mozgalmaihoz.”⁵ Ez a programmeghatározás tematizálja a jobboldali nemzetszemlélet szinte minden lényeges kérdését.

A fiatal értelmiségiek világszemlélete Ady vonzásában és Szabó Dezső hatására alakult. A vítaest-sorozatban 1927. január 20-án „Szabó Dezső és a magyar falu” címmel tartott előadáson és az azt követő vitában kirajzolódott az a központi gondolat, amely a mester műveiből leszűrhető tanulságként az új paraszti középosztály megteremtését tartotta elsődleges politikai, társadalomtörténeti célnak. Az 1928. május 19–20-i Ady-ünnepség már teljességében Szabó Dezső szándéka és erőteljes szellemi hatására formálódott. Az ifjak a szellemi élet tekintélyeit kérték fel védnöknek: Babitsot, Bartók Bélát, Kodály Zoltánt, Mécs Lászlót, Molnár Imrét, Móricz Zsigmondot, Ódry Árpádot, Szabó Dezsőt.⁶ Szabó Dezső azonban nemcsak a programot alakította saját személyére, hanem beleszólt a védnökök kiválasztásába is. Álláspontját és az Ady-ünnepséghez való hozzáállását az *Előőr*-ben megjelent cikkében – az írásmódjára jellemző gúnyos arroganciával – tette közzé. „És szegény fiúk, ötvenpercentes apák és egy »nebántsukegymást« kor folytatásai mindjárt botorkáltak is ehhez az »új élethez« egy magyarálat furcsa kezdetéhez. Abból a becsületes szándékból indulva ki,

⁴ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 306.

⁵ TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, 11.

⁶ Az Ady-ünnepségről: TASI József, *i. m.*, 36–45.

hogy ez az Ady-ünnep a »magyar egység« ünnepe legyen: felkérték Tulrothadt Jenőt, Nyúves Renét, Férges Bendegúzt, Gennyes Gábort és Fisztulás Ferencet a közreműködésre. Azzal a beteg apáktól örökölt jól kipróbált öngyilkos »liberalizmussal«: hogy az »új magyar élet« kezdetében minden magyar halál képviselve legyen.⁷ Tasi József okkal feltételezi, hogy a „Tulrothadt Jenő” alatt Babits értendő,⁸ ismervé Szabó Dezső Nyugat- és Babits-ellenességét, valamint azt a tényt, hogy a védnökök közül később kimaradt a költő. Az Ady-ünnepségen a fő szónoklatot végül is Szabó Dezső tartotta, aki ostromozta a „görény kurzust”, különösen Klebelsberg kultúrpolitikáját és „új történelmi szuggesztiót” adott az ifjúságnak. A történelemalakító feladat eszerint a „paraszt-demokrácia” megteremtése egy új küldetéstudat kiteljesítésében.

„Ifjú szívekben élek” címmel jelent meg az Ady-ünnepségre az a röpirat, amely a Társaság Ady-recepcióját fogalmazta meg. A Balogh Edgár szerkesztette kiadvány több programadó írást szerepeltet. A fő helyen Szabó Dezső *A jövő felé* című rövid felhívása áll, amely ilyen jövőképet és feladatot ad: „Megvalósítani a magyar paraszt, magyar munkás, magyar középosztály, a dolgozó Magyarország hatalmasan megszervezett demokráciáját, amely minden elődiséget, minden kiváltságot kiírt.”⁹ A demokráciaigény átfogja az egész társadalmat, s ebben az írásban nem szerepel a parasztság primátusa, kitüntetett társadalom- és kultúraközvetítő szerepe. Hangsúlyosabban szól a társadalmi feladatokról Kodolányi János. Az ekkor még marxista szerző, aki a népiséget a marxista és freudi terminológiával fejt ki, a középbirtokos parasztságra és a népi kultúrára épít, erőteljes antikapitalista érveléssel: „A pszichológiából ismerjük a koprofilia és a pénz közötti kapcsolat okait. Mindez megfelelhet az angolszásznak és a germánnak, de semmi esetre sem felel meg a magyarnak s még egynéhány népnek, amely ilyen gazdasági rendet soha az életben meg nem alkothatott volna. *Mindenekelőtt fel kell tebát ismerni a magyarság jellemének, lelkiségének legjobban megfelelő életformákat, s azokat kell*

⁷ SZABÓ Dezső, *Tavaszi levelek. Második levél: Az ifjúsághoz*, Előörs 1928. máj. 20.

⁸ TASI József, *i. m.*, 41.

⁹ TASI József, *i. m.*, 48.

átültetni a gyakorlatba minden eszközzel s minden módon, bár-hogy abajgassanak is a nyugati kultúra nevében azok, akiknek ez a kultúra csak a komplikált kamatszerzési lehetőségeket jelenti.”¹⁰

A röpirat éles visszhangot váltott ki. Okunk van feltételezni, hogy a nemzeti gondolat eszmerendszerében szerveződő, a jövő-képet a paraszti középosztályra és népi-nemzeti kultúrára építő új nemzedéki csoportosulás első deklaratív megnyilvánulását követő sajtópolemia az úgynevezett népi-urbánus vita első összecsapása. Komlós Aladár a *Századunkban*¹¹ bírálja azt a fajvédő álláspontot, amely Adyt az antiszemitizmus felől értelmezi. Pszichológiai okokkal is magyarázható – értelmezése szerint – Ady „fajisága”, ami azonban nem azonos a fajvédő magtartással. Noha a barthás szóhasználat – nem elválaszthatóan a kor divatos és politikai frazeológiájától – a faj fogalmat széles értelmezésben használja, ebben az esetben a vita Makkai János írásának nyilvánvalóan antiszemita kijelentésére összpontosul. „Magyarország a magyaroké és a magyar faj hegemoniáját kell diadalra vinni benne.” – olvasható Makkainál. A *Nyugatban* Szász Zoltán ugyancsak Makkai inkriminált kijelentésével vitázik elsősorban, de elutasítja Szabó Dezső társadalomkoncepcióját is, amely a „magyar magyaroknak” ad a történelmi jogaiknak megfelelő érvényesülést.”¹²

Az „*Ifjú szívekben élek*” a Szabó Dezső hatása alá került ifjú nemzedék hitvallása, amelynek küldetéstudata megmutatkozik Németh László ekkori írásaiban is. A barthások rendezvénytársulatának (Magyar Föld) egyik előadásán hangzott el a *Nép és író*. A nemzeti közösség és a művészi individuum kölcsönös viszonyát az a XIX. századra visszanyúló szemlélet értelmezi, amely a művészt a közösség sorshordozójaként láttatja. Ennek a szerepnek programszerű megfogalmazása a tanulmány elhíresült mondata: „Nem élt nagy magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, amelynek tanítója lett.”¹³ A küldetéstudat, a népképviselő egy át-

¹⁰ KODOLÁNYI János, „Új szelek nyögetik az ősz magyar fákat” = „*Ifjú szívekben élek*”, 22–26.

¹¹ KOMLÓS Aladár, *Fajvédő volt-e Ady Endre?*, Századunk, 1929, 11.

¹² SZÁSZ Zoltán, „*Ifjú szívekben élek*”, Nyugat 1928. aug. 16., 226.

¹³ NÉMETH László, *Nép és író*, Napkelet 1928/7., 357–359.

fogóbb reform része Németh gondolkodásában. Klebelsberg neonacionalizmusához íródott hozzászólása megismétli a hitvallást („Aki ma nem hiszi, hogy küldetett, ne legyen író.”) egy nagyobb koncepció vezérlőelveként. Németh László reformelképzelésében a középosztálybeli értelmiséget („a magyar tiers état-ot”) illeti meg a feladat és kötelesség, hogy „a nép érdekeit a politika fő szólamává tudja tenni”.¹⁴ Az ekkortájt a „visszaszabódezsősödés”¹⁵ időszakát élő Németh nem tagja a barthás mozgalomnak, intranzigens szellemisége távol tartja mindenféle aktív politizálástól, a „sznoboktól és a parasztoktól” egyaránt. Ekkori nézetei azonban nagyon is koherensek azzal a 20-as évek végebeli társadalomfelfogással, amely a Bartha Miklós Társaság egyes képviselőinél – olykor természetesen eltérő hangsúlyokkal – érvényesül. E többféle nézetet magába integráló Társaságnak vált „örvendetes” tagjává József Attila 1928 őszén.

A már említett debütáló cikke nem annyira a barthás nézeteket, mint inkább a *Századunk* liberális eszmeiségét tükrözi. A *Bartha Miklós Társaság Értesítőjéhez* ugyanis nem több mint hat idézet, amely azt hivatott bizonyítani, hogy a magyar ifjúság nem „komolytalan és reakciós”. Az idézetek visszatérő eleme a demokrácia követelése, ami éppúgy hozzátartozott a barthás világképhez, mint a liberális értékrendhez. Ezt a nézetet a leghangsúlyosabban ez az idézet képviseli: „Minden magyar testvéries együttműködése társadalmi, politikai és gazdasági előfeltételeinek megteremtését: a magyar demokrácia diadalrajuttatását tűzte ki célul. A legnehezebb eszközökhöz folyamodik: a tudás fegyverével száll harcba a tudatlanság, a sötétség és a testvérgyűlölet ellen.”¹⁶ A „minden magyar” értelemszerűen a trianoni határokon kívül rekedt magyarságot is jelenti, így tehát a barthások által követelt „nemzeti megújulás”, a nemzetegyesítés feltételül az általános demokráciát jelöli meg. Ugyancsak összhangban van a liberális nézetekkel a „szervezett magyar munkásságról” írott mondat, amely a barthások szövetségkereső programján alapul. A „magyar népnek

¹⁴ NÉMETH László, *Új reformkor felé*, Napkelet 1928/6., 535–539.

¹⁵ LACKÓ Miklós, *Szerep és mű*, 173.

¹⁶ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 21.

egyik legértékesebb, legfegyelmeltebb és legteljesítőképesebb rétege” olyan minősítés, amely nyilvánvalóan szemben áll a Horthy-korszak társadalomképével a munkásság szerepét illetően. Ez a rövid cikk, programismertetés tehát nem több mint a népi, barthás irányba tájékozódó fiatal költő rokonszenvének megnyilatkoztatása.

József Attila barthás korszakának első jelentős írása a *Magyar Mű és Labanc Szemle*. A cikk válasz a *Magyar Szemlében Elképzelt parasztklasszicizmus* címmel megjelent írásra.¹⁷ Győry János a *Magyar Szemlé*t szerkesztő Szekfű Gyula intenciói szerint oktatja ki a barthásokat a népi kultúra minbenlétéről. A cikket a szerkesztő által írott¹⁸ szerkesztőségi jegyzet vezeti be, amelynek szellemisége visszatér Győry írásában. A bevezető az Új Magyar Föld II. (1929. október-november-decemberi) számában megjelent tanulmányokra reflektálva nevezi a Társaság „alapvetően hibás elképzelésének” azt a társadalom- és kultúraértelmezést, amely – felfogása szerint – „teljesen félreértelmezi a kultúra, költészet, művészet kezletkezésének feltételeit”.¹⁹ Szekfű a bezárkózó, az ősi magyar eredetű kultúra-konceptiótól óvna a barthásokat, mondván, nem lehet elzárkózni a „Kazinczy, Arany, Gyulai óta asszimilált nyugati kultúra és tudomány újabb eredményei elől”.²⁰ A „komoly tudós” – ahogyan József Attila apostrofálja válaszában – intése nem alaptalan, hisz az „idegen” kultúra – magyar kultúra konfliktus a népi-urbánus szembenállásban is központi szerephez jut. Ugyanakkor a bevezető éles szavakkal határolódik el Balogh Edgárnak a sarlósokról írott beszámolójától, miszerint „a Sarló megtalálta a maga szociális lelkiismeretét a tudományos szocializmus társadalomszemléletében.”²¹ Szekfű óva inti az ifjúságot: „Manapság, mikor Nyugaton a »tudományos szocializmus« rég nevettség tárgya, ifjainkat ehhez a beszakadt, zavaros vizű kúthoz közeledni látni:

¹⁷ Elemzése SZABOLCSI Miklós, „*Kemény a menny*”, 328–335.; TVERDOTA György: *József Attila Tanulmányok és cikkek II.*, *Magyarázatok*, 218–242.; N. HORVÁTH Béla, „*Egy, ki márványból rak falut*”, 166–178.

¹⁸ József Attila *Összes Művei* III., 304.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 328.

elég szomorú dolog és mindennél inkább illusztrálja, hogy elvész a nép, mely tudomány nélkül való.”²²

József Attila válasza fölényes, olykor kioktató, de mindenképp a virtuóz nyelviség mutatkozik meg benne. A nyelv, ahogy gerjeszti önmagát. Szellemes poénal visszaveszi a *Magyar Szemlé*től a nemzetre való utalást és Labanc Szemlének nevezi, utalva nemcsak a kuruc-labanc, tehát német-magyar háborúskodásra, hanem a nemzetérdektől, a magyartól idegen érdekek szolgálóira. Ezt a magyar kultúrában szellemi, erkölcsi magatartást is jelölő vádat azzal fokozza, hogy kilencféleképp variálja a Szemle jelzőjét, minden módon visszaadva annak idegenségét (Millimosok Szemléje, Kornfeld Móric Szemle, Mértvan Szemle stb.). A szöveg számtalan helye idézhető a nyelvi humor olykor túlfeszített játékoságára, artisztikumára nézve, egyfajta nyelvi hedonizmus tobzódásaként: „Ezen a bolond úton a csodálkozás porát immár az sem veri föl, hogy a mívelt Nyugat szólamos szelei ugyanabból a barlangból sziszegnek felénk, amelyből »nemzeti« Napkelet füttyült az Ady Endre nyugatosságára.”²³

József Attila írásának alapvetően két vonulata van. Egyfelől szolidáris a megbíráltak társadalompolitikai nézeteivel, másrészt kifejti a maga költészet-bölcséleti felfogását, amelynek – ekkortájt – központi eleme a nyelviség és a folklór. A magyar kultúra őrzőjeként ő is a – Győry által jogosan kritizált fogalomhasználattal – definiálatlan „parasztságot”, „népet” nevezi meg. „Mert a nemzet hordozói nem a nürs, gouvernante és fräulein nevelte kevesek, hanem a nép, amelyet ezer esztendőn át hiába próbáltak még nyelvétől, kultúrájától is megfosztani; nem törvénykezett latinul, mint a kíméletlen köznemesség, nem udvarolt franciául, mint a nagyobbbrészt erkölcstelen főuraság és nem kötött üzleteket németül, mint a pocakosodó polgárság. Csak dalolt, magyarul. Csak tiszta kultúrát csinált.”²⁴ – olvasható ez az elhíresült, a nyelvekkel tipologizált szembeállítás, amelyben mint nemzetmegtartó a magyarul daloló nép mutatkozik meg.

²² József Attila *Összes Művei* III., 305.

²³ József Attila *Tanulmányok és cikkek* I., 238.

²⁴ I. m., 240.

A vitára inspiráló cikk nagyobb része a népköltészet és magas kultúra kérdéseivel foglalkozik, így József Attila is e témának szentel nagyobb teret. E területen otthonosabb is, és láthatóan nagy kedvvel fejtegeti nyelvelméleti, költészetbölcseleti téziseit. „Maga a kultúra szellemünknek az erkölcs, gondolat és alkotás eszközeivel való erővétele az anyagon. Az emberi formát ad az anyagnak s minthogy minden ember tagja valamiféle nemzetnek, ez a forma minden esetben nemzeti. Mert az ember sokfajta közösségben él s van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv és tartalma a nemzet, amely nyelvalkotó s így lényegében költői tevékenység. [...] Csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a mívelődés, mint valami akác a kerítés fölé, túlnőhet a szellemi formákon. Márpedig a míveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a *nyelv* is határolnak.”²⁵ A Babi-kritika nemzet- és nyelvfelfogása olvasható e szövegben. Eszerint a nemzet olyan közösség, amelynek alapvető minősége és feladata a nyelvalkotás, tehát nem a politikai eszmék köre szerveződés. Ez a depolitizálás, a nemzet fogalmának fenomenológiai interpretációja és mint társadalomtörténeti kategória kiürítése szoros kapcsolatot mutat az *Ihlet és nemzet* fenomenologizmusával.

A *Magyar Mű és Labanc Szemle* nem kevésbé elméleti, ám mégis több gyakorlati, költészettörténeti példával élő fejtegetéssorozata a népköltészet és a magas kultúra kapcsolatát boncolja. József Attila kiindulópontja itt sem történeti, filológiai. „Tény az, hogy egymagában egyetlen műköltő sem kelhet versenyre a népköltészettel, amely értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta elmélet páratlan teljességét éri el, hiszen az élet különböző neműek folyamatossága, márpedig a népköltészet nem szakad meg egy ember életével.”²⁶ Ez a tisztán esztétikai koncepció a „változó minőségek” összeadódásából eredezteti az igazi költészetet. A jó művek formáját az „egyetemes hasonmásával” azonosítja, amelyben a „személyi egyéniség” kevesebbet ér. Győry János cikke Hans Neumann „gesunkenes Kulturgut” akkortájt divatos tézisére hagyatkozva jelenti ki, hogy a nép „...minden fala-

²⁵ I. m., 238–239.

²⁶ I. m., 242.

tot az »urak« asztaláról kap”.²⁷ Az, hogy a nép nem alkot, hanem csak reprodukál, hogy a kulturális kapcsolatokban alárendelt szerepet játszik, azaz csak átvesz, a Győry-cikk alapvetéséhez tartozik. József Attila a barthás eszmeiséggel szolidárisan, de egyéni módon, nyelvészeti, esztétikai érvekkel operálva vitázik. A folklór létmódját, a variánsképződést széténekléssel, egyénietlenséggel magyarázza. „A széténeklés, illetve összeéneklés lehetőségét az a mechanizmus asszociáció biztosítja, amely a primitív ember tudatában végbemegy. Tehát éppen ezért másodrendű az emberi költészet és gondolat történetében a népköltészet, mert a primitív lélek formáló, azaz átformáló ereje kizárólag az asszociációban rejtőzik s a reflexió, vagyis a rend és az anyag fölötti uralom letéteményese egyáltalán nem jut szerephez.”²⁸ József Attila irodalomtörténeti példákkal, Balassival, a Csáti Demeter énekével (a Dézsi Lajos szemináriumára írott egykori dolgozatát felidézve) cáfol, s érvelésében megmutatkozik nyelvészeti érdeklődése, névvarázs elméletének hozadéka is. Győrynek az asszociáció, reflexió esztétikai szerepére vonatkozó kitételét fölnnyel, és ismét csak eredeti szóhasználatával utasítja el: „...ami a műalkotásban reflexió, az éppen a mű rovására az: a mű értékét nemhogy emelné, hanem erősen csökkenti. A reflexió az értelem dolga, a mű pedig a cselekvő szemléleté, s ezek a szellemnek lényegileg eltérő mozzanatai.”²⁹

József Attila cikkét nemcsak a költő esztétikai tudásának fölénye, sziporkázó eredeti gondolkodásmódja emeli vitapartnerre írása fölé, hanem az a tárgyi tudás is, ahogy a folklór ismereteit felhasználja érveléséhez. Győrynek azon kijelentésére, hogy „a népköltészet magában többé nem kultúrérték”, említi a *Közműves Kezement*, s (anélkül hogy címét megadná) idézi a *Nagy hegyi tolvaj* két versszakát, majd folklorizmusának és egyben szociális szemléletének kinyilatkoztatásaként írja: „És általában hol, kinél találunk olyan versekre, aminő a *Júlia szép lány*, vagy olyan minden expresszionizmussal vetélkedő, mégis világos tiszta és minden átdol-

²⁷ József Attila *Összes Művei* III., 308.

²⁸ *I. m.*, 306.

²⁹ József Attila *Tanulmányok és cikkek* I., 252.

gozás nélkül is »kultúrértéket« jelentő mélységesen, megrázóan »ható« dalra, aminő ez az idézet?³⁰

József Attila csatlakozását a Bartha Miklós Társasághoz, ha nem is magyarázza, de értelmezi az a kulturális rokonság, amely a szabadszállási rokonokhoz, gyerek- és ifjú éveinek falusi-paraszti színtereire kötötte. E rokonság származéka az a folklórkultúra, amelynek nyilvánvaló vagy csak kikövetkeztethető emlékeiről a művek – elsősorban a versek – vallanak. A kortársak visszaemlékezései megrajzolják a népdalokat éneklő József Attila portréját³¹ is. Gunda Béla³² mint a folklór jó ismerőjét írja le, s hasonlóképpen szól Fábián Dániel is. A szegedi barát, Hont Ferenc³³ felidézi a költő legkedvesebb dalát, amit a Szent Mihály útján hazabalagva énekeltek:

Császárkörte nem vadalma
Árvából lesz jó katona.
Árvából lesz jó katona
Mert nincs neki pártfogója.

Vizi Albert³⁴ úgy emlékezik, hogy a *Megrakták a tüzet* volt a költő „kedvenc nótája”. Fazekas Anna³⁵ a *Sárga csikó, csengő rajta* általánosan ismert párosító dalra emlékezik József Attila kapcsán, s említi még a Hont Ferenc emlékezetében is megőrzött tréfás balladát, a *Vascsutóra Bernátot*. Édesanyjától is tanult dalokat, hisz a mama nemcsak olvasni szeretett, de énekelni is, s az egyik korai levélben az édesanya legkedvesebb dalát is felidézi: *Hull a szilva a fáról*³⁶. A kiszombori nyár, majd a szabadszállási rokonlátogatások, az ott eltöltött hosszabb-rövidebb időszakok bővítették a költő népdalismereteit, a népszokásokról szerzett tapasztalatait. A népi-paraszti kultúra emlékei műveinek sokaságában kimutathatók, a

³⁰ I. m., 253.

³¹ Vö. N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut”, 51–93.

³² GUNDA Béla, *József Attila és a néprajz = József Attila Emlékkönyv*, 635.

³³ HONT Ferenc, i. m., 118.

³⁴ VIZI Albert, *Vásárhelyen = József Attila Emlékkönyv*, 235.

³⁵ FAZEKAS Anna, *Emlékezés = József Attila Emlékkönyv*, 328.

³⁶ Az anya kedves népdalairól: SZABOLCSI Miklós, *Fiatalkor életek indulója*, 27.

folklorizmusnak és a neofolklorizmusnak eredeti művészi produktumait létrehozva.

Ilyen törekvéseiben – ma úgy tűnik – nem játszottak szerepet a folkloristákhoz fűződő személyes kapcsolatok. Bartókot személyesen csak 1936-ban ismerte meg.³⁷ Vikár Béla Kalevalájának hatása már az 1928-as versektől érezhető, a folkloristát azonban csak 1932-ben ismerte meg. Vikárhoz barátság fűzte³⁸, amint valószínűleg Róheim Gézához is³⁹.

József Attila folklorismerete sok forrásból táplálkozott, amelyek filológiai nyomon követése, rekonstrukciója óvatosságot kíván, lévén hogy a folkloralkotások sokféle változatban léteznek. A költő neofolklorizmusát jelzi az a sokszínű poétikai gyakorlat, ahogy forrásaihoz, a népdalokhoz, balladákhoz, népszokásokhoz viszonyul. Szövegegyezésre alig találunk példát, inkább szövegtöredékek, illetve motívumok épülnek be műveibe. Neofolklorizmus nem tisztán esztétikai, művészi törekvés, hisz a barthás időszakban ez az alkotásmód nem választható el a politikai nézetektől, a falusi-paraszti kultúra primátusát valló Társaság társadalompolitikai, gazdasági törekvéseitől. Ugyanakkor – az életmű egészében kimutatható – sokféle folklórmotívum mutatja azt a sajátos népiséget, amely független politikai mozgalmaktól.

József Attila népiségének és a barthás eszmével való azonosulásának sajátos dokumentuma a *Ki a faluba*⁴⁰. A költő szerzőtársa Fábián Dániel, a Bartha Miklós Társaság elnöke, aki azonban valódi szerzőként József Attilát mutatja be, mondván, teljesen átírta az ő fogalmazványát. S miután fennmaradt Fábián gépiratos szövege, az összehasonlításból valóban látható, a költő teljesen átformálta azt, saját beszédmódjára alakítva.⁴¹

³⁷ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 257–258. A Bartók-művek áthallásáról: MÓSER Zoltán, *Bartók és József Attila*, Tiszatáj, 1981/3., 44–52.

³⁸ 1936. szept. 28-i levelében értesíti Vikár Béla, hogy a La Fontaine Akadémia rendes tagjává választották. *József Attila levelezése*, 468.

³⁹ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 237.

⁴⁰ Történetéről: TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, 158–161.; FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*, Bp., Kossuth, 1974, 73–77.; SZABOLCSI Miklós, „Kemény a menny”, 335–342. – A két szöveg összehasonlítása: N. HORVÁTH Béla, *Egy, ki márványból rak falut*, 172–174.

⁴¹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 336.

A röpirat célja az ifjúság mozgósítása, a vidék, a falvak életének, kultúrájának megismerésére. A *Ki a faluba* egy szélesebb törekvés része, amelyben a közvetlen ösztönzés a felvidéki fiatalok Sarló mozgalma⁴². A röpirat alapgondolata, a fiatalok falujárása a barthás mozgalom szerves eleme.

A legmarkánsabban – s a *Ki a faluba* szövegformálását is inspiráló módon – Kodolányi János fogalmazza meg a fiatal értelmiséggel szemben támasztott követelményt. Kodolányi írása adhatta a röpirat címét is: „*Ki a faluba, ez az új Magyarország jelszava. És ki a munkások közé. Ki a nép közé.*”⁴³

A *Ki a faluba* metaforikus szemlélete, nyelvi humora, szabódezsösen poentírozó fogalmazásmódja igazi József Attila-szöveget mutat. Elhatárolja magát a jobb és baloldaltól. Felidézi a *Magyar Szemlével* folytatott disputát, és éles kritikával illeti a baloldalt: „És máris letépi virágainkat balról azok, akiknek a magyarság léte legfölből a megélhetésükhöz szükséges rossz, s akiknek számára a sóvárgott demokrácia csak automatabufett.”⁴⁴ Noha lényegesen tompítja Fábíán egyik-másik kitételének antiszemitizmusát, az oldalgázásokból jut korábbi liberális és zsidó származású barátainak: „A »baloldal« szemünkre hányja, hogy reményeit hiába fűzte hozzánk, hogy a dobuccai [!] hasznos fűszerek bolthelyisége számukra nem a magyar jövődő egyháza, hogy kultúrértéket számunkra nemcsak a pesti sajtó és Schnitzler Artur meg Maurois jelentenek.”⁴⁵ A differenciálás, a pesti, polgári kultúrától való távolságtartás a barthás – s majd a népi – mozgalom politikai és kulturális attitűdje. A parasztság mint a kultúra őrzője és fenntartója már a *Magyar Mű és Labanc Szemle* okfejtéseinek is része, s ez a gondolat itt is erőteljes szóhasználattal és poentírozó nyelviséggel jelenik meg: „Ki hazudtolná meg, hogy derék iparosaink, puffedt polgáraink, nyugati tudományú tudósaink ma svábul esküdnének Pusztaszeren is, ha a magyar paraszt káromkodva, köpködve bár, meg nem őrizte volna életünket?”⁴⁶

⁴² A Sarló és a barthások kapcsolatáról: TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, 157.

⁴³ TASI József utal először a cím eredetére: *i. m.*, 133.

⁴⁴ *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 301.

⁴⁵ *I. m.*, 302. ⁴⁶ *Uo.*

A röpirat leginkább vitatott része az a sarkalatos kitétel, amely a legfőbb társadalmi kérdésként a parasztkérdést tűnteti fel. Ez a barthás társadalomkép kulcseleme, hisz a parasztság történelmi szerepét tanulmányok sora értelmezte.⁴⁷ Arra az alaptételre vezethető vissza, amit Szabó Dezső így fogalmazott meg: „magyar paraszt = magyarság, a magyar faj”⁴⁸ Persze a falujárás gondolatát is a „mester” írta le először, 1923-ban: „Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdülését.”⁴⁹ „Tanuljatok népet a néptől!” – tér vissza a gondolat József Attila fogalmazásában.

A *Ki a faluba* ugyancsak sokat vitatott kérdései a nemzeti sajátosságokat taglalják. Az „ősi kultúrérték”, a „magyar észjárás formái” barthás fogalmak, amelyeket József Attila beépített egy sajátos társadalomképbe. „A magyar észjárás formáit, melyek nélkül pedig magyar bölcsélet nem lehetséges, a paraszti okoskodásban találjátok. Ne csak Kanttól és Husserltől, ne csak Humetól és Russeltől, ne csak Descartestől és Bergsontól tanuljatok!”⁵⁰ A polgári liberális kultúra megtagadásaként értelmezett névsor persze lehet önmaga olvasmányjegyzéke is.⁵¹ Ám ez a gondolat folytatódik egy másik opposzióban, ami a társadalmi formációkra vonatkozik: „A magyarországi szocializmus és fasizmus, demokratizmus, liberalizmus és imperializmus mind-mind melegházi növények, nem a magyar lelki forma tartalmi, hanem maguk is formák, valóságatlan formai levezetések, *puszta dedukciók* nem a magyar nép tapasztalatainak összefoglalásai.”⁵² A magyar nép tapasztalataival nem szerves idegen társadalmi minták elutasítása implicit módon azt a társadalmi formát kívánja, ami sajátosan magyar, tehát a népi-urbánus sokat emlegetett harmadik út modell-

⁴⁷ 1928-ban a Társaság vitaestjein gyakori téma volt a „magyar paraszt” helyzete. Fábán Dániel ezzel a címmel tartott előadást: *Európa jövője és a magyar paraszt*. (TASI József, i. m., 125.)

⁴⁸ SZABÓ Dezső, *A magyar paraszt = Egész látóbatár I.*, Bp., Magyar Élet, 259.

⁴⁹ I. m., 283.

⁵⁰ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 303.

⁵¹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 339.

⁵² József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 304.

jét. A harmadik opposzió ugyancsak sokat vitatott fogalommal differenciál, a faj fogalmával. „*Nincs külön test és külön lélek: nemcsak a véralkat adja a kultura formáját, hanem a kultura formája is idomitja a vérséget.* A lélek s a test egységét nézve nem vagyunk alpesi fajta, nem vagyunk kaukázusi fajta, hanem igenis *magyar fajról* kell szólnunk, amikor népünkről beszélünk.”⁵³ A kelettől, nyugattól való különállás, kulturális, társadalomtörténeti, faji elkülönülés, egyedüliség a népi mozgalom későbbi társadalom- és magyarságképezésének egy-egy részletét jelentik.

A *Ki a faluba* az új, fiatal értelmiségnek szól, annak a leendő középosztálynak, amelynek szellemi attitűdjét – a barthás gondolkör szerint – a „nép szolgálata”, a paraszti kultúra határozza meg. A röpirat tehát a nemzeti, anyanyelvi művelődés és kozmopolitizmus szembeállításában egyértelműen elmarasztalja az utóbbit. Idézi (pontatlanul) Kodálynak az *Ifjú szívekben élekben* megjelent írásából azt a mondatot, amelyben a zeneszerző a magyar kulturális gyökerek elsődlegességére hívja fel a figyelmet: „Budapestről Párizsba rövidebb volt az út mint Kásonújfaluba. Ma méginkább az. Én is előbb jutottam el Párizsba, mint Kásonba.”⁵⁴

A *Ki a faluba* 1930. május 20-án jelent meg, s mint a helyi sajtó tudósít róla, a hódmezővásárhelyi Tisza szálló különtermében mutatta be Fábián Dániel és József Attila.⁵⁵ A költő ekkor ismerkedett meg későbbi sógorával, Bányai Lászlóval, aki visszaemlékezésében (igaz, már eltávolodva Jolántól) nem túl pozitív színekkel rajzolja meg József Attila ekkori fellépését, illetve a Makai család hódmezővásárhelyi életét, családi viszonyait.⁵⁶ A barthás röpirat eljutott a Sarlóhoz is, Balogh Edgár azonban már túlhaladottnak tartotta a röpirat szellemiségét.⁵⁷

A *Ki a faluba* fogadtatását az első valóban jelentős reflexió mutatja, liberális oldalról. Kecskeméti György – József Attila ifjúkori barátja, a „Kecskék” egyike – a *Századunkban*, *A magyar intellek-*

⁵³ I. m., 305.

⁵⁴ Kodály Zoltán írása az *Ifjú szívekben élek* című röpiratban jelent meg.

⁵⁵ *Kortársak József Attiláról I.*, 182–183.

⁵⁶ BÁNYAI László, *Négy szemközt József Attilával = Hét év József Attila közelében*, Bp., Magvető, 1995, 115–127.

⁵⁷ TASI József, i. m., 166.

tuális ifjúság címmel folyó vitához írott hozzászólásában marasztalja el a röpirat téziseit. A szerző ekkor a zsidó gimnázium tanára, s írásából kihallhatók azok a felhangok, amelyek az ún. népi-urbánus vitát kísérik, utalva a népiek antiszemitizmusára, demokrácia ellenességére. Joggal véli Lengyel András a *Századunkban* megjelent írást a vita „főpróbájának”⁵⁸. József Attila válaszolt korábbi barátjának, írását azonban nem küldte el a lapnak, így az nem jelent meg.

Kecskeméti „súlyos aggodalmait” fogalmazza meg a Bartha Miklós Társasággal és a vele rokon ifjúsági mozgalmakkal szemben. A röpirat túlzásait emeli ki: a „magyar észjárési formákról” írottakat, a „ne csak Kanttól...” kezdetű részt, illetve a faji demokráciát érintő mondatokat.⁵⁹ Kecskeméti némi csúsztatással így interpretálja József Attila szavait: „Hát csak akkor alkothattunk mi magyarok Husserlrel, meg Bergsonnal egyenrangú nagyot a filozófiában, ha az egyébként legtiszteletreméltóbb szánóvetőtől tanuljuk az elmélkedést?”⁶⁰ S a vitában – ismét némi félremagyarázással hogy „a nemzeti kultúra paraszti eredetű volna” – azzal érvel, hogy a paraszti kultúra sehol sem azonos a polgári eredetű nemzetivel, s a paraszti nyelv, a tájszólás különbözik az irodalmi nyelvtől.

József Attila válasza a nemzedéki önmeghatározásra épül. Ennek alapján utasítja el a „háború előtti”, „avult eszméket”, azaz a klasszikus jobb- és baloldalt, mondván, hogy ebből a szemléletből hiányzik a „magyar valóság”. A többször említett „magyar valóság”, a „magunk valósága” mint az „egyetlen szilárd alap” jelenti azt a hivatkozást, amely alapján értelmezhető az a „különösség”, amely az ifjú nemzedéket megkülönbözteti a hagyományos eszmékben való gondolkodástól. Ennek alapján határozza el magát a magyar nacionalizmustól, mondván hogy ez az általános, a polgári nemzethez köthető ideológia „különösséget ígér és általánosságot ád”.⁶¹ A különösség hangsúlyozása most már túlmegegy a *Ki a falu-*

⁵⁸ LENGYEL András, „Gondja két a gondolatban”, 113.

⁵⁹ Kortársak József Attiláról I., 197–200.

⁶⁰ I. m., 198.

⁶¹ József Attila Tanulmányok és cikkek I., 292–293.

ba nemzeti sajátosságán („Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk.”), már nem a lelki forma, nem a kultúra egyedisége a megkülönböztető, sajátosságot kölcsönző vonás, hanem a társadalmi formációé. A „szeretjük a kultúrát szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak fölszabadítását” olyan, politikai orientációra utaló mellérendelő sor, amelynek utolsó eleme hiányzik a röpiratból. Noha ott is szó van a másmódon „megcsinált” szocializmusról, ebben az írásban ez a kérdés válik hangsúlyossá: a szocializmus általánosságának és különösségének valóllása. „A szocializmus szintén megmaradt hazánkban német szocializmusnak, vagy világméreteken gondolódtott el általános elvei értelmében, vagy csekély ipari munkásságuk osztályharcaként, de mindenképpen a magyarságra való vonatkozata nélkül.”⁶²

A nemzeti jellegű szocializmus, ami nem német eredetű (mint a magyar munkásmozgalom) és nem is nemzetközi, olyan logikai konstrukció, amelynek magyarázatát a magyar társadalmi viszonyok sajátossága adja meg. „Magyarország – ne áltassuk magunkat – egyszerűen gyarmat lett, amikor a polgári termelés megszületett.” – írja, s a gyarmati elmaradottságot ecseteli: „Magyarországon *azonban a tőkés fejlődés egyszerűen ki van zárva*, egyrészt természeti kincseink hiánya, másrészt a tőke általános válsága miatt. *A nyugati tündér tehát kispolgárok ábrándja, de a magyar közönség zöme, a parasztság-munkásság számára egyenesen a tőkés ellenforradalom ördöge.*”⁶³ A „nyugati tündér”, a nyugatosság, „a helyi tőke ... szószólói-eszmevivői”-nek bírálata nem egyszerűen a költő korábbi polgári kötődéseinek felülbírlata, hanem a barthás és népi álláspontnak a körülírása is, amely a tőkét, a kapitalizmust nem tartja magyarnak, illetve hiányolja magyarságát. A kapitalizmuskritika tehát nemcsak az általános tőke-kizsákmányolás logikai dedukció mentén értelmeződik, hanem a nemzeti vonatkozást illetően is: „Nemzeti szempontból a tőkés renden belül a magyarság pusztulását látjuk magunk előtt.” S ennek a gondolatnak konzekvens folytatásaként jelenik meg a nemzeti érdekekre alapozódó szocializmus: „A magyar nemzetiség érdeke tehát a tiszta szo-

⁶² I. m., 293.

⁶³ I. m., 295.

cializmus...”⁶⁴ A szocializmus általános jellemzője az „emberek testvérisége”.

Érdekes dokumentuma ez a töredék a József Attila-i gondolkodástörténetnek. Elhagyja a vehemens és polgárpukkasztó szabódezsős metaforizációt, s miközben megőrzi korábbi politikai-filozófiai-poétikai elkötelezettségéből a nemzeti-paraszti érdekviselet igényét, láthatóan az már egy más filozófiai, társadalomtörténeti kontextusban tűnik fel. 1930 kora őszén József Attilát a szocializmus eszmeisége foglalkoztatja. Finomította a barthás fogalmakat, megőrizte a magyar társadalmi fejlődés különösségének programját, de a töredékben kifejtetlenül hagyott tudományos szocializmus jelentette már ekkortájta tájékozódási pontot.

A *Ki a faluba* nem maradt válasz nélkül a marxista oldalról sem. A *Korunk* novemberi száma Haraszi Sándor hangzatos című (*Magyar esszerek*) cikkét közli. Haraszi miközben a mozgalmi frazeológiában is negatív töltetű megnevezéssel illeti a barthásokat, egyszerűen fasiszta mozgalomként írja le őket: „S ebben a röpiratban csak úgy tobzódik a fasiszta szellem.” Kétségkívül mást jelentett 1930-ban a „fasiszta” mint a későbbiekben, Haraszi indulatát a baloldaltól és a „dobuccai fűszerektől” való elhatárolódás motiválja. Nyers egyszerűséggel fogalmazza meg a barthások új középosztály igényét: „A magas régióból le, egészen le a bűdös paraszthoz, hogy aztán *fölléphessetek* a hátán – a hatalomba.”⁶⁵ Az interpretáció nem alaptalan, de az írás hangneme nemcsak a kommunista mozgalom gyanakvását jelzi, hanem dogmatizmusát is.

A *Népszava* 1930. november 1-jei számában megjelenik egy nyilatkozat, mely közli a baloldaliak kilépését a Bartha Miklós Társaságból: „Alulírottak kijelentjük, hogy a mai nappal a Bartha Miklós Társaságból kilépünk, s azzal mindenféle összeköttetést megszakítunk, mert a Társaság utolsó félévi működésével eredeti céljától eltért s egy kis szűk csoport politikai érdekeinek szolgálatába állt. Így komoly tudományos s művészi munka lehetőségét nem látjuk biztosítva. Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (magyar hitleristák) dilettáns csoportjának alvállalata

⁶⁴ I. m., 296.

⁶⁵ *Kortársak József Attiláról I.*, 202.

lenni. Budapest, 1930. október 31. Fábián Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Vass László, Gál István, Gunda Béla és társaik.”⁶⁶ József Attila ekkor már a kommunista mozgalom tagja, amint versei is tanúsítják.

A barthás korszak népi vagy ilyen tematikájú versei nem előzmény nélküliek. S nemcsak a korábbiakban már bemutatott, Erdélyi által inspirált korszakra utalunk. A „radikális népi hang”⁶⁷ kétségkívül megmutatkozik az 1928-as *Magyar Alföld, Hosszú az Úristen* egyes frazeológiai megoldásaiban, ugyanakkor ezen művek lírai exponáltsága, retorizáltsága lényegesen különbözik is a *Tiszaszeg, Betlehemi királyok, Regős ének* vokalizásától és főleg tárgyi valóság szemléletétől. Ezzel együtt elmondható, hogy a falu, a paraszti világ tárgyi elemei már jóval a barthás korszak kezdete előtt jelentős poétikai szerephez jutnak.⁶⁸ Ugyanis a Márta- és Luca-szerelem versei is bővelkednek ilyen valóságelemekben (*Sok gondom között, Lucához*).

A *Magyar Alföld* a politikum verse: a Magyar Alfölddel metonimizált ország és a költő kapcsolatának Adyra hangszerelt verse. Keletkezési dátuma ismeretlen, de a műben uralkodó adys hangzások arra engednek következtetni, hogy a korai barthás korszak terméke. A vers meghatározó szerkesztésmódja a nominalitás:

Magyar ember – rongya zászló;
étele a tál;
dudvaszedő nemzet vagyunk, értünk
mezítláb jön foltozott halál!

A vers társadalomképét a mozdulatlanság jellemezi (csak a kövek hánykolódnak tehetetlenül, csak a halál megjelenése jelent változást), a versszakok utolsó sorában jelenik meg egy ige. Szabolcsi a strófászerkezet rövid második sorából arra következtet, hogy dalamra⁶⁹ íródott a vers, bár az időmértékes trocheikus verselés ezt kevésbé támasztja alá. A mű képvilága változatos. A második vers-

⁶⁶ TASI József, *i. m.*, 171.

⁶⁷ TVERDOTA György, *József Attila*, 46.

⁶⁸ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 219.

⁶⁹ *I. m.*, 229.

szak kifejezetten Ady-áthallás. Az önostorozó vádak a hiány képeit sorolják: a magyar ember nemzeti szimbóluma (zászlaja) a rongy, a létét minősítő és meghatározó táplálkozását az üres tál, tevékenységét („dudvaszedő nemzet vagyunk) az eredmény nélküli munka jellemzi, a halál szegényemberes külsőben (mezítláb, foltozott ruha) jelenik meg. A képek szerkezete a kihagyásra épül. Különösen érzékelhető ez az alkotásmód a harmadik versszak kalevalás alliteráló képeiben: „Nosza költő! Holt a holdad; / köldököd kötél;” Valószínűleg itt a hangzás teremt egyfajta asszociatív kapcsolatot a szavak között. A strófa szemantikai egységéből következően a költői, művészi tevékenység lehetetlenségét szólaltatja meg ez a nominális leírás is. Az a fragmentális, montázs jellegű szerkezet ugyanis, amely az első két sorban megformálódik, az egész strófa kontextusfüggőségében nyeri/nyerheti el jelentését. A „holt a holdad”, „köldököd kötél” metaforizált szókapcsolat ugyanis kilép abból a folyamatból, amikor is egy külső, akár referenciális akár pragmatikus jelentésképzés érvényesülhet. Ezekhez a képekhez képest a költői szerep tipikus attribútumai ugyanakkor meglehetősen szokványosak: a forradalmi szerep metonimikus kellékei jelennek meg. Ugyanakkor a korábban erőteljesebben érvényesülő montázsos hiátus itt is megmutatkozik, hisz nyilvánvaló, hogy a füstölő toll a tehetetlenség képe, ami ellentétben áll a túlértékelt költőszereppel, amely a város lángba borítását egy csettintéssel előidézi. A vers záró szakasza egy jól ismert metaforaellentétre épül: a fák (bodza-jegenye) képisége, szemantikája által reprezentált magatartásformákra.

Az 1929-es népi, társadalmi tematikájú versek közül kitűnik a *Hosszú az Úristen*. Az első strófa mondatformálását ugyanúgy a chiazmusra építi a költő mint a *Magyar Alföldben*, tehát okkal feltelezhető a két vers keletkezésének közelsége. Ugyancsak az első versszakból kihallani egyfajta népdalszerűséget, amit alátámasztani látszik Vas István emlékezése, aki a közismert népdal (*Érik a szőlő*) variációját idézi, mint amelyet együtt énekeltek 1928 szilveszterén József Attila, Illyés és Zelk Zoltán.⁷⁰ *Népdalfeljegyzés* címmel közli a *József Attila minden verse és versfordítása* (1983) azt

⁷⁰ I. m., 232.

a költő által rögzített változatot, amelyben a szöveg más variánsokkal egészül ki.⁷¹

A József Attila-vers a verskezdet chiazmusán kívül csak a szegényemberes sorspanaszt örökítette át. A népdalszerűen tárgyias és személyes szövegmondás ugyanakkor sajátos kettősségre épül: az Úristen és a szegény ember leírása alkot egy egységet, amely ismétlődik. Különösen figyelemre méltó az első strófa kettős antitézise, amely túl azon, hogy beemel egy intertextuális elemet és így megteremt egy új jelentésszefűgést (ti. a népdal világát, benne a közösség, egyén sorsértelmezését), a kettős epilepszzissel olyan kontextust alkot, amely szabadon kitölthető. A „nyavalyás a szegényember, / mintha gazdag volna” hasonlat ugyanis elválik attól a nyelvi aktustól, hogy hasonló dolgok közös minősége kerülhet egy megnevezésbe. Itt viszont két különböző alany (szegény ember – gazdag) közös állítmánya a „nyavalyás”, amikor is e minősítés jelentéskörébe nehezen emelhető be a „gazdag”, hacsak át nem értelmeződik a kijelentés, hisz általában másféle testi, lelki nyavalyák nyomasztják a szegényt, mint a gazdagot.

Szabolcsi Miklós észrevétele, hogy a groteszk hangzásba belejátszanak szexuális utalások, „a harmadik és negyedik versszak átlátzó péniszszimbólumai”.⁷² Nem lehet elvetni, hogy a többretegű szöveg jelentésköre kitágítható azzal a játékosan finom obszcenitással, amit egyfelől a szegény ember állapota (meggörbül) másrészt az Úristen hosszú, keménysége ellentétes minőségként leír. Másrészt a „Jutna neki kolbász, / asszonyának szoknya” tárgy- és képkapcsolódása is elvisz egy – a folklór szexuális szimbolikájára is visszautaló – jelentéskörbe, amihez magyarázatszerűen fűződik e strófa záró antitézise: Az „ájtatosságot” a testi öröm (evés, szexualitás) felülírja.

A vers szövegszerkezetét nemcsak a már említett retorikus alakzatok építik – és egyben feszítik szét – , hanem a neologizmusok („dél szemmel”, „sokútú világ”, „legbajosabb dülőkön”) és az intertextuális folklóremlékek mellett az egyházi liturgikus szövegelemek is. Ezek azonban a tagadás gesztusában jelennek meg, részben a „szegényember” szövegszerűségében és beszédbeli pozíciójában

⁷¹ József Attila *minden verse és versfordítása*, 1983, 529.

⁷² SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 235.

(„értünk / seregekké lenne”), részben pedig a többes számú alany általánosító sorértelmezését felváltó egyes szám definitív megnevezésében: „szegény ember, ha elpusztul, / nem is pihen benne.” A tagadással dialógusba vont egyházi szöveg a „megpihenni az Úrban” beteljesülését ígéri, míg a József Attila-vers a szociális ínség képei mellett a lelki boldogság hiányát is felelemleti.

A leginkább emblematis barthás versek a paraszti tárgyi világot, folklórt felidézők, illetve a „mozgalmi allegóriák”, de ugyan-ezen időszak termése az a néhány tájvers is, amelyben a táj-szemlélet társadalmasítása vagy a politikai-mozgalmi frazeológia eltávolítja az alkotást a leíró vagy épp szimbolizáló műfaji hagyományoktól.

Az *Esik* az első vers, amelyet a költői szándék a poétikum kihangsúlyozásának vagy tompításának igénye szerint többször átalakított. A *Tollban* megjelent első változat még nem tagolódik a szakaszokra, tehát az avantgárd hagyományhoz erősebben kötődik. A szöveg filozofikusabb, kevésbé politizáló, amit jól mutat a végképp elhagyott, a későbbi szövegekben a 23-30. sorok helyén álló rész:

Esik a sárhoz ragaszkodva,
feszeng a tők, busong a boglya,
a végtelenség csukott pilla,
onnan vagyunk mi kicsorogva,
állok, lábamnál tócsa nő
a pocsoláéhoz: ez a dolga.

Hogy József Attila a *Medvetánc* depolitizált szövegeibe miért nem vette vissza ezt a változatot, nem tudni. Mert bár némiképp a szöveg metaforizáló tájszemléletéből és főleg politikai artisztikumából kirí ez a két sor, mégis a leginkább poétikus, az érett József Attilára emlékeztető képalakítást idézi: „a végtelenség csukott pilla, / onnan vagyunk mi kicsorogva”. Az a nemzedéki szemlélet kap itt hangot, amelynek veszteségtudatát a megjelent szövegben hangsúlyosan szereplő alanyiség, a lírai én sokkal direkter fogalmazza meg.

A versben a lírai személyesség, a szemlélt tárgyiasságok és a kettőből összeadódó konkluzív politikai beszéd jelenti azt a hár-

masságot, amely szervezi és – a poétikum rovására – szétfeszíti a struktúrát. A beszélő pozíciója a szemlélődés, ez hangsúlyozódik a „füttyültem” visszavonásával, hisz az első alkalommal (7. sor) a pára akadályoz, majd az erre vonatkozó önreflexió némi öniróniával meg is magyarázza, miért fordul át a magatartás a hallgatás, a révedés pozíciójába. „Füttyültem könnyedébb koromba...”. „Dörögő vagyok, dörögő” – mutatkozik meg a jelen, a világra való reflektálás egy új viszonylata, szemantikailag nyilván nem elválaszthatóan az *Esik* közelségében keletkezett *Dörögőtől*.

A versben feltűnő az az antropomorfizáció, amely a későbbi művek karakterisztikus vonása: „csak egy hűvösen heverő / répa, egy jámbor meszelő / meg én hallgatjuk gondolkodva.” A tárgyak, a jelenségek ilyen felsorolása nem okszerű, amint az antropomorf jelleg sem köthető lényegi vagy akár jellemző tulajdonságként. „Feszeng a tök, busong a boglya” – személyesítődik meg a falusi tárgyi világ, amúgy megkapó képiséggel, érzékeltetve egy a képekbe transzponált érzelmi állapotot.

Hasonló világszemlélet és versformálás érvényesül a *Harmatocska* strófaiban. A vers valóban dalszerű (meg is zenésítették), a hatos sorok jambikus ritmusa könnyedséget kölcsönöz. Motívumai a *Téli éjszaka*, az *Az a szép, régi asszony* soraiban majd újra feltűnnek. De említhetnénk a *Tiszazugot* is, amelynek chiazmusa („Lágy a tanya, langy az ól”) hasonló szemléletet rejt, amint figyelemre méltó a harmadik strófa is, amelynek úgyszólván minden szava visszatér a későbbi mozgalmi versekben. „Milyen könnyű a menny!” fogalmazódik meg ehhez az élettel teli tájhoz illő optimista, derűs világszemlélet. („Kemény a menny” – olvasható a *Tiszazugban*, már egy másik szemlélet megnyilatkozásaként.)

A tájversek hangsúlyos, e korszakot záró darabja az 1950–1970-es években sokat idézett, reprezentáns műnek tartott *Nyár*. Azon versek sorába tartozik, amelyeket a költő átírt, marxizált, majd depoetizált. Valójában csak az utolsó két sort változtatta meg, de oly erős töltést kapott ezzel a szöveg, hogy valóban beszélhetünk „nemzedéki”, „forradalmi” és „ontológiai”⁷³ műről egy és ugyanazon vers esetében. A vers kínálta magát az ideológiai

⁷³ I. m., 410.

tartamú szövegértelmezésnek, de többfajta megközelítése ismert. Hankiss Elemér strukturalista kísérletéhez hangsúlyos darabként szolgált. Hankiss így elemzi az első sorokat: „S szólhatnánk még egész sor további hatásmozzanatról, arról például, hogy e komplex képben három áttetsző sík fut egymás alatt s fölött: a rét áramlása, a szellő és a nyír rezgése és az ég lengése – vagy arról, hogy már ebben az első strófában megindul, s az egész versen végigfut a gazdagon izzó aransárga s vöröses és a hidegen villanó ezüstös-kékes színek, a valóság és a fogalmiság, az élet és az elmúlás színeinek váltakozása: Aranyos lapály – ezüst derű – vörös nyár, vérbő eper – villanó kaszaél, kék tünde fény... E két színcsoport egymásba játszó, egymásba villanó kettőssége végigkíséri József Attila költészetét.”⁷⁴ Tverdota György szerint a költő a tájrészlet megjelenítésébe „bevetette egész nyelvi-poétikai tudását”.⁷⁵ A képi kreativitás eredménye az „Ezüst derűvel ráz a nyír” enallagéja is. A jelzős szerkezet ugyanis oly módon rendeződött át ebben a szókapcsolatban, hogy nem a megszokott jelentésviszonyban („ezüst nyír”) áll egymás mellett a jelzett szó és a jelző, hanem egy másik főnévvel alkot kapcsolatot. Ez a nyelvi tapasztalat szerint szokatlan jelentéskapcsolat („ezüst derűvel”) kiszélesíti a jelenségvilágot azzal, hogy felvillant egy antropomorf minőséget, a szemlélődő szubjektum tájba vetített állapotát. Ez a szemlélődés azonban – mint Tverdota figyelmeztet – ellentmondásos, ellentétes pozíciókban érvényesül. Egyfelől a mozzanatosság (amit hordoznak a mozzanatos igék is), másrészt a kitartó, értelmező figyelem jellemzi. A feltáruuló kép – épp a metaforikus átjátszások eredményeként – olykor elveszti valóságosságát, s új, allegorizáló (politikai) jelentést implikál. Itt nem a tárgyak, hanem a tájrészletek jelennek meg olyan illogikus szisztémában, amit a leíró, a szemlélő határoz meg. Nem érvényesül a klasszikus szerkesztésrend, amely valamiféle leíró szemlélet (közelít, távolít) alapján rögzíti le a tájelemeket. Ha nem tulajdonítunk szimbolikus-allegorikus jelentést a „darázsnek”, a „mérges rózsának”, a „vörös nyárnak”⁷⁶ akkor

⁷⁴ HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig*, 18.

⁷⁵ TVERDOTA György, *József Attila*, 53.

⁷⁶ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 417.

olyan tárgyas leírását olvashatjuk egy nyári tájnak, amelyet új kontextusba helyez az utolsó versszak. Nemcsak azért, hogy konkretizálódik a szemlélő, azzal, hogy egy értelmező mondatot fűz („Ily gyorsan betelik nyaram.”) textuálisan a korábbiakhoz. Valójában nem képződik kontextus az első három (leíró) és az utolsó (értelmező) szövegrész között. Csak az utolsó két sor az, amely az olvasásban – és főleg a recepcióban – mintegy visszamenőleg értelmezi, pontosabban átértelmezi a jelenségeket. Sem a saját sorsra utalás (kicsit a *Közelítő télre* emlékeztetően), sem a garabonciás képzet („ördöszekéren hord a szél”) nem szélesítené ki a korábbi szakasz jelentéskörét, s főleg nem töltené fel allegorizáló és direkt politikummal.

A vers befejezésének négy változata ismert. Az első némiképp szecessziós⁷⁷ megoldás, amely a nemzedéki életérzésre, a családottságra utal. A két későbbi átalakítás a tárgyiasságok között szereplő „vihart” konkretizálja, illetve politizálja. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetbeli változat a legdirektebb és egy sajátos forradalomképet idéz: a parasztforradalmak szimbóluma (kaszaél) belefonódik az „elvtársaim” jelezte munkásmozgalmi jelentéskörbe. Ezen a direkt politikumon aztán tompít az 1934-ben *Tiszta szívvel* címmel tervezett kötet variánsa, amikor a költő elhagyta az akkorra már számára is túlhaladott utalást és az „elvtársaim” helyén a „dől a zápor” semleges és kicsit a szövegből kiálló szókapcsolata áll. A végső változat a *Medvetánc* szövege: „csattan a menny és megvillan / kék tünde fénnel fönn a tél.” Ez a depolitizált zárlat teljességet képez a múltó nyár után felvillanó tél képeivel, de nem csak a struktúra belső logikája kívánja ezt a képet. A tél és színei a *Téli éjszaka* világát idézik, tehát egy új tapasztalatot és világszemléletet, amit József Attila még nem vallhatott 1930-ban.

A korszak másik meghatározó tematikája a paraszti-falusi világ. Nem életképek ezek, hanem sajátos, szinte szociografikus leírások, mintegy a falukutatás lírai eredményei. A költő gyakran időzik Hódmezővásárhelyen, s az 1928-ban, 1929-ben készült szabadszállási fotók⁷⁸ is megörökítik ekkori rokonlátogatásait, falujárásait.

⁷⁷ BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, Bp., Gondolat, 2004, 74.

⁷⁸ *József Attila összes fényképei*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 25., 26., 31., 32.

A *Dörmögő* valószínűleg az anyai nagyapának állít emléket, noha a vers nem tartalmaz semmilyen személyes vonatkozást. Még a „falurossza” sors sem érződik a szövegben, hisz a metaforikus leírások egy öregember életére vonatkoznak mindössze. „Avas szalonnán élt, mint az idő” – jelenik meg a nyitó sorban a kéziratban szereplő *Avas* cím. Nem a leírás, hanem az élettörténet narrációja rendezi az első két strófában kirajzolódó paraszti sors képeit: az idő múlását, az életmódot, a bölcsességet. Ezek a képek ugyanakkor sajátos, a mondathatárokat záró írásjelek „önkéntes” rendezésével épülnek ki. Az első sor végi pont elhagyása ugyanis az időt értelmező folyamat („telt-múlt”) leírását kapcsolná, amint a második sor végi megszakító írásjel is elválasztja a jelzős szerkezetet („sárgán görbülő”) a jelzett szótól, a szalmától. Persze ez a széttagolás jelentésmódosulást és jelentésképződést eredményez.

A barthás versek sajátos csoportját képezik a politikai allegóriák. Az *Ákácokhoz* szövegének politikai konnotációi felépítik a címben megjelenő allegóriát, a falusi tájhoz tartozó (ugyan nem őshonos) fát, az akácot, amely megköti a homokot. A politikai allegória az ősi irodalmi toposszal különböző részletekből összeálló magatartásmódot ír le, amelynek szubsztanciális eleme a tájhoz, a falusi-paraszti valósághoz való sorsköttetés, s e társadalmi szegmens szolgálata. Ez a jelentéskör teljesen megfelelt az *Előőr*snek, amelyben a vers először megjelent (1929. nov. 23.) Az *Ákácokhoz* József Attila állászerző verse⁷⁹ is, hisz a főszerkesztő, Bajcsy-Zsilinszky Endre – nyilván a lapnál dolgozó barát, Lakatos Péter Pál ajánlására is – állást ajánlott, havi 100 pengő honoráriummal.⁸⁰ A lap szellemiségét a főszerkesztő ellenzékiisége, szembenállása a bethleni politikával, erős, konzervatív jobboldalisága határozta meg. Bajcsy-Zsilinszky agráriánus szemlélete, Szabó Dezső iránti tisztelete megnyitotta a lapot az ifjú barthások előtt. József Attila Klebelsberg elleni glosszái (*Bűbáj, Kulturfőlények haditánca*) is illettek az *Előőr*s ellenzékiiségéhez, amint a „Nagy Pintért” elparentáló írása is, amely ugyancsak itt jelent meg három részletben (*Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete*).

⁷⁹ TASI József, *József Attila Előőr*s korszaka = *József Attila útjain*, 205.

⁸⁰ Erről tudósítja Lakatos Péter Pál levélben: *József Attila levelezése*, 355.

Az *Ákácokhoz* azokhoz a versekhez tartozik, amelyek szövege átalakult. A mű minden változatában direkt politikai jelentést hordoz. A paraszti közösség szolgálata fogalmazódik meg legerőteljesebben a népi változatban, de a marxizáló szövegben is, hisz a „keserülő marxi munka” társadalmi vonatkozása nem változik, ugyanazt testesíti meg a „száz göbbedő odvas falu”. Azaz tehát a két erőteljes politikai konnotációval rendelkező fogalom („úri szél”, „marxi munka”) versebe emelése nem írta át sem a szöveg politikai referenciáját, sem a jelhasználat mibenlétét.

A vers retorikus toposzokból építkezik. A felkiáltó jeles (első változat: *Ákácokhoz*) cím az odafordulás, az erőteljes megszólítás gesztusa, amelynek címezettjei a tárgyi, fogalmi jelenségvilággal is leírt, illetve a címben allegorizált akácok (az átdolgozott változatban a tájnyelvi „ákácok”). A megszólítás aktusa az első két strófa harmadik sorában nyer jelentést, hisz itt fogalmazódik meg egy magatartásforma, amely persze túl általános, mondhatni a küldetéses költő szerepe. Az első versszak tézisszerű kinyilatkoztatását („...homokot kötözni magunkba ... / ...ez a földadat.”) némiképp elbizonytalanítja a második versszak „keserülő mennyei/marxi munka” kitétele. A retorikus kiegyensúlyozás érvényesül a dialógusszerű szerkesztésben, ahogyan az elbizonytalanodást eloszlatja a megismételt feladat („de kössünk, kössünk lágyan zsongva”). A harmadik strófa fa-metonymiája megfordítja e dialógust. Az egyéni sorsra vetített törzs-torzsa olyan metonimikus utalás, amely a kiteljesedő sorsvállalás vagy a pusztulás alternatíváját vázolja fel. Az egyéni létértelmezés dilemmájának ezen klasszikus toposzát feloldja a következő sor ugyancsak klasszikus sorsértelmezése: „Nem sors az egyes ember sorsa”. (Aligha tévedünk, ha a vers utalásainak hátterében olyan Petőfi-alluziókat sejtünk, amelyek sajátos poétikai szövegformálással tűnnek fel, egy ebben az időben József Attila által vállalt alteregó megnyilatkozásaként.)

A vers nemcsak egy szerepideál ekkori megváltásaként, hanem egy verseszmény megnyilvánulásaként is olvasható. Az olykor erőltetett alliterációk („mennyei munka”, „földet fogunk föld alatt”) azt a nyelvi ideát képviselik, amely a *Kalevalában* és más ősi szövegekben a megnevezés mágikus rituáléját észleli. „A száz göbbedő odvas falunkba” ugyancsak erre a nyelvfelfogásra emlé-

keztet, hisz egyrészt a „göbbedő” egy távoli (székely) nyelvi világ emlékének auráját hordozza, másrészt visszatérő motívumként („odvas”) a falu pusztulásának sorsmetaforája.

Szimbólum értékű reprezentációs szereppel bír a recepcióban a *Favágó*, de nem a barthás, hanem a kommunista időszak jelképeként. A vers első változata *A Tollban* jelent meg (1929. dec. 1.), nélkülözve azokat az ideológiai, politikai utalásokat, amelyek a későbbiekben a mű értelmezését meghatározták. A *Favágót* Szabolcsi Miklós portréversnek, önarcképnek tekinti, s egyfajta szerepversnek is.⁸¹ Kétségkívül az életképszerű jelenetformálás hagyományos toposzokat alkalmaz: ember-munka, ember-táj viszonya. A vers metaforizációs technikája ugyanakkor túllép a tradíciókon. Az első versszakban a József Attila által kedvelt „halom hasított fa” képe olyan jelzôt birtokol, amely inkább a környezetre, a körülményekre vonatkozik. A „hűvös halom” olyan hypallage, amely a környezeti tulajdonságot vetíti a munka tárgyára, képezvén így egy sajátos jelentésű szó szerkezetet. Az életképet, a favágást, a hajra, nyakba hulló zúzmarát egy gondolatjel zárja le, amely után – mindhárom szakaszban – összegző szándékú sor következik. A „bársonyon futnak perceim” olyan létállapot leírását adja, amelynek minden tagja külön kontextust képez. Az idő múlását felvillantó „futnak a percek” ugyanis (lét)állapothatározóhoz kapcsolódik, amely a kellemességet, az eleganciát, a szépséget implikálja, s ily módon új jelentéskörbe helyezi az egyébként semleges frazeológiai kapcsolatot. (És új kontextuális közegbe is, hisz a „bársony” motívum József Attila költészetében a csendhez, a nyugodt éjszakához kötődik: *Falu, Hazám*).

A második szakasz természetképe megörökölte az életkép jelkékeit. A tél hidegségét a „fagy baltája villog” metafora érzékelteti, s a természet egészére (ég, föld) s benne az emberre is kivetül a szikrázó hideg. Ebben a kiszélesített környezetben már a favágás is jelképszerűvé válik, hisz nem az ember, hanem maga az Isten végzi, aki persze antropomorf („pirultan sújt”). Sajátos jelentést kölcsönöz a „s röppen” ellipszise, hisz ebben a mellérendelésben ez a mozgás is Istenre vonatkozik. (Az elliptikus kapcsolatból el-

⁸¹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 431.

maradt szó – a forgács – majd megjelenik az átdolgozott változatban: „forgács-fény röppen”.)

Az első változat záró szakasza a sorsértelmezés, a konklúzió toposza, amelyben a metonimikus én („visongj, szívem”) és a külvilág (bú, pusztaság) viszonya nem ellenséges. A világon felülkerekedő ember (ritka) optimizmusa kap hangot: „az ember szétnéz, mosolyog.” Teljesen más értelmű és frazeológiájú ez a szakasz a *Favágó II.*-ben, a vers átpolitizált változatában. Már a második szakasz vége is átalakul, hisz a kimaradt Isten-képzet helyén megjelenik a sorsával elégedetlen ember: „tövit töröm s a gallya jut”.

Az átdolgozott vers zárlatának első sora jelképpé válva elhíresült. A költő harmadik, mozgalmi tematikájú kötetének címéül választotta, s ezáltal egy költészettípus reprezentánsa is lett: az agitatív, mozgalmi líráé. A korábbi vers sorssal kiegyező létszemléletét felváltja a lázadás, a forradalmi cselekvés aktuusa. A „döntsd a tőkét” és az „úri pusztaság” olyan politikai metaforák, amelyek teljesen más jelentéskörbe helyezik a továbbra is élő favágó-jelenetet. S a vers utolsó sorában a mosolygó fejsze fenyegető jelképpé vált, teljessé téve így ezt a szakaszt. Persze az átdolgozott vers sem sínylette meg az utólagos beavatkozást, hisz az allegorizáció hagyományának nem mond ellent az a szerkesztésmód, amikor a tárgyszerűség átmegy valamilyen más, többféle kontextust is feltételező jelentéskörbe. Ebben az esetben az agitatív munkásmozgalmi ideológiába.

A barthás korszak politikuma áttételesebben van jelen azokban a versekben, amelyek népszokásokat örökítenek meg. A szándék ugyanakkor nyilvánvaló, a *Ki a faluba* intenciója érvényesül a poétikai törekvésben, hogy a népi-paraszti kultúra ismertessék meg az elit kultúrában. A folkorizmus példái ezek a művek. A *Betlehem az Előőr*sben jelent meg (1929. dec. 21.), s a vers zárata visszaadja a lap szellemiségét, a paraszti valóság bemutatásának szándékát. A kissé antipoétikus „De ez nem igaz...” kijelentéssel kezdődő rész a karácsonyi szokás – egyébként nem idealizáló – bemutatása után a társadalmi-gazdasági feszítő ellentétekre mutat rá.

A téli alföldi táj képeit először a Babits-pamfletben vázolja fel a költő. Babits *Gondok kereplője* című versét átdolgozva („jó szakaszt csinálni ebből a bölcselmi csendéletből”) tűnik fel a második, átírt változatban – (merthogy az első átdolgozás eredménye-

ként csak a Babits-vers „szemetét söpörte ki”) – a gyolcs köd metafora: „Csupasz fák gémberek ágát / puha gyolcs-ködbe csavarja, fedi:” „Gyolcs ködökben puha varjak ülnek / csüggedt borókán fészkel a homály” – kezdődik a *Betlehem*. A költő ismét az enallage módszerével élve a „puha” jelzöt elválasztotta a köd metaforikus és önmagában is puha lágytságot jelentő előtagjától és ráruházta az egyébként más asszociációkat keltő varjakra. Így azonban azok is puha csomóként jelennek meg az olvasó képzeletében, ahogy a homályos ködös tájban csüggedten ülnek a borókán. A költő alaposan átrendezte a szintaktikai viszonyokat, amikor a táj egyes részletei oly módon személyesülnek meg, hogy nem a lényegük szerinti tulajdonsággal kerülnek kapcsolatba. A „csüggedt” jelző ugyanis utalhat a táj látványból következő hangulatára vagy a hidegben összekuporodó varjakra, de legkevésbé a téli tájtól nem érintett borókára.

A címben jelzett szokás úgyszólván folklorisztikus leírás, amely akár Juhász Gyula versére⁸², akár a költő személyes emlékére hagyatkozik, mindenképp pontos rajza a betlehemezésnek. A „tömpre szobácska”, kicsinyítéssel is érzékeltette szűk belső terében a betlehemesek éneklés a jól ismert karácsonyi éneket, amit azonban a szöveggörnyezet deszakralizál. A „Mennyből az angyalt” profanizálja „az asszony leszáll a kamrai létrán” paralellizmusa, s az éneklés esetlensége: „zeng öt atyafi”. Ezt a dezilluzionáló szándékot erősíti a külvilág tárgyias, valós képe. Különösen erős ellentétet képez a férfi munkája („az ólban ganét hány”) és a környezet leírása. A tyúkok „kántálnak sírva”, s az ige visszautal a pásztorokra, hisz a karácsonyi köszöntés, éneklés volt a kántálás szokása. „borostás állal komorul a zsup” – tér vissza a kép a *Tiszazug*ból, s az antromorf táj-, házábrázolás erős vizualitással rendelkezik.

A vers zárkóról ismét a direkter fogalomhasználatot juttatja érvényre az átdolgozáskor. Az első szövegben „csontos fákat hajszol / a csépes szél” kép poétikailag kevésbé sikeres, így nem lehet véletlen, hogy a *Medvetáncba* felvett versben nem alakította vissza József Attila a szöveget, hanem meghagyta a politikusabb „részes-szalmát hajszol / az úri szél” változatot.

⁸² I. m., 447.

A *Betlehemi királyok* is népszokást őriz, de erőteljesebb, poétikusabb formában, mint a másik karácsonyi vers. Talán „bartóki modell látható benne, egy régies népies forma jelenkori jelentéssel való felruházását”.⁸³ Nem vitatható, hogy József Attila ezekben a folklorisztikus jellegű verseiben csak forrásként tekinti a paraszti kultúrát azzal, hogy toposzokat, szövegrészleteket vesz át, de új poétikai közegbe helyezi, és így az eredeti referenciális viszonylatokból kiszakítja azokat. A modern nyelviségű szöveg mögött azonban érezhető a „tisza forrás”, a tradicionális, olykor évszázadokra visszanyúló kulturális emlék allúziója.

A háromkirály-járás szokását megörökítő vers nem a szokás-cselekményt, hanem a szöveget adja vissza. Erre épül a három szereplő mondókája, akik háromféle szemszögből mesélik el idejovetelüket, a csillag útmutatását és a kisdéd feltalálását. Szövegeikben a zsidó-keresztény mitológia biblikus emlékei és folklorizálódott, némiképp apokrif ábrázolásai jelennek meg. A vers szövegkorpusza nélkülözi az avantgárd modernség stiláris jegyeit és toposzait, poétikai ereje azokra az áthallásokra épül, amelyek a források intertextualizálódásából adódnak, illetve – Boldizsár esetében – depoétizálódásából, vulgarizálódásából.

A három beköszönő részben a kisdéd háromféle megnevezése olvasható: Jézus (Krisztus), Istenfia, Megváltó. A nevek görögül összeolvasva a hal életszimbólumát adják ki.⁸⁴ Gáspár szövegének „szegények királya lettél” megnevezése ugyancsak archaikus, a népi-paraszti mozgalmak több évszázadra visszanyúló frazeológiáját idézi. Az „üdvösségünk, égi ország” pedig a vízkereszt ének szövegrészlete.

Sajátos szövegű, a másik két királytól eltérő utalásokkal, frazeológiával építkezik Boldizsár mondókája.⁸⁵ A bibliai fekete király az alföldi szokásokban szerecsennyé (a szaracén népi félrehalásaként) folklorizálódott. A komikus szerepe ebben a szövegben is megmutatkozik:

⁸³ *I. m.*, 448.

⁸⁴ *I. m.*, 450.

⁸⁵ Részletesebb elemzése: N. HORVÁTH Béla, *Egy, ki márványból rak falut*, 109–114.

Főtt kolbászunk mind elfogyott,
fényes csizmánk is megrogyott,
hoztunk aranyat hat marékka,
tömjént egész vassfazékkal.

Boldizsár a távolságot népmesei utalással (a csizma elkopása) és vaskos tárgyiassággal érzékelteti. A bibliai ajándékok (arany, tömjén, mirha) közül is az egyszerűbbek, az egyházi gyakorlatból ismertek fordulnak elő, ugyancsak a népi mennyiségszeglélésre emlékeztetően (hat marék, vassfazék).

A vers a szokás szcenírozottságára utal a történetmondó alakjának szerepeltetésével, aki a királyok után szólal meg. A muzsikáló pásztorok és a könnyeit hullató Mária is a népszokás és a népi laicizált vallásosság emlékeit őrizheti, de nem kizárt a költő nővérenek (és újszülött gyermekének) versbe emelése sem.⁸⁶ A boldogságtól iruló-piruló, örömeiben könnyező kismama alakja lélektanilag is hiteles. Mária jelzőjének cserélgetése is utalhat a nőalak jelentésére. Szinte csak ezt az egyetlen sort változtatta meg József Attila a már látott politizáló, társadalmassító törekvése közepette. Az első közlésben Mária jelzője: Boldogságos Szűz Anya. A *Döntsél a tőkét* kötetben a vallásra utaló jelző semlegesítődőtt, poétikailag gyengülve: „Egész helyes kis mama” Szántó Juditnak írott levelében (1932. dec. 19.) egy másik változatra utal. „A Három királyok utolsó szakasza így lesz:

irul, pirul Mária, Mária,
boldogságos, szűz mama
stb.”⁸⁷

Ez a szövegvariáns nyeri el aztán végső formáját a *Medvetáncban* („boldogságos kis mama”), úgyhogy a boldogságos utal a népi vallásosságra, de a kép megőrizte emberi természetes valóságát.

A népszokásokat átformáló, megörökítő barthás versek közül a leginkább összetett szöveggel a *Regös ének* rendelkezik. A *Nép-*

⁸⁶ PÉTER László, *József Attila közöttünk*, 88.

⁸⁷ *József Attila levelezése*, 389.

szavában jelent meg először (1930. júl. 24.), s alig változtatott rajta a költő a *Döntsd a tőkét* kötetbe felvéve. A szöveg ugyanis olyannyira agitatív, hogy megfelelt mind a népszavás, mind a kommunista elvárásoknak. Azaz tehát egy archaikus szokáscelekményre, annak nehezen értelmezhető motívumrendszerére ráépül egy direkt politikai jelentést hordozó szövegrész.

A vers felfűzhető egy logikai sorra: sorsnézés (varázslás) – a meglátott tartalom – átok. A középső rész politikai, szociális tartalma és frazeológiája persze némi erőszakkal illeszthető a mágikus cselekménysorba. A vers címe a regölésre, erre az évkezdő ősi pogány szokásra utal, amelyet a költő jól ismert Sebestyén Gyula, Róheim Géza könyveiből.⁸⁸ Ugyanakkor azonban magára a regölésre csak néhány motívum emlékeztet: a bika, némiképp az átkozódás és a „Láng legyen kecskéjük szarva”. A „koromorrú bikát fejtem” és a kifejt bikatej abszurditása a varázslás mágikus misztikumát idézi. Ezt erősíti a számmisztika („hét csöböröm jó yasában”) és a fellobbanó láng, illetve a mágikus kellék, a rózsza. Érzékelhető a versben az erotika is,⁸⁹ ez azonban nem idegen a népszokás világától.

A szöveg archaikusságát mindenekelőtt a refrén hordozza, amelynek népszavás változata jobban emlékeztetett a népi regős énekekre: „rege, róka, regülejtem”. Ez a mágiát szolgáló, monotonul ismétlődő, értelemnélküli sor ott változik meg, ahol a társadalmi-szociális mondandó kerül előtérbe. A népi, tájnyelvi szóalakok („csöböröm”, „lobot vetött”) által imitált hangulathoz illő a „szertefuttam” régies igeforma is. (Ez az archaikus hangzás tér vissza a *Bánat* egyik sorában: „futtam mint a szarvasok”).

A politikai tartalom egy tipikus, az agrármozgalmak ismert konfliktusára, a kasznár-nép szembenállására épül. Kétségkívül az ezt a szövegegységet bevezető „nép rozsa ring a rózsában” metonímiája erőltetettnek tűnik, ám gondolatilag szervesebb, mint a sor helyén korábban álló „boszorka ring a rózsában”.

A vers az átokformulával zárul. A kalevalás alliterációk a mágia misztikus hangulatát teremtik meg. S ezt szolgálja az egyébként

⁸⁸ Elemzése. N. HORVÁTH Béla, *i. m.*, 104–107.

⁸⁹ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 459.

profán kép, a „láng legyen kecskéjük szarva”. A látvány mögül fel-sejlik a népi regős énekek csodafiú szarvasa, amelynek szarvai között „ezer misegyertya gyulladjon”.

A korszak versterméséhez hozzátartoznak a portrék is. Ilyen a „tisztes bosszúból” megverselt *Bethlen István*, akinek nevét – mint Horger Antalét a *Születésnapomra* sorában – a névmágia ereje és bosszúhite idézi fel. Ugyancsak a bosszú motiválta az *Egy költőre* átoksorozatát. A portrék közül a vállalt elődöket megörökítő versek az *Arany* és az *Ady emlékezete*.

Az *Arany* az *Előőr*s 1929. december 21-i számában megjelent bírálatához (Dóczy Jenő: *Arany János*) köthető, a költő azonban nem közölte. A vers Aranyt idéző pastiche, ugyanakkor József Attila önmagát is idézi. „Verseidre raktál szép cseréptetőt / s homokot kötöttél, a futó időt” – jelenik meg az a költőszerep, amit majd az *Ákácokhoz* metaforizál. A két vers más motívumokat tekintve is rokonítható. A nagy előd műveinek színterét József Attila az alföldi tájba helyezi, s a „darabos talaj” jelezte szikes pusztaságba. Hasonló sorsértékelés fejeződik ki az olyan hypallages szerkezetekben mint a „házhelyünk a pusztá”. József Attila a Petőfi-Arany alternatívából egyértelműen az előbbivel azonosult, amint azt bizonyos verseinek petőfis áthallásai is megerősítik, ám ez a vers Arany előtt hódol: „Hadd csellengünk hozzád, vagyonos Atyánk!” Kevésbé hihető, hogy Arany ugyanolyan apaimágóként tűnne fel ebben a szövegösszefüggésben, mint más, későbbi versekben Babits vagy Kosztolányi, sokkal inkább, a nagy költőelőd előtti tisztelgésként olvasható a bibliai tékozló fiúra alludiáló sor.⁹⁰

Az úgynevezett vallomásos költészet klasszikus példája az *Ady emlékezete*. A költő a Bartha Miklós Társaság Ady-ünnepélyén olvasta fel versét 1930. március 23-án. Vas István, aki – mint írja – tájékozódásának tétova mozdulataként vett részt a „népiesek se-regszemléjén”, így emlékezik a költő fellépésére: „József Attila előadói módszere – mert ő volt a következő költő – még kevésbé hasonlított ahhoz a racionális, tanító hangsúlyú versmondáshoz,

⁹⁰ A vers részletes elemzését adja: PONGRÁCZ Mária, *József Attila: Arany = Költőnk és korunk*, 291–314.; SZŐKE György az apaképekhez sorolja: *József Attila apaképe = József Attila útjai*, 283.

melyet később jellegzetesen az övének ismertünk.”⁹¹ A vers kétségkívül politikai hitvallás, túlpolitizált poétikai formákkal. A címválasztásban szerepe lehet Arany *Széchenyi emlékezete* című versének, amint az ódai rekvizitumok megválasztásában is, ám a vers inkább az 1929-es Ady-röpirat tartalmából építkező politikai beszédre emlékeztet. A retorikus verskezdet („Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta / szóval, tettel, hallgatással is?”) utalhat ugyan az Ady-vitára, Kosztolányi írására („szóval”), ám túl is lép ezen, hisz a három szó a recepciót írja le, azt az ellentmondásos viszonyulást, ahogy Ady életműve a különböző interpretációkban megjelent. Ezzel együtt a vers címzettjei („ölik”, „békítik a simák”) ellenében egy nagyon markáns Ady-kép rajzolódik ki. Ha nem is a parasztköltő – mint Vas István írja –, de kétségkívül az „emlékezetben” a paraszti lét tematizálódik. Sajátos módon, a címmel ellentétben, nem a mnemotechnika érvényesül a szöveget szervező elvként, hanem egy ideológiai alaptétel, amely a záró szakaszban konklúziószerűen fogalmazódik meg: „Teste a földé. Földművésé lelke.”

József Attila a halál-élet adys dichotomiájára építi az Ady-képet, hisz szinte túlhangsúlyozódik a halotti mivolta, amikor is visszatérő képek, kijelentések tudatosítják a földben való létét. A legplasztikusabban az egyik kedvelt szavával alkotott szókapcsolat idézi a költő és a költészet hatalmát: „A televény titokzatos honában / izgat tovább...”. Itt azonban nem a horatiusi öröklét örök költői optimizmusa kap hangot, hisz az emlékezet politikai tartalommal telítődik. A forradalmait tovább vivő költő emblematizált alakja vonzza azokat a politikai viszonylatokat rejtő fogalmakat, képeket, amelyek felépítik a verset és e képmást is. A „Hortobágy”, az „úri passzió”, a „süllyedt falu” olyan metaforikus, metonimikus visszaulások, amelyek egyrészt Ady verseinek politikus tartalmait idézik, másrészt egy jól körül határolható értelmezői, befogadói réteget is. Ez kétségkívül a barthás szellemi kör. A verszárlat azonban példát ad arra, hogy József Attila hogyan elegyíti a barthás világkép poétikai, politikai elvárásait az Ady-reminiscenciákkal és az ezeken túllépő, egyéni értelmezésével:

⁹¹ *Kortársak József Attiláról I.*, 741.

Verse törvény és édes ritmusában
 kő hull és a kastély ablaka zörög, –
 eke hasít barázdát uj husában,
 mert virágzás, mert élet és örök.

A költői alkotás összetettségének ekkori József Attila-i értelmezését jelzi az a kitétel, amely a törvényi mivoltot, az édes ritmust, és az ezzel némiképp antinómikus erőszakos agitativitást egyetlen szubsztanciális minőségbe vonja össze. Ugyanakkor nyilvánvalóan más az édes ritmussal jelzett – inkább József Attila-i – verseszmény, mint az ebbe kontaminálódó „kastély” metonimizálta, osztálytartalmat megszólaltató, némiképp agrárproletár színezetű agitatív líra.

Az *Ady emlékezete* a Népszava 1930. március 25-i számában jelent meg. A vers azon ritka művek közé tartozik, amelyeket a költő úgyszólván változtatás nélkül vett fel a *Döntsd a tőkét...* kötetbe. Azzal együtt, hogy a vers politikai iránya egyértelműen a barthások képviselte parasztmozgalom. Más verseit – mint utaltunk rá – átdolgozta, marxizálta. Ebben az esetben talán azért tett kivételt, mert a vers agitatív retorizáltsága megfelelt annak az osztályharcos szemléletnek is, amelyet a *Döntsd a tőkét* képviselni kívánt, igazodva a kommunista párt elvárásaihoz.

A barthás versek marxizálása – majd depolitizálása – a kortársak nemtetszését váltotta ki. József Attilát a „kétszövegűség” vádja⁹² érte, hiteltelenítve nemcsak személyes meggyőződését, hanem műveinek értékét is. Féja Géza hangzatos című cikkével (*Szélkakas-költők*) támadja a számára elfogadhatatlan költői eljárást – és természetesen József Attila pálfordulását is –, a blaszfémikus feltételezéséig is elmenve, miszerint a költő forradalmi verseivel „végképp le akarja járatni a forradalmat”. Féja, aki alig pár hónappal előbb lelkesülve üdvözölte József Attilát mint nem osztály-költőt is (Illyéssel ellentétben), most kóklerséggel vádolja, s avas irodalomfelfogásról szól. Fábián Dániel pedig – József

⁹² A versszövegek átdolgozásáról: N. HORVÁTH Béla, *Két szövegű proletárköltő? A Döntsd a tőkét, ne siránkozz kötet szövegváltozatainak elemzése = A betedik*, Bp., Pannonica, 1999, 35–51.

Attila a Bartha Miklós Társaságba való visszalépése kapcsán – a fasiszmissal kokettáló, „igazán kiváló – bár két szövegű – proletár-költőt” említ vele kapcsolatban.⁹³ Sokakban felmerül a kérdés, mi készítette József Attilát erre a valóban szokatlan költői eljárásra.

A költő népi korszaka, a barthás időszak első, markáns szakasza véget ér 1930 nyarán, József Attila a munkásmozgalom aktív tagja. Létének „társadalmasításában”, az „elvegyülésben” ekkor jutott el a végső határig. Személyes létét és költészetét alárendelte egy politikai filozófiának és ideának, a marxizmusnak, illetve e filozófia politikai, hatalmi interpretációjának. A politikai szerepvállalás, a politizáló attitűd már kora ifjúságában tetten érhető, azaz a munkásmozgalom iránti érdeklődése nem 1930-as kezdetű. 1925-ben írja Espersit Jánosnak: „A héten előadást tartottam az alsóvárosi pártszervezetben: A technikai kultúra kezdetei címén, s annyira tetszett, hogy meghívtak felsővárosra, ahol most szerdán: Szociális költészet címen tartok előadást.”⁹⁴ Hat év múlva aztán majd újra munkásoknak tart előadást, s amint az *Irodalom és szocializmus* tanúsítja, nemcsak a marxi közgazdaságtant értelmezi, hanem az irodalom és társadalom és a szocialista költészet kérdéseit is. De már 1928-ban a Brichta Cézár-recenzió is arról vall, hogy ambicionálja a szocialista világképre épülő „műves költészet” megteremtése. Ez a művészetbölcseleti, művészet-politikai álláspont a József Attila-i gondolkodásmód mélyéről fakad, hisz szinte ugyan-ezen érvelés jelenik meg a *[A költő általában azért szocialista]* kezdetű töredékben, már eltávolodva a mozgalomtól, és ugyanezenre a gondolatra ismerhetünk a *Hegel, Marx, Freud* 6. részében.

A politikai irányköltészet kérdése már ekkor tájt is foglalkoztatja. Az *Ady-vízió*ban a megérlelődött választ olvashatjuk: „...ami pedig a politikai költészetet illeti ... Petőfi igen jó költeményekben és tiszta művészettel verselt meg reális programpontokat.”⁹⁵ Ez a poétikai idea jelent meg a barthás versekben és a marxizált változatokban, majd pedig az agitatív irányultságú és tematizált-ságú alkotásokban. Természetesen eltérő világképek és politikai

⁹³ *Kortársak József Attiláról I.*, 230.

⁹⁴ *József Attila levelezése*, 295.

⁹⁵ *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 154.

tartalmak lírizálódtak, hol áttételesebben, hol direkterben az egyes művekben. Mindenesetre, ha az átdolgozott barthás verseket nézzük, akkor a direkter, propagandisztikus, jelszószerű retorika alatt a változatlan életszemléletet láthatjuk: a parasztság, a falu létének reális szemléletét, a személyes sorsból, a megélt élet-élményanyagból is adódó vonzódást ahhoz a kultúrához, amely már abban az időben is halódott, de amely oly eleven képekben, jelenetekben idéződik meg a bathás korszak nem egy alkotásában.

József Attila (költői) sorsában, ekkori népiségében, csak az a sajátos, ahogy az anarchizmusból (vissza)jutott a liberális (polgári) eszmeiséghez, s innen kiválva a népi mozgalomhoz tartozott. Népisége annak a kiutkereső értelmiségi attitűdnek az eredménye, amely másokat a polgári millióból a kommunista vagy az anarchista mozgalmakba vezérelte. A népi mozgalom Kelet-Közép Európában a modernség válságára adott válasz egyik reprezentációja. Sajátosságát – s ellentmondásosságát is – épp az adja, hogy a modernizáció kérdéseire nem annyira a modernitás, mint inkább a premodernitás szükségletei felől keresi a választ.

Búcsúversként, a Bartha Miklós Társaságból való kiválás verseként szokás értelmezni a *Bánatot*⁹⁶ Az első megjelenéskor viselt cím alig rejtett metaforákkal utal az átváltozás természetére: „Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz.” Az átváltozás misztériuma és maga a két szimbólum is világirodalmi toposz. A vers lehetséges forrására utal Fodor András. A Bartók *Cantata profána* című művéhez is alapul szolgáló román kolinda a *Nyugat* 1930. januári első számában jelent meg.⁹⁷ Szabolcsi Miklós a szarvas, farkas motívum világirodalmi párhuzamai mellett Róheim és Freud műveire is emlékeztet, mint lehetséges forrásra.⁹⁸ Ha „az űznek vala szivemben” sort mint az agresszió elfojtott ösztönét értelmezzük, esetleg korai Freud-áthallást sejtethetünk. Ezt erősítheti a szem-szív poétikai toposzpár is, amely majd a Freud-versben (*Amit szívedben rejtesz*) is visszatér:

⁹⁶ Az Erdélyi Helikonban 1930 októberében megjelent verset *Bánat* I.-ként is közlik, mivel 1932-ben ugyanezen a címen megjelent egy másik vers.

⁹⁷ FODOR András, „*Futtam mint a szarvasok*”, Tiszatáj, 1980/4., 16–19.

⁹⁸ SZABOLCSI Miklós, *Kemény a menny*, 478.

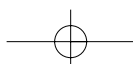
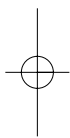
Futtam, mit a szarvasok,
lány bánat a szememben.
Famardosó farkasok
űznek vala szivemben.

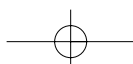
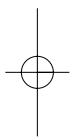
Az nyilvánvaló, hogy a versben a két állat metaforizálta magatartásformák szembesülnek, mintegy a lírai én megkettőződéseként. Olyan alternatívák, amelyek nem feltétlen politikummal megtölthetők vagy politikai mozgalmak emblémái. A „famardosó farkasok” képviselte magatartásmód kevésbé megrajzolt, de az erőre, az energikusságra utal a „famardosó”, „az ordas társam mind habos” szűkszavú leírása. A metamorfózis pszichológiáját, az átváltozás lélektani bizonytalanságát, rezignációját az antropomorfizált jelenet, az emberi tétova habozás adja vissza mesterien: „varázs-üttön megállok”, „mosolyogni próbálok”. Az erővel szemben a lélek, az érzés, a rezignáció testesül meg a szarvas jelképezte magatartásban. A „lány bánat a szememben” szomorúsága, a bánat szokatlan jelzője, a bánatos szem olyan képi, nyelvi, frazeológiai egység, amely hűen érzékelteti a szelídséget, szomorúságot. A nyers erővel való opposzióban a bánat antropomorfizációjához kapcsolódik a másik alapvető antropomorf vonás: „S ünőszóra fülelek.” A párkapcsolatra utaló, a másik nem vonzását metaforizáló utalás nem az ösztön, a nemiség vágyakozása, hanem a szerelem antropomorf képe. Az „ünőszó”, s maga a „szó” a kommunikáció, a kapcsolat humanizációjára és humanizáltságára utal, túllépve az ösztönlét elemi kényszerén. S ugyanez a humanizáció figyelhető meg a zárlatban, ahogy a tájra, a létezés adó erdőre kivetül a beszélő alapérzése, a bánat: „setét eperlevelek / hullanak a vállamra.” A lombhullás tradicionális kulturális kódja az ősznek, a pusztulásnak, s az ahhoz kapcsolódó emberi érzésnek, a szomorúságnak, a természeti lét változásában érzékelhető emberi átalakulásnak. Amint talán legszebb példaként az egyik utolsó József Attila-vers zárlata is érzékelteti: „és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.” [*Talán eltűnök hirtelen...*]

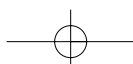
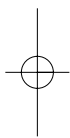
A *Bánat*ban sajátos hangzást és (talán) ismét egy magatartás humanizációját képviselik az archaikus szóalakok. A régmúlt igeidők használata, a „XVI. századi versemlekeinkig visszaható űznek

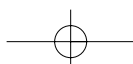
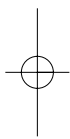
vala”⁹⁹, a kalevalás „varázs-üttön” olyan nyelvi-frazeológiai egységek, amelyek az intertextuális utalásaikkal az emberi kultúra szövegeit, emlékeit vonják be abba az emblematizált jelentéskörbe, amelyet az antropomorfizáció eljárása teremt meg egyfelől. Azaz a költői vonzódás a régi magyar irodalomhoz, az etimologizáló hajlam itt olyan nyelviséget teremtett, ami nem egyszerűen csak túlnövi a szöveg egyébként szinte zsúfoltan metaforikus alakzatait („famardosó farkasok”, „agancsom... / törötten ing az ágon”), inverzióval erősített stilizáltóságát („Hunyom szemem álomra”). Az emblematizált jelentéskör a kultúrát, az érzékenységet, a nemi vágy humanizációját és természetesen a költészetet fogja össze. A címben is tudatosított s a verszárlat által megerősített bánat érzése erre vonatkozik: a társadalmi lét megosztottságában az egyik szféra elhagyására, egy új, egy másfajta kultúrát, identitást jelentő másikba való átlépésre.

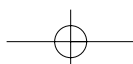
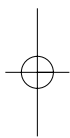
⁹⁹ FODOR András, *i. m.*, 18.

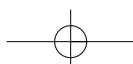
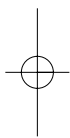

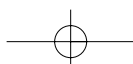
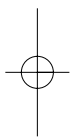

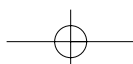
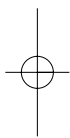

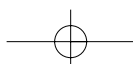
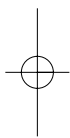

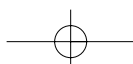
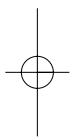

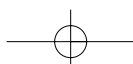
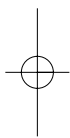

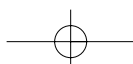
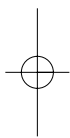

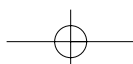
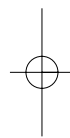
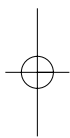

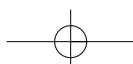
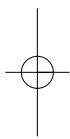

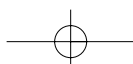
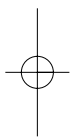

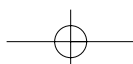
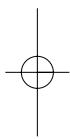

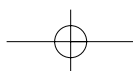
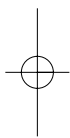

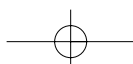
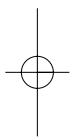

VI. A proletár művészet poétikája

1. *Agitatív politikai költészet*

József Attila költészete ideológiai viták tárgya volt vagy eszközül szolgált ilyen vitákhoz, politikai-irodalompolitikai csatározásokhoz. Azokban a burkolt vagy nyílt ideológiai, politikai célzatú kanonizációkban és dekanonizációkban, amelyek a halála óta eltelt 70 évben végbementek, meghatározó jelentőséggel hatott az életműnek az a része és az életpályának az a szakasza, amely a munkásmozgalomhoz és a kommunista pártbeli tagságához köthető. Az 1930–33 közötti időszak életrajzi adatai, a költő személyes létének viszonyai a leginkább feltártak, hiszen a szocializmus időszakában a párttörténeti kutatások a mozgalmár József Attila életének kutatását ugyancsak fontosnak tartották. Nem mondhatni persze, hogy ezekben a kutatásokban a filológia tisztán érvényesülhetett, hogy a politika nem manipulálta ezeket, nem hallgattatta el a valamilyen szempontból nem kívánatos visszaemlékezőket és visszaemlékezéseket. Az e téren is úttörő és meghatározó tevékenységet végző Szabolcsi Miklós fontos könyvének története nemcsak korjelző értékű, hanem általános érvényű tanulsággal is szolgál értelmiség és diktatúra paradigmaticus viszonyához.

Szabolcsi, aki az 1950-es években kezdte el a József Attila-biográfia szisztematikus feltárását, a kortársak visszaemlékezéseiből összeállított kötetet kívánt megjelentetni 1955-ben, *József Attila Emlékkönyv*¹ címmel. A kötetben azonban olyan írások is szerepeltek, amelyek a kommunista pártban nagyon sokáig tabunak számító kérdést érintettek. A József Attila-művekre gyakran hivatkozó ideológia és politika nem akarta nyilvánossá tenni azt a tényt, hogy

¹ A *József Attila Emlékkönyv* 1990-ben jelent meg az „eredeti” 1957-es évszámmal.

a költő és a mozgalom viszonya megromlott, kölcsönösen kiátkozták egymást. Több évtizedre nyúló, ideológiától nem mentes „tisz-tázó” viták próbálták igazolni, hogy a költőt kizárták-e a pártból, netán csak „lehagyták”, vagy pedig maga fordított hátat választott közösségének. A korábban fontos pártpozíciókat is betöltő Szabolcsi nem tudta megakadályozni, hogy könyvét betiltsák. Majd csak a rendszerváltás időszakában, 1990-ben jelenhetett meg.²

József Attila 1930 nyarától 1933 közepéig vett részt a kommunista mozgalomban. Aktív mozgalmi életét élt, amint erről a visszaemlékezések³ is tanúskodnak, ő pedig a Fábry Zoltánnak írott levelében (1931. szeptember 3.) mutatja be ekkori önmagát: „Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nak, mint párttag kezdetben röpiratstencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat.”⁴ Szemináriumvezetői munkája jelenik meg ebben a kortársi jellemzésben: „Azt viszont mindjárt láttuk, hogy szépen, szabatosan beszél, szépen ejti ki a szavakat. A »Schönstein«-féle marxista füzetekből tanított (ezek akkor még csak németül voltak meg). Ismertette a különböző pártkiadványok tartalmát, a kommunista újságot is többször megvitattuk, így ment ez hétről hétre.”⁵ A mozgalomban fontosabb szerepet betöltő – s József Attilához meglehetősen ellentmondásosan viszonyuló – Sándor Pál a költő egykori tájékozódásáról, marxista műveltségéről írja: „Ismeretei már abban az időben túlhaladták a szokványos broszúra-műveltséget. Alaposan tanulmányozta a *Kapitált*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is. Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példánya (Lenin: *Állam és Forradalom*, *Imperializmus* stb.). Átlagon felüli tudása, találó fejtegetései, hasznos felszólalásai arra készítették a baloldali előadások szervezőit, hogy bekapcsolják a propaganda munkájába.”⁶ József

² A történetéről még: *Beszélgetés Szabolcsi Miklóssal*, Új Dunatáj, 1997.

³ A kérdésről részletes áttekintést ad SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 9–24. Itt csak röviden kívánjuk bemutatni a fontosabb tényeket, összefüggéseket.

⁴ *József Attila levelezése*, 374. (lásd 56. j.).

⁵ ANDRÁSFÉ Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila = József Attila Emlékkönyv*, 200–204.

⁶ SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról = József Attila Emlékkönyv*, 313–317.

Attila marxista műveltségének átlagon felüliségét igazolják a könyvtárában meglevő művek is, különösen, amelyeket széljegyzetelt. A marxizmus klasszikusai közül magyar fordításban és eredetiben is több alpmű rendelkezésre állt. Németül olvasta Marx fő művét, a *Tőkét* és ugyancsak olvasta (és fordította) az 1932-ben szintén a *Kröner Verlag*-nál megjelent, a korai Marx–Engels-írásokat közreadó *Die Frühschriften* [Korai írások] kötetet, amint erről *A szocializmus bölselete* és a *Hegel, Marx, Freud* tanúskodik. Megvoltak könyvtárában a *Marxistische Bibliothek* sorozatában Lenin alpművei (*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*, *Materializmus és empiriokriticizmus*), valamint több, magyar fordításban megjelent, illetve népszerűsítő kiadvány is.⁷

József Attila csatlakozása az illegális kommunista párthoz, tevékeny részvétele annak munkájában nem egyszerűen irodalomtörténeti kérdés. Különösen a recepció utóbbi szakaszában merül fel az a dilemma, vajon mi indította a költőt a nem kis kockázatot jelentő mozgalmi tevékenységre. Különösen, hogy barátai, kortársai óvták ettől a „kalandtól”, hisz kommunista hitvalló költészet a fennálló polgári társadalom alapértékeinek tagadását, elvetését is hirdette. Hatvány Lajos megvonja az adott időben fontos támaszt jelentő havi 100 pengőt, s az indokban nem nehéz észrevenni a politikai utalást: „...jeles orosz elvtársaid kitűnő búzadumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecénási allurejeimet le *muszáj* szoknom.”⁸ Ignó Pál elhidegülésük magyarázatát úgyszintén a költő mozgalmi (népi és kommunista) elkötelezettségével magyarázza.⁹

Szabolcsi Miklós a kor szellemiségében látja a magyarázatot, idézve azt az értelmiségi pályafordulatot, amely a 30-as évek elején a szocialista-kommunista szellemiség radikalizmusában találta meg a kor ellentmondásaira a választ.¹⁰ A kapitalizmus válságát jelző 1928–29-es gazdasági összeomlás az értelmiségnek a fennálló társadalmi rendet elutasító rétegében a szocializmus, illetve a Szovjet-

⁷ TASI József, *József Attila könyvtára*, 33–35.

⁸ *József Attila levelezése*, 367.

⁹ IGNÓTUS Pál, *Csipkerózska*, Bp., Múzsák, 1989, 153., 147.

¹⁰ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 19–21.

unió által képviselt társadalmi formáció jelentette egy ideig a kiutat. Csak egy ideig, hisz ez az értelmiség nemsokára rájött tévedésére, illetve megtévesztettségére és más-más módon – mint Wilhelm Reich vagy Arthur Koestler – bejárta azt az utat, amelyet Andre Gide híres munkájának (1936) címe jelez: *Vissza a Szovjetunióból*.

Már József Attila halála után megjelent az az értelmezési mód, amely a költő mozgalmi időszakát pszichológiai okokkal magyarázza. Bak Róbert, a költő utolsó kezelő orvosa írja a *Szép Szó* emlékszámban: „Később, lappangó agresszivitása és az egyénnel való szorosabb kapcsolatba lépési képtelensége elfojtott ösztöntendenciákkal együtt, mint lélektani faktorok viszik – a szociális szükségszerűség mellett – a szélső baloldali mozgalmak felé, hogy az egyénhez fűző érzések hiányát a kollektívval való kapcsolatban elfeledje.”¹¹ Garai László több munkájában a szociálpszichológia szemléletével értelmezi József Attila személyiségét és alkotásmódját, s azt a választását is, amely révén a kommunista mozgalomban találta meg a személyiségének, identitásának s költészetének megfelelő társadalmi csoportot: „...a társadalmi azonosságnak abban az építményében, amelyet választásaiban megszerkesztett a maga számára, az emberi értékek és az új költői mű között egyfelől az közvetít, hogy József Attila proletárként hordozza az emberi értéket, másfelől viszont az, hogy a proletár József Attilaként alkotja az új költői művet.”¹² Hogy költőnk számára a baloldaliság jelenthetett csak érvényes társadalomértelmező filozófiát, az abból is kitűnik, hogy élete végén is – tehát már végképp eltávolodva a kommunista eszmeiségtől, mozgalomtól – úgy definiálja önmagát, mint aki a „tudományos szocializmus logikáját követi” (*A mai költő feladatai*). Ám nemcsak a közösségre találás vezérelte a kommunisták közé, hanem az a szándéka is, hogy új, az avantgárdra hagyatkozó, a kor szellemének megfelelő költészetet, vers-típust alkosson. Ezt próbálta már a Bartha Miklós Társaságban is, akkor a népiség jegyében, s ezt próbálja a munkásmozgalomban, a szocializmus jegyében.

¹¹ *Kortársak József Attiláról II.*, 1015.

¹² GARAI László, *József Attila identitásai*, Bp., Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény, 2005, 100.

Az 1928-ban megjelent Brichta Cézár-recenzióban olvasható az a mondat, amely az egyén és társadalom, alkotó és valóság új értelmezési kísérletét fogalmazza meg művészettörténeti programként: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban – éppen a szocializmus érdekében – elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert *anélkül még a munkásság osztálybarca is válhat szocializmus ellenessé*, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri.”¹³ Ez a cikk elejére helyezett manifeszt kijelentés nem a „formára”, azaz művészettörténeti kérdésekre vagy stiláris jegyekre koncentrál, hanem az azonosulásra, az átlényegítő képességre. A művésztől elvárja, hogy az eszmei tartalom lelkivé váljon. S figyelemre méltó a következtetés is, amely szoros kapcsolatot lát a hiteles, lelkivé vált művészet és a szocializmus eszmeiségének társadalmi hitele, ereje között. József Attila távol van még ebben az időszakban a politikai mozgalmaktól, kijelentése tehát teoretikus művészetfilozófiai megnyilatkozásként – az *Ihlet és nemzet* forma-fogalmának egyik értelmezési kísérleteként – tekinthető a recenzált téma és egy kortárs költészete kapcsán. Ugyanakkor a későbbi ilyen vonatkozású írások arra engednek következtetni, hogy a művészetnek jelentős politikai erőt tulajdonított a mozgalmon belül és a mozgalom által képviselt eszmei társadalmi hatását tekintve. Az *Ady-vízió*ban Márai Ady-interpretációja kapcsán ezért érvel Petőfi „tiszta költészete” mellett: „...Petőfi igen jó költeményekben és tiszta művésztettel verselt meg a reális programpontokat”.¹⁴ A művészileg hiteles politikai költészetért száll síkra, elhatárolva magát e költészettípust a politikumtól, főleg annak művészietlen megvalósulásától. Kommunista időszaka első fájó kudarcát magyarázva ugyanezt az értelmezést olvashatjuk a Fábry Zoltánnak írott levélben: „nos, proletárvers címén a gyakorlatban magyarul

¹³ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 15.

¹⁴ *I. m.*, 163.

csak szennyirodalmi tehetségtelenséget láttam és ez eleve visszaretentett.”¹⁵

József Attila a művészileg hiteles „proletárvers” több változatát próbálta. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a népi korszak marxizált átdolgozásai vagy a munkásmozgalmi politikai jelszavakat lírizáló versek más esztétikát követnek mint a külváros világának eltárgyasított leírásai (*Téli éjszaka*, *Elégia*). Az *Irodalom és szocializmus* egyik fejtegetése ezt a problémát, a tartalom és forma szemléleti viszonyát taglalja, s e viszony aktuális értelmezései e korszak különböző szemléletű, művészségű alkotásai: „... a tartalomból értjük meg a formát és a formából a tartalmat. Állapítsuk meg, hogy minden, amit kimondunk, forma. Mert *a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik, amely szemléletünkben elébe áll. A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt.* Tehát *a forma minőségét tartalma szabja meg.* Úgyis mondhatnám, *hogy a formának kettős minősége van: minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk.*”¹⁶ A *Tömeg*, a *Lebukott*, tehát a korai, osztályharcos szemléletű versekben forma és tartalom viszonyát azok a proletkultos direktívák határozták meg, amelyek a fentebbi dialektikát megbontva a „tartalom” elsődlegességét hangsúlyozva, a mozgalom céljainak alárendelték a művészetet, s az agitációt tekintették a műalkotás céljának. Persze nem tagadható a kontinuitás az ilyen típusú alkotások és a későbbi, a formává vált tartalmat példázó művek között. Nemcsak a tematikus rokonság köti össze a *Munkások* és az *Elégia* valóságvilágát, hanem a szemléleti és politikafilozófiai alap is. Ugyanakkor azonban ezek a művek annak a költőnek az alkotásai, aki nem megtagadta, hanem művészileg meghaladta egy korábbi korszakát. Mindenesetre a korábbiakban a Bricha Cézár-recenzióból idézett mondat és egy 1935-ös levél művészetinterpretációja között látni kell az összefüggést és a kontinuitást is. Halász Gábornak a *Nyugarban* (1934. ápr.) megjelent, a *Medvetánc* kötetét elemző bírálatára írta József Attila ezt a töredékesen ismert szöveget: „Én a proletárságot is

¹⁵ József Attila levelezése, 373.

¹⁶ József Attila *Összes Művei* III., 83.

formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jőljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivar állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokonalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”¹⁷ Nyilvánvaló, ezt a levelet már a mozgalomból kiábrándult, a kommunista párttól eltávolodott József Attila vetette papírra, aki korábbi poétikai szerepvállalását is átértékelte. Nemcsak a politikum és a magánlet kerül szembe ebben az okfejtésben, hanem a lét és annak tudati percepciója. A tárgyi világ, az elhagyott kültelkek sivársága csupán »jőljön» az egyén, a személyiség belső világának, e világ szétesettségének, struktúranélküli elsivárosodásának interpretációjához. Így válik a proletárság – a külváros külső világa – valóban formává, a lét reprezentációjává, visszaadva annak lényegi sivárságát.

Az irodalom és szocializmus József Attila társadalomképében – és főleg jövőképében – szorosan összetartozó fogalmak. A szocializmus által ígért új társadalmi rendről s benne a költészet szerepéről vall az a töredék (1934), amely a szocializmus veresége (a hitleri hatalomátvétel) és a művészet, illetve annak hiánya között szoros összefüggést lát: „A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnának azok a munkások, akik éppúgy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő. Ezért amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtene és rendszereznek is, egy olyan, eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol, olyan okra, amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendel-

¹⁷ József Attila levelezése, 422.

kezik, nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincsen szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a mun-¹⁸

József Attila mozgalmi korszakának nyitó darabja a *Tömeg* című vers, amelynek referencialitására a cím szövegváltozata is utal: *Szeptember 1.* A szociáldemokrata párt által szervezett tüntetés élménye jelenik meg a versben, az élmény spontaneitásával és emocionalitásával. Mint az elemzők¹⁹ is utalnak rá, a vers tematikusan kapcsolódik ugyan a *Tüntetés* című korai (1924) kassákos, expresszionista műhöz, ám dinamizmusával, agitatív verbalitásával el is tér attól.

József Attila ebben a korszakában kétségkívül új versmodellel kísérletezik. Ha a reprezentatív műveket nézzük, valóban megújítja a mozgalmi, szociáldemokrata lírát. Téma szerint megjelenik a munkáslét, leginkább annak nyomora, ám új stílárís, szemantikai alakzatok frissítik e hagyományos verstípust.²⁰ A *Tömeg* avantgárd szövegformálása, kevésbé strukturált szerkezete, laza rímtechnikája megfelel az élményszerűség, az azonosulás pszichikai feltételeinek, amint a szövegben megjelenő politikai jelszavak is ezt erősítik. Ez a manifeszt politikum sem idegen az avantgárd beszédmódtól, azzal a különbséggel, hogy a klasszikus munkásmozgalmi követelések fogalmazódnak meg, tehát egy pártba strukturált vagy ahhoz kötődő eszmeiség válik lírai szöveggé. A verset kezdő és záró jelszavak persze nem feltétlen a tüntetést idéző szövegdarabok, hisz maga a leírás kevésbé konkrét, a forma szabálytalansága ellenére is kevésbé spontán. A vers nem a tüntető emberek valamely szisztéma szerinti leírását adja, hanem asszociációso-
rokat a tömeg tömegszerűségének érzékeltetésére.

„A tömeg / járó erdő rengeteg, / ha megáll vér a gyökere. / Termőföld talpa tenyere.” – ilyen típusú biologisztikus természeti képekből áll össze az a sorozat, amely a tömeg leírására szolgál. A képek olykor reálisak, a valóságelemük nyilvánvaló („kenyértésztaként dobódik”), máskor a metaforizáció kevésbé követhető:

¹⁸ *Miért fáj ma is*, 308.

¹⁹ Legrészletesebben: TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm”, 199–223.

²⁰ A munkásmozgalmi líráról: SZILÁGYI János, *A magyar szocialista kultúra története*, Bp., Kossuth, 1984, 121–136.

„Termőföld talpa, tenyere. / Százezer hegy a kenyere, / itala nem férne ködnek / s a ködök bár hegyet földnek, / a tömegnek nincs kenyere.” Az evésre, ivásra vonatkozó túlzások nagyítják fel a tömeg sokaságát, amit aztán az idézett záró sor szétfoszlat egy kevésbé poétikus, de valószerű, az éhezésre utaló kijelentéssel.

A vers kezdetén és végén megszólaló jelszavak olyan referencialitással bírnak, s tértől és helytől elvonatkoztatva is felidéznek egy közösséget, amely megszólaltatja ezeket a mondatokat, s ily módon el is válik ez a szövegrész a vers nagyobb részét összefogó többretegű beszédmódtól. Hogy ennek alanya, a lírai én mennyire integrált, megkülönböztődik-e a jelenségvilágtól, azaz „szubsztanciális szubjektumként” – mint Angyalosi Gergely²¹ írja – fókuszálja a halmazokat vagy pedig kívül áll azokon, vita tárgya lehet. Nyilvánvaló ugyanis, a beszélő eltérő modulációkban érzékelhető. A „Jön a tömeg”, a „Világ, bekap a tömeg” más kontextusú és formáltságú kijelentések, mint például a „Felleget fú orralika”, amelynek konnotációjában ott van a gyermekmondóka („Jön a bika, fú az orra lika”). S másfajta konnotációba helyeződik a tömeg mozgását érzékeltető egyik leírás: „Kapkod, nyúl, ahova ér, / csűrért, gyárért, boglyaért, / hétórai munkáért, / a Göncölért, Fiastyúkért, / bővizű alföldi kútért –”. Az idézett szöveg politikai konnotációjához nem fér kétség, hisz a paraszti és munkáslét politikai tartalmait hordozzák ezek a szavak. Érdekes szövegformáció, hogy miközben a két társadalmi osztály metonímiái szisztematikusan egymás mellé duplikálódnak, ebbe a rendbe ékelődik két ide nem tartozó fogalom. A csillagképek látványszerűsége és a hétköznapiok tárgyi valósága persze olyan a teljességet alkotó logikai konstrukció, amelynek kiérleltebb formái József Attila költészetében bőségesen fellelhetők.

A *Tömeg* agitativitását, ilyen típusú lírai szerepét nemcsak a már említett jelszavak biztosítják, hanem ritmusa is. Noha a szöveg szabálytalan szerkezetű (a sorhossza az egy szótagtól 9-ig terjed), különösen a felsorolásszerű halmozások erős ritmust képeznek. Ezek magyaros ütemezése beépül a szöveg nagyobb részét

²¹ ANGALOSI Gergely, *A költői szubjektum változatai József Attila lírájában*, Irodalomtörténet 1985/1–2., 112–116.

meghatározó szabad versbe. Szilágyi Péter²² Emile Verhaaren expresszionizmusának hatását érzi a *Tömeg* verselésében, amint Szabolcsi Miklós is, megtoldva Whitman-nel.²³ József Attila kétségkívül tanult a belga lírikustól, ez a vers azonban az olykor átütő magyaros tagolásával, referencialitásával nagyon is József Attila-i. S a tömeg leírását alkotó egyik kitétel különösen, amelyben így jelenik meg a diffúz sokaság: „Nyirkos, görbedő atyáim, / édes, sovány leánykám / a tömeg.” Nemcsak poláris szerkesztettségének (öreg-fiatal, férfi-nő) köszönhetően töltődik meg ez a mondat hattással, hanem annak a kicsinyítő szemléletnek is, amely a beszélő, a lírai én, részvételi azonosulását hordozza. A „görbedő” neologizmusából fakadó különösség hozzáadódik az atya által implikált hangulathoz, s az öregség látványához. Nyilvánvaló persze, sem az öregek, sem a sovány lányok nem azonosak a tömeggel. Ezek a költői rokonszenv projekciói.

A mozgalmi költészet tipikus és legendás darabja a *Lebukott*. A verset pártfeladatként írhatta a költő, hisz a Vörös Segély agitatív céljai jelennek meg benne. A jelszavak külön strófát képeznek, amelynek mozgalmi frazeológiája, direkt propagandája, jelképei kétségkívül eleget tettek az illegális kommunista párt ilyen elvárásainak. A vers épp e versszak propagandisztikus agitativitása miatt csak megcsonkítva jelenhetett meg a pozsonyi *Út* című lapban (1931. november 1.), s teljes terjedelmében csak 1945-ben. Fontos szerepet tölt be abban a legendáriumban, amely a kommunista József Attila alakja köré szerveződött, nem elválaszthatatlanul attól a tényről, hogy a költő mozgalmi megítélése meglehetősen ellentmondásos volt. Érdemes tehát – épp a legendaképződés, a visszaemlékezések rehabilitációs stratégiáját követve – felidézni a történetet. A vers kéziratát Kulcsár István orvosnál találták meg, akinek a költő sokszorosítás céljából adta. „Kulcsár a rendőrségen azt vallotta, hogy a költő pszichoanalitikus kezelésre járt hozzá, és egyik analízise alkalmával mondta el a verset. József Attila a nála tartott házkutatás során rájött, hogy a szála az orvoson keresztül vezettek hozzá, ezért tőle függetlenül ő is azt vallotta, hogy a vers

²² SZILÁGYI Péter, *József Attila időmértékes verselése*, Bp., Akadémiai, 1971, 143.

²³ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 71.

a kezelés során hangzott el. A felelősséget elhárítandó, azt állította kihallgatás során, hogy a Lebukott szövegét nem ő írta, hanem a gödi strandon hallotta és egycsapásra megmaradt emlékezetében.”²⁴

A vers a villoni balladaformát követi, s mint Szabolcsi²⁵ utal rá, ez a forma épp a mozgalmi tematikájú művekhez (*Munkások, Mondd, mit érlel*) szolgál strófaszerkezetként. (Persze, nem lehet feledni, hogy az *Eszmélet* is ebben a formában íródott.)

A *Lebukott* részletei, „apró képei” azt a leíró technikát követik, amely majd a költő külváros-, éjszaka-verseiben is meghatározó. Az első versszak antitetikus szerkesztésmód szerint épülő képei belső feszültséggel telítettek, ami pontosan illik az állapotrajzhoz, a fogvatartottak vallomáshoz („...gondolj reánk, kik föl-le futkosunk / és messzenézünk cellánk szögletén.”) Ám nemcsak pszichológiai értelemben vett feszültség uralja ezt a szakaszt, hanem a kihagyások előidézte szemantikai sűrítettség is. „Elvtársunk, ki még sétálsz, mint a fény” – szólítja meg a vers beszélője, a kollektív formájú „lebukottak”, a szabadon levő elvtársát, sorosát. Ez a hypallages szerkezet a ’fényben sétálás’ szabadságélményét áttranszformálja oly módon, hogy a hasonításban létrejön a fénnel való azonosítás, ami egyszerre idézi a fény mozgását, játékát – mint a célába zártak által érzékelt látványt, s egyúttal a kint vágyát – illetve a fénnel azonosított szabadságot.

A második szakasz másféle leíró technikát képvisel, az otthon képeit nem az antitetikus szerkesztésmód építi, így másfajta feszültség érződik. A család utáni vágyakozást nem a nosztalgia érzése és az így modulált képiség adja vissza, hanem a reális életképekben tobzódó szegénység. Szabolcsi a gyermekkori élményeket látja katalizátor szerepben,²⁶ s talán nem alaptalanul. A „tűzhely hűvös és repedt”, „Az asszony szédül, szídjá gyermekét” valóban visszatranszponálható a gyermekkor meghatározó élményei közé, hisz a képek motívumszerűen visszatérnek más művekben (*Mondd, mit érlel, Mama*). Ugyanakkor ezek a személyes létből

²⁴ *Kortársak József Attiláról I.*, 782.

²⁵ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 79.

²⁶ Uo.

származó életképek az általánosítás szerepét töltik be, a munkás-lét magánszféráját, annak kegyetlen szegénységét írják le. S ebből következik aztán a szakasz záró összegzés: „Tél lesz, ragyog a fagy s az éhhalál.” A tél ilyen ábrázolása („ragyog a fagy”) már az érett költészet felé mutat, s a *Téli éjszaka* látványvilágát idézi. A fagyott föld kemény fényességének, a jéghideg világ ilyen csillogásának oxymoronszerű érzékeltetése önmagában is megragadja a képzeletet, a szöveg azonban újabb jelentést von be a mellérendeléssel: „ragyog a fagy s az éhhalál”. A szerkezetben nem látszik a szintaktikai kapcsolat indokoltnak, ám a konkluzív megállapítás a korábbi tényleírásokat is összegzi ezzel a szemantikai bővítéssel, azaz visszautal a fagy és az éhhalál a szakaszban megjelenő szegénységre („az ebéd, / a csarnok nyirkos kövéről szedett / kis káposztalevél és hulladék”) és az otthonok hidegségére.

A *Lebukott* kétségkívül a munkásmozgalmi agitációs líra darabja, s mint ilyen, politikai céloknak kíván megfelelni. Ugyanakkor látnivaló, hogy a képszerkesztés, a metonimikus látásmód túlmegegyezően az esztétikai mércén, ami az ilyen típusú verssel szemben elvárásaként megfogalmazódott. A szöveg finoman egyensúlyoz. Különösen a harmadik szakasz mutatja ezt a költői szándékot. A lebukottak életének naturáliái épp a nyers valóságghűségükkel erősen megszólító szereppel bírnak. Ám ezek között a nyers, testi képek között ilyen finom költőiségű sor is olvasható: „mert megőrjít a patkánypuha éj, / az asszony nélkül gyötrő szenvedély.” S nem a férfi kényszerű testi vágyakozására utaló valóságselem adja meg igazán a leírás hitelét, hanem az éjszakának ilyen láttatása, amelyben az elfojtott szexualitás a mellérendelésben visszamenőleg értelmezi a metaforikus összegzést: „patkánypuha éj”. A sötét szín, a szöszmötölő éj, a „motosz a setét”, a puha állati test realitása, a tehetetlenség örülete – olyan összetett jelenségegyüttes sűrítődik ebbe a képbe, amelyben színek, érzékek, hallucinációk, vágyak együtt adnak vissza egy hiteles lélekállapotot, a szabadságtól megfosztott ember lélekvilágát.

Az időszak verstermését – a költő mozgalmi azonosulásából, a pártnormák szigorú követéséből természetesen adódva – a mozgalmi tematikájú és szemantikájú művek adják meg. Ugyanakkor nem feledhető, hogy a *Farsangi lakodalom*, az *Aradat*, az

Aranybojtú a felszínes agitációs szövegbetétek (jelszavak) mellett olykor nagyon is bonyolultan strukturált szövegekre épül. Ezek a versek ismét a folklórhoz nyúlnak vissza. A *Farsangi lakodalom* a *Népszavában* jelent meg először (1930. dec. 21.), s a folklórreminiszcencia és a munkásmozgalmi jelszavak együttese pontosan megfelelt annak a politikai-kultúrpolitikai eszmeiségnek, amit a szociáldemokrata párt ebben az időben képviselt.²⁷ „Tőke és Fasizmus jegyesek / Minden külön értesítés helyett” – olvasható a vers elejére tűzött mottó, az esküvői meghívók groteszk parafrázisa. S ugyanez a groteszk hangnem érvényesül a politikai frazeológiában is. „– Édes úrnőnk házasul! / Hé munkás! Hé bércseléd! / Meghívott a tőke!” Ugyanakkor nem minden politikai utalás ilyen direkt értelmű, hisz a groteszk eluralkodik a vers egészén: „– Mert a tőkés uraság / nem az ördögök menyje; / ég a főköttője!” A lakodalmi táncszókat idéző tréfás, idézőjelezett bekiabálások – azok természete szerint – szintén nem mentesek a képtelenségre épülő logikai szerkesztéstől. De az egész verset ez az abszurd képiség és nyelviség hatja át. Noha a nyitó versszak minden mondata logikailag, szintaktikailag pontos, szemantikailag megfeleltethető, mégis összességében abszurd jelenség-halmaz áll össze:

Kuka kakukk mekegett,
kis göndör domb rőfögött,
mosoly szállt az érre
s a kiázott fák töve
sárga foggal röhögött
a lakzi hirére. Lám, lám.

Más módon agitatív és folkorisztikus az *Áradat*. A versnek keretet adó két versszak hordozza a politikumot, amit aztán a költő elhagyott a *Medvetáncban*, s új címet is adott versének: *Öt szegény szól*. Ez a változat már csak a címében hordozza a versben meg-

²⁷ Lásd erről: SZILÁGYI János, *i. m.*, 121–132.; KENDE János, SIPOS Péter, *Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között = Műveltség-Művészet-Munkásmozgalom*, Bp., Népszava, 1982, 11–41.

jelenő konfliktus politikai vonatkozását, míg az eredeti szöveg nyitó versszaka nyilvánvalóvá teszi azt.

– Hé emberek, hova, hova?
 – Ahol munkát, dolgot kapnánk,
 tág világban ide s tova,
 pusztá hat hét a tarisznnyánk.
 Sztrájkoltunk, most kutunk sincsen.
 Penész legel az álláson,
 családjaink csurgós csürben,
 hogy is volna maradásunk?...

A sztrájkoló és munkanélkülivé vált, nyomorgó kőművesek szövegében egy népballada szövegrészele van belefoglalva. A falba épített feleség (*Kőműves Kelemenné*) balladatípus egyik variánsa a munkát kereső kőművesek megszólításával kezdődik.

– Hová mégy, hová mégy
 Tizenkét kőműves:
 – Elmegyünk, elmegyünk
 Hogyha dolgot kapnánk.²⁸

A társadalmi konfliktus szcenikájához a költő a kőműveseket rendelte egyfelől, s ez a népballadának is köszönhető, amelynek művészségéről oly elismeréssel szól a *Magyar Mű és Labanc Szemle*. József Attila azonban az intertextualitásból fakadó jelentésbővülés egyéb módozataira is épít ebben a versben. A szöveg telített – már-már túltelített – az alliteráló szókapcsolatokkal, nyilvánvalóan egy másik forrást, a *Kalevalát* idézve. Az áthallások, egyezések²⁹ mellett igazán figyelemre méltó a szövegalkotás archaizáló mámor, ahogy egész sorokban gerjesztik egymást az alliteráló szerkezetek. A szembenállók másik oldalát, a kőművesektől a fürdőt megtagadó „úr bolondját” így írja le a vers:

²⁸ A folklórvonatkozásokról részletesebben: N. HORVÁTH Béla, *Egy, ki márványból rak falut*, 99–102.

²⁹ A Kalevala hatásáról: TVERDOTA György, *József Attila finnugor iblete*, Irodalomtörténet 1986/1., 75–95., VARGA Domokos: *József Attila és a magyar Kalevala*, Kortárs, 1967, 653–656.

De rivall a csermely csősze,
békák botosa bottal mondja,
vicsorogja viz vitéze
ordas inas, ur bolondja:

Az alliterációk nemegyszer keresettek. Ám az ilyen erőltetettnek tűnő szerkezetek, mint a „békák botosa bottal mondja” is, amelyek látszólag szétfeszítik a mű értelmezési tartományait, többre-
tegyű jelentést takarnak. Az alliterációsort indító szó, a „békák” szinodochészerűen utal a konfliktus tárgyára, a „botos” a közép-
korig visszanyúló társadalmi-történeti figurára, a „bottal” pedig metaforikus jelzése a fenyegető magatartásnak és szavaknak.

A vers összefüggő szövegtömbjét teszi ki az átoksorozat, amellyel a kőművesek válaszolnak. A költő már túl van a névmágia-tanon, de most ismét felidézi ez a szöveg a „tárgyak lelkét”, ráolvasásszerűen megnevezi, sorolja a jelenségeket. A folklorisztikus hitbe gyökerezve a képtelenségek, a túlzások fogalmazódnak meg, mint a rontás átvitelének eszközei. (Az *Áradat* ily módon az első próbálkozása annak a versstruktúrának, ami a Gyömrői-időszakban gyakran vers-szervező szerepben tűnik fel. Igaz, azokban a versekben az átkot, a rontást a személyes lét szerencsétlensége motiválja.)

A vers magja nyilvánvalóan társadalmi vonatkozású konfliktus, tehát az *Áradatot* méltán tekinthetjük balladaadaptációnak. Ez a konfliktus azonban csak jelzett, úgyszólván kifejtetlen, csak maguk a szembenálló szövegek scénírozzák. Bár aligha kétséges, hogy a szöveg hordoz társadalmi referenciákat, hogy beleillik az osztályharcos költemények sorába, de a társadalmi konfliktus művészi megverselésének ritka példáját jelenti. Az említett folklór-reminiscenciák, a nyelv olykor túlfeszített szemantikai lehetőségei elvonttá, művészileg túlsűrítetté, politikailag szinte sterillé formálják az alkotást. Nincs adatunk a vers mozgalmi recepciójára, de épp a nyelvyszerűség dominanciája korlátozhatta nemcsak a szöveg mozgalmi célú felhasználását, hanem befogadhatóságát is. Még akkor is, ha a versben uralkodó vízi jelenségvilágra utaló *Áradat* mozgalmi allegóriakénti értelmezést is megenged. Különösen az *Öt szegény szól* változat zárlataként: „Elsodorja – sodorja el! / a szegények áradatja!...”

Az erőteljesen agitatív szándékú és frazeológiájú *Szocialisták [III.]* azon művek közé tartozhat, amelyeket a költő munkás szavalókórusok számára írt. (E verstípus legnyilvánvalóbb példája a *Párbeszéd.*) Az 1920-as évek közepétől 1933-ig, betiltásukig működő szavalókórusok német és szovjet mintát követve alakultak, s léptek fel munkásrendezvényeken.³⁰ Jelesebb vezetőik (Simon Jolán – Kassák felesége – Tamás Aladár, Hont Ferenc, Palasovszky Ödön) a költő ismeretségi köréhez tartoztak. A szavalókórusok forradalmi tematikájú műveket (Majakovszkij, Johannes Becher, Ady, Petőfi, József Attila, Kassák verseit) adtak elő gyakran dialogizálva, kórusszerűen megjelenítve. A *Szocialisták [III.]* jel-szavakat skandaló szövege, a nyomort tételező felsorolásai, s különösen a csattanószerű zárlat megfelelt a szavalókórusra való adaptáció követelményének. Ebben a versében a költő nem kívánt más szerepet művének, mint amit a befejező sorok tudtul is adnak:

Vers, eredj, légy osztályharcos! A tömeggel együtt majd felszállsz!...
Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!

József Attila mozgalmi korszakához, forradalmi romantikájú elkötelezettséggel teli időszakához olyan művek is tartoznak, amelyek a személyes lét tartományait tárják elő. Persze ezek sem vonhatók ki a mozgalom, a mozgalmi élet kontextusából, ám mégis más karakterűek, más költői szándék formálta őket. Az *Anyám* is a *Népszavában* jelent meg először (1931. jan. 11.). A munkásasszony, a mosónő portréját rajzolja meg, pontosabban rajzolja át, hisz egy korábbi változat átdolgozása (*Anyám a mosásban gyászkoszorú,* 1926). A korábbi változat szürrealisztikus indítatású része, valamint az anya-fiú viszonyt már akkor is sajátos látószögből megvilágító jelenet (az anya fájdalmas hiányának narcisztikus projekciója: „megfoltozná kabátomat megnézné milyen szép vagyok meztelenül / még soha senki se látott meztelenül”) kimaradt a végső szövegből. Érthetően, hisz az *Anyám* a munkásnő alakját formázza. Ezzel együtt persze beletartozik ez a mű is abba

³⁰ SZILÁGYI János, *i. m.*, 136–141.

a verscsoportba, amelyben a mama elemi hiánya határozza meg a létezését.³¹

Az *Anyám* az emlékezet verse is. A mesélő narrációs formulák („úgy estefele egy vasárnap”, „Anyám volt, apró, korán meghalt”, „látom”) felidéznek az anya realisztikus és legendisztikus alakját. Nyilvánvalóak ugyanis az életrajzi tények, a mama mosónő volta, korai halála, ám ezekre ráakódik az emlékezet és az emlékezés stilizáló, legendaképző aktusa. Az emlékek felidéznek az alakot, a cselekedeteket. Az emlék lehet az alapja az emlékezés által meg-
szépített versnyitó jelenetnek.

A bögrét két kezébe fogta,
úgy estefelé egy vasárnap
csöndesen elmosolyodott
s ült egy kicsit a félhomályban – –

A távoli időből, fényképszerűen elmosódva tűnik fel a mama alakja, legendisztikus színezetben. A bögrét két kezébe fogó, talán a kezét melengető³², csöndesen mosolyogva pihenő alak realitásában is tűnékenyen képszerű. Ez a családi emlék a magánlét legendája. A versben viszont megjelenik a munkásasszony legendája is, sőt ez a dominánsabb. Azok az általánosító mondatok formálják meg a munkásasszony alakját, amelyek társadalmi vonatkozású tartalmakkal és ilyen argumentációval summázzák az egyéni lét-történetet:

Anyám volt, apró, korán meghalt,
mert a mosónők korán hálnak,
a cipeléstől reszket lábuk
és fejük fáj a vasalástól – –

Ez a logikai konstrukció, az egyéniből leszűrt általános értelmezése, illetve az egyéni sorsban megmutatkozó társadalmi törvényszerűség a dialektikára visszautaló mozgalmi magyarázó-értelme-

³¹ SZŐKE György, „*Űr a lelkem*”, Bp., Párbeszéd, 1992. 28.

³² A testrészek ilyen többes számú használatával érzékeltetett jelentésre TÖRÖK Gábor utal, *József Attila kommentárok*, 291.

zési mód származéka lehet. S ezt az életrajzi és egyéként is valóságos tényekkel (a munka nehézsége, a szénmonoxid mérgező hatása) igazolt általánosítást követi még egy „szakszerű”, mozgalmi terminológiájú, ideológiai összefüggés feltárása:

Törékeny termetét a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett –
gondoljátok meg, proletárok – –

Az irodalmi legendává nőtt anya-alakban a „törékeny termet”, a törékenységgé esszenciális elem. Mint Stoll Béla³³ utal rá, nyilatkozataival, verseivel szisztematikusan formálta József Attila ezt a képzetet. A motívum végigkövethető az 1924-es első előfordulástól, amikor a barát, Márer György által írott, nyilvánvalóan a költőtől származó életrajzi adalékokra épülő regényes életrajzban ez olvasható: „Mikor kitanult, *rikkancsnak* ment, volt azonkívül *kenyeres fiú* is az *Emke kávéházban*. Anyját azonban nem tudta megmenteni. Törékeny asszony volt, belepusztult a robotba.”³⁴ Ugyanaz az összefüggés jelenik meg az *Anyám* sorsértelmezésében, de itt már a végső okot, a kapitalizmust megnevezve. Ezt a „marxista” magyarázatot aztán még meg is toldja – mintegy a szemináriumvezető szerepében – a beszélő, amikor állásfoglalásra készíti, kiszólva a történetmondásból, a hallgatóságot: „gondoljátok meg, proletárok”. A kalevalásan marxista magyarázat fontos helye a szövegnek, hisz a *Népszavában* a „megtörte” helyén a „megnyomta” állt. Kétségtől, poétikailag jobb a végleges, a „megtörte” változat. Azonkívül a költői korrekció a munkásmozgalmi emblémát, Marx fő művének címét belehelyezte egy másfajta poézist jelképező asszociációs sorba: a népiséget reprezentáló *Kalevalát* idézve.

Ugyancsak az egyéni lét verse a *Végül*, a saját léte, a saját életé. Az „énontológiák” közé sorolható, hisz a vers felépít egy életrajzot egy stratégia jegyében. Ez a stratégia pedig kikövetkeztethető, ha a *Végült* összevetjük a korábbi változatot jelentő *Zajtalamul is*

³³ *Miért fűj ma is*, 456.

³⁴ *Kortársak József Attiláról I.*, 62.

félelmesen, illetve a *Népszavában* (1926. okt. 10.) *Vagyok, kinek kell, legyen kedve!* (gépíratban: *Verettetvén*) címmel ellátott alkotással. (Persze már a címváltozatok is leírnak egy alakulássort, hisz az első megjelenés adys áthallását követi a fenyegető, anarchisztikus hangzású változat, majd pedig a letisztult, leegyszerűsödött, befejezettségre utaló *Végül*.) Az 1926-os vers ugyanúgy a lázadás hangján szól, mit a végső változat, de más az indulat irányultsága. „Igen, türelmetlen és sürgető lázadás ez, fiatalos forradalmiság még, hívő, amely nem szab feltételt. Ám a vers főszereplője mégsem a forradalom még, hanem az idő.” – írja Szabolcsi Miklós³⁵ a korábbi versről. Szabolcsi eufémizmus mögött is érezhető, hogy ez a vers az anarchizmusé. Az erre vonatkozó részeket hagyta ki a költő a munkásmozgalmi változathoz.³⁶ Az alázat és a gőg közti hányódást, a csüggedés és a düh váltakozását és a múlt megvetését („kik rosszágú múlttal hivalgva / csendőrt küldenek tiszta jövőre”). S kihagyta az anarchista jelképként is felfogható utalást: „s tudtam ki üres kézzel tér meg / láthatatlan bús revolvért hoz”. A *Végül*-ben a revolver helyett más harci eszközök szerepelnek. „S tudtam, ki üres kézzel tér meg, / baltát, kapát meg köveket hoz.” Az átírás nem stílárius javítás, noha a balta, kapa, kő kevésbé jelképi, mégis jelentős világkép módosulást rejt a sor, mint Tverdota György írja: „Az átfogalmazás megint csak az anarchizmus egyéni terror-felfogásának felülbírálatát jelenti a kollektív forradalmiság javára.”³⁷ A forradalmár fegyvere is megjelenik a versek utolsó szakaszában. Az 1926-os megfogalmazásban a „verettetvén a szerszám elit” burkoltan utal a kasza kikalapálására, kiélezésére. A *Végül* a direkt megnevezést választja: „Rongy ceruzámat inkább leteszem / s köszörülöm a kasza elit.” A verszárlatba helyezett jelkép, a kasza egy másik jelképpel kerül alternatív viszonyba. A ceruza, az írással, az értelmiségi magatartást jelöli, amely ebben az alternatívában a passzivitást jelenti. A hangsúlyos kijelentés – vagy inkább bejelentés – egy út végét is jelzi: a passzív

³⁵ SZABOLCSI Miklós, *Végül = József Attila versek elemzése*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 39.

³⁶ A vers részletes elemzése: TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm”, 63–79.

³⁷ *I. m.*, 75.

értelmiségi lét feladását, a csatlakozást a forradalmi mozgalomhoz. Az hogy e forradalom jelképe itt még a kasza, nem a világnézeti eklekticizmus bizonyítéka. A parasztmozgalmak, a Dózsa-féle parasztháború a munkásmozgalom integrálta forradalmi hagyományhoz tartozott. Amint ezt a (Faludy György által lefordított) *Geyer Flórián-dala* vagy Derkovits Dózsa-metszetei is mutatják.

A világgép módosulását és egy szerep megkonstruálását tükrözik a beiktatott részek.

Ruhát kaptam és könyvet adtam
a parasztnak és a munkásnak.
Egy jó módú lányt szerettem,
osztálya elragadta tőlem.
Két naponként csak egyszer ettem
és gyomorbajos lett belőlem.
Éreztem, forgó, gyulladásos
gyomor a világ is és nyálkás,
gyomorbeteg szerelmünk, elménk
s a háború csak véres hányás.

A szövegben felsorolt életrajzi utalások, vonatkozások többnyire valóságok. Ez a beírt rész a korábbi vers zaklatottabb szerkesztésű mondataihoz képest szekvenciaszerű megállapításaiból is kitűnik. Ugyanakkor azonban pontosan illeszkedik ahhoz a negatív leltárhoz, amely számbaveszi az élettényeket, a kudarccokat kiemelve. A Vágó Márta-szerelem kudarcát, a polgári világba való beilleszkedés sikertelenségét megideologizált társadalmi ok magyarázza: „osztálya elragadta tőlem”. Az ugyancsak kétségtelen tény, a gyomorbajt a József Attila-versek gyakori motívuma, az éhezés magyarázza. Következik azonban egy átfogó szándékú értelmezés a világról, annak állapotáról. S a gyomor beteg állapotának megjelenítése, mintegy a testbe bele látva, nemcsak egy testi tünet leírása, hanem a költő betegségének is korai szimptomája. Az a rendkívül plasztikus szemlélet, amely kívülről láttatja életszerűen a belső szervek működését, majd a *Munkások*, az *Óda* leírásaiban is érvényesül. A gyomorbetegség ilyen világértelmező funkciója („gyomorbeteg szerelmünk, elménk”), az emberi lét két szubsz-

tanciáját is meghatározó szerepe valószínűleg az első pszichoanalitikus élmény projekciója, mint Valachi Anna írja.³⁸ József Attila ekkor stilizálja ugyanis Rapaport Samu *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvét.

A vers konstrukciója, felépítettsége nem változott a átdolgozás folyamán. Szabolcsi az expresszionizmus laza szerkesztésmódját, spontaneitását látja strukturális szervező elvként, Tverdota György az anizxszerűséget (képeslapok egymásutániságát). A szövegben képződik egy én-kép, amely kettős rétegű: az életrajz bizonyos töredékes elemei rendeződnek egymás mellé, másrészt egy nem a valóságra visszautaló, hanem remélt, fikcionált én. A valós – vagy ilyen igénnyel fellépő – én-konstrukció úgyszólván minden eleme visszakereshető az életrajzban. Ugyanakkor olyan életrajzi elemek építik ezt a megkonstruált biográfiát, amelyek hozzájárultak a költői sors legendásításához, azaz mintegy elveszítik valóságosságukat. Ez pedig annak a következménye, hogy a költő úgyszólván gondoskodott életrajzának és személyes sorsának, hányattatásának misztifikációjáról. Nemcsak műveiben írja újra életét, rendezi valamilyen – aktuális – életstratégia szerint élettényeit (Április 11., *Nemzett József Áron, Kész a leltár, Szabad-ötletek jegyzéke* stb.), hanem a mű, a korpusz recepciójában is, legalábbis annak a biográfiára reflektáló változatában. Az életrajzát bemutató írások rendre visszatérő motívuma a megpróbáltatások sorozatát jelentő foglalatosság, munka. A *Hét* 1928. május 4-i számában „*Új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekedik*” címmel jelent meg egy József Attilát bemutató írás, amelynek háttérében ott áll maga a költő. Csak néhány részletet kiemelve: „Volt házitanító, rikkancs, hajósinas, könyvelő, kövezőinas, bankhivatalnok, kukoricacsász, gyors- és gépiró, könyvügynök, műfordító, kritikus, kávéházi kenyeresfiú, zsákhordó, kifutó és földmunkás. [...] Hajósinas minőségben a Dunán működött, a »Vihar« vontatógőzösön. [...] Amikor éppen hivatalnok volt – a Manthner-bankban – verse jelent meg »az Est«-ben. A kollegák nagyon tárgyalták a dolgot, s József Attila megijedt. Még majd elveszíti az állását. De a kollegák megnyugtatták: – Mikor én ilyen idős voltam, szintén

³⁸ *Miért fáj ma is*, 247.

írtam verseket...”³⁹ Az itt idézett szövegrészletek utalásai tűnnek fel a *Flórának*, a *Kész a leltár* és a legteljesebb módon a *Curriculum vitae* önvallomásában.

Az én-kép másik része alárendelődik az aktualitásnak. „Ruhát kaptam és könyvet adtam / a parasztnak és a munkásnak.” – jelenik meg egy sajátos mellérendelésben az én-ők szociális viszony. A „zsidó orvostól kapott kabát” (*József Attila*) az én elemi szüksége, míg a metaforikus „könyv” az ők, a tömegek szükségletének kielégítését jelzi. A paraszt és a munkás mint társadalmi kategóriák ugyancsak az életrajz tartozékai, egy értelmiségi magatartás foglalatában. A kultúra közvetítése persze lehet magának a költészetnek a szimbolizációja, de az adott szövegösszefüggésben inkább konkrét életrajzi, történeti jelentést nyer az utalás: a barthás mozgalomban betöltött szerepre és a korábbi, szegedi, mozgalmi kapcsolatra utalhat.

A költőszerep ilyen társadalmazása a múltba helyeződik. Az 1926-os változat viszont egy jelenidejű, fiatalos hevületű én-képet mutat fel ugyanilyen szerepben. A „szigorú emlékekhez” való viszonyulásban tűnik fel a „villogó szívű, győzni bíró” alakmás, nyilvánvalóan kauzalitást képezve a múlt személyes sérelmei és a jelenbe, illetve a jövőbe helyezett társadalmi cselekvés, a forradalmi erőszakot is vállaló cselekvés között.

Önéletrajzi motívumok tűnnek fel a *Kispolgár* (*Népszava* 1931. jan. 6.) vallomásában. A korai mozgalmi korszak általában is kevésbé figyelemre méltatott versei közül a *Kispolgár* azzal is kitűnik, hogy a monográfus kivételével nem akadt értelmezője. Szabolcsi „mozgalmi összekacsintásként”, önarcképként értelmezi, de megengedi, hogy „mások arcképe” is lehet.⁴⁰ Valószínűbbnek látszik az önarckép, hisz a címben jelzett, s a korabeli gondolkodásban – tehát nemcsak mozgalmi körökben – igencsak pejoratív jelentésű szót erős önirónia övezi. De ez az önirónikus létszemlélet az egész verset áthatja. Aligha véletlen, hogy a költő nem vette fel forradalmi kötetének művei közé. Mert ugyan a beszélő a saját élettényeket mondja értelmezve, magyarázva, okokat keresve, viszont egy

³⁹ *Kortársak József Attiláról I.*, 111.

⁴⁰ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 102.

más szemszögből nézve, mozgalmi mércével ítélve, valóban a magánlétbe forduló, abban elmerülő „kispolgári nyavalygásként” interpretálható mind a lírai én magatartása, mind maga a szöveg. Szövegszerűségében persze az úttévesztés korai dokumentumaként olvasható a vers.

A tünődés, a meditáció verse a *Kispolgár*. Az első két versszak önidéző, önmegszólító képeiben, szövegeiben a Márta-szerelem tűnik fel. Az életképszerű jelenetben a lírai én ezt értelmezi, a mádár tűnte és az elszállt szerelem között vonva némiképp groteszk, de úgyszólván hétköznapi nyelviségbe öltöztetett kapcsolatot. A deiktikus viszonylat az önfelidézés, önidézés aktusában kap groteszk formát: „az ott a szerelem”. Ezt a merengő, okokat kereső lélekállapotot jelzik az igék is: a József Attilának oly kedves „révedtél” (*Tiszazug*: „Mert sok a révülni való, / ha már az ember nem kapál”), s a „mormolgattad”, a „dünnyögtél”, a „tünődöttél”.

Ugyancsak az értelmezés, az önértelmezés jelenik meg a következő szakaszban, a következő két versszakban. Ez az életrajz Márta utáni időszaka, nyilvánvalóan a népi korszak. Ezt egy szimbolikus funkciójú, mind a népiek önértelmezésében, mind a velük szemben állók vádjában központi szerepet betöltő fogalom írja le:

A faj, a faj szavát
gyűrte össze a szád.
S nem tudtad, hogy a fajt
megosztja a világ.

Az önidézet az önirónia megbocsátó, s némiképp önfelmentő aurájában tűnik fel, a tudatlansággal magyarázva. A tudatosodott felismerés, amely visszamenőleg érvénytelenít egy korábbi nézetet, a világ megosztottságával – nem antropológiai értelemben véve – politikai összefüggésben értelmezi a rasszokra oszló fajt. S a nem tudás nemcsak a fajiség mibenlétére vonatkozik:

Hogy tuskó kezű munka
S nyult ujjú élvezet
igazít utunkra.
Tied hová vezet?...

A „munka” és az „élvezet” két olyan kategória, amely József Attila életének következő időszakában és költészete későbbi szakaszában meghatározó szerepet játszik, szoros kapcsolatot képezve. Ez a felismerés, a nem tudás azonban a múltra vonatkozik, az én gondolkodástörténetének egy korábbi fázisára. Az ember társadalmasított lényege a munka, s e tudat értelmezési kontextusához, a marxizmushoz csak most, a vers jelenében került közel a költő. Amint a „nyult ujjú élvezet”, az ösztöntan is csak ettől kezdve nyeri el társadalomértelmező funkcióját. Érdemes figyelni e két filozófia jelzőjére. Mindkét esetben a kéz szolgál alapul, de a munka esetében a „tuskó” durvasága, tagolatlansága alakítja a jelentésmódifikációt, míg az élvezet finomságát, artikuláltságát a „nyult ujj” képzeete hordozza. A szakaszt záró kérdés nem hagy kétséget afelől, hogy az önértelmezés igazi tétje ez, a jövő. Melyik út az igazi, melyik eszme követendő: a marxizmus vagy a freudizmus?

József Attila negyedik verseskötete 1931. március 21-én jelent meg. A kiadást valószínűleg a kommunista párt finanszírozta. (Hogy a költségekre Hatvany Lajos adott volna 300 pengőt, az a verseskönyv tematikáját tekintve eléggé valószínűtlen.⁴¹) A kötetet osztályellenes izgatás és szemérmesértés miatt elkobozták. Az utóbbi vádat a négy Villon-fordítás, mindenekelőtt a *Villonról meg a vastag Margotról szóló ballada* gerjesztette. A költőt nyolcnapi fogházbüntetésre ítélték, amit aztán később három évre felfüggesztettek. József Attila tehát nem sokáig örülhetett új kötetének. Amint a fogadtatásnak sem.

A szociáldemokrata párt elméleti folyóirata a *Szocializmus* Kálman József recenzióját közli. A cikk retorizált címe is azt a szociáldemokrata teóriát hangoztatja, noha kérdőjelezve még, hogy van szocialista líra a kapitalizmus viszonyai között is⁴² („József Attila igazi harcos költő”), s mint a szocializmus megvalósulásáért harcoló kötetet mutatja be: „Az a koncepciója a művészetről, hogy a művészetnek és a művésznak is az osztályharcot kell szolgál-

⁴¹ I. m., 49. – Részletesebben: SZABOLCSI Miklós–TASI József, *Egy verseskönyv születése*, Bp., Kossuth, 1980.

⁴² ERÉNYI Tibor–SZABÓ Ágnes–PINTÉR István–STANDEISKY Éva, *A kultúra kérdései a Szocializmus című folyóiratban = Műveltség-Művészet-Munkásmozgalom*, 105–195.

nia.”⁴³ Kálmán a szocialista irodalmat a kommunista kritikához képest tágabban értelmezte,⁴⁴ beleértve a népi tematikájú alkotásokat is. A *Népszava* recenziója úgy mutatja be a költőt, mint aki már „beleszületett a szocialista világszemléletbe”, így a kötet is „színtiszta költészet, színtiszta szocializmus”.⁴⁵

A kommunista szellemiségű, s ez idő tájt szektás balos⁴⁶ *Korunk* Gergely Sándor kritikáját közli. Gergely irodalmi, esztétikai nézeteit némiképp magyarázza, hogy – mint írja – verseskötetet nem sokat olvasott, így az esztétikai mércét az ideológiai elvárás határozza meg: „Mi az értékmérője a szocialista kultúrmunka termékeinek? Nem lehet vitás: – az értékmérő: mennyiben használ annak a küzdelemnek, amely a proletariátus napi harcait a végcél érdekében irányítja? József Attila néhány versének hasznossága ilyen viszonylatban nem lehet problematikus.”⁴⁷ A költő megítélésében a virtuozitás, „filológiai képzettségének túlságos hangsúlyozottsága” mint negatív faktorok jelennek meg. A „gondolat és ideológia tisztasága” mint esztétikai elvárás élesen szemben áll ebben a felfogásban a „képek, hasonlatok túlságosan elburkolt vonatkozásaival”. Gergely dogmatikus írásában van még egy kitétel, amely az „új útra lépő” József Attilát így aposztrofálja: „...ez a nagyon tehetséges költő, aki az utóbbi években jobbról balra és balról jobbra dülöngélt tanácstalankodva...” Gergely, aki 1926-ban még az avantgárd szellemiséget üdvözölte az induló költő verseiben, most az irodalom agitatív, nevelő szerepét állítja mércéül. Mint maga is író, nem tolerálja a másságot és nem értékeli a tehetséget. Az pedig, hogy a moszkvai magyar kommunista emigráció ugyanebben az időben fasiszta költőnek nevezi József Attilát, Gergely Sándor lelkén is szárad.

⁴³ *Kortársak József Attiláról I.*, 212.

⁴⁴ AGÁRDI Péter, *A szocializmus mint költészet, A két világháború közötti kritika József Attila képéről = Korok, arcok, irányok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 209.

⁴⁵ *Kortársak József Attiláról I.*, 212.

⁴⁶ K. NAGY Magda, *A Korunk szerkesztési elvei és kultúrakoncepciója = Műveltség-Művészet-Munkásmozgalom*, 275–326.

⁴⁷ *Kortársak József Attiláról I.*, 218.

2. József Attila kommunista megítélése: a platformügy

József Attila mozgalmi életét, költészetét befolyásolta az a tény, hogy moszkvai elvtársai lefasisztázták. Noha a korabeli szóhasználatban mást jelentett ez a megnevezés, mint a holocaust traumája után, s 1935-ig gyakran a szociáldemokrata pártot is szociálfasisztának nevezték kommunista oldalon, ezzel együtt megérthető a költő mélységes megbántódottsága, s következményként politikai nézeteinek korrekciója.

A platformtervezet az egyik homályos pont a párt és költő kapcsolatát illetően, noha a szocializmus időszakában több kísérlet történt a múlt tisztázására és az egyes személyek szerepének feltárására.⁴⁸ Ezen kísérletek eredményességét persze befolyásolta a történet néhány szereplőjének érintettsége és az a kétségtelen tény, hogy legnagyobb költőjeként számontartott és épp a kommunista korszakra legtöbbször hivatkozó kommunista párt József Attila ellen súlyosan vétett.

„*A magyar proletáriródalom platformtervezete*” a Moszkvában megjelenő *Sarló és kalapács* 1931. júniusi számában látott napvilágot. Összeállítóinak szektás dogmatizmusa határozta meg az állásfoglalást, mindenekelőtt annak irodalmi vonatkozásait. „A proletáriródalom a tömegek ideológiai átalakításának egyik aktív tényezője, a forradalmi osztályharc egyik fegyvere. Feladata abban áll, hogy az olvasó érzés- és gondolatvilágát a proletárforradalom és a kommunizmus végcélja irányában befolyásolja és szervezze.”⁴⁹ – fogalmazódik meg az irodalom leegyszerűsítő és irodalomidegen célkitűzése, amely alapvetően arra az álláspontra alapozódik, amely elveti a polgári kultúrát mint „az irodalom és művészetek sivár és kilátástalan elkorcsosulását”. A mai szemmel nézve anakronisztikus és történelmi-politikai helyzetértékelésében is súlyosan tévedő állásfoglalás hemzseg a dogmatikus, az irodalmat az agitációs propagandának, pártérdekeknek alárendelő megállapítá-

⁴⁸ A kérdéstről összefoglalóan: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 50–60.; TAMÁS Aladár, *József Attila a munkásmozgalomban = József Attila Emlékkönyv*, 295–302.; BOTKA Ferenc, *Jelszótól a világhépig*, Bp., Kossuth, 1982, 250–302.

⁴⁹ *József Attila Összes Művei III.*, 431.

soktól: „csak a munkásosztály élcsapatában harcoló, a marxista-leninista elméletet elsajátító író képes az osztályharc bonyolult formáit, a mai élet belső ellentéteinek objektív képét felismerni és kifejezni.”

A plattformtervezet a „magyar nyelvű proletárirodalom” elemzését tűzte ki célul. A Petőfit, Táncsicsot mint „legfejlettebb”, a proletárhangot megszólaltató költőt elismerő tervezet természetesen negligálja a szociáldemokrata irodalmat és az avantgárdot. A „legfejlettebb” magyar proletáriró Gergely Sándor, akinek regényei ezzel együtt a párt szerepének nem megfelelő kidomborítása miatti ideológiai vétségben elmarasztaltatnak. Az állásfoglalás súlyos tévedései közé tartozik a „kispolgári intelligencia” íróinak megítélése. „Háy Gyula, Kodolányi, Illyés Gyula a válságba jutott kispolgári intelligencia írói, akik a proletariátussal időnként kacérkodnak. Egy másik része a szociálfasizmus (Kassák) és a fasizmus (József Attila, Simon Andor) táborában keresi a kivezető utat.”⁵⁰

A József Attilát lefasisztázók szándékára nehéz következtetni.⁵¹ Valószínűleg a költőnek van igaza, aki egy tájékozatlan, frakciózó társaság tevékenységéről szól, aki önmagán kívül senkit sem ismert el proletárirónak. József Attila megítélésének nyilvánvalóan ártott barthás korszaka, szerepvállalása az *Előőr*sben, amelynek jobboldaliságához nem férhet kétség. S valószínű, hogy a moszkvaiak csak saját elvtársaik értékelését fogadták el mérvadónak. S ebben a tekintetben Haraszti Sándor *Magyar eszerek* című cikke bizonyosan befolyásolta József Attila megítélését (Korunk 1930. okt.). A *Ki a faluba* szövegét ismerteti, s a címválasztás is tudatosítja Haraszti álláspontját, amit így foglal össze: „S ebben a röpiratban csak úgy tobzódik a fasiszta szellem.”⁵² Abban pedig, hogy József Attila épp Simon Andorral keresi a „fasizmus táborában a kiutat”, valószínűleg Féja Géza egyik írása a ludas. Féja az *Előőr*s-

⁵⁰ *I. m.*, 438.

⁵¹ A visszaemlékezések hiányosak és nyilvánvalóan apologetikusak. Feltevések szerint Hidas Antal személyes motiváltsága is szerepet játszott. Mint Szántó Judit korábbi férje József Attilában a férfi vetélytársat, és ugyanakkor a költő vetélytársat is láthatta.

⁵² *Kortársak József Attiláról I.*, 201.

ben (1930. aug. 30.) *Osztályköltészet?* címmel polemizál a baloldali irodalommal. A kiinduló pont Babits írása (*Baloldaliság és nyugatosság*), de egyúttal támadja Illyést is, akinek egy baloldali folyóiratban (*Forrás*) jelent meg *Dózsa* című verse. S a Babits-körtől elhatárolódva írja: „...van két feltétlen tehetséges költőnk (József Attila és Simon Andor), akik igazán nem osztálypoeták.”⁵³

A kommunista mozgalomhoz csatlakozó, s ezzel polgári kapcsolatait elszakító, magát szinte társadalmon kívül helyező költőt súlyosan érinthette a platformtervezet vádja.⁵⁴ Az öntisztázás igényével fordul a mozgalom mérvadó tekintélyéhez, Fábry Zoltánhoz. A levél⁵⁵ a platformtervezet szándéka szerint íródik, hisz József Attila hozzászól a Fábry lapjában (*Az út*) is leköszölt szöveghez. Önmagát tisztázandó viszonttámad: „Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nek, mint párttag kezdetben röpiratstencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat. Én nem Moszkvában, a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetségtelenül, hanem Budapesten, az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen. Forradalmi verseim többsége a munkások kezén forog sokszorosítva és a szájukon elevenedik meg Magyarországon és nem a Szovjetunióban keresek velük pénzt matinék meg a S. és K. [Sarló és Kalapács] útján. Azonkívül többnyire jók és nem rosszak, legalábbis nem tehetségtelenek, ugyanakkor amikor a rólam szóló passzus túloldalán vers címén ilyen sorok állanak:

»Kiutat kerestünk, kiut fele vágytunk,
s a »Viharmadarad« került a kezünkbe,
az »Anyá« lapjai arcunk feltüzeltelte.«

⁵³ *I. m.*, 194.

⁵⁴ A visszaemlékezések ellentmondásosan szólnak a költő és a párt ekkori kapcsolatáról. TAMÁS Aladár, *i. m.*, 303–305.; SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról*, 320–321.; SÁNDOR Pál, *Aggodalom jegyében*, Bp., Kossuth, 1966, 220.

⁵⁵ A Fábry Zoltánnak írott levelet az irodalomtörténészek közül többen hamisítványnak tartják. Kétségtelen, a gépirat nincs aláírva. József Attila J-vel nem szignózta írásait.

A platformtervezet h) pontjának követelése: Harc a művészi minőségért! Nos, majd szóbaállok velük, ha a többes számú alanyhoz többes számú állítmányt tesznek.”⁵⁶ Az idézett versszöveggel Hidas Antal *Alexej Makszimovics-várunk* című versének magyartalanságát pécézi ki József Attila, s a metsző gúny nemcsak a szövegnek, hanem szerzőjének is szól: „...krimi nyaralása alkalmával eszébe juthatott volna, hogy Magyarországra vonatkozóan Magyarországon is érdeklődjön.”⁵⁷

A levél olyan diszkurzus, amelyben a költő és mozgalmár, a kommunista pozícióját a védekezés helyett a támadás határozza meg. Aligha véletlen, hogy először a költészet kérdései kerülnek szóba, igaz terjedelmileg kisebb részt képezve. Itt mintha le is zárulna a vita, ám a „ha már benne vagyok” fordulat más aspektust von be a vitás kérdések közül. A platformtervezet megosztó szerepe hangsúlyozódik, s az »oppozíció« szájába adott mondatban nemcsak az önértékelés kap hangot, hanem a mozgalmon belüli vitákra is következtethetünk: »A szovjetbürokrácia ha tehetséges új ember kerül a mozgalomba, inkább hamis váddal rohan rá, hogy kimarja.«⁵⁸

Az önigazolást szolgálja a mozgalmi múlt eseményeinek felsorolása. Noha József Attila mint „ideális anarchista” korát idézi a 20-as éveket, és hangsúlyozza nem kommunista meggyőződését, jelentős mozgalmi kapcsolatokat említ. Az életrajzból máshonnan nem ismert⁵⁹ adatokkal igazolja, hogy az akkori párt legjelentősebb vezetőivel állt személyes kapcsolatban, hogy szolgálatot tett nekik: „... Rákosinak és Weinbergernek [Vas Zoltánnak] is én hordtam be hosszú ideig a fogházba, a vizsgálati fogságba, az ennivalót – sőt mi több, én vásároltam.”⁶⁰ S az élettörténeti tényeket lezárandó, ismét a költő jelenik meg, aki az időközben átalakult költészetére hivatkozva fogalmazza meg a korabeli szocialista irodalomra, a „proletárversre” vonatkozó esztétikai ítéletét.

⁵⁶ József Attila levelezése, 372. (lásd 4. jegyzet).

⁵⁷ Uo. (ha az előző jó).

⁵⁸ I. m., 373.

⁵⁹ Nem számítjuk ide a Rákosi-mitoszt a *Nagyvárosokról beszélt a vándor* című vers kapcsán. SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, 89.

⁶⁰ József Attila levelezése, 373.

S ez az öntudat még erősebben szólal meg a levél címzettjéhez intézett felszólításban, miszerint ha nem közli új verseit, nem küld többet: „Nem szoktam meg a visszautasítást és nem is akarom megszokni.”⁶¹ Amit persze csak a költői öntudat jogos igénye igazol, hisz József Attilának ebben az időben már gyakorlatilag nincs publikációs lehetősége. Az adott időszakban már a *Népszava* sem közli, nem elválaszthatóan a kommunista mozgalombeli szerepvállalásától.

József Attila más módon is hozzászól a tervezethez. Választ írt, ami azonban nem kapott nyilvánosságot. A töredékesen ismert írás kioktatja marxizmusból a moszkvaiakat. Kimutatja azok vulgarizáló értelmezéseinek hibás voltát, marxizáló okfejtéssel, logikával: „A tervezet azonosítja az ideológiai felépítményt a polgári ideológiával, holott az egymásnak ellentmondó osztályideológiák együtt alkotják a felépítményt, aminthogy az egymással ellentétben álló osztályok együtt alkotják a társadalmat.”⁶² A platformtervezetben a polgárság történelmi szerepéről, a polgári kultúráról írott részek történelmietlenségét is gyakori marxizmusra való hivatkozással, illetve szemináriumokon edződött okfejtéssel értelmezi. Ugyanakkor a szöveg dialektikája, gondolatfűzése sajátosan József Attila-i. Így cáfolja a tervezetnek a fasiszmusról szóló – kétségtelen történelmi tévedésre épülő – kitételét: „Más oldalán azonban a lap szociálfasizmust említ. Politikai tájékoztatlanságra vall ez az ellentmondás, hiszen a szociálfasizmus szavaiban szocialista, tetteiben fasiszta, látszatra pedig demokratikus, tehát leplező, míg a fasiszta diktatúra úgy szavaiban, mint tetteiben fasiszta és látszatra is diktatórikus, tehát önmagát leleplező.”⁶³ József Attila a szociáldemokráciát védve itt még nem a hitleri fasizmus értelmében használja a szót, hisz annak valóban van szocialista felszíne. Marxra hivatkozik a történelmi feladatok megoldhatóságának feltételezettségét illetően – (ugyanilyen opposzicióban tér vissza a gondolat a *Hegel*, *Marx*, *Freud*-ban, a német fasizmus okait boncolgatva). Ebben a szövegrészben már megmutatkozik az a

⁶¹ I. m., 374.

⁶² József Attila *Összes Művei* III., 211.

⁶³ I. m., 214.

nyelvi fölény, ami az *Irodalom és szocializmus* vagy az *Egyéniség és valóság* oly jellegzetes gondolatfűzését, okfejtését, frazeológiáját szervezi. „A marxizmus dialektikus, mert a valóságos történésnek, meg a valóságos történetést előhívó ellentéteknek a fölismerése. Mármost állapítsuk meg, hogy az a valóság, ami fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus. [...] Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletáriró szemléletileg összefogja, akkor lelki (pszichikai, pszichológiai) ténnyé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai tény volt.”⁶⁴ Az ő verseiben az ideológia – még messianisztikus korszakának darabjaiban is – legtöbbször belesimul a mű szöve-tébe, a képi valóságot összerendezve vagy épp szétzilálva.

A platformtervezetre adott választ Szabolcsi Miklós Révai Józseftől kapta közlésre a kritikai kiadás (1958) előkészületeinek ide-jén.⁶⁵ Azelőtti sorsa ismeretlen, illetve bizonytalan emlékezés szól róla. De nem is csodálható, hogy ez a vitairat is – (mint a *Miért nem én?*) – eltűnt, hisz József Attila költői becsületéért kommunista nézeteinek hiteléért harcol benne. Nem tisztázó vitát folytat, mit a Fábry-levéltben, hanem támad. Nevetségessé teszi a plat-tformtervezet szerzőinek vulgármarxizmusát, élcelődik, a képte-lenségig játszik támadói mondataival. Idézőjelbe teszi marxizmu-sukat, be akarja íratni egy marxista óvodába őket. A platform-ervezetben „agyondicsért” Gergely Sándor (ahogy a Fábry-levében fogalmazza) regényeit a vadromantikus Sue műveihez ha-sonlítja, márpedig Gergelyt bízta meg a moszkvai vezetés a ma-gyarországi proletáriróadalom irányításával. Olyan konfliktus ez, ami a szövevényes mozgalmi viszonyok közepette csak távolíthat-ta a költőt a párttól. S nem is történhetett másképp egy olyan költő esetében, aki oly módon volt szabálytalan, s tért el a prole-táriróadalom írott és íratlan dogmáitól, mint válaszának következő szövegrésze mutatja: „Történelmi szerepe nem az irodalomnak, hanem a proletariátusnak van és a benne élő proletáriróknak. Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükrö-zése, amely visszahat, de csak úgy, ahogy a kirakat tükörfalai visz-szaverik a középpontban égő lámpa fényét, közben összegyűjtven

⁶⁴ *I. m.*, 215.

⁶⁵ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 133.

a fény szétszóródó erősségét, fölfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat, ott is, ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban maradtak volna.”⁶⁶

József Attila ideologikus, kommunista eszmeiségű műveinek önértelmezése ez, meghaladva mind a szociáldemokrata, mind a kommunista irodalomértelmezést.

3. *Élettársa a mozgalomban: Szántó Judit*

A József Attila életében szerepet játszó nők közül Szántó Judit alakja a legellentmondásosabb, noha egyedül ő élt együtt a költővel, ő élte át a kapcsolat mindennapjait. Személyiségéről, lényéről alig szólnak versek, azt inkább a kortársak visszaemlékezéseiből, leírásaiból ismerjük, illetve az általa írt *Napló*ból következtethetünk rá.

József Attila barátai nem szerették Juditot, s ez kölcsönös volt. Németh Andor karakterisztikus portréban fogalmazza meg az ellenszenv okát: „Nem szerettem Juditot. Úgy járt-kelt a világban, mintha plakátról lépett volna le. A plakát nyúlánk szalmaszőke hajú, kemény arcélú hölgyet ábrázol, olcsó fekete marokenben, aki haragosan néz a világba. Alatta: Fel a fejfel proletár-ellenséges szemek figyelnek. Ilyen volt: szegénységével hivalkodó. Lakkozott körme hegyéig osztálytudatos nő, au goût américain, egy forradalmi filmscenárió Jeanne D’Arcja, Turnovszky rendezésében. A gögre szüksége volt, hogy össze ne roppanjon. Nappal esernyőket csinált, este begyújtott, takarított, mosott, foltozott, merev mozdulatokkal, a nagy leszámolásról álmodozva, mint a brechti matrózlebujsz kiszolgálólánya. Igen, Judit is azt a választ adta volna, ha a kalózhajó kapitánya megkérdezi tőle, kit húzzanak fel: Mindet.”⁶⁷ Szántó Judit nemcsak „öntudatos” proletár volt, akit a társadalmi igazságtalanságok formáltak a fennálló rend kéréltetlen ellenségévé, hanem megsebzett asszony is, aki a *Szép Szó* körét nemcsak azért gyűlölte, mert jómódú polgárok voltak, ha-

⁶⁶ József Attila *Összes Művei* III., 219.

⁶⁷ NÉMETH Andor, *József Attila*, 90–91.

nem mert József Attila a kommunista mozgalommal szakítva barátkozott össze ismét Ignótus Pállal, s talált rá újra a baloldali liberális eszmeiségre. „»Az urak közt játszottam a bambát«, mert nem volt szobatiszta József Attila, és azok a baloldali polgárok, akik a nagy költőt látták benne, megelőzve a proletariátust, akik sajnos Tuba Károlyon és hasonló verseken keresztül nem is értékelték, mert nem értékeltették úgy Attilát, ahogy kellett volna.”⁶⁸ (Persze ez a visszaemlékezés 1948-ban íródott, tehát nem elképzelhetetlen, hogy az „igazi József Attila-ért” vívott harcnak is része ez az interpretáció, negligálva a *Szép Szó* szerepét a költő elismertetésében.) Szántó Judit hasonló színben tünneti fel Hatvanyt,⁶⁹ s mély indulattal szól a szociáldemokratává lett Fejtőről.⁷⁰ A József Attilát övező irodalmi tudatban azonban nem ez a konfliktus kapcsolódik leginkább Szántó Judit alakjához, hanem az *Óda* körüli intermezó, s majd a költő halála utáni bűnbak keresés időszakának tetemrehívása. A *Szép Szó* emlékszámában (1938. január-február) Remenyik Zsigmond – a József Attilát és asszonyát is a *Költő és valóság* című regényében gúnyosan megidéző író – mindenkit elátkoz, aki nem segített a költőn, s leginkább Szántó Juditot: „A nő, aki hosszú éveken át rombolta nagy költőtársunk öntudatát, kicsinyítette hitét, aki őt nyilvánosság előtt és maga előtt is sokszor megalázta, legyen magtalan, kódorogjon uccákon a festéktől megkopott hajjal, vagy megkopaszodva, ocsmány szájából kihullott fogakkal, szavának eddig is kétes hitelét végleg elveszítve, kifolyt két gonosz szemével.”⁷¹ A bulvársajtó által is felkapott kínos történetet⁷² így láthatjuk az asszony interpretációjában, a József Attila-kultusz formálódását jelző Zeneakadémiai estet követő eseményeket tekintve: „A Remenyik féle támadás ki-zökkentett, megvadított. A nem anyakönyvezett házasság nem házasság. Bánthatnak, azt hitte R. hogy én, aki fizikai munkát végeznek egy gyárban, volt férjem orosz bolsi író, a lányom is ott él, azt

⁶⁸ SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986, 65.

⁶⁹ *I. m.*, 97.

⁷⁰ *I. m.*, 126–127.

⁷¹ *Kortársak József Attiláról II.*, 974.

⁷² *I. m.*, 1105., 1106.; SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 215.

nem fogja megvédeni senki, mindenért felelősségre vonhatják. Így elparantáltak engem is. Másként történt. Megvédték!”⁷³

Szántó Juditot József Attila – az asszony visszaemlékezése szerint – 1926-ban ismerte meg, de életüket csak 1930-ban kötötték össze. Ez a „proletár Csinszka” – ahogy Tasi József⁷⁴ találóan nevezi – szerelmeit, barátait a munkásmozgalomból választotta, írókat, költőket. Szántó Judit Ludna Juliaként látta meg a napvilágot törvénytelen gyerekként. Sérülése, a világ általi megsértettsége innen eredeztethető, s talán az is, hogy annyiféle neve volt.⁷⁵ Amikor első férje Szántó Gyula – költői nevén Hidas Antal – megismerte, a Czakó Judit nevet viselte (talán apja, Czvechó István neve nyomán), a munkásrendezvényeken Csont Judit néven szavalt, s a mozgalomban – és a rendőrségen – Pál Judit néven tartották számon. Házasságuk Szántó Gyulával nem tartott soká. 1924-ben elváltak, s a férj a Szovjetunióba települt át. Judit azonban megőrizte férje nevét. Mielőtt József Attilához kötötte volna életét, a költő korábbi barátja, Fenyő László élettársa. Fenyő a *Nyugatra* írt kritikákat, de a rendőrség kommunistaként tartotta számon. Amikor Judit elhagyta, a „csábítón” irodalmi bosszút állt. Az 1931-ben megjelent kötetének *Rabló* című versével átkozza József Attilát, s egyik kritikájában ugyancsak lehúzza vetélytársa verseit.⁷⁶

1930-tól 1936-ig – szorosabban 1933-ig – tartott az élettársi kapcsolat, rövidebb megszakításokkal. A költő valószínűleg szeretete volna a viszony törvényesítését, hisz néhány levelét „József Attilánénak” címezte. Szántó Judit azonban ellenállt, alighanem polgári csökevénynek tartva a házasságot: „A törvényes házasságot én nem akartam, hogy miért? Azt állítják, hogy betegesen féltékeny természetű voltam, de ez csak részben volt igaz. A férjemmel ideális életet éltünk.”⁷⁷ Az utóbbi mondat Hidas Antalra vonatko-

⁷³ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 42.

⁷⁴ TASI József, *József Attila könyvtára*, 174.

⁷⁵ Életéről: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 24–36.; MURÁNYI Gábor, *Előszó = Napló és visszaemlékezés*, 11–21.; VALACHI Anna, „Amit szívedbe rejtess”, *József Attila égi és földi szerelmei*, Bp., Noran, 2006, 222–274.

⁷⁶ A történetről: TASI József, *Fenyő László–Szántó Judit–József Attila = József Attila könyvtára*, 173–179.

⁷⁷ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 91.

zik, akinek fényképét tárcájában hordta a József Attilával való kapcsolat idején is. S erre (is) utalnak a költő barátainak azon vádjai, miszerint az asszony megalázta József Attilát, férfiónérzetében regrediálta. Kétségkívül, nem lehetett könnyű egy olyan vetélytárs árnyával együtt élni, akinek szexualitásáról legendák keringtek a mozgalomban, s akinek hajdani asszonya ezt érzékeltette a mostani élettárrsal. Az emberi lét intim szféráját egy költő esetében nemcsak az utókor kíváncsi hajlama vizslatja, hisz a történeteket s azok művészi projekcióit általában a költő maga tárja olvasója elé, felkínálván a művészi élmény mellé a pszichológiai elemzés lehetőségét is. A pszichológiai indíttatású tanulmányok ebből következően a műről szólnak, amikor az egyes versekben, levelekben vagy a pszichoanalitikus naplóban feltűnő rejtett vagy szándékoltan nyílt szexuális vonatkozású utalásokat, leírásokat értelmezik, azok pszichikai energiáit, s műalkotást generáló hatásukat érzékeltetik.

„József Attila partnert keresett, elsősorban szexuális partnert, olyan nőt, aki problémáit ezen a téren segít megoldani – amellet »főz is«, tehát társa, barátja.”⁷⁸ – írja Szabolcsi Miklós, némiképp az utókor tudásával és ítéletével. Hogy Szántó Judit csak szexuális partnernek kellett, de annak sem volt jó. A művekben erre vonatkozó konkrét kijelentés csak a *Szabad-ötletek*ben olvasható: „a Judit csak technikai koituszra alkalmas”.⁷⁹ Kétségkívül, Szabolcsi diagnózisát a költő férfiasságáról („részleges vagy teljes impotencia, kielégülésképtelenség regrediált nemi tevékenység”) Szántó Judit őszinte, még nem a munkásköltőt fényező vallomása is erősíti. A *Napló* első bejegyzésében (1938. jan. 29.) olvasható: „Felsoroltad bűneimet, hogy nem akartam gyereket tőled. Hogy orvoshoz mentem a Te beleegyezésed nélkül. Hogy bordélyba küldtelek, hogy Te nem akartál elmenni tőlem, azért aludtál. [...] Attilácska, hogy gyereket nem akartam? Te tudtad, egyszer panaszkodva jöttél haza, és mondtad: egy barátod azzal támadott Rád,

⁷⁸ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 29.

⁷⁹ *Miért fáj ma is*, 450. Tény persze, hogy a *Szabad-ötletek* kendőzetlen őszintesége e kapcsolat több, más vonatkozású, szomorú történéseire is utal. *Miért fáj ma is*, 434., 441., 447.

hogy te masturbálsz (így mondtad). Mert amikor analízisbe kezdél járni és kérdezték, mért van erre szükséged – elmondtad: rossz a gyomrod és önfertőzől, és ezekből akarsz kigyógyulni. [...] Aztán sok idő múlva sem lett [gyerek]. Bevallom nem is volt. De megnyugtatni akartalak, ezért mondtam Neked és másoknak, hogy teherbe estem, és orvoshoz kell mennem.”⁸⁰

Aligha lehet objektív véleményt mondani két ember kapcsolatról (különösen olyan bonyolult viszonylatról, mint a szexualitás) ha a visszaemlékezések háttérben érezhető elfogultságok működnek. A szerelem őszinte harmóniájáról talán csak az a József Attila-levél tanúskodik, amely még a friss kapcsolat erejét tükrözi (1931. ápr. 19.): „Ha elfáradok, eloltom a lámpát, behunyom szememet, te jössz megint és tárgyaltan szorongások lepnek el. Nem valami egészséges vágyódás, – sokkal több annál. Nem is féltés. Semmi, akár csak gyakran megfogalmazható gondolatom sincs ilyenkor veled kapcsolatban, hanem egészen tetőtől-talpig érzem borzasztó nem-létedet és azt hogy mégis vagy valahol.”⁸¹ A barátok épp ezt – egy „múzsának”, aki nagy költő társa akart lenni, a legsértőbbet – rótták fel Szántó Juditnak, hogy nem volt ihlető társa József Attilának. „Szántó Judit életében József Attila volt a nagy költő – de nem a nagy szerelem. Valószínű, hogy Szántó Judit második párválasztása éppen azért esett rá, frissen feltűnő csillagra, hogy revansot vegyen az első költő szerelmén...”⁸² Kétségtelenül, Judithoz nem íródott szerelmes vers. A kritikai kiadásban [*Judit-versek töredékei, 1930–1934*] címmel közölt töredékek vallanak e kapcsolat ellentmondásosságáról. A szövegek egy része nem több mint tollpróba. Nem tud a vallomás összeállni verssé. Talán az élmény intenzitása kevés, hogy a részletek tagolt alkotásá rendeződjenek, hogy a vágy vagy a mindennapok nehézségei – e két megjelenített téma – artikulálódjék egy differenciált szövegben. A tollpróbaszerű változatok, a többször is leírt sikertelen darabok (*[Zúgó fehérl]*) is a szöveg ellenállásáról tanúskodnak, az

⁸⁰ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 29–30.

⁸¹ József Attila levelezése, 369.

⁸² FEJTŐ Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*, 126.

alkotás gyötrelméről. Még az ilyen, analitikus „spontaneitású” részletben sem tud a vallomás letisztult formát nyerni:

Kedveském, ha szelíd két karod átölel
mintha édes, holt anyukám öléből
lassú lelkem, a lágy, még ma sem lépve ki
mind csak aludna a gyors világban.

[*Kedveském*]

Ez a boldogságot felidéző szöveg az élmény intenzitását, az anyaméhben töltött idő öntudatlan harmóniájához hasonlítja, amikor még a gyermek nem szakadt ki a („gyors”) világra. Más analitikus fogantatású projekcióhoz képest halványabb erejű (különösen az utolsó sor) vers(részlet)ről van szó, az azonban nem feledhető, hogy mély őszinteséggel vall a Judithoz fűződő kapcsolat egy eléggé nyilvánvaló tartalmáról. „Ebben a kapcsolatban, számos vonatkozásban, egészen biztosan Szántó Judit volt az anya szerepét felvevő, a gondoskodó, eltartó, de ennek fejében az uralkodás lehetőségét is megkövetelő fél – a költő reakciói, negativizmusa, mozgás- illetve indítékszegénysége (bár ez már a kapcsolatukat megelőző időben is ismert volt) [...] egyre fontosabbá vált.”⁸³ – értelmezi Beney Zsuzsa a Gyömrői Edit-szerelem aspektusából Judit szerepét. A fenti idézett verstöredék a gondoskodó, védő anya képzetét („karod átölel”) vetíti rá az élettársra, s a kibukó projekció árulkodóan vall a nő-anya kettősségről, amely a Gyömrői-versekben oly nyílt tárgyiassággal tör elő az anyaöl és a vágyott női öl egymásravetítésével (*Nagyon fáj, Gyermekké tettél*). S árulkodó a vágynak az a formája is, amely az anyaméhben elfoglalt helyet, a meg nem születést végtelenítendő, szemben a rideg, gyors világgal. Igaz ebben a relációban az élettárs szeretete, karjának melegsége csak az indukció, az emberi lét, az emberi mivolt regrediált állapotának előidéző élménye.

Már a kapcsolat végén – vagy egy válságos időszakban – szület-hetett a [*Futkám, csapódj...*] kezdetű töredék. Noha az asszony alakját meglevenítő metafora („én szép szőke kalászsom”) az élet-

⁸³ BENEY Zsuzsa, *A gondolat metaforái*, 23.

re utal, a szöveg maga a búcsúzásra, a kapcsolat végére. „Tested már nem lesz lágy fonott kalácsom. / Lehull a sarló. Hát majd felveszik.” – vonul végig a nyitó metafora keltette kép, a termékenység, s vele a testiség konnotációjára utalva. A női test–kalász képzet azt a narcisztikus gyermeki kontextust implicálja, amelynek az oralitás lesz a projekciója, sajátos, paradigmatiszta pozícióba juttatva így az evés funkcióját és grammatikáját⁸⁴, amint a kései anyaversekben látható. A zárósor két egymással ellentétes, de egymásból következő – vagy következtethető – szikár kijelentése az előbbi metaforikusságból adódóan erős szexualitással töltődik, nem utolsósorban a folklorisztikus eredetű, erotikus szimbolizációból adódóan. Mindenesetre egy (testi) kapcsolat végére utalva.

1934 márciusában a költő hosszabb időre szakított Judittal, leköltözött testvére (Eta) hódmezővásárhelyi otthonába, de aztán újrakezdtek közös életüket. A betegség, s a „nagy szerelem” (Gyömrői Edit) feltűnése azonban végleg szétzilálta azt az ekkor már kihűlt, szétesett kapcsolatot. 1936 nyarán a költő végleg szakít Judittal, s a búcsúvers, a *Judit* az egyetlen „szerelmes” vers. A kapcsolat lényegéről szikár poétikával szól ez a vallomás, egy múltbeli pillanatot idézve, a tagadás grammatikai formáiba illesztve: „nem öleltelek”, „nem civakodtam”, „nem éreztem, hogy nem vagyok veled”. A szexualitás, a civakodás, az elhidegülés töltik ki ezt a „szövegséget”, amelyből feltűnően hiányzik a szerelem. Még most, a búcsú idején is, amikor a visszatekintés már a letisztult érzelmek, indulatok után ezt megengedné. A kapcsolat, amint a közös takaró metaforája is fogalmazza, szétesett, s talán ez a szétesettség tükröződik a szabálytalan strófaszerkezetben, a második sorok megkurtításában is.

Búcsúvers a *Judit*. S nemcsak a lírai tradíció megszabta visszatekintő, összegző struktúra, a múltidős igeformák jelzik ezt, hanem az őszt idéző természeti képek. „Fosztja az őszt a fákat” tűnik fel a verskezdetben az ugyancsak tradicionális toposz, az elmúlás, a pusztulás jelentését implicálva. Ez a (kissé erőtlén) kép tér vissza a vers zárlatát fölvezetve, mintegy a lírai én helyzetének, magá-

⁸⁴ Az oralitásról mint egyfajta analitikus háttérről SZÖKE György, szól. „*Űr a lekem*”, 24–27.

nyának érzékeltetésére. Ám itt már a költő szakít a külső tradíciókkal és egy saját hagyományra hagyatkozik. „Hideg csillagok égnek tar fák ága közt” – zárja le a természeti képet, szekvenálva a versszakot nemcsak természeti képre és létleírásra, hanem emócióra és kognícióra is osztva a létértelmezést. Igaz, most már nem a lét tudatosításának társadalommorálja és a létértelmező gondolkodói igénye szolgál kiindulópontul (mint a *Téli éjszaka* verskedetében), hisz a „hideg csillagok” mintegy önidézetként érzékeltetnek egy, a múltban már felidézett elidegenedett világot. S nem alakul ki a gondolati párhuzam, a természeti kép nem él tovább a megszólítotthoz (nőhöz) fűződő személyes viszony érzelmi hangulatában. Megszakad, ahogy József Attila és Szántó Judit kapcsolata is.

Szántó Judit nemcsak a kereset nélküli költőről gondoskodott, valóban sokszor heroikus önfeláldozással,⁸⁵ olykor megalázkodva szerkesztőségekben vagy épp Babits előtt. Igyekezett megóvni József Attilát az ideológiai elhajlásoktól is, amikor a költő szembefordult a kommunista párttal, s amikor rövid időre a nemzeti szocializmus fele tájékozódott. 1945 után a József Attila-hagyaték gondozójaként kiszolgálja az épp aktuális „igazi” József Attila-dogmákat, manipulálva a kéziratokkal is. A költő kanonizációjának (akkori) végső aktusában, a munkásmozgalmi pantheonba temetésében is fontos szerepet játszik. Amikor 1963-ban meghalt, hamvait a költő sírjába temették.

4. *Marxtól Reichig*

A forradalom analízise – az analízis forradalma

József Attila költészetének közéleti tematizáltsága az 1931 nyara–1933 nyara közötti időszakban is meghatározó vonás. Azzal együtt, hogy az e verseket összefogó *Külvárosi éj* kötet lényegesen

⁸⁵ Szántó Judit valóban egysíkúnak tűnő képét GYERTYÁN Ervin próbálja tisztázni. Arra utal, hogy embert próbáló lehetett a beteg, önértékelési zavarokkal küzdő férfival, költővel együttélni. („*Tisztán meglátni csúcsainkat*”, 261.)

más, mint az azt megelőző. Más módon szólnak meg a politikai aktualitású, témájú versek, elmélyültebbek, gondolati-logikai konstrukciókban kiteljesedettek, és retorikai, poétikai alakzatai is mások. Ezek a művek metaforikusabbak, s ebből következően kevésbé transzformálhatók át ideológiákba vagy azok interpretációiba.

A versekből előtűnő én-kép is változik. Nemcsak abban, hogy megrendül az éntudatnak az az ideologikus metaforizációja, amely a proletárköltő idiómájában jelentkezett, s amelyhez hozzárendelődött egyfajta képviselési beszédmód. Pontosabban kétfajta, mert a korábbi kötet jól tükrözi e költőszerep harmonizáló törekvését, amelynek foglalatát a *Végül* oly lakónikusan összegzi: „könyvet adtam a parasztnak és a munkásnak.” Ez a kettősség a következő időszak verstermésében is megmutatkozik, a származásnak, a társadalmi tudatnak az identitásképző szerepéből következően, amely végigkövethető az életműben mind az önvalomásokban, mind a szociális kategóriák metonimikus toposzaiban.⁸⁶

A *Külvárosi éj* kötet hangsúlyos tematikus újdonsága a freudi lélektan toposzainak feltűnése és a freudizmus szellemében elgondolt ember alakjának megformálása. A költő létbölcseleti gondolkodásának új iránya jelenik meg, s egyben társadalomontológiájában is új fejezet kezdődik. A korábbinál egzaktabb, empiria és teória adekvátabb viszonyában megjelenő emberkép megformálására a lét- és történelemértelmezés újradimenzionálására tesz kísérletet freudomarxizmusával.

A moszkvai platformtervezet morbid vádjá (amit utóbb finomítottak) ellenére József Attila a munkásmozgalom részese, a kommunista párt tagja. Nem elvi, ideológiai megrendülésről, hanem a személyes megbántottságról, csalódásról tanúskodik a már idézett Fábry-levél és a nagy valószínűséggel erre az időszakra datálható *Bánat* (II.) című vers. Mint annyi vers esetében, ennek is metaforikus színtere az erdő. Ezt az erdőt azonban a mozgalmi lét fragmentumai írják le. Nem annyira a természetet társadalmasítják, azaz nem képződik sem politikai sem poétikai konnotáció, mint inkább egy lélekállapot kivetítésére szolgál ez a szemantikai

⁸⁶ N. HORVÁTH Béla, „Egy ki márványból rak falut”, 124–149.

megoldás. „Egy pillanatra se martak ki” – fogalmazódik meg az önigazolás, s az íge (kimarni) felidézi a Fábry-levéli szövegrészletét, amely ugyanezzel a jelenésű szóval írja le a moszkvai pártburokráciát. A vers némiképp mérsékelt képi ihletettségű világából kitűnik a záró versszak miniatürizációja:

Könnycsepp – – egy hangya ivott belőle,
eltűnődve nézi benne arcát
és mostan nem tud dolgozni tőle.

A tárgyiasult jelenet alig kapcsolódik a vershez, mindössze egy színekdotikus fonál köti a szöveg nagyobb részéhez: bánat-könnycsepp. Az apró élőlény megrendülése, szembenézése önmagával és munkaképtelensége felfogható lenne a lírai én allegorizációjaként. A jelenet ugyanakkor ki is szakad a vers vagy verskörnyezet kontextusából, azaz önállósulva tárgyiasul.

A kötet – és az időszak – hangsúlyos verse a *Munkások*. Nem férhet kétség a szöveg politikai irányultságához és az irányultságból következő elkötelezettséghez, a lírai műnek agitatív feladatot tulajdonító szándékhoz. Ugyanakkor a *Munkások* szerves szöveg, amely történelmi-politikai-lélektani térben értelmezi a társadalom egy történelmi képződményét. Noha a külváros részletei emlekeztetnek az ilyen típusú proletárköltészet tropikus tradícióira, ez a mű nem elégszik meg egy állapotleírással, hanem nagyívű történelmi kontextusba igyekszik helyezni a leírás tárgyát.

A vers politikai beszédmódját nemcsak az egyes részletek retorikai felépítettsége mutatja, hanem az a struktúra is, amely az általános képbe a modern kapitalizmusról felrajzolt, tablóyszerűségben is elvont képletbe beleilleszti a tapasztalati valóságot, az „itt élünk mi”, az „így élünk mi” jelenségeit. Az egyesben igazolódik a tézis általánossága, tehát a verszárlat következtetése, ideologikus történelmi víziója logikus. Különösen az lehetett a korabeli munkásszemináriumokban edződött olvasó számára, aki hasonló logikájú okfejtésekben tanulta a társadalomtörténetet. Így tehát a *Munkások* kimunkált szerkezetéhez, a mozgalmi tanító-érvelő beszéd logikai rendszerének miméziséhez nem férhet kétség. Ez a szöveg ugyanis erre az adott közösségben ismert beszédmódra és

struktúrára ráépít egy tapasztalatilag ugyancsak ismert, de képszerűségében, metaforikus allúzióiban nem könnyen felismerhető fónikus és látványréteget.

A politikai beszéd, a mozgalmi nyelvhasználat, a marxizáló fogalomértelmezés, az egyes marxista művek esetleges áthallásai⁸⁷ ellenére is a jelenségvilág egy másik paradigmában is értelmezést nyer. A Foucault-i értelemben⁸⁸ vett közbeszéd freudizmusának áthallásai, szemléleti párhuzamai ugyancsak felépítenek egy értelmezési teret. Ebben a versben ezt a szerepet egy freudi „renegát”, a stekelianizmus tölti be.⁸⁹

Ez az oly sok osztályharcos elemzésre inspiráló vers mára teljesen kiszorult az irodalmi emlékezetből. Vitathatatlan, József Attila marxizmusának reprezentatív alkotása, de a messianisztikus hevületű pártköltészet darabjaihoz való odasorolása óvatosságot kíván. Egyáltalán, már a dogmatikus kommunista eszmeiséggel való azonosulás is meggondolandó. Nem kétséges, jelen van azon értelmezői közösség elvárása a versben, amely a kapitalizmus elítélő leleplezését kívánta, és a munkásmozgalmi célnak megfelelő jövőkép felmutatását. Ennek a kívánságnak a költő eleget is tett – különösképp a verszárlattal –, de a társadalmi-történeti valóság bemutatása már túlmutat „a munkabér a munkaerő ára” típusú, a marxi kategóriák lírizálására is vállalkozó poétai magatartáson. A *Munkások* mind a történelmi tablót, mind az ebből levezetett társadalomértelmezést a Rapaport-terápia melléktermékeiből építi fel. A történelmi víziót az evés, emésztés igencsak valóságos és közönséges részletei alkotják meg: „szaggató foguk”, „fálnak”, „Egy nyál a tenger! Termelő zabálás”, „rálehel... a tőke... szája”, „Páras bűdösségfelhő lep bennünket el”. A szemantizációnak olyan poétikai gyakorlata – talán első kísérlete – ez a vers, mint amire az életmű későbbi szakaszából több példa is hozható, ide

⁸⁷ TVERDOTA György tanulságos párhuzamokat említ Marx–Engels *A szent család* és Engels *A munkáosztály helyzete* című műveivel. *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzése*, Bp., Osiris, 2005, 9–17., 12., 13.

⁸⁸ FOUCAULT, Michael, *Mi a szerző = Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119–146.

⁸⁹ A stekeli analitikus szemléletet Rapaport képviselte, közvetítette. LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, Bp., Tekintet, 1996, 65., 67–71.

értve a *Szabad-öleteket*, az [*Ős patkány terjeszt kórt*]. Másrészt annak az alkotói eljárásnak is példája ez az – igencsak félig értett – alkotás, amelynek legnyilvánvalóbb, a *Szabad-öletek* önleleplezéséből megismert esete az egy évvel későbbi vers, a *Ritkás erdő alatt* szexualizáltságot rejtő tájfestése. A „város érdes részének” („hol zápfog rág”) leírásában ugyanis okkal láthatunk szexuális vonatkozású tartalmakat („lendkerék szíja csetten és nyalint”), másrészt az analitikus felidézetségű szoptató anya-gyermek kép is átértelmeződhet a szövegváltozatot is figyelembe véve. A „hol fémkeblű dinamókat szopják / a sivalkodó transzformátorok” sorok helyén az egyik – megjelent – szövegváltozatban ez áll: „a keménykeblű dinamókat szopják”. Persze ez az átjátszás, átjátszódás az analitikus kezelés során felmerülő különböző emlékek, tartalmak (ödipális konfliktus, szexuális kudarcok) között, magyarázhatja mind az eredeti képet, mind az azt finomító s egy másik jelentéstartományba való (a közlés, a megjelenés szempontjából jobban elfogadható) átvitelét. Mindenesetre a személyes és a társadalmi lét két különböző aspektusát – a pszichoanalitikust és a munkásmozgalmat – igencsak jellemző, szimbólumértékű fogalmak kapcsolják össze: „És sorsunk összefogják / a nők, gyermekek, agitátorok.”

A *Munkások* az osztályról, a közösségről szól, annak lélekállapotáról, testi, lelki nyomoráról. Ezt a szocialisztikus-naturalisztikus leírássorozatot egy általánosító megállapítás vezeti be: „Itt élünk mi! Idegünk rángó háló, / vergődik benn’ a mult sikos hala.” Az analízis metaforizációja, a megfoghatatlan, a háló mélyén vergődő múlt – illetve a múlt és az idegek (idegrendszer) ilyen direkt kapcsolata – (még) nem meghatározó a történelmi sorsértelmezés szempontjából. Egy abból a jelenségsorból, amely leírja és részben minősíti a munkások helyzetét, életkörülményeit, keresetét, táplálkozásának szűkösségét. Ezeket – az egyébként direkt politikai tartalmakkal telített – sorokat követi egy olyan rész, amely ismét csak beleillik ebbe a nyomorrajzba, de szemléletével ki is válik: „poloskát űzünk lámpával s a kéjjel / s két deci fröccsel becsüljük magunk.” A központosítás megenged eltérő értelmezéseket. Így azt is, amely a poloskairtasra vonatkozik, s amely az undorító rovarok megölésének módját jelenti, s az ahhoz tapadó emberi ér-

zést. Valószínűbb azonban, hogy az áthajlás a kéjérzést mint szexuális kielégülést kapcsolja egy másik kielégüléshez, az ivás nyújtotta örömhöz. Annál is inkább, hisz ez a két motívum majd ismétlődik is: „részeg botlik, legény bordélyba lóg”. A szexualitás ilyen hangsúlyos szerepeltetése a társadalomrajzot alkotó leírások között csak a későbbi kommunista-szocialista, a társadalmi célok orientálta, elnagyolt emberkép felől nézve szokatlan, a korabeli munkásmozgalom még nem tért ki e kérdés elől. Az, hogy József Attila az osztály leírására és történelemértelmezésébe beleszötte a saját sorsértelmezéséből feltörő analitikus tartalmak közül a szexuális problémát, még nem tenné különössé ezt a munkásmozgalmi tablót. Ám látható, a történelmi fogalmak helyén analitikus vagy arra utaló, azt képszerűen felidéző szavak állnak.

A versben uralkodó történelmi koordináta vitathatatlanul a marxi történelemszemlélet, amelynek jövőképét a verszárlat rajzolja ki. Mind a történelmet, mind a benne élő egyént azonban egy másik filozófia is értelmezi, mégpedig a vers nagyobb részében: a freudizmus, illetve József Attila elméleti ismereteiből és a Rapaport-terápiából összeálló pszichoanalízis.

A *Munkások* a magyar költészet tradícióját követi, amikor egy költő a közösség nevében beszél. Ez a képviseleti beszédnek nevezett forma a XIX. században az artikulálatlan közösség, a nemzet, a nép érdekeinek megszólaltatását volt hivatott biztosítani. József Attila korában azonban a nemzet széttagolódott osztályokra. A népi írók önértelmezése és fogalomhasználata is jelképszerűségében értelmezhető csak, hisz a „nép” többnyire a differenciálatlan „paraszság” fogalom metonímiája. József Attila a munkásosztály nevében beszél, annak költőjeként egy új próféciaát megfogalmazva, a modernitás korának néhány jelképét felhasználva:

A történelem futószallagára
szerelve ígyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!

A „sötét gyár” a témája a kötet másik – és egyben utolsó – ki zárólagosan munkástematikát követő versének, a *Külvárosi éjnek*.

Alig egy év választja el a két alkotást, de a szoros tematikus rokon-ság ellenére lényegesen más poétikai struktúrát és más beszéd-módot képvisel a két mű. Mindenekelőtt szembetűnő a lírai én redukciója, feloldódása az ábrázolt tárgyi részletekben. Ez persze önmagában még mindig a nyugatos poétikai konvenció, a lírai én és az általa láttatott tárgyi, jelenségvilág organikus összetartozása. Amint nem emelkedik felül e konvención a verszáró fohász sem. Még akkor sem, ha a „szegények” képviselőjében beszélő előbb egy jövőteli próféciaában, majd – indokolatlanul a vers szövegében – annak szinte ironikus visszavonásában mutatkozik meg. Azaz a két értékszerkezet szorosan tapad a verszárlatban alakot nyelő lírai én látásmódjához.

A vers táj- és tárgy-leíró mivoltát az „éj” mozgása adja meg. A romantikus tradícióban gyökeredző Éj-allegória⁹⁰ ötvöződik a modernizmus azon poétikai változatával, amelyet Emile Verhaeren képviselt. Mint az elemzők rámutatnak, erős motivisztikus és formai kötődések figyelhetők meg.⁹¹ Másrészt a nagyvárosi tematika a századforduló, századelő modernista művészetének része, amelyre indokoltan épül rá egy ideologikus, szocialisztikus képi, szemantikai képződmény mint a *Külvárosi éj* esetében is látható. Ugyanakkor épp ez az a vers, amely jelzi azt a poétikai fordulatot, ahogy a költő távolodik a korábbi időszakban maga által is kimunkált versformától, s a politikum poétizációját szolgáló versbeszéd-től. Az első kísérlete a szintetizáló törekvésnek, amely a hagyományos lírai műfajokat olyan kontextuális rendbe illeszti, amelyben ugyan a dal, a tájleírás, az óda őrzi eredeti műfajiságát, ám egy nagyobb egység polifonikus rendjéhez igazodva.

A *Külvárosi éj* ritmusformájában is a variabilitás érzékelhető, amint a vers grafikai képében, strukturális tagolásában is. A nyitó sorok ütemtagoló rendje (5+3, 3+5) a szöveg épülése során elvész, majd visszatér, miközben különböző sor- és ritmusvariációk képződnek „... a ritmus transzformációjának iránya és szemantikája pontosan kitapintható, lévén hogy párhuzamos a többi forma-

⁹⁰ Így Vörösmarty *Csongor és Tünde* című művében.

⁹¹ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 197.; TVERDOTA György, „Szublimálom ösztö-nöm”, 223–243.

alkotó elem (szókinsz, költői kép) jellegének módosulásával.”⁹² Ugyanaz, a szabad vers rendjére emlékeztető verslogika formálja szakaszokra tördelve a szöveget. Az adott szövegegységek lezárt gondolati, képi egységet is alkotnak, így tehát a költő eleget tesz a klasszikus poétikai elvárásoknak, ám ez az elv nem köti meg a variábilis struktúrában építkező kedvét. Az egysorostól a 13 sorig terjedő szövegegységek hozzásimulnak a versbeszéd épüléséhez, azaz a beszéd építi a strukturális formákat, s nem azok szolgálnak keretül.

József Attila munkásmozgalmi korszakának emblematis verse a *Külvárosi éj*, így tehát a szocializmus primer időszakában gyakran esett a tartalmi olvasás áldozatává, az ideológia pusztá deskripciójaként. A későbbi strukturalista fogantatású elemzések a komplex költői kép⁹³ működésének rekonstrukciós lehetőségét ugyanúgy megtalálták a műben, mint a motívumok formaképző szerepét.⁹⁴ Az oktatásban a modern tájleírás „iskolapédájaként” szemléltették.

A külvárosi élet tárgyi reális világa szolgál a vers látványrétegeinek megalkotásához. A torz, törött, csúnya, riasztó, groteszk valóságselemek rendjét csak a szöveggyárak leírása bontja meg, ahol is – nem elválaszthatatlanul a szöveg akusztikai hatásától, az á fonémák monofóniájától – a természet („hold lágy fénye”) és az emberiesült természet ritka harmóniában van. Az ebben megtestesülő emberi lényeg, a munka azonban utal a „nappali” világ alapvető ellentmondására, a munka tárgyától való elidegenedésre: „s reggelig, míg a munka áll, / a gépek mogorván szövik / szövönők omló álmait.” A paradoxon („szövik szövönők omló álmait”) a szétomló álmok újratermelődésére utal, mint a munka tárgyától, folyamatától idegen lelki képződményre.

⁹² PÁLFI Ágnes, *A szabadvers metrikai és poétikai megközelítéséhez. A versforma szukcesszivitása József Attila Külvárosi éj c. költeményében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985/2., 224–236.; 226.

⁹³ HANKISS Elemér, az egyik legszebb komplex képként értelmezi a „Nedves tapadás szeled mása” kezdetű részt. *Az irodalmi mű mint komplex modell*, Bp., Magvető, 1985, 511.

⁹⁴ SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, 274., 283.

A munkásság ideológiai szemantizációja, illetve ennek képi transzformációja a vers meghatározó vonása. A külváros makró látványrétegei, a gyárak más vonatkozásban adják meg a munkásság marxi értelmezését:

S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár.
Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás titkát
őrzik ezek az üzemek.

A munkáslét színterei, a gyárak temetőként való értelmezése a munkásság testi-lelki nyomorának, pusztulásának kifejeződése, amely nemcsak a mozgalmi brossúrák meghatározó tematikus vonása, hanem a marxizmus ideológikus interpretációja is. Igaz, az asszociáció meglepő, s csak a temető és a föltámadás metonímiája, illetve a föltámadás szimbolizációs ereje képes a jelentésszociációt oszlatni. Nem indokolatlan ugyan, de mégis – különösen a korabeli mozgalmi olvasónak – meglepő a munkáslét világát rávetíteni a keresztény gondolatíságot tematizáló temető-föltámadás szimbólumokra. Az ókeresztény mozgalom példája, az öröklét ígérete olyan párhuzam, amelyet alátámaszt az igazságos, egyenlőségre épülő társadalom közös ideája.

A mozgalom önmegmutatása és önkritikája is megfigyelhető a versben. Az illegalításban dolgozó röpcédulázó elvtárs eliramlik a „motyogó munkás” (és a rendőr) mellett. Az öntudatos munkás mellett tehát ott a motyogó is, illetve az „öntudatlan” is. A külvárosi tablóban feltűnik a „korcsma”, s benne a bánatát alkoholba ööl napszámos. A versben meghatározó fény, nedvesség motívumok a vers ezen pontján sajátos szemantizációt kapnak. Az evés, emésztés fogalmi-képi aurája – mint a *Munkásokban* is – kitágítja a leírás jelentéskörét:

Romlott fényt hány a korcsma szája,
tócsát okádik ablaka;
benn, fuldokolva leng a lámpa,
napszámos virraszt egymaga.

Szundít a korcsmáros, szuszog,
ő nekivicsorít a falnak,
búja lépcsőkön fölbuzog,
sír. Élteti a forradalmat.

A vegetatív funkciók a lét vegetativitására is utalnak, összhangban a munkásosztály nyomorát bemutató, marxista irodalommal.⁹⁵ S természetesen nem választható el ez az interpretáció attól a törekvéstől, amely az egyénnek mint társadalmi alanyak mentálhigiénéjét mint társadalmi projekciót értelmezi. Nem függetlenül a freudi tanoktól, de alapvetően a freudomarxizmus szellemiségével.

A *Külvárosi éj* nyilvánvaló mozgalmi tematikája erőteljes ellentétet képez azzal a poétikai szabadsággal, amely eloldja a külváros reális, tapasztalati valósága és annak fönikus-vizuális interpretációja közti kapcsolatot. A vers olykor enged a tradícióknak – mint a nyomorköltészet öntudatlan munkása, vagy a „piros kisdedet álmodik / a vasöntő az ércformákba” adys szimbolizmusa esetében –, de alapvetően a látás újszerűsége jellemzi. „A nyomor országairól / térképet rajzol a penész” fogalmazódik meg a kapitalizmus globális víziója (a *Munkások* verskezdetére emlékeztetve), amit kiegészít egy lokális apró részlet. Ez a jelenség azonban mint entitás, mint ennek a világnak lényegi, szimbolikus eleme kap szemantikai és szintaktikai formát: „...s papír. Hogy mászna! Mocorog / s indulni erőtlén.”

A *Külvárosi éj* a kontempláció verse. Erre utal a széttört szerkezet, s az apró tárgyak, jelenségek konstataciója. S erre utalnak a fény-árnyék-sötétség rajzai, s a csönd észlelésének árnyalatai. Egészen a csönd mélységének érzékeléséig, a „tömörebb sötét, a csönd talapzatáig”. A verset ugyanakkor egy hitvalló rész zárja. Az ódai vallomást nem az ábrázolt tárgyi világ közvetlensége intonálja, hanem egy szerep. Az önmagát feláldozó jövőteremtő, a közössége („Szegények éje! Légy szemem”) sorsát magára vevő mozgalmár és Krisztus-alteregő szólal meg. Lehet, hogy a kép mögött

⁹⁵ TVERDOTA György utal a *Munkások* kapcsán Engels *Szent család* művére. *Határolt végtelenség*, 12.

a *Kalevala* fohásza rejzőzik,⁹⁶ a forradalmi szimbólumok azonban a maguk közvetlenségével vallanak a győzelem hitéről. Még akkor is, ha ezt az első messianisztikus verszárlatot követi egy realisabb, a látott világhoz illő ugyan némi elégiával színezett, józan felismerés. Mint a *Téli éjszaka*, *A város peremén* tárgyilagosszá zárlatában.

Ugyancsak emblematisz verse az időszaknak a *Mondd, mit érlel...* Mozgalmi ihletettsége nyilvánvaló, hisz a szereposztást kínáló 7-féle sorsértelmezés a szavalókórusok performance-ába illő.⁹⁷ A vers szövege arról is meggyőzhet, hogy inkább a *Munkásokban* tükröződő poétikai eszményhez áll közelebb, mint a *Külvárosi éjhez*. A „Mondd, mit érlel annak a sorsa” kérdés által intonált társadalmi rétegek, típusok sorsa ugyanis semmit sem ér, hisz számukra az életnek csak negatívumai jutnak. Azaz a kérdés versszaknyi egyetlen mondatába már transzponálódik a válasz is. Természetszerűleg feltételeződik egy dialógus, ám épp a túlzott retorizáltság következtében ez csak áldialógus, hisz a kérdésben adott a válasz.

A vers hangnemét és formáját Szabolcsi Miklós a villoni balladára vezeti vissza, s a formaválasztás indokát a szegények sorsával való azonosulással adja meg.⁹⁸ Figyelemre méltó viszont Fried István felvetése, hogy a József Attila mozgalmi korszakában gyakori villoni forma egy, a német városi költészetben folkorizálódott változat átvétele, amely a német munkásmozgalmi költészetben, illetve Brecht bizonyos műveiben ugyanazt a poétikai szerepet tölti be, mint költőknél.⁹⁹ Kétségtől, a lírai elszemélytelenedés uralja ezeket a műveket, amint a *Mondd, mit érlel...*-ben is látható. Az első sorokat a beszélő által intonált kérdés hatja át, a lírai tárgyhoz fűződő érzelmek. Az utána következő sorok tárgyas részletezése, a társadalom különböző szegmenseinek bemutatása ugyan még mindig a beszélő aspektusából jelenik meg, ezt azon-

⁹⁶ TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm”, 238.

⁹⁷ A József Attila-versek közül több szerepelt a szavalókórusok repertoárján: *Koldusok, Munkások, Mondd, mit érlel*. – KÖVÁGÓ Sarolta, *Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban = Műveltség-Művészet-Munkásmozgalom*, 326–363.

⁹⁸ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 87.

⁹⁹ FRIED István, *József Attila „háromgarasos versei” = Tanulmányok József Attiláról*, 79–91.

ban már csak a nyomor leírásának némiképp hamis pátosza, nyomorrealizmusa hatja át. Még akkor is, ha a költői lelemény gyakran felemelkedik e versmodellen és tradíción.

A szociális tabló bemutatása az első sorok beszélőjének értelmezésora. Kérdése nem konkrét személyhez szól, tehát egy tipikus retorikus beszédhelyzetet rejt, amikor is a kérdést nem szükségessé megválaszolni, mert már ön maga ezt megtette. Ugyanakkor ennek a nyilvánvalóan agitatív formának van címzettje: az olvasó, illetve a szavalókórusokat hallgató. A címzett persze tovább szűkíthető, ha nem is ebben a versben. Az ugyancsak villoni formát követő *Haszon* (1933) (a ballada teljes formájával) is társadalmi körképet ad, amelynek summázatát is rögzíti az „ottani” beszélő: „itt állsz és ott ül a haszon.” Más változatban: „A tőkéséké a haszon”. Ez a *Mondd, mit érlel...*-nél direkter versbeszéd a – villoni intuíciót követve – a hallgatóságot is megnevezi. Az *Ajánlás* a kéziratban, majd a *Korunkban* megjelent változatban így kezdődik: „Proletár, folytatnám, de unnád.” Ez a sor még további variánsban létezik: „Testvérem...”, „Öregem...” és végül: „Attila, folytatnám de unnád”. Az „autentikus” hallgató a proletár, míg a későbbi szövegváltozatokban tompul a politikum, egészen az önmegszólítás külső formáig. Ebben a változatban viszont a beszélő megkettőződése, ön maga versbe emelő eltárgyasítása visszavonja a beszéd komolyságát, a kimondás értelmét.

A *Mondd, mit érlel* beszélője a „költő”, aki „fél és így dalol”. A „dal”, a vers tehát visszamenőleg azonosít. Az életrajzi mozzanatok személyesítenek: „felesége a padlót mossa / s ő másolás után lohol”. Maga a költőportré viszont személytelenít:

neve, ha van, csak áruvédjegy,
mint akármely mosóporé
s élete, ha van élte még egy,
a proletár utókoré?!

A modern társadalmakban a művészi produktum, s a hírnév is „áruvédjegy” („trade mark”), tehát a termelés része, ily módon a költői alkotás is áru. Ebből a társadalomdefinícióból, kapitalizmusértelmezésből logikailag következik az élet (életmű) testálása

egyrészt a proletariátusra, másrészt az utókorra. Ezt a hitvalló kijelentést azonban erősen korlátozza az a feltételes közbeékelés, amely megkérdőjelezi mind a (hír)nevet, mid az (utó)életet. S ez a kettősség olvasható ki a verset záró kettős írásjelből is. A szakaszt záró kérdőjel szintaktikai képződmény, helye szükségszerű. A felkiáltójel azonban a költő beavatkozása, egy második beszédszituációra és értelmezési lehetőségre is figyelmeztetve.

A *Mondd, mit érlel...* zárlatának ilyen kettőssége utalhat a költői szerep elbizonytalanodására – talán a személyes sérelmére, a meg nem értettségre is –, ám a vers egésze a mozgalmi költészet tipikus darabja. A társadalmi tabló az ellentétes szerkesztésre épül: zsellér-kisbirtokos, magányos-családos, munkanélküli-tulajdonos. Az oppozíciók azonban nem alternatívát jeleznek, hisz a bemutatott élethelyzetek, társadalmi típusok nyomorúságának közös oka van: a munka és a tőke ellentéte vagy ahogy a *Haszon* fogalmazza: „a tőkéseké a haszon.” Ezt a mozgalmában jól értelmezhető mondanivalót persze finomítják azok a poétikai formák, amelyek beépülnek a funkciót szolgáló direkter szövegekbe. Az olyan hypallage, mint a „s gondjai fészke a verem” vagy a későbbi versekre emlékeztető motívum, a sötétség szenzibilis érzékeltetése: „s a szigor a lámpát ha eloltja, / csend fülel, motoz a setét?” S a versben, a családjáért dolgozó asszony alakjának leírásában ismét szerepet kap (mint a *Munkásokban*) a Rapaport-stilizáció származéka, az élettani jelenségek lélektani magyarázata. A „...»a nő mindig mos – lucskok holtja – / százíze mint a főzelék« – talán nem fogalmazódtak volna meg ebben a formában, ha a költő nem tudja Rapaport könyvéből, s persze saját »élményéből«, hogy »minden éhező ember nyelve bevont«, s hogy »depressziós, nyomott kedélyű állapotoknál a száj kiszáradásáról panaszkodnak a betegek. A száj szárazságával mindenesetre együtt jár a kedvetlen evés, a beteg 'szárazon rág' és hosszú időbe telik, míg nem a falatot le tudja nyelni.”¹⁰⁰ A *Mondd, mit érlel...* költője azonban még a forradalmár és nem a neurotikus forradalmár. Noha betegségéről vall kitarulkozó ajánlása, amit épp ezen vers kéziratára írt Hatvany

¹⁰⁰ VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat Rapaport Samuval = Miért fáj ma is*, 247.

Lajosnak: „Hatvány Lajosnak, az egyetlennek, aki fölemelte ezt a sípot, melyet a külső élet s a belső temetés kiütött, kihullatott számból, kezemből.” Bár módosította az ajánlás szövegét József Attila, „szublimálta” azt, figyelemre méltó a „külső élet” és a „belső temetés” párhuzama, mint a költészetet szimbolizáló „síp” elvesztésének közös oka. Költői pozíciója megrendülésének oka tehát nemcsak az élet, hanem az a pszichológiai folyamat, amelyet a rejtélyesnek tűnő „belső temetés” analitikus eredetű fogalma metaforizál.

A korszak verseit összegyűjtő *Külvárosi éj* kötetben határozott tematikus vonulatot sejtetnek a tájleíró versek. Ezek között vannak olyanok, amelyek mintha a *Döntsd a tőkét* szemléletét követnék, azaz a tájleírásba beíródnak a szövegidegen politikai jelszavak (*Fagy*) vagy a tájlemek a társadalmi vonatkozású tartalom reprezentációi (*Eső*). Más jellegűek a „lelki táj versei”, amint az elsőként íródott *Holt vidék* is mutatja (*A Toll* 1932. jan. 3.). A tárgyi valóságot tekintve értelmezhetnénk a barthás időszak verseként is, hisz a paraszti-falusi világ jelenik meg benne. S ennek nem mond ellent a most is poentírozott, a verszárlatba helyezett, a korábbiakban ábrázoltak ellentmondó társadalmi vetületű direkt értelmezés: „Uraságnak fagy a szőlő, / Neki durrog az az erdő.” Az „elnyomót” a népi-paraszti szóhasználatú „uraság” jelöli meg, amint az *Áradatban* is.

A *Holt vidék* többretegű vers. A nyelvi megalkotottság igénye¹⁰¹ érzékelhető a vers szokatlannak tűnő szókapcsolataiban és kieroszakolt szintaktikai megoldásaiban. És meggondolandók Valachi Anna felvetései is, a szöveg analitikus vonatkozásaira vonatkozóan.¹⁰² Szántó Judit visszaemlékezése nemcsak a költő alkotói módszerének (kéziratok által is igazolt) titkaiba enged bepillantani, miszerint József Attila összefüggésekkel nem rendelkező, különálló szókapcsolatokat írt le versötletként, amelyek aztán asszociatív erővel vonzottak más szövegdarabokat, hanem a nyelviség szerepére is utal: „Amikor a verset írni kezdte, két szó »lapos la-

¹⁰¹ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 33.

¹⁰² VALACHI Anna, „Irgalom, édesanyám”. *A lélekelemző József Attila nyomában*, Bp., Háttér, 2005, 104–105.

pály« csak ez volt meg. [...] Forgács Antalnak mondta el, hogy egy szókép mint hoz felszínre olyan verset, amely mondjuk a valóságtól távol.”¹⁰³ Egy másik visszaemlékezés¹⁰⁴ szerint a szöveg egy nóta (valójában egy népdal: *Káka tövéén költ a ruca*) ritmusára íródott. Ez a költő által gyakorta alkalmazott alkotási mód, tehát a szöveg prozódiaját határozta meg.

A vers egy téli táj látványát, hangulatait írja le, méghozzá a tájleírás „szabályai” szerint, azaz a magasból közelítve a részletekre, a külső világból a bentire. A tájrészleteket azonban olykor szokatlan szintaktikai képződmények hordozzák. A szokatlanság persze a költői mű sajátja, hisz erre épül részben az olvasóra tett hatása, itt azonban olyan szókapcsolatok írnak le jelenségeket, amelyek a kifejezések grammatikai-szemantikai viszonyainak többrétegű kihasználására törekzenek. A költői módszer egyfelől a szűkítés, a redukció, másfelől a bővítés. „Kövér homály, zsíros, csendes, / lapos lapály, kerek, rendes.” – jelenik meg a Szántó Judit által említett szókapcsolat a második versszakban. A „lapos lapály” figura etimologicája már önmagában is halmozott bővítmény, hisz a „lapály” szó jelentését nem viszi tovább, nem modulálja a „lapos” jelző. S különösen nem a hátravetett, s egyre kevesebb deiktikus és/vagy poétikai szereppel bíró, úgyszólván tautológikus jelzőpár. Talán a mély-magas magánhangzó oppozíció hívhatta a sorba az utóbbi két jelzőt, illetve a megelőző sor hasonló szintaktikai építkezése. A csöndet – mint a *Munkások*, s a *Téli éjszaka* fónikus világában is – a hangzások érzékeltetik. A homály csendjét a ladik kotyogása, a havas világot egy oximoron: „Sűrű csönd ropog a havas / mezőben.” A nyelviség ilyen esszenciális erejét középpontba állító szemlélet érvényesül a „bent” leírásában, a téli táj emberének bemutatásában:

Kis szobában kis parasztok.
Egy pipázik, de harasztot.
Ezeket nem segít ima.
Gondolkodva ülnek im a
sötétben.

¹⁰³ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 136.

¹⁰⁴ VIZI Albert, *Vásárhelyen = József Attila Emlékkönyv*, 236.

A kicsinyítés itt nem az érzelm kinyilvánítása mint általában a köznapi és a poétikai nyelvhasználatban. (S nem hinném, hogy a *Szabad-ötletek* híres arányosítási vágyának akár szövegszerű előképe lenne ez a sor.) A vers ezen részében ugyanis az emberi lét feltételeinek minimalizálódása, redukálódása fogalmazódik meg a korábbiakhoz képest visszafogottabb képiséggel. Azaz a tárgyyszerűség, a nyelvi díszítettség redukciója, a nyelvi funkció megcserélése azon a ponton válik a leíró stratégia részévé, amikor a társadalmi vonatkozás, a parasztok sorsa kerül előtérbe. Ez azonban – a korábbi részletező leírásokhoz képest mindenképp – csak egy konklúzió a sors reménytelenségéről. A „kicsi” a létezés mértékének szimbolizációja, hisz az élvezet csak a haraszt és az ima sem segít itt. „Sok a révülni való” – fogalmazódott meg a *Tisza-zugban* a sorskémlelő magatartás, ami ebben a versben a sötétben gondolkodva ülő parasztok képében tér vissza.

A vers pszichoanalitikus olvasata arra a biográfiai és poétikai tényre épülhet, hogy költő a *Holt vidék* keletkezése idején járatos volt a freudizmusban, s az időszak egybeeshetett a Rapaport-terápiával. A „lelki tartalmak” kiírására, az önanalizálásra egy ekkortájt keletkezett vers, a *Ritkás erdő alatt* poétikai mintát szolgáltat. Valachi Anna így interpretálja a szexuális, lelki tartalmak kiírásának, szublimációjának poétikai gesztusát: „Nem kell pszichoterapeutának lenni ahhoz, hogy a csüggedt tájat jellemző képekben ráismerjünk a költő szóhasználatát befolyásoló, sajátos lelki tartalomra, a tehetségtelenségérzés testet-lelket béklyózó hatalmára. Ha a versben átvitt értelemben használatos *vajúdik* szót is eredeti, testi funkcióra utaló jelentésében vesszük szemügyre, mint a fajfenntartást feltételező szexuális mozzanat következményét, akkor a kásás tavon hullámozó ladik; a puha mohát maga alá gyűrő, csontos mén formájában megidézett fagy, a megtermékenyítés fő kellékeiként is fölfogható jelképes »karók«; a kitárt ajtajú ól, amelynek bejáratát a változást előidéző szél »babrárlja«; s végül a jég alatt a meleg iszapba hatoló, biztos búvóhelyre lelő halak keltette képzetek, mind-mind a magzatképződést megelőző szexuális aktus mozzanatait idézik föl.”¹⁰⁵ Hogy a vers jelenségei, tár-

¹⁰⁵ VALACHI Anna, „*Irgalom, édesanyám*”, 107.

gyai az impotencia, a fallosz, a szexuális aktus szimbolikáját rejténék, nem zárható ki, de valószínű, hogy hasonló értelmezés más műveket is így interpretálna. Valószínűbbnek látszik, hogy egy költőileg igazán sikerült „parasztersről”¹⁰⁶ van szó. Egy olyan műről, amelyben a költő sikerrel egyeztetette poétikai elveit a közéleti elkötelezettségével. Jelen esetben a parasztság iránti elkötelezettségével.

Az ekkor íródott tájversek a költői kísérletekről tanúskodnak. A fennmaradt szövegtörödékek, verspróbák is érzékeltetik, ahogy egyik-másik verssor, motívum, kép áttűnik a különböző művekbe, újraépülve vagy szétbomolva:

Gyenge muharos mezőt
terít a szél könnyedén,
a fű zümmögő időt
ringat rezgő levelén.
Tovaringat fodrosan

Ez a töredék szavakat, képeket kölcsönzött a *Határ* és a *Ritkás erdő alatt* című versnek is. Mindkét versben feltűnik a táj építő elemeként a muhar, anélkül, hogy jelképi szerepre tenne szert, mintegy a versvalóság részeként. S mindkét műben megjelenik a zümmögés, más grammatikájú, frazeológiájú szövegben, de hasonló jelentéskontextusban. A *Határ*-ban a „tűnődve zümmögő idő” teljes alakban kifejtett képe a *Ritkás erdő alatt* hasonló motívumában kevésbé konkrét:

Lebeg a hosszú szél lebontva,
– késő, szép délután ez, késő –
fodraiból a levelet
fésüli zümmögő fésű.

Az előbbi versben is ott van a szél, mint amely „tovaringatja fodrosan” az időt, ám láthatóan más asszociációt, más réteget mozgat meg ugyanez a fogalom, jelenség a *Ritkás erdő alatt* című versben. A kép a lebontott női haját, s az azt fésülő alakot idézi, ugyanakkor megmarad az eredeti, a természeti vonatkozás is, a szél, amint

¹⁰⁶ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 36.

fújja az őszi leveleket. A *Határ* tűnődve zümmögő ideje utalásszerűen itt is jelen van. Noha a „zümmögő” itt egy tárgyhoz, illetve a szél jelenségéhez kapcsolódik közvetlenül, az idő hangsúlyosan is szerepet kap. Az ismétlés kiemeli az idővonatkozást: „késő”. Ez pedig vonatkozhat a megjelölt napszakra, de vonatkozhat az implicit módon jelzett évszakra, az őszre, amikor is a fodros, zsugorodó levelet fújja a szél, zümmögve. A motívumrokonság ellenére a *Határ* és a *Ritkás erdő alatt* más és más szemléletet képvisel.

A *Határ* tárgyiasságai közvetlen kapcsolatba kerülnek egy társadalmi vonatkozású jelentéstartalommal. Olyannyira, hogy pontosan a vers közepén, a tájleírást lezáró gondolatjel után, jelenik meg a vers második rétege, az ember. Az első rész (1–10. sor) élőlényei, jelenségei egy tájat építenek föl, illetve létminőségeikkel, tulajdonságaikkal („dongó ödöng”, „marha bög”, „pikkelylik az út” stb.) jelzik annak meghatározottságát, alig elviselhetőségét. S ebben a táj-szociográfiában jelenik meg és értelmeződik az ember: „új korunk vénjei, / kik elhagyták az omladó falut”. Az értelmezés részben konkrét (különösen a 18. sor jelszavában), részben pedig metaforikus, mint az „omladó falu” képe is jelzi. Ez a metaforikus kép egyik előfordulása egy szemléleti, poétikai jelenségnek: József Attila költészetében a falu szóhoz olyan jelzők tapadnak, olyan metaforizációban tűnik fel a fogalom, amely a törekenységet, kicsinységet, a pusztulást idézi fel a különböző alkotásokban. A *Munkások* víziójától („...a tőkés birodalmak ... mint fészket ütik le a kis falut”) a *Levegőt!* motívumazonosító vallomásáig: „És az országban a törekeny falvak / – anyám ott született –”. S ennek az érzelmi azonosulásnak – amit a költő majd a *Brassói Lapoknak* adott nyilatkozatával (1936) *A betedik* falu-motívumát értelmezve is megerősít – a tájra vetített tükröződése a verszárlat: „Tétova szűnyog sír és a határ / száraz szemekkel magába mered.”

A *Határ* – noha a szöveg ezt elfedi – is árulkodik arról a kísérletről, hogy a lélektani tartalmak kiíródjanak, hogy képződjön egy paratextuális felület, amelyre ráépülhet egy sajátos olvasat. Ehhez pedig a lélektani allegorizáció szolgál eszközzül. Az anya-gyermek kapcsolatra utal egy explicit kép: „s itt ház ül. Kisfia, az ól, ide-néz”. Ugyanennek a kapcsolatnak mélylélektani vonatkozása – az incestusvágy – a vers megjelent szövegváltozatában (*Pesti Hírlap*

Vasárnapja 1932. okt. 2.) fogalmazódik meg: „(Már lány a táj s mint anyaöl, fogad.)” Ezzel együtt a *Határ* inkább barthás vers, mintsem mélylélektani projekció.

A *Ritkás erdő alatt* viszont az. Egy felületes olvasat is érzékeli a versbe épülő szexuálszimbolikát. „Tájélmény és erotika összekapcsolódása természetes hagyománya a magyar költészetnek Csokonaitól Petőfin s Juhász Gyulán át egészen József Attiláig, illetve napjainkig.” – írja a vers első elemzője,¹⁰⁷ akinek akkori értelmezését érzékelhetően korlátozták mind politikai, mind esztétikai tabuk.

A *Ritkás erdő alatt* analitikus fogantatásáról maga a költő szól: „az az első nő nagyon durva volt / egy álmomban visszalapoztam egy albumban az »első nőhöz« – az album női / fejeket, illetve tájakat ábrázolt – írtam erről egy verset: / ritkás erdő alatt a langy tó”.¹⁰⁸ Az „első nőhöz” kapcsolódó történet elbeszéli a kamaszfiú első találkozását a szexualitással, egy sikertelen koitusz nyomasztó emlékét. A vers nyilvánvaló szexuálképei (különösen az első sor és a második szakasz vagina ábrázolata és fallosz képe) még az egyébként rafinált tájleírásból is kitűnnek, s nem is hagynak kétséget az olvasóban a szöveg erőteréből összeálló jelentéstartalmakat illetően. Az emlék a Rapaport-kezelés során bukkanhatott fel, amint a történet is – a versre való utalás nélkül – az első analitikusának írott levélben bomlik ki, és nyeri el analitikus (ön)értelmezését. Az analízis terápiás eredménye az utolsó szakasz meglehetősen összetett nőképe: „S a köd szoptatós melle buggyan / a ráncos szoknyájú hegyek között”. Ez a tájba kivetített nőalak az anyaság („szoptatós melle”) jegyeit hordozza, s aligha tévedünk, ha a versben az elkülönülő, két nőhöz kapcsolódó érzelmek, vonzódások dichotómiájának szimptomatikus kifejeződését látjuk. Annak az analitikus tartalomnak korai kiírását, amely majd oly nyilvánvaló és brutális őszinteséggel fogalmazódik meg a *Szabad-ötletek*-ben. A *Ritkás erdő alatt* újabb értelmezői – már a *Szabad-ötletek* ismeretében – tájversként¹⁰⁹ szólnak erről az alkotásról, illetve a szubli-

¹⁰⁷ SZIGETI Lajos Sándor, *A tűnődés és eszmélés verse = József Attila-versek elemzése*, 72–99.

¹⁰⁸ *Miért fűj ma is*, 440.

¹⁰⁹ SZIGETI Lajos Sándor, *i. m.*, 228–248.

mációtan korai példajaként, mint Tverdota György írja: „Azaz, bízást elhithetjük a költőnek, hogy a tájvers mélyén nem tájélmény, hanem a személyes múlt – ha nem is titkolt, de elhallgatott – tartalmai rejlenek. A versben a szublimáció minősített esetével találkozhatunk.”¹¹⁰ A verset kétségtelenül a szublimáció példájának tarthatjuk – különösen ha egybeolvassuk az analitikus vallo-másokkal –, az azonban meggondolandó, hogy mit szublimál. A lírai én személyes létének, múltjának tartalmait vagy azok analitikus projekcióit olvashatjuk? A vers inkább egy kísérletnek tűnik – különösen a szomszédságába tartozó alkotások együttesében – a terápiás élménytartalmak poétizálására, lírai eltárgyasítására.¹¹¹

A *Külvárosi éj* verseinek pszichoanalitikus áthallásai, lélekelemző „gyakorlata” és textusa minden bizonnyal az 1931 nyarán kezdődő Rapaport-kezelésnek tulajdonítható. A költőt dr. Rapaport Samuval nemcsak az analitikus-páciens viszony fűzte, hanem munkakapcsolat is, az orvos könyvének stilizálása.¹¹² Rapaport Szegedről került Pestre,¹¹³ s Wilhelm Stekel híve volt, az ún. aktív eljárást követte.¹¹⁴ Módszeréhez tartozott, hogy páciensétől álmoleírást kért elemzésre, amint arra József Attila is utal a *Rapaport-levél*-ben: „Régi álmaim mutatják, hogy mindig beakartam (!) csapni magát.”¹¹⁵ Ha a munkakapcsolat ismétlődhetett is¹¹⁶ – az analízis nem tarthatott sokáig. Rapaport fokozatosan elhagyta a kezelést, mondván, hogy az reménytelen. A költő azonban ragaszkodott orvosához, hisz „Rapába” az apát is belelátta, amint arról a

¹¹⁰ TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm” = *Testet öltött érv*, 153.

¹¹¹ A vers élményalapja az analízisből feltörő emlék lehetett, amire aztán ráépült egy tárgyias leírás, amely olvasható tájleírásként is.

¹¹² Munkakapcsolatukról, a stilizálásról és annak hatásáról: VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat Rapaport Samuval*, 247–249.

¹¹³ LENGYEL András, *József Attila első analitikusa = A modernitás antinómiái*, 55–87.

¹¹⁴ Wilhelm Stekel így értelmezi módszerét: „Az én pszichoanalitikai iskolám azon fáradozik, hogy a klinikai tények szemmel tartásával vonja le a következtetéseket. Aktív eljárásnak minősítem a módszeremet, mert az orvos intuíciónak tág teret enged meg.” Idézi: VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat*, 242.

¹¹⁵ *Miért fáj ma is*, 382.

¹¹⁶ VALACHI Anna még az orvos 1936-ban megjelent munkájával is kapcsolatba hozza József Attilát (*i. m.*, 249–252.).

Külvárosi éj kötet dedikációja is vall: „Rapaport Samu doktornak, a Rapának, a gyermek szeretetével és a férfi barátságával.”¹¹⁷

József Attilát gyomorproblémái vitték Rapaporthoz. A betegség szomatikus tünetei korábbiak, mint az 1931–32-es versek alapján vélhetnénk. A *Curriculum vitae*-ben is olvasható, hogy 1929-ben gyomorpanaszokkal került szanatóriumba.¹¹⁸ Ugyanakkor a költő pszichoanalitikus műveltsége és érdeklődése nemcsak a testi tünetek orvoslására irányult, hanem a teoretikus megismerésre is. A Rapaport-terápiáig azonban csak intellektuális élmény volt az analízis.

Az 1931–32-es versek arról tanúskodnak, hogy a költő az analízis élményét átengedte költészetének is. Ebben az időszakban talán még nem az öngyógyítás szándékával, mint a *Rapaport-levél* vagy a *Szabad-ötletek* esetében – de mindenképp a kiírás gesztusával. S ezek a versek azt is példázzák, hogyan szervesülnek a megismert analitikus fogalmak, lelki tartalmak a lírai mű szövetébe, hogyan lírizálódik a freudizmus.

A lélekelemzés verse *A hetedik* is, noha többféle értelmezése ismert. Némiképp a korabeli kritika reflexióját átvéve varázsversként tartotta számon az irodalom a ráolvasásnak tűnő konstrukció és a számmisztika révén.¹¹⁹ Újabban a posztmodern olvasat jegyében Bókay Antal megkérdőjelezi azt a stratégiát, amely jelentésképződést vél felfedezni a „hatok” – tehát az egyes strofákat felépítő hatféle sorsváltozat – között: „*A hetedik* miközben határozottan arra törekszik, hogy kimondja az én esszenciális, megbízható lehetőségét, éppen az ellenkezőjét éri el, bebizonyítja, hogy az ilyen én lehetetlen, elérhetetlen. A létnek nincs szubjektív-metaforikus középpontja, az élet fragmentumokból, véletlenszerű megvalósulásokból áll, és a személyén voltaképpen ezekre a temporális sorban adott eseményekre történő reakciók mindig időleges összegzése.”¹²⁰ Értelmezésében a vers allegorikus vagy szim-

¹¹⁷ LENGYEL András, *József Attila első analitikusa*, 78.

¹¹⁸ *József Attila Összes Művei IV.*, 37.

¹¹⁹ Különösen ÍZES Mihály elemzése: *Hétért-hatot*, Irodalomtörténet 1977/3., 586–614.

¹²⁰ BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, 127.

bolikus olvasása félrevezető, mert az olvasó konstrukciójában vagy asszociációjában teremődik csak „rend”, s a vers voltaképp az „új plurális személy konstrukciói” megalkotásának kísérlete.

„A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek.” – írja a költő az *Irodalom és szocializmus*ban, majd így folytatja: „Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, mert különben az összefüggések, ellentétek szemléletisége elakad.”¹²¹ A létezési módok képeznek ellentéteket *A hetedik* strófaiban, mégpedig oly módon, hogy szabályosan felépítik az egyén létét: születés-harc-szerelem-költészet. Majd egy új szakasz képződik, amikor is az utolsó rész újra felépít egy életet, mégpedig eléggé személyest. A lét általános képét kitevő fogalmak, illetve az általuk jelzett lét-tartalmak között meghatározó, a felnőtt létet leíró, a két alapösztrön: az agresszió és a libidó. Ez a fogalmi centralizáltság nem érvényes az életszakaszokat leíró sorokra, hisz azok véletlenszerűen sorakoztatnak fel alternatívákat. Az alternatívák viszont szigorú rendet alkotnak, valóban „ritmust” teremtenek.

A versben a felnőtt, kiteljesedett ember léte a harc („ellenség ha elődbe áll”), a szexualitás/szerelem és a költészet teljességében értelmeződik:

Szerető után ha járnál,
hét legyen, ki lány után jár.
Egy, ki szívet ad szaváért,
egy, ki megfizet magáért,
egy, ki merengőt adja,
egy, ki szoknyát kutatja,
egy, ki tudja, hol a kapocs,
egy, ki kendőcskére tapos –
dongják körül, mint húst a légy!
A hetedik te magad légy!

A szerelmet kereső férfi kétfajta nőtípus kapcsán mutatkozik meg: a szelídben és a közönségesben, az ideában és a szexualitás-ban. Azaz a szerelmi kapcsolat az érzelem és a testiség alternatívá-

¹²¹ József Attila *Összes Művei* III., 97.

jában jelentkezik. A páratlan sorokban a szerelem ideaszzerűsége jelenik meg a „szívet ad szaváért”, a „merengőt adja”, a „tudja, hol a kapocs” kifejezésekben, míg a páros sorok (a „megfizet magáért”, „szoknyát kutatja”, „kendőcskére tapos”) a közönségest, a testiséget írják le. A szakasz záró, összefoglaló sor a húst körüludongó, abba petézni akaró légy közönséges valóságával utal a fajfenntartás ösztönére. Ez a nyers kép jut az összefogó értelmezés pozíciójába, megerősítve a szakasz korábbi ellentétpárjainak konklúzióját: a szerelem megkettőződését érelemre és szexualitásra. A felnőtt férfi neurózisának tünetét.

A személyes lét rajza után annak társadalmi kiteljesítése következik, a költészet. A költőszerep az önmegvalósítást is jelenti, hisz József Attila nem egyszerűen költőnek tekintette magát, hanem nagy költőnek vagy a legnagyobbnak, amint az az *Eszmélet* vagy az *Óda*, a *Nagyon fáj* híres költői önértékeléséből is kitűnik. Ebben a versben a költőiség lényege a valósághoz és a szellemiséghez való viszony módozataiból áll össze. A korábbi szakaszok szigorú opozíciós rendje itt megváltozik, új konstrukció szerveződik. A szöveg maga is utal erre: „kettő vitéz és tudós négy”. Nos valóban elkülönül a hat módozat. A két „vitéz” a társadalom és a magánlét szférájában mutatkozik meg. A „márványból rak falut” valóban heroikus tett, hisz a márvány nemcsak a gazdagság jelképe, hanem az öröklété is. József Attila költészetében azonban – mint a motívumtörténet mutatja – a faluhoz a pusztulást, bomlást leíró jelzők kapcsolódnak. S ugyancsak heroikus tett a „mikor születték, aludt” fiziológiai képtelensége. Amíg azonban a faluval kapcsolatban a tett hősiessége jelenik meg, itt a személyes létben az elviselés „vitézsége”. A négy „tudós” a megismerés módozatait írja le. A mérnök költő, aki „eget mér és bólint”, s akinek gesztusa a *Téli éjszaka* és a *Reménytelenül* magatartását a lét végességének tudomásul vételét és a világ megértését egyaránt magába foglalja. A „kit a szó nevéen szólít” a megismerés nem racionális vagy intuitív, hanem a mágikus módját jelzi, a költő névvarázs elméletére emlékeztetve. S a másik két tudós a lélektan és a természettudomány megismerésére utal, oly módon is, hogy a „lelkét üti nyélbe” az önanalízis metaforája, míg az elemzés másik módját a máson végzett kísérlet jelzi.

A sorsot megíró „írás” biblikus utalásának metatézise vezeti be a verszáró személyes létösszegzést. Noha itt is az általános létkép jelenik meg a két-két sorban (szeretet/szerelem – lázadás/harc – munka/munkátlanlás), erre azonban ráakódik a személyes sors utalásszerű referenciája. Azért utalásszerű, mert a referencialitás nem az életrajzhoz, az életpályához, hanem annak a műalkotások képviselte reprezentációjához kapcsolódik. A gyermek és a férfi vonzódását ugyanaz a tárgyiasság, a női mell szimbolizálja. A „tejes kebel” persze a csecsemő éhségének, míg a „kemény mell” a felnőtt férfi szexuális vágyának a tárgya. Nemcsak a vágykielégítés ilyen módozatainak freudi reminiscenciája, hanem az ödipális komplexus képi kiírása is utal a vers analitikus fogantatására. Az egyen ilyen létértelmezését követi a társadalmi lét: a harc és a munka. A lázadás itt is az evéshez kapcsolódik, majd a közösségekben való feloldódás következik. József Attila többször próbálkozott ezzel a sorral, míg megtalálta a minden szempontból autentikust. A kézirat elő változatában az „egyszer győzve a tömeggel” leszűkíti a közösség iránti elkötelezettséget, hisz épp az intertextuális allúzió révén a munkásmozgalomra korlátozódik csak. A második változat „győzve szegényekkel” ugyan már kiszélesíti a társadalmi szerepvállalást, de a költő mégis pontosított. A végső „győzni segít szegényt” változat nemcsak kitágít, beleértve a szegénybe a parasztságot is, hanem árnyal. A költő már csak segít, talán már „nem tartozik a harcosok közé”.

Az életpálya képét pedig lezárja az aktualitás, a mindennapi harc a megélhetésért. A bomlóval dolgozó és a kiüresedett, letargiával néző ember olyan kontraszt, aminek valóságsszerűségét, személyes referencialitását az utóbbi képviselheti. Hasonló léthelyzet jelenik meg a valószínűleg ugyanebből az időből származó töredékben:

Tizenöt éve írok költeményt
és most, amikor költő lennék végre,
csak állok itt a vasgyár szegletén
s nincsen szavam a holdvilágos égre.
[Tizenöt éve]

A *Külvárosi éj* kötet tematikájához tartoznak még azok a versek, amelyeket Szabolcsi Miklós kifejezésével élve népi groteszknak nevezhetnénk. A *kanász* mintha egy kanásznóta lenne, s valóban érezhető a folkorisztikus ritmikai előkép. A vers azonban valóban nem több mint groteszk játék. Lényegileg más vizsont a *Medvetánc*. Talán ez is játék, de véresen komoly. A szövegben feltűnő groteszk hangzású kiszólások, a közönség szórakoztatására, nem tudják elfedni a versben alapot adó sorsértelmezést.

A verset elemzők¹²² a medve-motívum forrásaként a költő finnugor érdeklődését, Munkácsi Bernát *Medve énekek gyűjteményét* éppúgy lehetségesnek tartják, mint Freud *Totem és tabuját*. Kétségtől már a *Hangya*, majd az *Ordas* sorsalteregője, s a *Bánat* szarvas-farkas metamorfózisa jelezte, hogy a költő egy sorsképletet szívesen formáz állatalakkal. A *Medvetánc* ihlető forrásaként Németh Andor¹²³ Bartók művét legendásította, ennek azonban nemcsak az életrajzi adatok mondanak ellent, hanem Szabolcsi Bence elemzése is, miszerint a vers nem követi a ritmust.¹²⁴

A *Medvetánc* egy népszokást örökít meg, a medvetácoltatást, s az ezzel kapcsolatos szövegek építik fel a vers elsődleges rétegét. Ezek a medve szájába adott, a vásári kikiáltók frazeológiáját és retorikai formáit idéző kétsoros mondatok. S ugyancsak a medvét szólaltatja meg a refrén. A „medve-ének” többretegű. Egyrészt megjelenik benne a szituáció, a közönség megszólítása, amely játékos, tréfás, mintegy a közönség aktív reakcióját, tetszését kiprovokálva: „Hova vánszorogsz vele? / Fordulj a szép lány fele!”, „A feje a néninek / éppen jó lesz pemzlinek.” Társadalmi, szociális vonatkozású utalás is feltűnik a vidám kiáltások között: „Kéne ott a derekam, / ahol kilenc gyerek van!” – utal a sor a medvebundára mint takaróra. S a *Regös ének* szociális konfliktusa is felidéződik: „Egy kasznárnak öt hete / zsebbe nőtt a két keze.” Ezzel együtt a szöveg alaprétege nagyon is komoly. Megjelenik benne a medve önértelmezése is:

¹²² SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 203–207.; TVERDOTA György, *Határolt végtelesség*, 39–56.

¹²³ NÉMETH Andor, *József Attiláról*, 87.

¹²⁴ SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam*, Bp., Akadémiai, 1959, 206.

Híres drága bunda rajtam,
 húsz körömmel magam varrtam.
 Nyusztból, nyestből, mókusból,
 kutyából meg farkasból.
 Brumma, brumma, brummadza.

A saját bőr önmagunk általi „megvarrása”, kinövesztése kétségkívül groteszk, már-már abszurd. A bunda származása azonban egy átalakulássort sejtet. A kis prémes állatok mellérendelését valószínűleg csak az alliteráló nyelvjáték indukálta, a kutyának meg a farkasnak bőrbe bújás azonban már minőségi változást jelez. S ugyanez az átalakulás látható a folkorisztikus emléket idéző következő két sorban: „Gyöngyöt őszig válogattam, / fogaimra úgy akadtam.” A fog – s a köröm – az erőnek a jelképe. Szó szerint, hisz az állat kivicsorítva tudatja környezetével erejét, veszélyességét. Az „őszig válogatás”, a megtalálás hosszúságát, nehézségét jelzi, mindenképp egy folyamatot. Figyelemre méltó a gyöngyfog metaforikus kapcsolat színre, keménységre, fényes csillogásra alapuló jelentésátvittele.

A medvetáncoltató a szöveg azon pontján kettőzi meg az alakmást, ahol mintegy előbújik, s kéri az adományt: „Kinek kincse van fazékkal, / mér a markosnak marékkal.” A kalevalás hangzású mondatban a kincset a *Betlehemi királyok*ban látott folkorisztikus (mesei) szemlélet méri, s ebben a szövegrészben tűnik elő az igazi beszélő, aki tartja a markát, s várja a pénzt, a „réz kerek világát”.

A *Medvetánc* szövege olyan allegóriára épül, amelynek általános értelmezésköre kiegészül egy, a költő műveiből összerakódó kontextusképző jelentéssel. A kulturális tradíció, amelyben egy kép vagy egy vallási motívum, egy jelenség értelmeződik, ebben az esetben a láncra vert, esetleg bohóckodásra kényszerített, mindenképp önmaga lényegi tulajdonságával ellentétesen viselkedő élőlény. Ezt a jelentést egészíti ki, erősíti fel a József Attila-művek ilyen jelentésű motívumsorából sugárzó (ön)értelmezés. Mindezekelőtt a *Hazám*ban előforduló szerepértelmezés, illetve ennek elvetése: „Totyogjon, aki buksi medve / láncon – nekem ezt nem szabad! / Költő vagyok”. De megvilágítja az opposíció más vonatkozását a *Le vagyok győzve*: „En állat volnék és szégyentelen”.

Ebben a versben az állat-ember, a *Hazámban* a láncra fűzött medve és a költő szerep jelenti azt az oppozíciót, amely a *Medvetánc*-ban összemosódik, nem képezve direkt jelentéskontrasztot.

A *Medvetánc* kötetcímadóvá lett. Az 1932 nyarán íródott vers az állatalanságról, egy kényszerű szerep eljátszásáról vall. 1934-ben József Attila elvetette korábbi ötletét, hogy ismét (mint a harmadik kötete esetében) visszautaljon a *Tiszta szívvel* című versére, s nem ez lett a kötet cím. Tamás Attila így látja a döntés okát – és a vers helyét is az életműben: „Tehát nemcsak nagy összegzésről szól a vers, hanem *maga is* egyfajta összegzés: más-más, alkotójuk életművére, jellemző tendenciáknak vonulatoknak mintegy a metaszéspontja, csomópontja.”¹²⁵ Ezért válhatott a nagy gonddal összeválogatott, reprezentatívnak szánt gyűjteményes kötet címadójává.

A *Külvárosi éj* kötetben az 1931 második felétől 1932 őszéig keletkezett versek láttak napvilágot. A kötetkezdő és címadó vers elé a költő egy népdalrészletet illesztett mottóként: „Aki dudás akar lenni / annak pokolra kell menni.” Ez a kettősség persze a kötet tematikájára is utal, de még inkább József Attila sorsértelmezésére. Amit a kötet fogadtatása meg is erősít.

A kötetre elsőként Bálint György írása reagál.¹²⁶ Az általa megrajzolt József Attila-kép feltétlen pozitívabb és igazabb mint a baloldal más kritikusaínál: „Népfrontos” társadalomképe, baloldali, de nem proletkultos¹²⁷ művészettelfogása jegyében értelmezi a kötet népiségét is. A *Korunk* novemberi számában Danzinger [Agárdi] Ferenc „József Attila a szocializmus költője” címmel ír baráti, ám elvi, marxista bírálatot. Azt veszi sorba „miképp lesznek a költői elemek szabatos marxista kifejezések.”¹²⁸

A kötet recepciójából ki kell emelni Illyés Gyula írását (*Nyugat* 1932. dec. 16.).¹²⁹ „Jó költőnek, aminek én József Attilát is tartom” – kezdi a pályatárs, barát a cikkét, hogy ebből az alaphely-

¹²⁵ TAMÁS Attila, *Miért épp a „Medvetánc” lett kötetcímadóvá? = József Attila útjain*, 210.

¹²⁶ *Kortársak József Attiláról* I., 247.

¹²⁷ Lásd Agárdi Péter, *A szocializmus mint költészet*, 11., 1975, 11.

¹²⁸ *Kortársak József Attiláról* I., 281.

¹²⁹ *I. m.*, 251–256.

zetből mutassa fel, miért is nem jó a kötet. Illyés a pályatárs parnasszizmusát dicséri, s a kiérleletlenség bizonyítékeként azt a jelenséget, ahogy a „nyugodt belső világ” átszap a forradalmiságba. Nyilvánvaló, hogy a cikkben nemcsak a két költő egyre feszültebb személyes viszonya, s nemcsak a Nyugat és Babits ízlése, szelleme érződik, hanem az a poétikai különbség is, amely a 30-as évek elején a magyar líra különböző irányait jellemzi. Ez is magyarázza Németh László értetlen, a korábbi fenntartásokat újrafogalmazó kritikáját.¹³⁰

A kommunista mozgalom véleményét Pákozdy Ferenc kritikája közli. Ha a hírhedett kritika körül bábáskodó egykori szereplők visszaemlékezéseit,¹³¹ egymásramutogató vádaskodásait¹³² olvasuk, különösen érzékelhető a kommunista mozgalom József Attila-problémája. Az, hogy a párt nem tudott mit kezdeni a szabálytalan személyiséggel, s az ideológiai, poetológiai doktrínákat meghaladó gondolkodóval, költővel. Pákozdy kiinduló pontja: „... a proletáriródalom az osztályharc egyik fegyvere, a proletárköltő az osztályharc egy katonája.” Ez a szektás, proletkultos nézet ugyanakkor nem akadályozza abban, hogy egyetértve úgymond a polgári kritikusokkal, kifogásolja a versekből kirívó marxista kifejezéseket. József Attila kötészetének „felemáságát” abban látja, hogy „elsődlegesen nem lírikus természet, továbbá: „József Attila másrészt nem él benn a munkásmozgalom eleven sodrában.” A kritika és a kritikus szándékáról tanúskodik, hogy az „igazi” József Attilát, a *Medvetánc*, *A kanász*, és *A cipő* költőjeként látatja. S a farizeus gondolkodás bizonyítéka a cikk befejezése is: „Ha József Attila ... valóban harcosa lesz az osztálytudatos tömegeknek, akkor teljes szívvel vállaljuk proletár költőnek.”¹³³ A *Külvárosi éj*

¹³⁰ *I. m.*, 281. – Még akkor is, ha a személyes sértettség is motiválta. Eszerint József Attila ezzel a dedikációval küldte meg neki kötetét: „Németh Lászlónak – Hamis tanúsághoz igaz tanulságul”. *Kortársak József Attiláról I.*, 774.

¹³¹ PÁKOZDY Ferenc, *Két vers, és ami közte van = József Attila Emlékkönyv*, 372–375. – Lásd még PÁKOZDY Ferenc, *A v? vádlott is én vagyok*, Bp., Kossuth, 1984, 120–143.

¹³² PÁKOZDY Ferenc szerint Madzsar József és Sándor Pál rendelte meg a cikket mint pártálláspontot. (Lásd *Két vers, és ami közte van*, 372.) SÁNDOR Pál szerint viszont Pákozdy Ferenc személyes ambíciója, a József Attila iránti költői féltékenysége áll a háttérben, s anélkül írta a kritikát, hogy ő tudott volna a róla (*i. m.*, 320.).

¹³³ *Kortársak József Attiláról I.*, 296.

kötet kapcsán is megmutatkozó ellentétet költő és mozgalom között Szabolcsi Miklós így magyarázza: „... egy egysíkú világképbe valóban nem fért már bele a bonyolult József Attila-i líra. De a mozgalomban részt vevő értelmiségiek, a Társadalmi Szemle szerkesztői már nem látták ilyen fekete-fehéren a költészetet. Őket személyes ellenszenv, a furcsa és olykor kellemetlen emberrel szembeni fenntartás, a sorból »kilógó« költő is zavarta – s ebben maguk mögött tudhatták a »moszkovitákat« is.”¹³⁴

5. *Irodalom és szocializmus*

Az *Ihlet és nemzet* költészetbölcséleti, a tiszta költészethez alapvetésként szolgáló teóriája után, az előbbtől nem elszakadva, a proletárköltészet alapvetésére, bölcséleti megalapozására is kísérletet tesz József Attila az *Irodalom és szocializmus*ban. Az ilyen címen kiadott szövegnek több változata ismert.¹³⁵ A fő szövegnek az az előadás tartható, amelyet a költő 1931 februárjában a Jaurésmunkaközösségben, egy szociáldemokrata szervezetben tartott.¹³⁶ Mint Szántó Judit írja: „a kis munkaközösséghez egyre több kommunista értelmiségi kapcsolódott.”¹³⁷ A költő, aki közel fél éve volt már a mozgalom tagja, feltehetőleg egy a művészetekről szóló marxista előadássorozatra készült, amit talán könyvvé akart alakítani. Szántó Juditnak írja 1931. április 13-án: „... munkához látam, belefogtam a könyvem megírásába. A szeminárium 24-én kezdődik, már azzal is készen vagyok Nagy elhatározással rendellem egy csomó könyvet: Luppolt: L. und die Philosophie; L.: Materialismus und empiriokriticizmus. Thalheimer: Einführung in den dialektischen Materialismus és még egy néhányat. Most hát elsősorban tanulok és megkezdett könyvemhez való jegyzetemet szaporítom.”¹³⁸ A szemináriumra való utalás jelzi, hogy a föl-

¹³⁴ SZABOLCSI Miklós, *Kész a lejár*, 240.

¹³⁵ Ezek egy részét már a *József Attila Összes Művei III.* is közli: 316–327.

¹³⁶ *József Attila Összes Művei III.*, 313.

¹³⁷ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*

¹³⁸ *József Attila levelezése*, v

készülés a szöveg megírását jelenti, amint az *Irodalom és szocializmus* esetében is, írott szövegből tartotta az előadást. Az említett szerzők, mindenekelőtt Lenin művei, még csak egy szándékot jeleznek, a tájékozódás irányát. A februári előadás még nem a marxizmus klasszikusára hagyatkozik, hanem korábbi esztétikai, filozófiai forrásának fő auktorára, Pauler Ákosra.

Az *Irodalom és szocializmus* néhány helye, hangsúlyos megállapítása és az *Ady-vízió*, a *Tárgyi, kritikai tanulmány* közti összefüggések nyilvánvalóak. A marxista szellemiségű szöveg nem utal a forrásra, Paulerre, hisz a jobboldali ideológiát valló professzor ebben a környezetben nem szalonképes. A költő tehát becsempészi a pauleri esztétikai tanokat egy marxista művészetfilozófiába, miközben keményen kritizálja a polgári művészetet, annak kritikusait. A megbírált polgári esztétika pedig nem más, mint a crocei kritikafelfogás, anélkül, hogy József Attila utalna korábbi mestérére: „Ezeknek a polgári esztétikáknak az értelmében azonban minden kritikának egyetlen mondatból kellene állnia. Vagy abból, hogy az előttem álló mű valóban műalkotás, mert nekem tetszik; vagy abból, hogy nem műalkotás, mert nem tetszik.”¹³⁹ József Attila az *Ady-vízióban* még vállalt esztétikai elvet most azzal hárítja el, hogy a kritikus nem a műről szól ily módon, s ehhez a konklúzióhoz jut: „Amivel megint arról tesznek tanuságot, hogy a forma s a tartalom dialektikus viszonyáról a leghalványabb sejtelmük sincs.”¹⁴⁰

A „polgári művészet bölcselőinek” kritikájából kijut az avantgárdnak is: „Nem kell arra a sok páratlan badarságra és polgári maszlagra gondolnunk, amelyet a közelmúlt izmusai mutatnak...”¹⁴¹ József Attila azzal utasítja el az avantgárd művészetfelfogását, hogy az megtagadta a szavaktól az értelmet. Hasonló kiindulási pontból bírálja a „pszichologizmust” is, mint ami a lélekkel magyarázza a művészetet, holott értelmezése szerint a műalkotásokból érthető meg a lélek. „Keresték a művészet magyarázatát az élményben meg az érzelemben is. Holott minden, amivel

¹³⁹ József Attila *Összes Művei* III., 82.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ József Attila *Összes Művei* III., 80.

csak találkozik az ember, élményt és érzelmet kelt benne, éppúgy, mint a székrekedés.”¹⁴² – írja némiképp meghökkentő konklúzióval. Mivel az *Irodalom és szocializmus* nem vitairat, nem kritika, a költő nem azt a szabódezsős vitriolos poénokra kihegyezett stílust követi ebben a következtetésben, amely az ilyen műfajú írásaiban jellegzetes írásmódként, beszédmódként megjelenik. Inkább talán elszólás, egy korai megjelenése ez a bizarr gondolatfűzés annak a szemléletnek, amely majd az emlékezetes Gobden-vitában megmutatkozik, amikor is egyik versének szépségét a testi szükségletek kiírásával magyarázta.

Az *Irodalom és szocializmus* marxista közösség előtt elhangzó előadás, tehát a szöveg művészetelméleti fejtegetéseiben érvényszerűsülnie kell a marxista szemléletnek. Ennek a feltételnek láthatóan kevésbé akar megfelelni a költő. Művészetbölcseletet mutat fel, amibe beleépítette egy kis szövegrész erejéig a marxista művészetértelmezést is. Nem kétséges persze, amikor bírálta a polgári esztétikát, amikor Croceről kijelenti, hogy „idealista bölcselelő”, eleget tesz bizonyos elvárásoknak, de a szöveg egészét tekintve sem mennyiségében, sem pedig szellemiségében nem ez a szempont tűnik relevánsnak. A forma és a tartalom dialektikájáról szólva kijelenti: „Egyszóval a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi.” Előbb Ady *Fölszállott a páva* c. versének két sorából mutatja ki a társadalmi tartalmat. A „sok szegény legény” kiszabadulásának kijelentése még nem lehet önmagában művészet, hanem csak az összes tény rendszerének szemléleti összefüggése teszi azzá. Ezt a következtetést viszont nem látszik alátámasztani Dos Passos *Nagyváros* című regényének elemzése. A kor népszerű regényét valóban a társadalmi tartalom aspektusából interpretálja. Az értelmezés több mondata olyan szemléletet ad vissza, ami meglehetősen idegen az *Irodalom és szocializmus* spekulatív, filozófiaiilag elvont, absztrakt gondolkodásmódjától. Bőven elemez egy jelenetet, egy sztrájktrőrlány sztoriját, aki baleset áldozat lesz, megég. Tartalom és forma dialektikájába csomagolva így összegzi a történetet: „Ez a kis történetke forma, amelynek az a tartalma, a szemléleten át az értelemnek nyújtott jelentése, hogy a kispolgári

¹⁴² Uo.

gondolkodás a munkást egyénenként is tönkreteszi. Ez nem bele-magyarázás, elvtársak, mert *ha ez nem állana, akkor semmi értelme nem volna annak, hogy a leány megég.* Ez a tartalom nyilvánvalóan társadalmi jelentőségű.”¹⁴³ József Attila ezekben a fejtegetésekben felvállal egy nézőpontot – talán túl is licitálva azt –, egy a társadalmi mondanivaló jelentőségét alapkérdésnek tekintő marxista álláspontot. Az egyik szövegfogalmazványban ezt ideológiailag is alátámasztja: „A műnek van tartalma, de az nem ideológia, hanem ideológiai. Eszerint a marxista kritikusnak nem valamilyen tártalom, hanem a marxista ideológia igényével kell föllépnie a műalkotással szemben, vagyis a tartalomtól csak annyit követelhet, hogy az a marxizmus ideológiai mozzanata legyen.”¹⁴⁴

Az előadás abból a marxista alaptételből indul ki, hogy az osztályirodalom a különösség kategóriáját jelenti, a művészi változót abban a nagy rendszerben, amit a művészet állandó története, alakulása jelent. Ugyanakkor azonban hangsúlyeltolódás érzékelhető, vagy talán egy nagyobb munka része csak ez a szöveg, hisz az *Irodalom és szocializmus* fő kérdése nem az, hogy milyen a szocialista mű, hanem hogy „mi a művészet”. A kérdés lényegi válasza Arisztotelészre hagyatkozik. József Attila Arisztotelészt, a „végtelen regresszus” lehetetlenségének magyarázatát interpretálja, mint Tverdota György kimutatta, Pauler Ákos olvasatában.¹⁴⁵ Már a Babits-pamflet hivatkozik Arisztotelészre, amikor is a dolgok egyetemessége és a műalkotás közti összefüggéseket taglalja, leszögezve: „Műalkotáson kívül soha egészet nem szemlélünk.”¹⁴⁶ Ennek az egésznek a megértéséhez kellett az arisztotelészi redukcionizmus elve, azaz a véső esztétikai minőség vagy a végső tárgy felmutatása. Az a művészetbölcseleti örök kérdés, hogy képes-e a mű a valóság egészét – vagy ahogy a fogalmat már a Babits-kritika is használta: a „világegészet” – megragadni. A műalkotásban benne rejlik-e a teljesség – ez tűnik fő kérdésnek József Attila fejtegetésében.

¹⁴³ József Attila *Összes Művei* III., 87.

¹⁴⁴ PIM Kézirattár József Attila 1087/396

¹⁴⁵ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.? Magyarázatok*, 199–218.

¹⁴⁶ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.*, 216.

Hogy mi a műalkotás, arra az *Ady-vízió* így felel: „A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*.”¹⁴⁷ Az *Irodalom és szocializmus* pedig így: „A költeményt eszerint úgyis fölfoghatjuk, hogy *egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal*.”¹⁴⁸ A tudományos szocializmus kontextusa itt már¹⁴⁹ nem engedte be a szövegbe a névvarázs misztikumát, viszont az értelmezés új, pauleri – arisztotelianus eleme a „végső szemléleti egész” formula. József Attila a vers strukturális működésének,¹⁵⁰ a rétegek egymásba játszásának új szemléletű leírását is megadja, hogy aztán ebbe az axiómába tömörítsen be mindent: „De úgy értendő, hogy a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többi – *vagyis a mű világának minden pontja archimedeszi pont*.”¹⁵¹ A mű, amely önmagában összefüggő rendszer, olyan entitás, amely egyedülként képes, hisz „végső szemléleti egész”, az egészet, azaz a világ teljességét megragadni. A megismerésnek ezt a nehezen föloldható ismeretelméleti dilemmáját a költő így interpretálja: „Tehát azt tételezem, hogy a *művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek*.”¹⁵²

A világegész nem szemléletőségének hiányát oldja fel a költészet, a mű, s teremt a helyébe valami hasonlóan végsőt és tökéletességet, a műalkotást. Ennek értelméről, szerepéről vallott felfogását érzékelteti ez a gondolat: „Hát muszáj élni? Muszáj gondolkodni? Nyilvánvaló, hogy nekem nem és neked sem. De az életnek muszáj, de az elmének muszáj, különben nem volna sem-

¹⁴⁷ József Attila *Tanulmányok és cikkek I.v*

¹⁴⁸ József Attila *Összes Művei III.*, 92.

¹⁴⁹ De fogalmazhatnánk úgy is, hogy még nem engedte be, hisz majd *A város pere-mén* költő képében „az adott világ varázsainak mérnöke” definícióban szintézist alkot a tudomány és a névvarázs.

¹⁵⁰ Az orosz formalizmus tanainak hatását látja ebben a felfogásban SOMLYÓ György. *A szükséges fölösleg* = „*A mindenséggel mérd magad*”, 177–194.

¹⁵¹ József Attila *Összes Művei III.*, 92.

¹⁵² Uo.

mi az, ami. Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írássék, különben *meggömbölné a világ gyémánt-tengelye*.¹⁵³

A költői érzékenység nem észlelhető azokban az írásokban, amelyeket József Attila kritikusként jegyez. Vitázó kedvének pontető hajlama, vitapartnerre állításainak szétszalázása, kipellen-gérezése ekkori írásainak is sajátos retorikai eszköztárához tartozik. Mécs László költészetéről szólva a tömegköltő és az újság sajátos egymásra utaltságát – szinte a mai tömegmédia diagnózisát adva – frivoll és groteszk gondolatfűzéssel írja le. Karikírozza az akkor divatos papköltő verseit, és megsemmisítő mondatokkal teszi lehetetlenné, mint a cikk utolsó részében is: „Mondom, kispolgári tömegek írják M. László verseit. Ez a rövidke jellemzés nem is vonatkozik M. Lászlóra. Ő nincs is. Mellékes.”¹⁵⁴ Hasonló modorban zárja a Móricz-vitához való hozzászólását is. Noha korábbi cikkeiben (*Nagy Lajos: Lecke, Forrás a sivatagban*) Móriczot írói rangján értékeli, ebben az írásában epés, bántó gúnnal támadja. Nem valószínű, hogy a költőt ismét beugratták volna, hogy *A Toll* köre inspirálta volna a támadását.¹⁵⁵ „Móricznak igaz van, de nincsen igazsága.” – vitázik Móricz *Nyugatban* megjelent cikkével (1931. márc. 1.). *Az Irodalom és a »faji jelleg«* állításai közel állhattak az egykori, népi József Attilához, de nem az ekkori harcosan marxista kommunistához. A népmentő „messianizmust” az osztályszemlélet alapján bírálja, a „világ dologi összefüggéseinek” megváltoztatását állítja szembe az intelligencia tétlenségével. Ha jellemzőek is a gúnyos fordulatok, a cikk retorizáltsága alatta marad más ilyen jellegű írásainak. S itt jelenik meg először a szegedi sérelem, a Horger-affér. „Engem például nem fogadtak gyermeküknek. Sőt, ott kellett hagynom a szegedi egyetemet egy versem miatt...”¹⁵⁶ – s meséli a *Tiszta szívvel* történetét, egészen olyan módon, ahogy majd azt a *Curriculum vitae* is felidézi.

¹⁵³ József Attila *Összes Művei* III., 81.

¹⁵⁴ *I. m.*, 104.

¹⁵⁵ Így VALACHI Anna, „Irgalom, édesanyám”, 226.

¹⁵⁶ József Attila *Összes Művei* III., 107.

Az irodalmi Ödipusz-komplexus példajaként is idézhető¹⁵⁷ a Kassák-bírálat: a Kassákhoz fűződő viszonyban a mester és egy általa jelképezett irányzat, az avantgárd megtagadását a „fiúk” nevében, az új nemzedék és az új költészet jegyében. Noha az írás valóban merít a freudi tanokból, Kassák új kötetéről szólva (*Korunk* 1931. szept.) az új, a proletár költészet képviselője nyilatkozik elítélőleg. Balos, szektarianus szemlélettel. A műalkotással szemben három feltételt támaszt: „1. érvényes-e, (tehát helyes-e, van-e önértéke, elméleti értéke)? 2. az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)? és végül 3. milyen emberi lélek nyilatkozik meg az elmeműben?”¹⁵⁸ A műalkotás keletkezését többféle nézőpontból értelmező cikk az esztétikai értékmérő kritériumokat illetően az 1. és 3. pontot tekintve a műalkotás általános esztétikai értékrendjére fogalmaz meg helytálló nézetet. A 2. pont pedig az az elvárás szempont, amit az ő köteteivel szemben is támasztott Haraszi és Gergely kritikája és – majd később – Pákozdy ledorongoló írása. Kassák számozott, kései avantgárd műveit doktriner érveléssel utasítja el: „Mert hatásuk... lehet-e más, minthogy az ifjú elméket megzavarja, a szövedő proletáröntudatot szétkuszálja és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti?” Mintha pártfeladatot teljesített volna József Attila, hisz kemény szavakkal szól Osvátról is („A polgári gondolatot ... kíméletlenül képviselte bal felé.”), de mindenestre a szektás baloldaliságot tükrözi ez az írás. Még akkor is, ha a doktriner marxizmus alól előbújik egy másik filozófia is.

„Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza föl a képeit.”¹⁵⁹ – azaz megformálódik egy „alternatív” műértelmezés, amely – szembeállítva a Kassák-művekkel – az értelem alkotta formát kiegészíti egy másik alkotásmóddal, amikor a „tudatalatti mélye” a rendező elv. A nyilvánvalóan Freudra vonatkozó

¹⁵⁷ Így SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 127.

¹⁵⁸ József Attila *Összes Művei* III., 110.

¹⁵⁹ Uo.

utalást¹⁶⁰ megerősíti az álom idekapcsolása is. József Attila mintegy a freudi Traum-deutungot interpretálja a műalkotás konstituáló jellegét illetően: „S a művészet abban különbözik mindenfajta álmotól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze.”¹⁶¹ S még továbbmegy, mert egy másik relációt is megenged: „még az álmokképeknek is van nem közvetlen, de értelmes jelentésük.” Ez a költészetre és a személyes létre is vetített értelmezése a tudatalattinak és az álomnak szolgált alapul ahhoz a költői fordulathoz, amelyről a *Külvárosi éj* versei (Ordas, *Emlék, Ritkás erdő alatt*) tanúskodnak. S ezt az analitikus költészettant helyezi társadalmi dimenzióba a *Fiatalságunk és a népművészet*.

A cikk együtt jelent meg a *Munkások* és a *Fagy* című versekkel a *Szabadon* 1932. januári számában. A lap marxista kommunista orientációja mutatkozik meg abban a szellemiségben, ahogy József Attila értékeli a háború utáni fiatal értelmiségi csoportosulásokat. Többek között a Bartha Miklós Társaságot is, amelyről múlt időben beszél. Cikkének bevezető részében a korábbi eszmétársairól épp oly negatívan szól, mint annak idején Haraszti Sándor a *Ki a faluba* céljáról és politikai indíttatásáról. S noha maga is használta a „faj szavát”, és hasonló jelentést tulajdonított neki mint amit most bírál, a népi csoportosulás és parasztságorientációja kemény elutasításban részesül ebben a cikkben. A marxista József Attila gyakorolja a bírálatot, aki a fajt a monopolkapitalizmus ideológiai felépítményének tartja, s a népművészetnek nem a nemzeti jellegét hangsúlyozza (mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében*), hanem internacionalitását és történetiségét. A cikkzáró sajtós logikai és ideológiai kombináció mutatja József Attila nézeteinek változását és az átrendeződés irányait: „A jövő kultúráját az

¹⁶⁰ „A harmadik, legsajátosabb és legkevésbé érthető tulajdonsága az álombeli emlékezésnek a reprodukált anyag kiválasztásában mutatkozik, amennyiben itt – nem úgy mint ébren – nemcsak a leglényegesebb, hanem ellenkezőleg, a legközömbösebb és legjelentéktelenebb dolog is érdemessé válik az emlékezésre.” FREUD, Sigmund, *Álomejtés*, Bp., Helikon 1985, 26.

¹⁶¹ József Attila *Összes Művei III.*, 111.

az osztály fogja megalkotni, amely a jövőt megteremti. Ez az osztály a proletariátus. A népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő. A proletárművészet őstét a népművészetben látja, hiszen a népművészet hagyományosan kollektív. A népművészet a felgyülemlett, jelenlévő múlt, hatékony emlék, mely irányítja a jövőt. De azét, akinek van jövője.”¹⁶² A művészet történetének ilyen marxista értelmezése és a népművészet, proletárművészet rokonítása a kollektivitás jegyében egy politikai stratégiának az ideologizációjaként fogalmazódhatott meg, de talán a szarvas-farkas metamorfózis öngazolásaként is. Ugyanakkor fel kell figyelni a népművészet értelmezésének freudizáló frazeológiájára, a múlt és a jövő szellemű összekapcsolására. A népművészet ilyen pszichoanalitikus interpretációját sugallhatta az az etnológiai irányzat is, amelynek képviselőjéhez, Róheim Gézához személyes kapcsolat fűzte.¹⁶³

¹⁶² *I. m.*, 116.

¹⁶³ VALACHI Anna, „*Irgalom édesanyám*”, 247–268.

VII. Válság és reneszánsz

A mozgalmi poétika összegzése

A *Külvárosi éj* időszakának tematikája, a társadalomtörténet külső-belső megértésének diagnosztikája és az önértelmezés freudiánus kísérletei mutatják azt a kettős irányultságot, amely majd folytatódik 1933-ban is. Ugyanakkor azok a művek, amelyek talán az önértelmezés, önelemzés, önterápia jegyében születtek (*Ordas, A hetedik, Ritkás erdő alatt*) jelezhetnek egy új irányt is, a lélekrajz el-tárgyasítására, a tárgyiasságok, a viszonyok konstruálódása útján történő megértésre.

Viszonylag kevés vers születik 1933-ban. S ez nem választható el a személyes lét válságától, amelyet a betegség manifesztálódása jelent, s aminek előidézésében nem elhanyagolható szerepet játszanak a szakítások. Szakítás Szántó Judittal és a kommunista párttal.

Az időszak a „nagy versek” születésének kezdete. S ezek sorában első a *Téli éjszaka*. A vers tárgyiasságaival, a megjelenített külső tájjal a korábbi verstípus s a mozgalmi költészet folytatását jelenthetné, mintegy a *Külvárosi éj* újragondolásaként és újrafogalmazódásaként. Az átmenetet jelenti a [*Tehervonatok tolatnak*], hisz a külváros rekvizitumai, a *Külvárosi éj*ben is feltűnő raktár, s majd a *Téli éjszaka* tehervonata olyan tárgyiasságok, amelyek már elvesztik tájmetaforizáló szerepüket vagy – mint korábban – társadalomtörténeti asszociációikat. Már ebben a töredéknek tűnő versben a téli éjszaka mellett tematikusan is megkonstruálódik egy másik elem: a látás, az értelmezés folyamata.

A raktár
előtt poros lámpa ég.
Csak látszik, nem világít,
ilyen az ész, ha áhit.

Pislog élénken, holott
nagy halott
fény ég.

A *Téli éjszaka* recepcióbeli helyét ugyanez a kettősség írja le. Noha nem ragadható ki abból a tematikából, amit a mozgalmi költészet jelent, de már poétikailag, létértelmezésében kellően absztrahált ahhoz, hogy a referenciális és ideologikus elemzéstől eltávolodó, majd azzal szakító befogadás a tárgyiasság poetikáját lássa benne, annak is reprezentáns megjelenítését: „A tárgyas költészet egyik fontos jellemzőjét vehetjük itt szemügyre: a tartalmak, tárgyak, események kimondása mindig egy előzetesen már megkonstruált nyelvi-retorikai forma működtetésén keresztül történik, a nyelvi forma mint afféle tervrajz, látásmód működik a megjelenített világ mögött.”¹

A vers elemzői a szabad versre emlékeztető struktúrában különböző szintű arányokat fedeztek fel. Tamás Attila a kozmikus tárgul szemlélet topológiai hármasságára utal,² Kecskés András az aranymetszés szabályrendszerét véli látni³, s Bókay Antal is három tematikailag és retorikailag eltérő, hozzávetőleges azonos hosszúságú versegységről beszél.⁴ S különleges helyzetet foglal el a nyitó sor, amelynek szerzői intencióját a kortárs (a költő sógora) így interpretálja: „...légy fegyelmezett, mert azt a világot, amit most látni fogsz, csak így tudod megérteni és elfogadni.”⁵ A mondat aposztrofikus jellege és grammatikája valóban az érzelem, értelem koncentrációjának szükségességére hív, strukturális és tipográfiai különállásával meglehetősen enigmatikusan szólít fel. Az önmegszólításként való értelmezés a vers beszélőjére irányulna, mintegy annak szemléleti tárgyiasságát előfeltételként szabva. Valószínű azonban, hogy az aposztrophe általában a szemlélőre vonatkozik,

¹ BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, 2004, 79.

² TAMÁS Attila, *A költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998 [1967] 164–165.

³ KECSKÉS András, *Téli éjszaka = József Attila-versek elemzése*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 107.

⁴ BÓKAY Antal, *i. m.*, 78.

⁵ BÁNYAI László, *Hét év József Attila közelében*, 185.

tehát nemcsak a mű teremtőjére és a teremtésére, hanem a versen keresztüli teremtdésre, azaz a befogadásra is. A fegyelmezettség ugyanis nemcsak a szemlélt valóság (meg)értésének előfeltétele lehet, hanem az eredménye is: a láttatott és látott világ kognitív és etikai interpretációja. A „Légy fegyelmezzet!” tehát azzal, hogy grammatikailag nyitott (a második személyűség ellenére) relativizálja a szubjektumot, megengedve az olvasóra illetve a tájat szemlélőre való vonatkoztatást. (Ily módon tehát csak a nyelvi gesztus, az aposztrofikus hasonlóság köti a kései versek önmegszólító formájához: *Tudod, hogy nincs bocsánat, Karóval jöttél.*) A vers szubjektuma bizonyosan csak a verszárlatban konkretizálódik, amikor egy önreflexió hasonlóan meg is határozza önmagát:

Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

A verszárlat visszautal a versben láttatott jelenségvilágra, (a)hol a homály, „a rozsdalevelű fa” mint trópus a világ nehezen átláthatóságát és a létező (létezés) pusztulását jelképezi. Ehhez képest fogalmazódik meg az ember értelmező tevékenysége (mér, felmér) – mint *A hetedik* egyik alternatívájában, ahol a költő „eget mér és bólint” –, amit pontosít egy hasonlat a tulajdonosság jogosultságát és kötelességet ideemelő jelentéskörével.⁶

A vers az idő folyamatszerűségére épül, bár csak a 45. sorban tűnik fel a címben jelzett fogalmilag megjelölt jelenségvilág. A retardáció, a késleltetés oka, hogy a két alkalommal is jelzett közeledő éj (28.: „Már fölszáll az éj”; 30.: „A kék, vas éjszakát már hozza”) részletező, többszörös megközelítésben tűnik elő, tárul a szemlélő és a szemlélődő értelem elé. Az ábrázolt tárgyiasságok – mint a *Külvárosi éj* olajos rongyai is – egyrészt az emberi világhoz, másrészt a természethez kötődnek. „Szép embertelenség” – állá-

⁶ BÓKAY Antal a későmodern poétika narrációjának tartja ezt az aposztrophét. Paul de Man gondolatát interpretálva, miszerint a késő modern vers „már nem a kihallgatott monológ, hanem a megszólítás lingvisztikai terében” jön létre. *József Attila poétikái*, 94.

pítja meg a közlés, az üvegszerűséggel érzékeltetett téli hidegségre visszautalva és a bokorágon fennakadt rongydarabra előreutalva. Ez az anaforikus és kataforikus összegzés összekapcsolja a természeti és társadalmi létet, amint a szakasz záró hasonlata – ebből a két világból építkezve – kiterjeszti a létezésre vetett hiányt: „mert annyi mosoly, ölelés fönnakad / a világ ág-bogán.”

A „szép embertelenség” nemcsak a táj embernélküliségére vonatkozott itt, hanem arra az embertelenségre is, amely valójában majd a vers későbbi, az éjszakát részletező képeiben mutatkozik meg. Van azonban egy közbülső rész, a hazatérő földműves és környezetének képe, amely szép is, meg embertelen is. Ez a rész kitűnik másságával a vers egészét átható dezantropomorfizációból. Az egyes képek, motívumok a *Holt vidéket* idézik („kerekek csönd”, „pihegő moha”) ám az alkonyi tűz, a párolgó tanya – mintegy az este, a vacsora színekdochéjaként – mindenképp az emberi környezet humanizációjára utalnak. S a humanizációt – illetve annak következményét – érzékelteti az ember megjelenése, illetve allegorizációja. A hazatérő „földműves” fáradtságának képei, illetve a nehéz munka testi következményei olyan trópus, amely a paraszti élet konvencióit idézik fel:

Hazatér a földműves. Nehéz,
minden tagja a földre néz.
Cammog vállán a megrepedt kapa,
vérzik a nyele, vérzik a vasa.

Ugyanakkor az első sor végi vessző szétrombolja a szintaktikai kapcsolatot, s ezáltal egy hypallage – vagy egy hiátus – képződik, ami némiképp megbontja a munka kegyetlen fáradtságát implikáló metaforát. S ugyancsak hypallagés szerkezetet a kapa képe, amikor is a cammog után elmaradt vessző következtében összevonódik a földműves és munkaeszközének alakja, egy sajátos metaforát képezve. Ezt a megbontott, asszociatív képsorozatot követi egy hasonlat, amely a filozófiai absztrakció szándékával összegez:

Mintha a létből ballagna haza
egyre nehezebb tagjaival,
egyre nehezebb szerszámaival.

Nemcsak a megnevezés (lét) utal az absztrakcióra, hanem a megállapítás szerkezete is. A létet ugyanis az emberi erő és a termelési eszköz közös jelzője, a munka általi kizsigereltsége jellemzi következményként. Azaz a marxista költő absztrahált létértelmezése formálja a földműves képét.

Az éjszaka dezantropomorfizációjában sajátos szerepet kapnak a hanghatások. Érvényesül az a hármasság, amit de Mannál olvashatunk Baudelaire *Kapcsolatok* című versét értelmezve: „Amit lírának nevezünk, tehát a megjelenített hang instanciája, könnyedén bontja ki azokat a retorikai és tematikus jellegzetességeket, amelyek a grammatika, trópus és téma közötti kölcsönös viszony paradigmájává teszik.”⁷ A hang ebben a versben az értelem, az észlelés vagy csak annak vélt változatai által a vers imaginárius valóságába emelt képződményként többféle változatban szólal meg. „A kék, vas éjszakát már hozza hömpölyögve / lassúdad harangkondulás” – hangzik fel először a harangkondulás, azaz az emberi világ természeti metamorfózisa, hisz a harang tűnik fel az éjszaka hordozójaként, előidézőjeként. A harang, s a hozzá kapcsolódó metaforikus jelentéskapcsolatok bomlanak le, illetve épülnek újra a szív trópusának referenciális és metaforikus kódjainak kontaminációjában. Az ikonszerű kapcsolat (formális, mozgásbeli hasonlóság) emeli a szívet a harang mellé. Az észlelés („mintha ... állna”) bizonytalansága a szívvel metaforizált élet-elmúlás kettősségét síkváltással a tájra hárítja rá: „talán a táj lüktetne”. S itt, a szemléleti bizonytalanság okán és pontján következik be a megcserélődés, amely a hangzás útján érzékelteti a szubsztanciák fölcserélhetőségét, azaz a világ értelmezhetőségének relativizálódását:

Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc
volna harang
s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz.
S a szív a hang.

A vers képi mozaikszerűsége nem feltételez logikai kontinuitást sem, azaz a *Téli éjszaka* nem egy jelenség vagy az általa metonimikusan hordozott társadalmi-történeti valóság konzekvens végig-

⁷ De MAN, Paul, *Olvasás és történelem*, Bp., Osiris, 2002, 392.

gondolását tartalmazza. A léthez kapcsoló hangzás – mint annak integráns, de ugyanakkor tűnékeny része – több módozatban is visszatér. „Csengés emléke száll. Az elme hallja.” Ez az egy sorba helyezett két állítás logikailag mintha kapcsolódna, de két szintaktikai szerkezet: az egyik zárt, a másik nyitott. Az elme ugyanis a valóságelemekből építkező vagy arra visszautaló hangzást „hallja”. Ez a figuratív s valóban poétikus képsorozat⁸ idézi fel a csengést, amelyet nem az észlelés, hanem a megértés konstatál. S ennek a kognitív viszonyoknak összegződése a vers centrális mondata: „Tündöklök, mint a gondolat maga, / a téli éjszaka.”

A *Téli éjszaka* újszerűségét, a korábbi verstípus újraépítését a vers első, nagyobb egységének téli, természeti képe jelenti. Nem a versbeszéd modalitásával, s nem is annak cserélődésével, hanem a szemlélődés tárgyiasításával. Másrészt az esztétizációnak azzal a formájával, amely cserélgeti a szemléleti valóságvonatkoztatókat.⁹ A *Téli éjszaka* második részében a tehervonatok, a gőzölögő város, a lámpafény, a zörgő kabát metonímiáival jelzett, a létezését elszenvető ember képe József Attila mozgalmi költészetének és marxizmusának szimbolikus és allegorikus formái. Igaz, a vers első részének tárgyiassága, a kiiktatott szubjektum ezeket a korábbi – némiképp önidezészerű – verselemeket is új kontextusba helyezi. Kilépnek az agitatív költészet, a programvers diszkurzusból és átkerülnek egy másfajta szemlélet-, és beszédmódot ígérő költészetbe. Még akkor is, ha a záró sorokban megtörténik a beszélő identifikációja a természet (téli éjszaka), társadalom („birtokát”), egyén („tulajdonosa”) hármasságában.¹⁰ S némiképp visszavonva a megnevezésekben, leírásokban megmutatkozó dekonkretizációt, az értelem aktusa és gesztusa kerül hangsúlyos pozícióba.

A *Téli éjszaka* környezetéhez kronologikusan az *Egy kisgyerek sír*, s a *Reménytelenül* tartozik, szemléletileg azonban *A város pere-mén* és az *Elégia*. A versvilág csaknem ugyanaz, de jelentős szemléleti distanciákkal értelmeződik itt újra a külváros és népe, a munkásosztály. A műfajok diszkurzusa (óda-elégia) nemcsak a tárgyról

⁸ BÓKAY Antal, *i. m.*, 89. SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 275.: „Majd egy barokkos kép, szinte barokk emblémákra emlékeztető negatív állítás zárja a szakaszt...”

⁹ HANKISS Elemér, *Az irodalmi mű mint komplex modell*, 512.

¹⁰ KECSKÉS András, *i. m.*, 116.

való gondolkodás és szólás különbözőségét jelzi, hanem a beszélő, a költő világképi diszkurzusát, azaz a világkép belső elmozdulásának történéseit, történetét is. A két mű párhuzamos olvasása arról is meggyőzhet, hogy az *Elégia* és *A város peremén* beszélője ugyanaz, csak más pozícióból és más beszédmódot artikulálva szól ugyanarról. *A város peremén* a messianizmus hitével hirdet egy történelmi víziót a képviseleti beszéd pozíciójából, míg az *Elégia* a valóságraébredés józan tárgyilagosságával – némiképp modulálva a műfaji tradíciókat – veszi számba a vízió valószerűtlenségét és történelmi inadekvát voltát.

A város peremén Óda címmel jelent meg először a *Korunkban* (1933. júl-aug.), s majd a *Nagyon fáj* kötetben kapta meg ma ismert címét.¹¹ A cím a műfaji megjelöléssel pontosan meghatározza a költői beszédmód formáját és hangnemét. Ahhoz nem a *Téli éjszaka* széttöredezett struktúrája, nem is a *Külvárosi éj* szabadversszerű előadásmódja illik, hanem a viszonylag szigorú strofászerkezet, amely lezárul (legtöbbször) egy gondolat teljes vagy részleges befejeztével (félbehagyásával). A bölcséleti óda a történelmi létet értelmezi a marxizmus aspektusából. Pontosabban szólva: a marxista alaptéziseket interpretálja.

A vers¹² beszélőjének identifikációja a nyitó és záró részben csak részlegesen történik meg, az egyes emberként. Először csak általános alanyi mivoltában, majd a zárlatban egy meghatározott beszédhelyzetben és szerepben, költőként. Az önértelmezés a verskezdetben nem a szemlélődés, a megértés eredményeként jön létre, hanem a kinyilatkoztatás, a megállapítás rögzíti mind a létezés helyét, mind a létezés módját: „Lelkünkre így ül ez a kor.” A kijelentés módhatározó szava visszaautal a korábbi versszak korom és guanó hasonlatára. A többesszámú alak pedig kiszélesíti a megállapítás társadalmi vonatkozását. A „mi”-nek a részletezése, leírása történik meg a versben, kétségtelen egyfajta önértelmező logika mentén. Az „új nép, másfajta raj” elhatárolódását, értelmezését jellegzetes szimbolizáció hordozza a társadalomtörténet genezisést felvázolva:

¹¹ József Attila a *Medvetáncba* nem vette fel, nyilván a vers politikuma miatt.

¹² Részletes elemzése: BÓKAY Antal, *Téli éjszaka = József Attila-versek elemzése*, 144–183.

Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,

a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötytyintve

Nemcsak az alteritás és modernitás korszakolja ezt a genezist. Megjelenik a világ megismerésének irracionális, racionális és materialista módja, szembeállítva a való anyagot „isten és ész” teremtő erejével. A teremtés módját a termelés egyik munkafázisa írja le. (A kép a *Külvárosi éj*ben is jelen van, de ott még a megváltó, a „piros kisdéd” teremtődéseként.) Ez a genezis megismétlődik más szimbólumokkal („papok, katonák, polgárok után...”), hogy a metaforikusan jelzett „új nép” történelmi küldetésének kettős aspektusát megvilágosítsa. Ez egyfelől a helytállás („helyt álljunk az emberiségért”) másrészt egy bonyolult utalássorozattal érzékeltetett küldetés:

Papok, katonák, polgárok után
így lettünk végre mi hű
meghallói a törvényeknek;
minden emberi mű
értelme ezért bűg mibennünk,
mint a mélyhegedű.

A munkásosztály történelmi szerepének ilyen értelmezése kétségkívül erősen ideologikus, a történelmi materializmus bizonyos szempontú interpretációja. Nem a fiatal Marx jelenik meg interpretációként,¹³ hanem nagy valószínűséggel Lukács *Történelem és osztálytudat* című műve.¹⁴ Lukács így különbözteti meg a proletártudatot más osztálytudattól: „Éppen, mert a proletariátus mint osztály nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy meg ne szüntet-

¹³ KISS Endre hívja fel erre a figyelmet. „*A történelem futószalagán*”, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980/5–6., 583. SZABOLCSI Miklós hasonlóan vélekedik: *Kész a lelétár*, 290. Marx műve, a *Frühschriften* azonban csak 1932-ben jelent meg, ennek hatását a későbbi művek mutatják.

¹⁴ LUKÁCS György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című, 1923-ban megjelent munkáját ismerte József Attila. BÓKAY Antal elemzésében több – általunk nem idézett – mondatot citál Lukács György művéből. (*Téli éjszaka*, 157., 188.)

né a társadalmat, tudata, az emberiség utolsó osztálytudata egyfelől azonos kell legyen a társadalom lényegének felfedésével, másfelől elmélet és gyakorlat egyre belsőbbé váló egységét kell jelentse.”¹⁵ Természetesen József Attila a proletariátus tudatát és történelmi célját nem az ideológia sémáin keresztül¹⁶ érzékelteti, s mint a fenti idézet mutatja, nem is a történetfilozófia fogalmi apparátusának absztrahálásával vagy lírizálásával. A történelmileg új osztály tudatosodását a „hű meghallói a törvényeknek” metaforája jelzi. A létnek – s benne a társadalmi létnek – keretet adó, az esszenciáját összegző törvény megértéséhez és hű képviseléséhez hozzáadódik egy másik szubsztancia. Az egyetemes emberi („minden emberi mű”) lényegét, azaz a történelmi ember létezésének eredményét az „értelem” foglalja össze. A „minden emberi mű értelmének” egyetemleges és nem osztályszempontú megjelenítését azonban nem egy értelmi tevékenység írja le, hanem a művészet tárgyköréhez tartozó hasonlat. József Attila tehát ezeket a pretextuális marxista szövegeket, fogalmakat nem egyszerűen lírizálta, hanem át is írta.

A vers retorizáltságát nemcsak az áthallások, hanem – erőteljesebben – a vers közepe táján (40. sorában) belépő dialogizáló forma hordozza. A dialógus tárgya először a gép,¹⁷ s a vele allegorizált elidegenedés. Ezt előbb egy globális, tablószerű kép érzékelteti, amelyben a „törékeny falvak” – a *Levegőt!*-beli metaforikus kapcsolat önantologizációjának első példajaként – és a városok közös sorsa, a pusztulás sejlik föl. Majd a gép története jelenik meg, a „földesúr” szimbolizálta prekapitalizmus és a korai kapitalizmus:

Gyermekkora gyermekkoruk. Velünk
nevelkedett a gép.
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét.

¹⁵ LUKÁCS György, *i. m.*, 304.

¹⁶ Valószínűleg a marxizmus klasszikusainak interpretációja bonyolult forráskutatóval lenne felderíthető, hisz a költő az olvasott fogalmakat, téziseket kontaminálta. Így lehet, hogy az új osztály leírásához a *Kommunista Kiáltvány* bizonyos helyei is (pl. Marx és Engels Művei 4. k. 450–453.) ihlető forrásul szolgáltak.

¹⁷ A gép a korai kapitalizmusnak, a modernizáció korai korszakának „fétise”, áruja és eszköze.

A gép elidegenedettséget mintha visszavonná ez a mondat. Ám a kezés állapot csak a mi-ti dialógusban és történelmi értéket tételező kontrasztban értelmeződik a humanizáció lehetőségeként. Ezt ugyanis egy nem történelmi és főleg nem történelmi materialista fogalom metaforizálja. A névvarázs elmélet jelenik meg, hisz a név tudása és kimondása szelídíti meg a gépet, a megnevezés, a kimondás erejével.

Hogy József Attila a „történelmi materialista ódában” (ahogy Fejtő Ferenc nevezte) is szabadon, a művész autonómiájával bánt a történeti, intertextuális szövegekkel, azt mutatja a forradalom képe, retorizáltsága. Az „Emeljétek föl szivünket!” liturgikus parafrázisa¹⁸ hívja elő a „Föl, föl!...” kezdősorokat az *Internacionáléból*. A „sarkából kidöntött Föld”, az új világ ígérete a József Attila-szövegben is megjelenik. A Csokonaira (s talán Babitsra¹⁹) is utaló kép, a „feloszlott föld” a kapitalizmus szimbóluma. Ezzel, a magántulajdon s a modern kapitalizmus képeivel jelzett társadalmi formációval képez éles ellentétet a vers méltán híressé vált próféciaja:

Mig megvilágosul gyönyörű
képesséünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelő erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

A történelmi vízió visszavonja a korábbi szakasz „végső harcra” utaló forradalmi retorikáját, és másfajta beszédmód, másfajta retorika tudatosítja az új világot. Az majd „megvilágosul”, azaz a ma még nem láthatóból valamikor előtűnik, vagy pedig az általánosan jelzett ember értelmével felfogja az új rend lényegét mint saját képességet. Látható, hogy a „megvilágosul”, a „tudomásul vesz”

¹⁸ Erre utalt a nevezetes vita is. A *Ped znamenijem* című marxista folyóiratban megjelent freudomarxista írások felsorolása: ERŐS Ferenc, *Analitikus szociálpszichológia*, 2001, 107. – PÉTER László hívta fel a figyelmet arra, hogy az „Emeljétek föl a sziveteiket” a katolikus mise liturgiájának a része, az úrfelmutatáshoz kapcsolódva (ÉS, 1980., nov. 1.); BÓKAY Antal, ezt cáfolja (ÉS 1980. nov. 22.).

¹⁹ Babits Mihály *A gazda betéríti bázát* című versének motívuma a „léckatonáim”.

az értelem előfeltételezettségét jelzi, azaz az új világ megteremtését mint kognitív tevékenységet jelölik az igék. Az értelem forradalmát hirdeti ez a szakasz, erősen ellentmondva a korábban textualizált klasszikusoknak. József Attila különvéleménye ez a freudomarxista jövőkép, amelynek prófétizmusát az anyagi világ („véges végtelen”) a társadalom („termelési erők”) és az egyén („öszönöket idebent”) hármasságában érvényesülő harmónia sugallja. Mindhármát egyformán „tudomásul veszi” az elme, azaz nem feltétlen megértésre törekszik, nem feltétlen megismeri, de az ember kognitív módon viszonyul a világ előbbi (s a *Téli éjszakában* is látott) hármasságához.

A termelési erők és az ösztönök összeegyeztetésének kísérlete – mint az 1932-es prózai írások is mutatják – arra a kettős identitásra²⁰ épül, amely a forradalmár s a jövő embere személyiségének egységét hivatott megteremteni. A pszichoanalízis és a marxizmus e szerint ugyanazon valóságnak két hasonló világszemléletű (materialista) megközelítése, amely az ember társadalmi-történeti és mentális-lélektani kitejesedését írja le, illetve megvalósítani igyekszik. Ez a költő életében sem működő kettősség a mozgalomban nem talált megértésre, amint arra a vers önjellemzőként már korábban is utalt: „Im itt vagyunk, gyanakvón s együtt, / az anyag gyermekei.” Az „anyag gyermekeihez” tartozó költő („rokon”) a közösség része, de – már – nem tartozik „a harcosok közé”. Szerepének elbizonytalanodását tükrözi, hogy a világot csak szemléli („nézi, csak nézi”), s a vers is falsul hangzik. A szó – amely a megnevezés, a költészet metonímikájaként a teljességet implikálja más művekben (*Falu, Költőnk és kora*) – „csörömpöl”, de ezzel együtt megfogalmazódik a klasszikus szerep: a próféta alakja és feladata:

A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
várásainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

²⁰ ERŐS Ferenc, *Freudomarxista volt-e József Attila? = Miért fáj ma is*, 273.

Ez a próféta azonban a modern kapitalizmus hírnöke. Próféciája – legalábbis az önértelmezés szerint – nem imaginárius, hanem a mérnöki tevékenység tudománya alapján jön létre, az értelem erejével. Ugyanakkor ez a technicista szerepértelmezés („megszerkeszt”) sajátosan kapcsolódik a világ percepciójával. „Az adott világ varázsainak mérnöke” mégiscsak olyan – némiképp paradox – önmeghatározás, amelyben kísért a korábbi névmágia elmélet (*Az Istenek halnak, az ember él*), még akkor is, ha a „varázsainak” szót a világ bonyolultságának, varázslatosságának metaforizációjaként értelmezzük.

A város peremén a freudomarxizmus verse – olvasható a közkeletű megállapítást. Ugyanakkor látnivaló, hogy nemcsak a freudomarxizmus „klasszikusa”, Wilhelm Reich idéződik meg a műben, hanem más marxista szövegek is kísértének. A szintézis verseként – vagy annak kísérleteként – olvashatjuk a művet (az esztétikai elvárásaink különbözősége szerint), amely törekvés, bármennyire is általánosító, programszerű beszédmod tudatosítja, mégiscsak József Attila válasza egy kor történelmi kérdésfelvetésére és személyes sorsának alakulástörténetére. S ugyanezen válasz más reflektáltságú formája az *Elégia*.

A diszkusszió verse az *Elégia*. Nem kétséges, a vers „színhelye” ugyancsak a város pereme, a szikárló tűzfalak és az „elhagyott gyárudvar” világa. S az is érzékelhető, hogy az *Elégia* jórészt visszavonja, szövegszerűen is utalva, *A város peremén* prófétikus jövőképét:

Magadra ismersz? Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, ...

Az *Elégia* ideológiai-filozófia alapja is a marxizmus: „Az egész emberi / világ itt készül. Itt minden csupa rom.”²¹ A város peremén önértelmezése a munkásság történelmi szerepéről tér itt vissza, s a marxizmus klasszikusainak azon gyakori helyzetmeghatározása a világ romként való láttatásában, amely a modern kapitalizmus

²¹ A vers részletes elemzése: TVERDOTA György, *József Attila*, 86–98.; SZABOLCSI Miklós, *Elégia = József Attila versek elemzése*, 132–144.

bűnéül ember és természet totális kizsákmányolását rója fel, de egyben az új világ építésének alapjaként is ezt nevezi meg.²² S a „kamatra gyötört, áldott anyaföld” ideologizmusa is nyilvánvaló. A diszkusszió tárgya és világa azonban nem a filozófia, a „miért nincs még szocializmus” dilemmája (mint a *Hegel*, *Marx*, *Freud*-ban), hanem a „lélek” és annak önismerete. Azaz az *Elégia* belső és külső szinterei²³ nemcsak egymásba játszanak, hanem értelmezői pozícióba is kerülnek.

A vers „lélekelemző” mivoltát nemcsak a már idézett híres, Halász Gáborhoz írott levéltöredék árulja el, hanem az a nyilatkozat is (1936), amelyben a költő erről a versről is szól: „Itt van például az 'Elégia', amelyben egy külvárosi tájat írok le. Sívár érzés kifejezésére jól jön, hogy van ilyen külvárosi részlet, amelybe beleönthetem, beleírhatom ezt az érzést. Viszont ilyen sívár érzés azért foghatja le (sic!) az embert, mert vannak ilyen külvárosi részletek.”²⁴ Az *Elégia* verstárgya az eltárgyasított lélek egyfelől, amely indukálja a beszédhelyzetet, a lélek (ön)megszólítását. Amint a marxista ódában, a költői én az *Elégiában* is csak a verskezdetben és a zárlatban van manifeszt jelen, a vers többi részét itt a látványrétegek írják le. Indokoltnak látszik a tájleírásként való értelmezése a műnek, de a József Attila-i intenció szerint, azaz a külső és belső táj szoros összefüggésében, egymásra vetítő olvasatában.

Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten,
füst szál a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyán.
Leng, nem suhan.

²² A történelem, a polgári társadalom jelene és a jövő közt ilyen oksági kapcsolatot ír le a *Német ideológia*: „...a polgári társadalmat a maga különböző fejlődési fokaiban az egész történelem alapzataként fogja fel és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. belőle magyarázza és keletkezésük folyamatát belőlük kiindulva követi.” MARX, Karl és ENGELS, Friedrich, *A német ideológia*, Bp., Helikon, 1979, 51–52.

²³ SZABOLCSI Miklós, *Elégia*, 135.

²⁴ *Kortársak József Attiláról* I., 423.

A *Reménytelenül* költői eljárása (a fémmel érzékeltetett természet) írja le a „szomorú” tájat, amelynek analóg képe a lélek rajza is. A hasonlat ki is terjeszti ezt az értelmezést az alacsonyan szálló füst és a felemelkedni nem tudó lélek között. S a lélek szárnyalásának lehetetlenségét sugallja a költői pontosítás, a mintegy kiszólásszerű modifikáció: nem suhan, csak leng, alacsonyan. Ez a közvetlen beszédmód érzékelhető azokban a megszólításokban, melyek a lélek lényegét, hovatartozását, identifikációját és identitását faggatják. A pontosítás, a modalitások váltakozása bővíti a megszólítások szintaktikai rendjét, mintegy a beszéd elevenségét imitálva. A beszéd ilyen performansz jellege pedig utal az eltárgyasítás tökéletlenségére, azaz az önértelmezés belső feszültségére. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a „lélek” egy trópus, s a rávonatkozó beszéd valóban csak az eltárgyasítás eszköze, modora. A dialógus retorizáltsága csak elfedi azt a kettősséget, amelynek hozadéka a vers zárlatának ellentmondásában válik egyértelművé: „Magaddal is csak itt bírhatasz, / óh lélek! Ez a hazám.” Ez az utolsó tőmondat a maga nominalitásában megnevezi a lélek és a külső táj-világ közti viszonyt, az elválaszthatatlanságot. Ennek pedig az a grammatikai előfeltétele, hogy az utolsó megszólítástól („Tudod-e”) a táj megszemélyesített irányultsága nemcsak általános értelmű, hanem differenciálódik, s az első személyre, a beszélőre is vonatkozik (e táj nem enged – engem). A lélek trópusára transzponálódó identifikációs folyamatot zílálja és erősíti a deixis, amely a külső világ, a táj és társadalmasított valósága képét rögzíti mozaikszerűen.

Az *Elégia* műformája szabadabb, nyilván a beszéd kötetlenebb mivoltából, s az elégiát nem műfajként valló értelmezéséből adódóan. A beszéd szabadsága implikálja azt a kötetlenséget is, amely a deixisnek alapot adó külső tárgyiasságok leírásában megmutatkozik. Az „önnön eredetére tekintő lélek” az eredetét a modernséget szimbolizáló külvárosi gyárterületben keresi, találja meg. Hangsúlyos lexémája a versnek épp ezért az „itt”: „tekints alá itt”; „Az egész emberi / világ itt készül”; „Itt minden csupa rom”; „Fellelj – / innen vagy”; „Itt pihensz”; „Itt a lelkek”, „csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz”, „Magaddal is csak itt bírhatasz”. Ez a deiktikus ráutalás csak általánossággal szól a helyről, annak definitív

konkrétságát, és történeti szimbolizáltságát azok a tájrészletek hordozzák, amelyek nem rendeződnek össze valamiféle tájleíró szemléletté, műformáló poétikai stratégia mentén. Annál is inkább, mivel az első szakaszban említett „szomorú táj” csak metonímiaként értelmezhető, hisz az *Elégia* jelenségvilága az eltárgyasult táj: az ember által civilizált, humanizált – pontosabban a modern kapitalizmus korszakában dehumanizált – környezet. Ember és környezetének dehumanizáltságát írják le azok a mozaikszerűen megjelenő részletek, amelyek maguk is töredékek: „szikarló tűzfalak”, „kemény kutyatej / az elhagyott gyárudvaron”, „sánta palánk”, „sárba száradt üvegcserepek”, „gyűszűnyi homok”, „egy-egy kék, zöld, vagy fekete légy”. Torzó jellegük nemcsak abban mutatkozik meg, hogy az egyes tárgyak, jelenségek nem teljesek, törtek, hanem abban is, hogy metonimikusan utalnak az általuk jelzett világra, így a világ a maga egészében nem íródik le, nem jelenik meg. Ez a metonimikusság érvényesül a vers jelképévé vált sorában: „Egy vaslábásban sárga fű virít.”²⁵ Az elszórt és funkcióját veszített tárgy (az evésre használt lábas) ugyancsak a dehumanizált világ része és ezért jelképességre tesz szert: a rendezetlen, szétesett világ darabja, „emberi hulladék”, de hulladék mivoltában hozzátartozik a modern termelést, fogyasztást jelentő gyárvilághoz. A kép értelmezésében talán nem a fotoszintézis erőssége vagy a gyengesége lehet a kiinduló pont, hanem az a paradoxon, amely hasznosság és haszontalanság, valamint az „áldott anyaföld” termékenysége és a virító fű terméketlensége között van. A jelenőség, a lábóban kinövő fű, konnotatív kapcsolatban van a megelőző, a marxi gazdaságtanra utaló tézissel:

A maga módján itt is megterít
a kamatra gyötört,
áldott anyaföld.
Egy vaslábásban sárga fű virít.

Az *Elégia* elégiászerűségének nemcsak a bemutatott világ reménytelensége a forrása, nemcsak a lelkekkel folytatott diskurzus lélektani indokoltsága, hanem az az utalássorozat is, amely az

²⁵ Elemzése: TVERDOTA György, *József Attila*, 95.

ideológikus világkép megrendüléséről vall. S ez kevésbé direkt formában jelentkezik, mint *A város peremén* költőjének meghasonlottságában. A „tűnődők szíven” feloldódik a „tömény bánat”, amely elkeveredik milliókéval, és a tűnődés által jelzett személynek közös a sorsa a milliókéval. S ez a közös sors mutatkozik meg a vers egy más helyén, a „tömény bánat” értelmezéséhez is hozzájárulva. A „komor vágyakozás”, amely „soha el nem hagy” deformatív, személyiségnyomorító hatása társadalom és személyiség kapcsolatát vonja össze:

...hogyan olyan légy, mint a többi nyomorult,
kikbe e nagy kor beleszorult
s arcukon eltorzul minden vonás?

Az arc – a személyiség – torzulása a „nagy korra” vezethető vissza, amely egy sajátos képi transzformációval utal a freudi elfojtásra és a freudomarxista alaptézisre: „korunk a neurózisok kora”. Nem nélkülöz a kép némi játékos frívolságot sem, de alapvetően arra a freudi tézisre utal, amely a lelki torzulásokat az elfojtással, az ösztönök, vágyak emberbe szorultságával magyarázza.²⁶ Ennek a társadalmassítása, freudomarxista értelmezése ez, miszerint a kapitalizmus, a „nagy kor” rakódik le a lélekben feloldhatatlanul. S a lélektan sajátos interpretációját láthatjuk a záró szakaszban is:

Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
Kit idegenben löknek, vernek.

²⁶ „Fel kellett tételezni, hogy azok az erők, amelyek most ellenállás képében gátolják az elfelejtett emlékek tudatosá válását, annak idején maguk idézték elő ezt az elfelejtést és szorították ki a kórokozó élményeket a tudatból. Az ilyképpen feltételezett folyamatot az emlék *elfojtásának* neveztem el, s annak bizonyítékát a tagadhatatlanul fennforgó ellenállásban leltem. (...) Az elfojtás indító oka tehát az illető képzetének a beteg *énjével* való összeférhetetlensége volt; az egyén erkölcsi és egyéb követelményei voltak az elfojtásnál működő erők.” FREUD, Sigmund, *Pszichoanalízis*, Bp., Kossuth, 1992, 32–33. – Az álom interpretációjába – figyelmeztet a freudiánus tudattartalmak

Az öntudat hiánya minősíti ezt a világot. A „megszerkesztett, szép szilárd jövőt” is „oly üresen várják” a „lelkek”. A „lelkek” itt nem az emberek szinedochéja, hanem a homoním megnevezés a lelki sivárságról, jövőtelenségről szól. Azaz az öntudat hiányáról, amelynek történelemformáló erejét sugallta *A város peremén*. Ebben a versben – összhangban a prózai írások szellemiségével – az a történelmi tapasztalat kap hangot, amely már nem az osztályban, hanem az egyénben, s annak öntudatában látja a történelemformáló erőt. A Reich képviselte freudomarxizmus lírizálása is szövegformáló erő. S ezt érzékelhetjük az „öntudat kopár öröme” kettőségében. Ugyanakkor a „gazdag szenvedés” oximoronját szolgáló hasonlat elveszti társadalmi vonatkozását és a „gyermek”, valamint az anyához való megtérés tisztán freudi szimbolikájú képe visszatér az egyénhez.

Komor történelemfilozófia az elidegenedett, szétesett „tájrról”, amelyben szétszóródtak a tárgyi instanciák, és ugyanilyen társadalomlélektan alakítja az *Elégia* létértelmező szemléletét és tónusát. Sajátos alkotásmódra vall, hogy a megközelítőleg ugyanazon időben született *Elégia* és *A város peremén* merőben más szemlélettel és más beszédmódban szól, értelmezve a világ ugyanazon szeletét. Talán annak az alkotásmódnak első megjelenését – kísérletét? – látjuk, mint a *Szabad-ötletek* és *A Dunánál*, illetve a *Thomas Mann üdvözlése* és az *[Ős patkány terjeszt kórt...]* divergáló beszédmódja esetében.

Az 1933 eleji „nagy tablók” mellett ott van a *Reménytelenül az Egy kisgyerek sír*, a *Haszon* is, hogy csak három különböző témájú, hangnemű verset említsünk. Nem lehet tehát szemléleti, poétikai folytonosságról beszélni József Attila költészetét tekintve ez időszakban. Az *Egyéniség és valóság* után született 1932-es versek jelzik a freudomarxista szemlélet értelmezői pozíciójának erősödését, ám *A téli éjszaka* nem enged ennek a kísérletnek. Amint nyilvánvaló, hogy a *Reménytelenül* és *A város peremén* nemcsak vers-

értelmezhetőségét illetően Ricouer – „nem magát az álmot interpretáljuk, hanem az álom elbeszélésének a szövegét”. RICOUER, Paul, *Freud filozófiai interpretációja = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, 245. Ezért mondja Ricouer, hogy a freudi diszkurzus kevert diszkurzus.

világát tekintve különbözik, hanem mindenekelőtt poétikai formáltságából is adódóan jövőképét tekintve. De az ugyanazon világra reflektáló *Elégia* is teljesen más szólamot képvisel, mint ódai párja. 1933 kicsi verstermése tehát épp sokszólamúságával, versformák, motívumok oppozíciójával vall a világkép megrendüléséről, a személyes lét válságáról és a korábban választott szerep ellehetetlenüléséről.

A *Reménytelenül* „lassan, tűnődve” alcíme nemcsak a megszólaltatás módjára, tehát a vers versszerűségének egyfajta modifikációjára utal – kétségkívül mint egy dal partitúrájaként²⁷ –, hanem reflektál a versben megjelenő tűnődés magatartására. Ez konkrétan a vers szubjektumának első alakváltozatához kötődik: „Az ember ... szétnéz merengve”. Az általánosító forma (ember) egy parabolisztikus történet az emberi sorsról, amelynek tartalmát a „végül” és a következtetés, a „nem remél” is jelzi. A történet korrelációja nemcsak az időt jelöli ki, hanem az emberi lét befejeztének színterét is. A „homokos, szomorú, vizes sík”, a szétpergő anyag és az élettelen vizes síkság képével valóban szomorú táj, amit az „ember” szemlél. A sík sivársága persze túlzottan parabolisztikus ahhoz, hogy akár reális, akár lelki tájként értelmezhető legyen. S parabolisztikus az ember cselekvéssora is, aki előbb szétnézve mereng, majd tudomásul vesz és cselekszik: nem remél. Azaz az intuitív megismeréstől eljut az intellektuálisig („okos fejével biccent”), majd pedig a cselekvésig. A lét ilyen parabolája (intuición-tellektus-cselekvés) szolgál a lírai én tematizációjához, amikor is hasonlítja magát²⁸ „az emberhez”, tehát egy megkonstruált narratíva fogalmi alanyához: „Én is így próbálok...”. A hasonlítás alapja a tevékenység és annak valóságra való irányultsága, az igazság megismerését feltételező „csalás nélkül”. Ez a parabola embe-rének tevékenységében nincs benne, amint a lírai én szemlélő-désének módja sem, hogy ti. könnyedén néz szét. S ezzel el is távolodik a lírai én narratívája a „modelltől”, az elidegenedett em-beri lét képi transzformációjától. S ezen a ponton szakad meg a

²⁷ SZIGETI Lajos Sándor, *i. m.*, 288.

²⁸ KOVÁCS Árpád, *Költészetbölcselet és metafora = Vers-ritmus-szubjektum. Műértelme-zések a XX. századi magyar líra köréből*, Bp., Kijárat, 2006, 111.

lírai én beszéde, hogy egy természeti kép töltsse be a modellbeli helyet, tehát a sorsfelismerést. S a beszédhelyzet diffúzzá válik, hisz a kép megjelenhet a lírai én általi sorértelmezésként, azaz a beszédébe szőtt allegóriaként, de értelmezhető a modern líra montázstechnikájával alkotott, valóságra utaló képsorozataként, amikor is a szétnéző egyén és az utána levő kép között nincs analógiás kapcsolat. A pozicionált lírai én (az „én”) szemlélődésének módja és tárgya is eltér az első szakasz „emberé”-től, hisz itt a kép alapja egy élő, organikus jelenség (nyárfa levél), amelynek léte persze veszélyeztetett („Ezüstös fejszesuhanás / játszik...”).

A *Reménytelenül* harmadik szubjektuma a szív: „A semmi ágán ül szívem”. A szív hagyományos lírai toposza az érzelmek, érzések világra való vetítésének, tehát okkal szűnik meg a vers ezen pontján a lírai én és a világ közti kognitív reláció, amit eddig a „szét-néz, néz” igék jelezte ’néz, felismer, értelmez’ jelentéstartomány képviselt. Noha itt a záró ponton is visszatér a „néz” ige, az iránya azonban megfordul. Már nem a vers szubjektuma szemlél, hanem őt szemlél. S a szemlélés tere is változik. Az általános alany a síkon szemlélődik, alakváltozatát, a szív metonímiájával jelzett alanyt viszont fentről, a kozmoszból „nézik, nézik a csillagok”.

A József Attila-líra recepciójában emblematisztikus helyet tölt be a *Reménytelenül* „semmi ágán ül szívem” képe. Mint Tamás Attila kimutatta, maga a kép nem „eredeti”, hisz a kedvenc költő, Csokonai egyik verséből idéződik fel: „Látod-e, mely kicsiny itt a föld... / Terhe nyomásától lóg a nagy semminek ágán.”²⁹ József Attila azonban továbbalakította a világ „ágas-bogas” képét. A fa ágán ülő, tehát a semmibe kitett kicsiny élőlény előképe már ott van a *Tiszaszug* sírdogáló, bicegő cinkéjének képében, amint a környezet is: „csillagra akasztott homály”. A „rontó-bontó” költői kedv azonban új dimenziót teremtett a kiszolgáltatottságot, szenvedést implikáló képnek. A vacogó kis test látványa abban a kozmikus rendben idéződik meg, amely nyilván egy zeugmatikus törésként a 2. szakaszbeli „énnek” a felismerése (annál is inkább, mivel az ő beszédében íródik le). A szív önállósulása, képszerű megidéződése persze annak a költői gyakorlatnak is eredménye,

²⁹ TAMÁS Attila, *A költői műalkotás fő sajátosságai*, Bp., Akadémiai, 1972, 255.

amely a testi szervek belső működését oly plasztikus erővel képes láttatni (*Munkások, Óda, Magány* stb.). A „semmi” metaforizálódásának, jelentéskonstituáló erejének eredménye az a szemlélet, amely a fogalom alkotta képben a kiüresedést, a dolgok létének és a dolgok közötti viszonyokat teremtő embernek az abszolút hiányát látja. Más összefüggésben, a „világhiány” aspektusából értelmez Kovács Árpád: „A világhiány terméke a »semmi«, amely azonban nem a reménytelenség képes kifejezése, hanem a »rémzés« jelenése alapján, a felrémlő, a megjelenő »semmi« – az a jelenlétmód, amelyet József Attila »dolog mögötti létnek« nevez, s amelyet az értelem létének mondhatunk.”³⁰

A *Reménytelenül* címmel összefogott vers második darabja a *Vas-színű égboltnban...* Más tárgyi világ építi ezt a verset, hisz a munkásversek tematikáját idézi a „lakkos, hűvös dinamó”, s a *Téli éjszaka*, az *Elégia* egy-egy képére ismerhetünk az „Elleng, a néma kék idő”, a „szó kihül” képekben. Hasonló viszont a vers alanyának a szöveg terében különböző aspektusú önmegjelenítése. A szóhoz mint a költői beszédhez kapcsolódik az első és a harmadik versszak záró sorában: „Szikrát vet fogam közt a szó”, illetve: „De hát kihez is szólnék”. Mindkét forma a beszéd lehetetlenségéről, de legalábbis alaktalanságáról vall. A ’szikrázó szó’ persze értelmezhető az indulat megnyilvánulásaként, s ebben az értelemben allúzió kapcsolhatja az indulatos szóhoz, s annak költészettipológiai alakjához. A másik forma a szó felfüggesztését, a hallgatást üzeni, hisz a beszédnek nincs hallgatója.

Az önmegjelenítés másik módozata az emlékezés, a múlt valami távoli világból való felidézése. A hulló és leeső, lerakodó „múlt” egy hasonlattal kivetítődik az űrre, illetve a hasonlat szemantikai mozgásában az űr végtelensége visszairányul a múlt megfoghatatlan időtlenségére és beláthatatlanságára. A múlt, az emlékezés a vers alanyában megy végbe. S ez az alany van jelen személyes tárgyiasságában az őt megidéző két képben: „Bajszom mint telt herényő terül / elillant ízű számra szét.” Illetve: „Kard éle csillan: a ha-

³⁰ KOVÁCS Árpád, *i. m.*, 112. – Emlékeztetni kell rá, hogy József Attila a »világhiány« fogalmat nem a semmi, a hiány behelyettesítéseként használta az *Iblet és nemzetben*.

jam”. Az utóbbi metafora kevésbé személyes, az önmagára vonatkozó utalás elveszik a „kard éle” elvontságában. A másik kép azonban úgyszólván konkrét. A mondat második fele, az „elillant ízű” szájra való utalása a betegség, a gyomorbaj szimptomája (amint a *Mondd, mit érlel* asszonyának képe is erre utal, akinek „szájíze főzelék”). A bajusz-hasonlat a József Attila-ikonográfia ismerős darabját idézi, a bajszos költőt, s a képek közül is azt, amelyen a bajusz valóságosan szétterül.³¹ Azaz, a lírai énnak ez a változata lefedi az életrajzi ént. Az én láthatóvá válik. A bajusz annak a poétikai metódusnak a példája, ahogy a József Attila-versekben a testszőrzet a mediáló kód szerepet betölti³² (*Mióta elmentél, Mondd, mit érlel, Bánat, Önarckép*). Az önreflexió, az önfényképezés ilyen mnemotechnikai és líratechnikai szerepéről írja Kulcsár-Szabó Zoltán, utalva arra, hogy a rögzítés kivonja a jelen kontextusából a rögzített tárgyat: „S talán éppen ez a képlet fejezi ki legpontosabban az »én« jelenlétét a versben is: az empirikus én a »lírai én« formájában törlődik abból a szövegből, amely rögzíti, nyoma vagy (fény)képe éppen ezért nem rendelkezhet – hacsak nem üres – referenciával, s valójában olvashatatlan marad.”³³

1933 második felétől az én figurativitásának dominanciája érzékelhető József Attila verseiben, nem elválaszthatóan attól a pszichoanalitikai kontextustól, amelyben a lírai én értelmeződik vagy gyakran értelmezi önmagát. Azaz egy másik paradigmában másféle referencialitással.

³¹ József Attila hódmezővásárhelyi képe (1929) az első bajszos kép (*József Attila összes fényképe*, 26.). Valószínűsíthető, hogy a példának tekintett Petőfit követi ezzel is. A Földeákon 1930 tavaszán készült kép a Petőfi-arcmásra emlékeztet.

³² KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „lírai én” olvasatosságának kérdései a József Attila-recepcióban*, Irodalomtörténet, 2002/4., 477–496.

³³ I. m., 493.

VIII. Mélylélektan és szocializmus

1. A pszichoanalízis és a magyar irodalom kapcsolatai

1899. november 4-én jelent meg Sigmund Freud *Álomfejtés* című könyvének első néhány száz példánya, egy új korszak kezdetét jelezve. S amikor Freud Bécsben négy hallgató előtt megtartotta első előadását *Az álom pszichológiája* címmel, a mélylélektan elindult világhódító útjára. Mára a közbeszéd alapfogalmaivá váltak a freudi tanok olyan terminusai mint az ödipusz-komplexus, az elfojtás, a nácizmus, az életösztön stb. S a modern életet is átszötte a pszichoanalízis recepciója. Termékeny hatása a filozófiára, művészetekre vagy épp a reklámra az átlagember számára is érzékelhető. Freud tanítása is „világmozgalom lett” – ahogy Thomas Mann írta.¹

Freud munkáinak szellemiségét elsősorban pánszexualizmusa miatt a polgári konzervativizmus sokáig bojkottálta, elutasította. A mester köré gyűlő tanítványi kör, az új tan „apostolai” alkották meg azt a társaságot, amelyre majd a pszichoanalitikus egyesület épült. Ehhez a körhöz csatlakozott 1908-ban Ferenczi Sándor, s vette ezzel kezdetét a magyarországi pszichoanalízis története.² 1913. május 19-én megalakult a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület. A pszichoanalízis magyarországi hívei elsősorban a liberális, baloldali szellemiségű értelmiség köréből kerültek ki, a *Husadik Század*, a Galilei kör társaságaiból, s ezért is tűnhet „ter-

¹ MANN, Thomas, *Válogatott írások*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 121.

² A magyarországi pszichoanalízis történetéről: HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1986.; ERŐS Ferenc, *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*, Bp., Jósöveg könyvek, 2004. Freud és Ferenczi kapcsolatáról: NEMES Livia, *Adalék a Ferenczi-Freud viszonyhoz: egy lehetséges interpretáció = Alkotó és alkotás. Pszichoanalitikus esszék*, Bp., Twins, 1999, 144–158. ERŐS Ferenc, *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*, 33–53.

mészetesnek”, hogy az 1919-es „forradalom magáénak tekinti a pszichoanalízist”.³ A hivatalos Magyarországgal és annak szellemiségével, ízlésével szemben álló *Nyugat* ugyancsak az új tan támogatója. A lapban az első pszichoanalitikus tanulmányt Ferenczi közli, amelyben Schopenhauer Goethehez írott levelét elemzi.⁴ A nem irodalmárok közül a budapesti iskola meghatározó alakjai (Ferenczi Sándor, Róheim Géza, Hollós István) viszonylag gyakran vannak jelen a *Nyugat* lapjain. Külön is említendő Hollós írása, amelyben az álom szó és az álmot szőni kifejezés etimológiáját értelmezi. Egy debreceni konzervatív lappal folytatott vitájában Hollós a nemzeti eszme, a népléktan és pszichoanalízis kibékíthetősége mellett érvel.⁵ Róheim, a pszichoanalitikus etnográfia (nemzetközi rangú) képviselője *Az ember tragédiája* elemzésében alkalmazta a pszichoanalízist mint módszert. *Ádám álma* című tanulmányában az incestust és az ödipusz-komplexust mutatta ki az Ádám-Eva viszonyban, illetve Lucifer alakjában.⁶

A *Nyugat* „nagy nemzedéke” és a pszichoanalízis közti kapcsolat kezdetét Babits *Gólyakalifa* című regénye jelzi. A „bécsi orvos” könyvét is tanulmányozó főhős a tudathasadás pszichológiájának interpretációja. (De Babits megérintettségét legszebben a *Psychoanalysis christina* mutatja.) A *gólyakalifa* pszichoanalitikus olvasását adja Karinthy Frigyes írása a *Nyugat*-ban.⁷ Karinthy Ferenczi asztaltársaságához tartozott, amint Krúdy és Kosztolányi is.⁸ A pszichoanalízis erős hatását Csáth Géza, Junga hagyatkozó, *Egy elmebeteg nő naplója* című munkája is tükrözi.⁹ Freud tanainak terapeutikus élményét is megtapasztalták az írók közül többen. Ferenczi Ady analitikus kezelésétől meghátrált, Füst Milán azonban hónapokig feküdt George Groddeck baden-badeni klinikáján. Kosztolányit

³ LACKÓ Miklós, *Szerep és mű*, 303.

⁴ KASSAI György, *A Nyugat és a pszichoanalízis*, Helikon 1990/2–3., 171–182.

⁵ HOLLÓS István: *Nemzeti génusz és pszichoanalízis*: „A két magyar szó, álomfejtés és álomszöveg minden tudományos magyarázatnál meggyőzőbben beszél a pszichoanalitikus álomfejtés igazságáról.” *Nyugat* 1929/I., 195–200., 197.

⁶ RÓHEIM Géza, *Ádám álma*, *Nyugat*, 1934, 323–325.

⁷ KARINTHY Frigyes, *Széljegyzetek a „Gólyakalifa” olvasása közben*, *Nyugat*, 1924, 504–505.

⁸ HARMAT Pál, *i. m.*, 55., 168.

⁹ *I. m.*, 56–58.

Ferenczihez fűzte baráti kapcsolat és Hollós Istvánhoz. Novelláinak, regényeinek freudánus vonatkozásait azonban sok tekintetben maga a mester közvetítette.¹⁰ A Kosztolányira gyakorolt Freud-hatást érzékelteti, hogy születésnapj tisztelegő versében a bécsi mestert a „Föld legnagyobb fiának” nevezte (mint Thomas Mann, aki „az emberiség jótévőjének”). A pszichoanalízis irodalmi integrációja a legmélyebben és legösszetettebben József Attila műveiben figyelhető meg.¹¹ Aligha véletlen, hogy a két háború közti magyar irodalom és a pszichoanalízis kapcsolatrendszerét kutatva az ő életművének analitikus interpretációi mutatják a legváltozatosabb módszereket és szemléletet. A patológiai, pszichiátriai kórtörténetek és a filológiai hatástanulmányok jelentik az egyik pólust, míg a másik oldalon a „naiv pszichológiai esszencializmust”¹² tagadó, a művet nem a személyiség reprezentációjának tekintő interpretációk állnak. „... az irodalmi formalizmus tiltakozik az ellen, hogy az irodalmi szereplőket pszichoanalitikusan vizsgálják, mintha csak emberi lények volnának.” – fogalmazódik meg az az argumentáció, amelynek „formalizmusa” a szöveg szubjektumának és objektivációinak diszkurzusáról szól.¹³

2. Freudomarxizmus

A pszichoanalízis mint mozgalom sohasem volt egységes. Az „apostolok” közül a legeredetibb nézeteket képviselőik szakítottak mesterükkel. (Még az 1. világháború előtt eltávolodott Freudtól Stekel, Jung, Adler, s önálló analitikus iskolát hoztak létre. A 20-as évek második felében megbomlik a Freud-Ferenczi barátság is.)

¹⁰ LENGYEL András, *Játék és valóság között*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2000. Azzal együtt, hogy Kosztolányi az *Emberismeret* pszichoanalízis-számában a hatásokat mint külsőségeket láttatta, mert „az irodalmi alkotás a lelki élet olyan tudattalan mélységeiből táplálkozik, ahová még a lélekelemzés sem juthatott el.” – Az „Emberismeret” körkérdése magyar írókhoz (1935); újraközölve: *Helikon*, 1990/2–3., 322–330., 328.

¹¹ ERŐS Ferenc, *József Attila kultusza a pszichoanalízisben = Testet öltött érv*, 105–119.

¹² I. m., 114.

¹³ HOLLAND, Norman H., *Az irodalmi interpretáció és a pszichoanalízis három fázisa = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, 331–343., 333.

A mozgalmon belül maradt az a baloldali csoport, amelynek tagjai többnyire kommunista nézeteket képviseltek, illetve a kommunista pártnak is tagjai voltak (Wilhelm Reich, Otto Fenichel, Anni Reich, Barbara Lantos, Gyömrői Edit). Pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatát tekintve két ellentétes nézőpont artikulálódott: az egyik álláspont a modernizmus két meghatározó filozófiájának szintézisét vallotta célként, míg a másik szerint a freudizmus olyan polgári ideológia, amely szemben áll a proletariátus osztályöntudatával.¹⁴ A freudomarxizmusnak nevezett irányzat a freuditan szociologizmusát tekinti kiinduló pontként, tehát társadalomelméletként értelmezi.¹⁵ E nézet pozícióját erősítette, hogy a századelő forradalmi mozgalmi szellemi szövetségest találtak a pszichoanalízisben, hisz az a polgári társadalmi morál alapkérdéseit helyezte új megvilágításba, mindenekelőtt a család és a szexualitás újraértelmezésével. Amikor azonban ezt a szövetséget a neokonzervatív és autoriter szovjet társadalmi gyakorlat a 20-as évek második felében felmondta, az analitikus mozgalom „balosai”¹⁶ elvesztették főbb hivatkozásukat az új társadalom és az új társadalmi morál analitikus fogantatását illetően.

A marxista pszichoanalitikusok a történelem jelenségeit a pszichológia, a szociálökonomia elveivel értelmezték, a pszichoanalízist amolyan segédtudományként alkalmazva. A freudi fogalmak historizálásában elsődleges szerepet játszott Wilhelm Reich¹⁷

¹⁴ LUKÁCS György: „...az osztálytudat nem egyes proletárok vagy összességük (tömegpszichológiai) tudata, hanem az osztálytörténelmi helyzetének tudatossá vált értelme.” (*Történelem és osztálytudat*, 308.) LUKÁCS György antipszichologizmusát illusztrálja a következő kijelentése: „Az osztálytudat azonban, ha nincs is pszichológiai valósága, mégsem pusztán fikció” (*i. m.*, 311.). Lukács György Freud-kritikájáról: ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Bp., Gondolat, 1986, 93–102.

¹⁵ FREUD *Tömegpszichológia és én-analízis* című munkájának azon megállapítása, miszerint az individuálpeszichológia szociálpeszichológia is, szolgálhat a történelmi materializmus pszichológiájának megalapítására. Lásd ERŐS Ferenc, *i. m.*, 153.

¹⁶ A csoportosulás tagjait összefoglalóan illeti a szakirodalom a The Freudianer Leften, illetve a „Die Freud’sche linke” elnevezéssel.

¹⁷ Wilhelm Reichről: ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, 109–167. – Wilhelm Reich legendás életéről, elsősorban az USA-beli emigrációban kifejlesztett Orgon-teóriájáról jelentős mennyiségű szakirodalom íródott. Eletrajza: LASKA, Bernardt, *Wilhelm Reich in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Hamburg, Rowohl, 1981.

mindenekelőtt a neurózis etiológiájának társadalmasításával. Reich (és Erich Fromm) a polgári családot mint a társadalomkonform karakterstruktúra újratermelésének instanciáját írta le.¹⁸ Reich, aki már a 20-as évek kezdetétől intenzíven foglalkozott a freudi ösztöntan továbbfejlesztésével, 1927-ben megjelentette *Az orgazmus funkciója* című könyvét. Ez volt az első mérföldköve a Freudtól való eltávolodásnak és egyben a harmincas években kialakított SZEX-POL-mozgalom felé vezető útnak is. Reich a genitalitás elméletével valóban forradalmasította a pszichoanalízist, főleg azzal, hogy mint a személyiség antinómiájának fő princípiumát társadalmasította. Értelmezése szerint az az ember, aki képes a genitális kielégülésre, képes társadalmi kiteljesülésre.¹⁹ A szexuális harmónia, a szexuál ökonómia feltételeinek biztosítása ugyanakkor a társadalmi viszonyok függvénye.

Reich nemcsak az orgazmus-elméletével vált az analitikus mozgalom konzervatív szárnya és Freud köre megítélésében anarchisztává, hanem azzal a fordulattal is, ahogy a szexuálökonómia elvét egyre inkább átpolitizálta. Freud halál-ösztön elmélete Reich értelmezésében a pszichoanalízis átspiritualizálódását jelentette, a társadalmi tartalmak rovására, s ez inspirációt jelentett egy új, paradigmátikus, lélektan és társadalomtörténet koherens viszonyának újragondolására.²⁰

Reich 1929-ben egy rövidebb utat tett a Szovjetunióban, s tapasztalatairól elismeréssel nyilatkozott. Beszámolója nem a szov-

¹⁸ DAHMER, Helmut, *Libido und Gesellschaft. Studien über Freud und Freud'sche Linke*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1983.

¹⁹ A genitális és a neurotikus jellem karakterológiai megkülönböztetése is ezen alapul (lásd ERŐS, *i. m.*, 127.). Reich az elmélete társadalmasításának szükségességéről így ír: „Én sem vettem észre a pszichoanalitikusok félelmeit a pszichoanalízis szociális konzekvenciáitól, amelyek a terápiás kérdésekben bizarr magatartásmódokhoz vezettek. A következő kérdések merültek fel: 1. A neurózisok keletkezéséről szóló freudi tan megfelelő-e? 2. Lehetséges-e, a technikának és a terápiának egy természettudományos elmélete? 3. A freudi ösztön-tan korrekt-e, megfelelő-e és mennyiben hiányos? 4. Honnan származik a szexuál elfojtás szükségessége mint ösztönkésztetés? Ezek a kérdések csíráként tartalmazták mindazt, amit a későbbiekben szexuálökonómiának neveztem.” REICH, Wilhelm, *Die Funktion des Orgasmus, Sexualökonomische Grundprobleme der biologischen Energie*, Kiegenheimer&Witsch, 1934, 71.

²⁰ Pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatának 20-as évekbeli vitáiról: ERŐS Ferenc, *Analitikus szociálpszichológia*, Bp., Új Mandátum, 2001, 75–109.

jet pszichoanalitikus mozgalom helyzetéről, s nem is teoretikus kérdésekről szolt, hanem azokról a benyomásokról, amelyeket a hétköznapi életből, az „átlagemberek mindennapjaiból” szerzett. Reich forradalmi naivitását az olyan mondatok is jelzik, hogy a Szovjetunióban a szexuális energia a munkában hasznosul. A marxizmus szovjet interpretációja szellemében utasítja el Hendrik de Man a kommunizmust mint neurotikus regressziót értelmező nézetét és ilyen megállapításokhoz jut: „A pszichoanalízis a szovjet gyakorlatban nem mint elmélet, hanem mint gyakorlati terápia fontos, különösen a neurotikus profilaxia kezelésében.”²¹ Forradalmi messianizmusát a *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című tanulmányának marxizált freudizmusa jelzi.

A cikk megjelenésének idejére a frontok már megmerevedtek, a „freudizmus” már a szovjet-marxizmus szóhasználatában negatív élű, s a szerkesztőség is hangsúlyozza distanciáját a cikk szellemiségétől.²² Reich kísérletének utópisztikus heroizmusát alátámasztják azok a marxista citátumok, amelyekkel egyetértve jelenti ki, hogy a pszichoanalízis módszerének tárgyai nem lehetnek olyan jelenségek, mint az osztálytudat, tömegmozgalmak, politika, sztrájk. Ugyanakkor azt a megállapítást, hogy mint segédtudományok szolgálhatják egymást pszichoanalízis és marxizmus így indokolja: „A marxizmus sem a neurotikus megnyilvánulásokat, sem a sérült munkaképességet vagy a szexuális teljesítményt nem tudja megmagyarázni.”²³ Reich érvelésében marxizmusa mellett érzékelhetőek azok a saját tanok, amelyek most aktuál értelmezési alapként szolgálnak. A „dialektikus ösztöntant” hívja segítségül ahhoz, hogy a szexuálenergia társadalmasítását mint társadalomépítő energiát interpretálja, a szexuális szükséglet, a libidó szublimációját látva a munkafolyamatokban. „Részben a munkaerő direkt formájában, részben a szublimált szexualitás olyan fejlett eredményeiben mint pl. a vallás, általában az erkölcs, de különösen a nemi erkölcs, a tudomány, azaz a pszichoanalízis értelmesen

²¹ REICH, Wilhelm, *Die Stellung der Psychoanalyse in der Sowjetunion*, Luzifer und Amor 1929, 358–368., 362.

²² A cikk ismertetése: ERŐS Ferenc, *i. m.*, 126–134.

²³ REICH, Wilhelm, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse = Psychoanalyse und Marxizmus. Dokumentation einer Kontroverse*, Frankfurt am Main, Surkamp, 1970.

illeszkedik a materialista történelemfelfogáshoz, annak bizonyos adekvát pontján: nevezetesen ott, ahol a *pszichológiai* problémák kezdődnek, amit Marx megállapítása feltárt, hogy az anyagi létmód az emberek fejében ideává alakul át. A libidóprocesszus a társadalom fejlődésében tehát másodlagos, attól függő, ha társadalmivá válik, amikor is a szublimált libidó mint munkaerő termelőerővé lesz.”²⁴ A *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* annak a dokumentuma, hogyan próbálja meg egy értelmiségi szemlélet fellazítani a marxizmus „ortodox ökonómiáját”²⁵ olyan aktuális és korábban mellőzött felfogásból kiindulva mint az egyén modern létének szükségletei, egy új, a korábbi társadalmi morállal radikálisan szakító erkölcs, mindenekelőtt szexuálerkölcs tekintetében. Ha Reich tanulmánya az individuum pszichoszexuális fejlődéséről, s főképp annak társadalmazásáról túl absztrakt és vázlatos is – mint Dahmer írja²⁶ – a cikk és az azt követő heves vita²⁷ mindenképp hatott a baloldali értelmiségre. S különösen azon tagjaira, akik a reichi szexuálteóriában nemcsak társadalomértelmező és alakító tanra leltek, hanem olyan interpretációs lehetőségekre is, amely önnön személyes problémáinak társadalmi hátterét is feltárja és egyben a társadalmi integráció terapikus lehetőségét is felkínálja. A 30-as évek elején József Attilát ezért ragadhatta meg a freudomarxizmus reichi koncepciója, s ezért is vállalkozhatott a *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* fordítására.

A freudomarxizmust, s talán Reich bécsi működésének 1930-ig való eredményeit közvetíthette az a polgári baloldali értelmiségi kör, amely közvetlen kapcsolatba került a pszichoanalízissel. Ugyanakkor a magyarországi kommunista mozgalmon belül is működtek olyan csoportok, amelyek a freudomarxista nézetek alapján különböztették meg magukat az ortodoxiától, vagy legalábbis érdeklődtek freudomarxizmus és marxizmus integrációs lehetőségei iránt. Szociáldemokrata orvosok, mint a József Attila által is bírált

²⁴ I. m., 176–177.

²⁵ ERŐS Ferenc, i. m., 132.

²⁶ DAHMER, Helmut, i. m., 327.

²⁷ A vitát ismerteti ERŐS Ferenc, *Analitikus szociálpszichológia*, 76–108., 134–142.

Totis Béla vagy Neufeld Béla;²⁸ a pszichoanalízist a társadalom-orvostan szempontjából mérlegelték. Rendezvényeiken Max Hodann, szexuálreformér is részt vett két alkalommal.²⁹ (Hodann szexuális felvilágosítást szolgáló könyvének magyar fordítását József Attila stilizálta.³⁰) A pszichoanalízissel szimpatizáló baloldali vagy kommunista értelmiségnek Reich művei jelentették a marxizmus forradalmiságának újraforradalmasítását. Műveit megkísérelték magyarra fordítani, mint a Jahn házaspár, akik Reich *Karakteranalízis* és a *Szexuálmorál inváziója* című könyvének fordításába kezdtek bele.³¹ Reich hatását talán leginkább a pszichoanalitikus-marxista szemináriumot vezető Székely Béla képviselte és közvetítette József Attilának. Erre utal a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* és a *Külvárosi éj* kötet dedikációja, majd pedig a Székely szerkesztette *Emberismeret* című folyóiratban József Attila szereplése.³² Az *Emberismeret* 1935-ös *A pszichoanalízis mellett és ellen* című különszáma³³ közölte a *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* egyik részletét, másrészt a *Fasizmus tömegpszichológiája* egyik fejezetét. Ugyanehhez a körhöz tartozott Kulcsár István, akivel József Attila a harmincas évek elején pártkapcsolatot tartott fenn, amint arról a *Lebukott* című vers legendája is tanúskodik. Pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatát a harmincas évek első felében következetesen képviselte a *Korunk*, amely ilyen módon a magyarországi baloldali értelmiség egyik fő tájékozódási forrásként is szolgált.

A *Korunk* tematikus sokirányúságát jelzi, hogy a mélylélektan adleriánus és stekeliánus irányzatai ugyanúgy megjelennek mint a klasszikus freudizmus vagy a freudomarxizmus.³⁴ A folyóiratban fennállása során mintegy háromszáz lélektani cikk jelent meg.³⁵ Ezek között olvashatjuk Freud, Reich munkáit vagy az azokról szóló írásokat, de jelen vannak a magyarországi analitikusok (Ferenczi, Róheim, Feldmann Sándor, Kulcsár István). Jeles szerzők tudósítanak a pszichoanalízisről vagy annak valamely vonatkozása-

²⁸ ERŐS Ferenc Neufeldet a „magyar Wilhelm Reichnek” nevezi. *i. m.*, 169.

²⁹ HARMAT PÁL, *i. m.*, 164.

³⁰ HODEN, Max, *Igazán a gólya bozza a kisgyereket?* v. József Attila *Összes Művei IV.*, 293–294.

³¹ ERŐS Ferenc, *i. m.*, 64–65., HARMAT Pál, *i. m.*, 164.

sáról (Nagy Lajos, Sinkó Ervin, Vas István, Németh Andor, Remenyik Zsigmond). A baloldali orvosok (Tóti Béla, Kahána Ernő, Neufeld Béla) mélylélektannal, szexualitással kapcsolatos írásait is közli.

József Attila marxizmusának differenciálódásáról, gondolkodásában, marxizmus és mélylélektan egymásra hatásáról az *Egyéniség és valóság* tudósít először. Az a tanulmány, amely hisztérikus támadásra ingerelte a mozgalom vezetőit, s megrengette a költő mozgalombeli pozícióját. Az *Egyéniség és valóság* botrányára utal József Attila is egy későbbi írásában: „Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették antimarxista bolondgombának, amely szerint az emberi test, illetve a munka termelési eszköz.”³⁶ A tanulmány fejezetcímei már árulkodóan vallanak a József Attila-i marxizmus átfarmálódásáról: 1. *A társadalom*, 2. *Az egyén*, 3. *A társadalmi forradalom*, 4. *A neurózis*. A József Attila-i gondolkodásmód társadalom és egyén kapcsolatában érezhetően az egyénre összpontosít, az egyént akarja új dimenzióba helyezni. „Kétffrontos” harcot vív: szembe száll az individualista felfogással, de „némely marxistákkal” is. Mint marxista, természetesen az egyén társadalomba ágyazottságát, meghatározottságát vallja, de nem fogadja el elvtársainak – általa leegyszerűsítésnek tekintett – nézetét, mely szerint az „egyének társadalmilag vannak föltételezve”, illetve vitatkozik azokkal is, akik az „egyéneket, illetve egyéniségeket egyszerűen társadalmi termékeknek fogják föl”. Sajátos logikai fordulattal, s mintegy megengedő záradékkal fejezi be vitáját és saját következtetését: „...abba a hibába esnek, hogy befejezett társadalmi ténynek látnak olyan társadalmi folyamatot, amelynek csupán a végbemenetelével szólhatnánk befejezett tényről, vagyis akkor, amikor az egyén már meghalt, illetve megsemmisült, ám akkor is csak

³² HARMAT Pál, *i. m.*, 163–164.

³³ Az írók nyilatkozatát újraközölte a Helikon 1990. 2–3. száma.

³⁴ ERŐS Ferenc, *A Korunk című folyóirat és a pszichoanalízis*. Szemelvények Neufeld Béla írásaiból, *Pszichológia*, 1986/2., 60–61.

³⁵ KAPÁS István, *Viták a pszichoanalízisről a Korunk című folyóiratban*, Helikon 1990/2–3., 183–194.

³⁶ *József Attila Összes Művei III.*, 138.

módjával.”³⁷ Ezek után vonja le következtetését, szélesebb értelmezési tartományt szabva így az egyén fogalomnak.

A 3. fejezet a társadalmi forradalmat taglalja, s a korábbi sajátos fogalomhasználat interpretálja a József Attila-i forradalom-felfogás különbözőségét. „A társadalmi forradalomnak dologi kifejezésével, amely szerint a társadalmi forradalom azzal áll be, hogy a termelő erők szembekerülnek a termelési viszonyokkal, *azonos tartalmú a társadalmi forradalom személyi kifejezése* (a kiemelés tőlem: N. H. B), amely szerint a társadalmi forradalom akkor áll be, amikor társadalmi alanyok szembekerülnek a társadalmi tárgyakkal”³⁸ Azaz József Attila nem egyszerűen dimenziót vált a forradalom történetiségének értelmezésében, elhagyva a klasszikus fogalmakat és azok viszonylatát, hanem az egyéniség történeleiből, a belső törésből, a társadalmilag kialakult relációk megbomlásából eredezteti ezt a világmegváltó eseményt. A fejezet záró passzusa a forradalom eljövételét a gyarmati és félgyarmati országokba jósolja.

A 4. rész a neurózis címet viseli, de a forradalom, korábban kifejtett, tézisé vizsi tovább. „És valóban, a kor, amelyben a társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül (míg végül a kapitalista társadalmazítás szocialista társadalmazításba csap át) egyéni, illetve egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora.”³⁹ A tanulmány egész eddigi szemléletét és terminológiáját tekintve váratlan fordulatot jelent ez a rész. A korábbi szociológizáló-marxizáló fogalmak után, illetve azok mellett pszichológiai, szexuálpszichológiai kifejezések válnak a szöveg domináns elemeivé. Amint a szociológiai szemlélet helyett-mellett is új megközelítést jelent a pszichoanalitikus értelmezés. „A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység. A neurotikus egyén vagy orgazmus nélkül koitál, így e társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy technikai szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül, hogy a koituszban technikailag

³⁷ I. m., 122.

³⁸ I. m., 125.

³⁹ I. m., 126.

a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztá társadalmi alany.”⁴⁰

A *Valóságban* közzétett tanulmány utolsó része méltán háborította fel a kommunista mozgalom akkori vezetőit. Nemcsak azért, mert a kispolgárinak, a hanyatló polgárság termékének, illetve akkor már ellenségnek tekintett freudizmus nyílt propagálását olvashatták, hanem mert olyan kitételeket is tartalmazott, amelyek „öntudatos forradalmárt” felbőszítenek. „A társadalmi forradalom korszakában a pusztá társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurotikusok. Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik.”⁴¹ Neurózis és forradalmárság össze szövődése saját személyes sorstapasztalata, a diagnózis saját diagnózisa is.

A kapitalizmus által generált lelki konfliktus a József Attila-i gondolatvilág központi eleme ez időtájt. Az *Egyéniség és valóság* teoretikus fejtegetései visszatérnek *Az iffúság nemi problémái* című vitairatban. A József Attila-i vitamódszer tükre ez a publicitást nem kapott írás, hisz dr. Tóti Béláról nemcsak azt mondja ki, hogy hiába vallja magát marxistának és freudistának, mert „sem a marxizmust, sem a freudizmust nem ismeri”, hanem nevetségessé teszi állításait, kiforgatja szavait, fölényesen kioktatja a társadalomlélektan mibenlétéről. A kétségkívül szellemes, gunyoros írás komoly, elméleti tételeket is lefektet. „Éppen a tőkés társadalom kiegyenlíthetetlen ellentmondásai szerepelnek végső fokon az egyének lelkében mint tudattalanba fojtott és egyénileg megoldhatatlan konfliktusok!”⁴² – tér vissza az *Egyéniség és valóság* kijelentése a neurózis okairól, s előlegzi *A város peremén* analízisét: „lelkünkre így ül ez a kor”. Noha ebben az írásban nem használja a neurózis fogalmat, a többször említett parapátia azonban ugyanezt a szerepet tölti be logikai konstrukciós elemként, illetve társadalmi egyén jellemző tüneteként. Forradalmár és neurotikus konfliktusa ugyancsak megjelenik mint gondolati konklúzió. A polgári tudat és a „felismert osztályérdek” ellentétének megoldatlan-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² *József Attila Összes Művei III.*, 132.

sága okozza az egyén parapatiás betegségét – írja, majd így folytatja: „Forradalmárt nem is köt a polgári társadalom erkölce, felelősségérzete, a nagyobbrészt amúgyis polgári osztályérdekeket szolgáló humanizmus. Ha megvan benne mégis (hiszen a forradalmár is ebben a társadalomban nyerte létét és tudatát), akkor állandóan küzd maga ellen is, (ami parapatiás tünet is lehet.)”⁴³

A pszichoanalízis és a marxizmus „tudománya” az írás elején még önmagában definiálódik. Majd a költőt ekkor foglalkoztató világszemléletének megfelelően közös platformra kerül. A nemi élet kérdéseinek megoldása csak társadalmilag lehetséges – jelenti ki, hivatkozva a marxizmus és a pszichoanalízis közös álláspontjára. Tóti egy állítását pedig így cáfolja: „Ezzel szemben úgy a tudományos szocializmus, mint a pszichoanalízis azt tanítja, hogy az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adóttak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával feldolgozni még nem tudja, a magáévá teszi. Innen az, hogy az egyén »idegessé« válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja [...] Az életöszton úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelése ellentmondásba jut az értéktárgyak termelésével. *A parapatia, az idegesség bacilusa az áru és a magántulajdon.*”⁴⁴

A példák a korabeli ilyen tárgyú irodalomban fellelhető szexuálproblémák tipikus eseteit sorolják. Hosszabb fejtegetés jut a prostituálthoz járó férfi lelki kizsákmányolásának, a bérkaszárnnyakban élők sivár szerelmi életének, előkerül a női frigiditás problémája, a gyermekkori és fiatalkori szexualitás, mindez persze társadalmi kontextusban, marxista szempontból, fogalmi apparátussal értelmezve. Mindezen esetek bőséges példatárát olvashatjuk Reichnél is, amint a meghatározó, a termelést, árut, osztályharcot lefedő marxista fogalmakat is, amelyek a lelki, szexuális történések magyarázatát adják.

Az ekkor keletkezett művekben bármennyire is a társadalmi alany lélekelemzéséről és mentálhigiénéjéről van szó, mint a tár-

⁴³ I. m., 128.

⁴⁴ I. m., 129–130.

sadalmi történés projekciójáról, nem jelenik meg az egyéneket összefogó nagyobb egység, az osztály tudata. Az 1933-as történetek, Hitler hatalomra jutása, a németországi helyzet hívja elő azt az igényt. A József Attila-életműben a sok vitát kiváltó – a mozgalmon belüli teljes ellehetetlenülést is előidéz – írás, *Az egységfront körül* veti fel először ezt a kérdést, s az ugyancsak 1933-as keletkezésű *A város peremén*.

A gondolat, az osztálytudat és az öntudat hiánya már jelen van a korábbi versekben is. A *Munkások* is utal a tudatosság hiányára. A *Külvárosi éj* lerészegedő, a forradalmat sírva éltető napszámosa is jelzi a József Attila-i társadalomértelmezés ilyen változatát. Az (osztály)tudat és a jövőt elemző racionális szemlélet hiányát a legplasztikusabban és poétikailag leghitelesebben az *Elégia* fogalmazza meg.

A marxizmusnak mint bölcséleti rendszernek az emberi tudat alakulástörténetébe való „visszaszorítása” olyan radikális filozófiai, politikai elmozdulás, amelynek eredőjét, iniciatív faktorát Wilhelm Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című írásában kereshetjük. Reich pszichoanalízis és marxizmus viszonyának tisztázását követve jut el ehhez a megállapításhoz: „A tárgyalat két pont elvezet a szükséges, de a marxista irodalomban nem mindig világosan megjelenő különbséghez a marxizmus mint társadalomtan, mint tudomány és a marxizmus mint filozófiai módszer és világnézet között.”⁴⁵ A költő majd *A szocializmus bölcselétében* ugyanarra a kérdésre keresi a választ, mint Reich *Was ist Klassenbewusstsein* [Mi az osztálytudat?], azaz az emberi tényező, az emberi öntudat szerepének újrafogalmazását kívánja a marxista eszmerendszer keretében. Ennek jegyében értékeli át *A tőke* jelentőségét is, s nem egyszerűen csak forráskritikaként, hanem szinte elfordulva a marxizmus „bibliájának” paradigmatis kontextusától: „Fő műve – a »Tőke« – nem is közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata.”⁴⁶ József Attila világképi fordulatát, freudomarx-

⁴⁵ REICH, Wilhelm, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, 138–139.

⁴⁶ József Attila *Összes Művei* III., 150.

izmusát kétségkívül Reich műveinek hatástörténetében értékelhetjük. 1934-ben a költő hozzákezd Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című munkájának fordításához, talán az *Emberismeret* különszámba. A Horváth Iván által közzétett írás nem ismertetése Reich híres tanulmányának,⁴⁷ hanem az első néhány oldalnak csaknem szó szerinti fordítása. József Attila ragaszkodik az eredeti szöveghez, és stílusosan is követi annak tárgyszerűségét. Annyiban változtat csak, hogy a lábjegyzeteket beemeli a főszövegbe, illetve a már Reichtől idézett mondathoz hozzáfűz egy saját, értelmező szándékú zárójeles megjegyzést: „(Módszer és tudomány persze gyakorlatilag elválaszthatatlan, úgy egymásba fonódik. A különbség csupán a fogalom magyarázatául szolgál.)”⁴⁸ A szöveg töredék, a későbbiekben ismertetendő részek felsorolásánál abbamarad, illetve egy megjegyzéssel zárul, a Reich-tanulmány egyik lábjegyzetével, amely Engels *Feuerbach* című munkájának függelékére vonatkozik. József Attila Reich-fordítása mindenképp tanúsítja, hogy a költő az eredeti forrásból is ismerte⁴⁹ azokat az ideológiai vitákat, amelyek épp Reich nézetei kapcsán ütköztek marxizmus és pszichoanalízis kapcsolódási lehetőségeit kutatva. József Attila ezekre a vitákra is hagyatkozva fogalmazza meg ilyen nézeteit az *Új szocializmust!* és a *Hegel, Marx, Freud* marxizmust modernizálni akaró észrevételeiben.

⁴⁷ HORVÁTH Iván, *Reich, Marx, Freud = „Mint sok fát gyümölcse” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, Bp., ELTE, 120–128.

⁴⁸ *I. m.*, 125.

⁴⁹ A szöveg ugyanezen részében József Attila fordítási hibát vét. Munkája töredékes voltát jelzi az is, hogy nem korrigálta a szembeütő hibát, amolyan leiterjakabot. Így fordítja József Attila Reich szövegének ezt a mellékmondatát: „...nincs igazuk [ti. a marxista kritikusoknak] azonban akkor, ha a módszert azokkal, akik alkalmazzák, azonosítja (sic!) és hibákat, amelyeket eljárásuk fölmutat, a cipőnek tulajdonítják.” (*i. m.* 125.) Reichnél ugyanez a mondatrészlet: „...sie tun aber unrecht, die Methode mit denen, die sie anwenden, zu identifizieren, und Fehler, die diese begehen jener in die Schube zu schieben.” (REICH, *i. m.*, 139.) Azaz József Attila az in die Schube schieben, ’nyakába varrni’ frazeologizmust fordította szó szerinti értelemben.

IX. A szocializmus bölcselete

Vissza a mozgalomból: prózai írások 1933–34

Andre Gide útbeszámolójának címe, a *Vissza a Szovjetunióból* (1936) a baloldali értelmiség több neves képviselőjének gondolkodástörténeti útját is jelképezheti. A *Szép Szó*-ban (1936. dec.) Fejtő Ferenc ismerteti Gide könyvét.¹ Eltekintve most a fogadtatástörténetről, s az azt árnyaló politikai történeti körülmény ismertetésétől, csak azokra a megállapításokra utalunk, amelyek a recenszens azonosulását és egyúttal a baloldaliság védelmét is tükrözik. „Bocsássuk előre: Gide valóban csalódott abban, amit látott. Csalódott Oroszországban. S ez kellemes lehet a jobboldali sajtónak. Csakhogy Gide, ha kifogásol valamit, *épp azt kifogásolja Oroszországban, ami benne más színezetű diktatúrákkal rokon*. A szellem egyenruháját, az elnyomatást, a leegyszerűsítést, a személytelenülést, az embertelenedést, a tudatlanságot, a hamis propagandát, a kulturális együgyűségeket. Egyetlen szava sincs a szocialista eszmények ellen. A szocialista eszmények nevében kifogásol. Egyetlen szava sincs a demokrácia ellen. A demokrácia nevében kifogásol.” – írja Fejtő, védelmezve a neves francia író sajátos marxizmusát és munkamódszerét. Elismerve, hogy nem a történész szemével nézi a tényeket, „a szempontja lélektani”. Nem belülről bírál, hanem felülről: „Nem mint bolsevista, hanem mint író.”² Gide – mint Fejtő interpretálja – a konformizmust látja a legsúlyosabbnak, ami nemcsak a szovjet emberek tudatlanságában, létük sivárságának elfogadásában mutatkozik meg, hanem a rendszer egészének logikáját ez határozza meg. „A bolsevizmus nyilván nem

¹ FEJTŐ Ferenc, „*Ami fontosabb Oroszországnál is*”, *Szép Szó*, 1936. dec., 193–209., Újraközölve: FEJTŐ F., *József Attila az útmutató*, 91–110.

² *I. m.*, 101.

szocializmus, csupán annak eltorzulása, a felelőtlenül a minden-
áron forradalmárkodás elméleti igazolása.”³

József Attila világképének alakulása, gondolkodástörténeti útja hasonló vonásokat mutat a gide-i interpretációval. Ő nem járt a Szovjetunióban, mint Gide, Koestler, nincsenek személyes tapasztalatai, az 1933–34-es politikai tematikájú prózai írásaiban a költő figyelmeztet, bírál, felülemelkedvén a pártfegyelem kötelezettségein. Nem az osztálytudat, hanem az emberi tudat szemszögéből nézi a mozgalmat, függetlenül annak kötöttségeitől, az értelmi-ségi horizontot kiterjesztve elemez, bírál. József Attila és a kommunista párt megromlott viszonyáról,⁴ s e történet szereplőinek felelősségéről folytatott egykori viták⁵ „lélektani” oka érthető. A felelősség áthárítása, a látványos önkritika, a bűnbakkeresés a szocializmus rendszerének – különösen a „proletárdiktatúra” szakaszában – hatalmi struktúrájából és politikai játszmáiból adódó leképeződések. Az egyes funkcionáriusok túlbuzgóságának, doktrínaritásának, személyi ambícióinak⁶ túldimenzionáló értelmezése a konfliktus okaként ugyancsak ennek az elhárító mechanizmusnak, hatalmi gondolkodásnak a következménye. Sem a hajdani párttörténeti kutatás, sem a filológia nem fordított kellő figyelmet arra a gondolkodástörténetre, ami már az *Egyéniség és valóságtól* kezdve észlelhető József Attila írásaiban. A freudomarxista nézetek vállalása nyílt opposíció a pszichoanalízis-marxizmus vita óta a freudizmust elutasító szovjet pártállásponttal szemben, s az azt feltétel nélkül követő magyar kommunisták nézeteivel. S ez a belülről bíráló, valóban nem a baloldaliságot, hanem csak annak bolsevista gyakorlatát kritizáló szemlélet kap erőteljes megfogalmazást *Az egységfront körül* című írásban.

„Sohasem volt könnyebben belátható, mint ma a történelmi materializmus egyik – bizonyos marxista köröktől mellőzött – igazsága, hogy az emberek maguk csinálják a történelmet.”⁷ – olvasható abban a töredékes szövegben, amely az 1932-es német

³ *I. m.*, 110.

⁴ A kérdésről: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 259–261.

⁵ HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt = Miért fáj ma is*, 1035.

⁶ PL. PÁKOZDY Ferenc kritikája és önkritikája, *Két vers és ami közte van*, 372–375.

⁷ MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, 172.

történesek kapcsán (a Spartacus felkelés leverése) taglalja a történelmi materializmus „igen furcsa két változatát”. A szövegtöredék kétségtől *Az egységfront körül* egyik központi kérdését tárgyalja, a két munkáspárt ellenséges viszonyát. A történelmi hibát e szöveg felfogása alapján a szociáldemokrácia követte el, de felveti a megoldást is, amit azonban észokokkal nem magyarázható különbségek akadályoznak. Ezt a gondolatot fejti ki *Az egységfront körül*.

Az írás az *Új Harcos* 1933. májusi számában jelent meg.⁸ A Komintern felhívása az egységfront megteremtésére a munkásmozgalom aktuális stratégiai kérdése volt, amit azonban nem fogadott el a magyar kommunista irányvonal, amely továbbra is árulónak tartotta a német szociáldemokrata pártot. Ezt idézi József Attila is, a másik oldalról pedig a „Moszkva bolsevista bérencei” szlogent. Írásának pragmatizmusa mutatkozik meg abban, ahogy a munkások „föllépését” értelmezi a tiszta mosdókért, törülközőkért, ugyanakkor a teoretikusság is jellemzi. A tudományos szocializmus elméletéből vezeti le azt a Marxra itt ugyan nem hivatkozó, de ráutaló kijelenést, miszerint „A munkásmozgalomnak nem lehet el(e)ve kitűzött célja a szocializmus megvalósítása”,⁹ azaz cáfolja a dogmatikus finalista megközelítést. Ugyancsak elveti a szociáldemokrata vezetők és az egész szociáldemokrácia felelősségét a hitleri hatalomátvételben. Plechanovra hivatkozva írja: „Idealizmus azt hinni, hogy ezeknek vagy más *egyes embereknek* és csoportoknak nyakába varrható az *egész emberiség* történelmi mozzanatáért a felelősség.”¹⁰ A taktikai kérdéseket is boncolgató írás a szociáldemokrácia és a kommunista mozgalom hibáit, szervezeti, ideológiai tévedéseit is felsorakoztatja. A „baloldal” kritikájában – a későbbi írásokhoz képest – még óvatosabban fogalmaz, bár említi a szovjet pereket, a „kulákok” és a polgári származású mérnökök „zavarkeltését”.

⁸ A lapról: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 244. Az írásról: LENGYEL András, „Gondja két a gondolatban”, 143–146.

⁹ József Attila *Összes Művei III.*, 143.

¹⁰ *I. m.*, 145.

József Attila hosszabban szól a diktatúra utópiájáról és szovjet gyakorlatáról. „... utópia azt hinni, hogy a politikailag tevékeny munkások többségének diktatúrájával a szocializmus felépíthető.” – szögezi le, cáfolva a „jobboldal” – azaz a szociáldemokrácia – „békés szocialista átalakulásról” szóló elméletét. „Diktatúra *valójában csak a politikailag aktív lakosság többségén alapulhat*, a baloldali diktatúra-utópia pedig csak a munkásság többségére akar támaszkodni.”¹¹ – fogalmazódik meg az az alaptétel, amelyre a cikk több szempontból is koncentrálna, s amit elméleti, gyakorlati érvekkel támogat.

A cikk a „tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom egységének” megvalósulását helyezi a távlatba, s összességében is jóval lojálisabb, kevésbé kritikus mint az ezt követő *A szocializmus bölcsellete*. Amiben kétségtávol eltér a „hivatalos” állásponttól, az a szociáldemokrácia megértő interpretálása, illetve az emberi tényezők hangsúlyozása a történelmi folyamatokat illetően. *Az egységfront körül* azonban a kommunista párt¹² részéről teljes elutasításában részesült, amint az az *Új Harcos* következő számában (június) Téglás Ferenc álnév alatt közzétett cikkből látszik. A merev kinyilatkoztatásokban bővelkedő propagandisztikus cikk a fő ellenségen, a csak „sz.d.”-ként emlegetett másik munkáspárton veri el a port, de ki jut József Attilának is. Mindjárt az elején közli az olvasóval, hogy ki a vitapartner: „A munkások között folyó vita nagy visszhangra talált az »Új Harcos« hasábjain, sajnos teret adott egy politikai elefántcsonttoronyban élő embernek is, akinek zavaros és opportunista fejtegetései azonban a harcok egységfront útját nem egyengetik, hanem még jobban eltorlaszolták.”¹³ A költőt úgy aposztrofálja, mint aki egy-két proletár tárgyú versével „némi tekintélyt szerzett”, de most „baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát áruul”. A szociálfasizmus a korabeli szóhasználat szerint a szociáldemokrácia stigmája, s eképp a költő – ezt sugallja a cikk egésze – a szociáldemok-

¹¹ *I. m.*, 146.

¹² A párt álláspontjáról: SÁNDOR Pál, *Aggodalom jegyében*, 223–224.; SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 247.

¹³ *Kortársak József Attiláról I.*, 306.

rata párt nézeteinek képviselőjeként hirdeti elveit, ami „nem meg nem emésztett marxizmus, hanem igen megemésztett opportunizmus”. Ez utóbbi is a konkurens munkáspárt legfőbb bűne.

Vitathatatlan mást jelentett a fasiszta minősítés 1933-ban, mint később vagy ma, ám a megbélyegzés, a kizáró elhatárolódás azt a költőt sújtotta, aki – kétségkívül felette állva a napi politikai csatározásoknak – a munkásegység munkások általi megteremtését („amelyet maguk a munkások hajtanak végre, nem pedig olyan megbízottaik, akiket az érdekelt munkások nem vonhatnak közvetlenül felelősségre”¹⁴) látta a legfontosabbnak. Az intranzigencia ilyen hangsúlyozása, az önálló gondolatiság ilyen megjelenítése, a „minden eszményi pártfegyelem” ignorálása olyan gondolkodót sejtet, akit nem tűrhetett az a szektás, korlátolt szemlélet, amely az *Egységfront füzetek*¹⁵ lapjain megmutatkozott. Igaza van Horváth Ivánnak: „Ha kizárták, ezért zárták ki, bizonyos szempontból joggal.”¹⁶

A kommunista párttól való eltávolodás és a szociáldemokrácia felé közeledő időszak között van egy epizód, amelyet *A nemzeti szocializmus* címen ismert írás jelez. Az 1933 nyarán, őszén – esetleg 1934 elején – keletkezett szöveg a költő útkeresésének dokumentuma, s egy bizonytalan társadalmi, egzisztenciális, poétikai szituáció reflexiója.

A nemzeti szocializmus keletkezését feltáró Lengyel András ennek az átmeneti időszaknak a politikai lélektani motivációját egy bulvárjellegű riportlapban (*A Hír* 1933. júl. 4.) megjelent interjúval jellemzi. A Szántó Judit öngyilkossági kísérlete – az *Óda* miatt – után született és József Attila által intencionált beszélgetésben olvasható: „Helyzete bizonyára nem rózsás. ő maga is rontott rajta, mikor olyan politikai mozgalomba keveredett, amelyet a nemzeti újjászületés férfijai ilyen kiváló költőnél sem nézhetnek jó szemmel. Ettől azonban már régen távol van.”¹⁷ A gyanús politi-

¹⁴ József Attila *Összes Művei* III., 147.

¹⁵ *I. m.*, 364–366.

¹⁶ HORVÁTH Iván, *i. m.*, 304. LENGYEL András szerint a kizárás József Attila cikkére válaszként 1933 május-júniusában történt, *i. m.*, 145.

¹⁷ *Kortársak József Attiláról* I., 314.

kai mozgalom egyértelműen azonosítható, amint az is támpont, hogy a költő maga üzeni, már „régén távol van”.

A „nemzeti szocialista epizódot” Szántó Judit az 1933. június-augusztusi időszakra datálja. A költőnek Rátz Kálmán¹⁸ jelentette a személyi kapcsolódást, s ily módon ahhoz az eszmiséghez való közeledést is, amit Rátz Gömböshöz fűződő kapcsolata is jelez. Az Oroszország szakértőnek számító Rátz, aki konspiratív kapcsolatban állt a kommunista párt egyes vezetőivel,¹⁹ Nemzeti Kommunista Pártot akart alapítani. Ennek lett volna titkára József Attila – Szántó Judit²⁰ emlékezete szerint.

A szöveg értelmezésének kiinduló pontja lehet, hogy az első mondatból kiemelt szó vajon a hitleri nationalizmus magyar fordítása vagy nemzeti szocializmusról szól. Azaz a náci ideológiának enged a költő, esetleg korábbi nézeteinek újrafogalmazására tesz kísérletet egy megváltozott politikai, történeti helyzetben. Az bizonyosnak látszik, hogy a szöveg írója abban a helyzetben kíván fellépni, amelyet *Az egységfront körülben* úgy jellemezett, hogy nincs a munkásságnak autentikus képviselője: „... *a valóságban csak maga a munkásosztály állhat helyt a munkásosztály érdekeiért.* (Meg kellett volna már tanulnunk, hogy a munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják fel, tehát nem a revizionista politikusok és nem a hivatásos forradalmárok.)”²¹ Ez a szociáldemokrata és kommunista pártvezetők egyaránt inautentikusnak tekintő álláspont alulról, mintegy a tömeg képviselőjében fogalmazza meg az önképviselőt szükségességét. Az új képviselőt, a munkásság szervezettségének új formáját hangsúlyozza *A nemzeti szocializmus* is: „A nemzeti szocializmus lobogója alá sorakozó német dolgozók történelmi harca új irányt szab minden ország munkásmozgalmának.”²² Az „új irány” a „nemzetközi szociáldemokráciával” ellentétben a nemzeti keret, mert „A nemzetköziség eszméje ... megbukott a valóságos élet mindennapi gyakorlatában.”

¹⁸ Alakjáról: LENGYEL András, *i. m.*, 158–173.

¹⁹ *I. m.*, 168.

²⁰ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 117.

²¹ József Attila *Összes Művei III.*, 141.

²² SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 190.

A rövid szöveg retorikai szerkezete kevésbé engedi az „igazi” út, az „új irány” kifejtését. Az nyilvánvaló, hogy az igazi national-szocializmusra, annak politikai, gazdasági, ideológiai tartalmára még csak utalás sincs. S nem találhatunk a szövegben antiszemita utalásokat sem. Az „emberiség haladása”, az „eszközökkel termelő lény” definíciója a marxista szemléletre és fogalomhasználatra épül. A szöveg programnyilatkozat, amely ennél fogva megmarad az általánosságok felszínén. A program lényegét talán az a mondat hordozza, amely egyszerre tekinthető a kapitalizmus kritikájának, és az ellene fellépő szervezett munkásság enyhe bírolatának – az ez időtájt keletkező szövegekre emlékeztető logikával, de sokkal erőteljesebb retorikával: „Az egész emberi faj megszervezése, amelyről a nemzetközi szocialisták álmodoztak, nem képzelhető el anélkül, hogy előzőleg a nemzetekre tagolt emberi faj meg ne alkossa a maga benső nemzeti egységeit, amelyek az addig látszólag nemzeti, de valójában kapitalista állami szervezeteket, a pusztá jogi kereteket, ellátják a nemzeti egységre ébredő dolgozó népek korszerű tartalmával.”²³

József Attila írásának eszmétörténeti hátterét Lengyel András az Otto Strasser nevével fémjelezhető nationalbolsevizmushoz kapcsolja. Az *Új Harcos* 1933. júniusi számában jelentek meg írások a Hitlerrel szembenálló irányzatról, amelyek feltételezése szerint forrásul szolgálhattak József Attila cikkéhez.²⁴ Noha József Attila írása csak kapitalizmusellenességében rokon a nationalbolsevizmus szellemiségével, nem zárható ki az érintkezés. A cikk egészének alapállása ugyanis az, hogy alternatívát²⁵ mutasson a „nemzetközi szociáldemokráciával” szemben. Feltűnő, hogy nincs utalás a kommunistákra, azaz a szöveg írója a nemzeti szocialisták nevében beszél. Ez jelenthette tehát az alternatívát, azaz a kommunista mozgalom reformját, az internacionalizmus elvetésével, a nemzeti alapon szerveződő mozgalom megteremtésével. Igaz ez

²³ *I. m.*, 191.

²⁴ LENGYEL András, *i. m.*, 190. LENGYEL András egy visszaemlékezésre hivatkozva Otto Strasser és József Attila levélváltásáról is szól, *i. m.*, 185.

²⁵ Ezt TVERDOTA György, balos fordulatként értelmezi: *Balról balra. József Attila és a nemzeti kommunizmus = Száz rejtély a magyar irodalomból*, Bp., Gesta, 1996.

meglehetősen homályos cél, hisz a „valóságos nemzeti egységeket” ez a kettősség jellemzi: „... a népek érdekeinek összeforrása elhatárolt nemzeti létünk öntudatával”. Azaz a nemzeti öntudat mégiscsak kiegészül egy nemzetfeletti eszmeiséggel.

Nem lehet kizárni, hogy a költő, aki a baloldalon sem lelte a helyét (amint Halász Gábornak írta), s akit – noha nem váratlanul – mégiscsak ellehetetlenített a Téglás-cikk kiátkozása, indulatában engedett Rátz Kálmán ajánlatának, aki jól fizető állást ígért. S az is érthető, ha a szerepvállalásában a bosszú is szerepet játszott, mint Szántó Judit írja.²⁶ S arra is utalnunk kell, hogy a „magyar szocializmus” ideája már a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* is megfogalmazódott. Azaz nem a „szocialista, kommunista költő” apológiája szólal meg, ha ezt az alig néhány hétnyi időszakot, ezzel a vázlatos rövid írással nem tekintjük sem kisiklásnak, sem „jobbratérésnek”. József Attila útkereséséről van szó, aminek azonban alig van gondolati, poétikai hozadéka.

A „nemzeti szocialista időszak” vertermését jelentheti *A csodaszarvas* (megjelent *A hír* c. lapban, amely a *József Attila nem bajlandó meghalni* című írást is közölte), s talán a *Vigasz*. Az előbbi vers kétségkívül kötődik a nemzeti gondolathoz, s a közvetlen ötletet valóban szolgáltathatta az 1933. évi cserkész dzsembori emblemája.²⁷ Erősen kír a verskörnyezetből (*Óda, [Magad emésztő]*) a barthás idősokra emlékeztető szemléletével és toposzaival. Az erőltetett alliterálás („ükös ükünk, ősök őse”) a kalevalás hangzás, a *Regös ének poétikai* eszközei mindenképp egy korábbi versideált idéznek:

Úztön űzte kis sereggel,
éjten éjjel, reges reggel,
át az éren, át az áron,
fegyveres népű határon.

Az „úztön űzte”, „éjten éjjel”, „reges reggel” figura etimológiája keresetten régies hangzást kölcsönöz, amint a stilizáló szerepű,

²⁶ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 114.

²⁷ *József Attila összes versei II.*, 1984, 546. – LENGYEL András a politikai mondanivalóját a versnek a nemzeti mítosz és a gyárak világának összekapcsolásában látja, azaz a nemzeti szocializmus ideájaként, *i. m.*, 154.

a távolságot az ér-ár hiperbolájával érzékeltető leírás is. Ugyanilyen folklorisztikus szemléletet sugall a „fegyveres népű határ” metaforája is. A stilizáció más réteget kapcsol be, a „Hejh magyarok, hajh szegények” írásmódjában is régies, a kuruckor költészetére vizualitásával és textualitásával is rájátszó utalása.

A vers első szakaszának stilizáltságát sajátos módon gyengíti a következő három versszak didaxisa, olykor eseten politizálása („Az ős haza odaveszett, / de a vágy nem emlékezet.”). A múlt és a jelen összekapcsolása történik meg ebben a politizáló szövegrészben, többszöri retorikus megszólítással („Aki hajtja, belepusztul”, „hagyja immár békességbe”), s a múltat és a jelent jelképező allegória szövegszerűen is összekapcsolódik: „Ázsiai nehéz szaga /.../ gyári füstön általcsillan”. Azaz, ha *A csodaszarvast A nemzeti szocializmus* poétizált programjaként olvassuk, akkor a vers ezen pontján valóban megtörténik a jelkép felidézte nemzeti lét és a munkásság egymásra találása. József Attila azonban a különböző kontextusú emblémákat, allegóriákat sajátos módon házassította (*Munkások, Téli éjszaka*), ez tehát nem feltétlen politikai aktualizálást jelent. *A csodaszarvas* szövege nem kiérlelt, esetleg korábbi verzió újraírása. Az utolsó versszak képi-lexikai kontaminációja azonban az érett költészetre vall:

Kortyolgat az ég tavából,
villó agancsa világol –
ága-boga tükröképe
csillagvilág mindensége.

József Attila későbbi versei, prózai írásai mutatják, nem „tért jobbra”, ha a kommunista pártból kiátkozván, kizárván, sajátos marxizmust is képviselt. A Rácz Kálmán-féle kapcsolat jelezte időszak azonban rávetült alakjára. Az ugyancsak riválisnak tekinthető munkásköltő, Garai János gúnyverset költött róla, amelyben a „jobbra tér” József Attila konfliktusára, a dogmatizmussal szembehelyezkedő nézeteinek másságára vonatkozhat. Az 1934-es gúnyvers alcíme persze úgy imitálja a történetet, mint a költő árulását („József Attilának küldöm, azok / nevében, akik itt maradtak.”):

... mondd mit érlel ennek sorsa,
 ha balról egy nap jobbra tér,
 mert rájött arra, hogy a készpénz
 az osztályharcnál többet ér
 s harcolni szép, de élni jó
 („józan előtt ez nem vitás”)
 és felbecsülhetetlenebb
 mindennél a – legalitás?²⁸

Garai verse a „jobbra térés”, a hűtlenség igazolásaként egyetlen valós adatot hoz, a „Kosztolányért lelkesülést”, azaz József Attila kötődését a *Nyugat* költészetét és a politikamentes ideát megtestesítő Kosztolányi Dezsőhöz. Ez is persze elegendő lehetett ahhoz, hogy József Attila *Az egységfront körül* utáni időszakban már nem kíváncsi személy a mozgalomban.

Kizárták, lehangyták, kilépett – mindhárom változatról szólnak meoárok, hiteles és kevésbé hiteles tanok és az utókor elemzései.²⁹ A szocializmus időszakában – érthető módon – az ideológiailag is kínos kérdést, hogy a párt és a költő kapcsolata esetleg a kizárással ért véget, a pártpolitika igyekezett elhallgatni. A szocializmus bukása után – ismétcsak érthető módon – a kizárás, a kilépés verziója kapott nagyobb hangsúlyt, mintegy utólag (a négy évtized történelmi tapasztalatával) is igazolva a költőnek a Fábry-levéltben megfogalmazott sorait a moszkvai bürokrata szemléletről, amely elidegeníti, kimarja a tehetséget. Ma már a kérdésnek csak filológiai jelentése, érdekessége van. A történetek szövegekből rekonstruációiból Horváth Iván a kilépést tartja a legvalószínűbbnek,³⁰ s idézi a valóban autentikus kortárs, Fejtő 1935-ös nevezetes tanulmányát. Kétségtől, Fejtő a gyűjteményes kötet, a *Medvetánc* megjelenése után elsőként tekintette át élet és költészet összefüggéseit, a motívumait, témáit, relációit. A *Korunkban* (1935. febr.) Fülöp Ernő álneven megjelent írás jelentős teret szentel „társada-

²⁸ *Kortársak József Attiláról I.*, 342–343.

²⁹ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 259–260. Az irodalmat ismerteti HORVÁTH Iván, *i. m.*, 297–300. A mai politika megközelítésében újraértelmezi a történetet SZERDAHELYI István, *A magányos kommunista*, Ezredvég, 2005/4., 220–243.

³⁰ HORVÁTH Iván, *i. m.*, 323.

lom” címszó alatt József Attila mozgalmi költészetének. „József Attila megtette az utat a csavargó anarchizmustól a szocialista eszme tudatos vállalásáig, de jóízlése megakadályozta abban, hogy a költő tollát, sok szocialista költő példájára, a vezércikkíró tollával cserélje fel.”³¹ – írja Fejtő, utalva arra, hogy a *Medvetánc* már elhagyta az osztályharcos sallangokat. Ám az utalás célzás is, amelynek éle a költővel vezércikket írató dogma ellen irányul. S ugyanez az álláspont fogalmazódik meg a pártnak adresszáva: „Költészetén át »egy megszerkesztett, szép, szilárd jövő« távoli sugara vetődik lelkünkre. S hiába igyekeznek többen – ezt meg kell végre mondanunk – József Attilától elhidegíteni a munkások egy részét. És hiába reagált erre József sértett és gyermekded bosszúval”.³² Mi lehetett ez a „sértett és gyermekded bosszú” – vetődik fel jogosan a kérdés, mire utalhatott Fejtő 1934 végén? Valószínűleg a *Miért nem én?*-re.³³

A *Miért nem én?* címmel ismert József Attila-szöveg keletkezése rekonstruálható, sorsa azonban ismeretlen. Lappang, s különböző feltevések élnek lelőhelyét tekintve. Ez az írás is hozzátartozik a legendához, költő és párt e tekintetben is tisztázatlan viszonyához.³⁴ Ezt ugyanis végképp megrontotta a szovjet írókongresszus, amelyre József Attila nem kapott meghívót. „Miért nem ő” – kérdezheti joggal az utókor³⁵, de az előzmények figyelembevételével azt is, miért pont ő. A *Társadalmi Szemle* kritikája után miért javasoltak volna a párt itteni és moszkvai vezetői olyan embert, aki „nem proletárköltő”, aki „nem tudja marxista meggyőződését verseibe beleolvasztani”. Persze a meghívott Illyés és Nagy Lajos sem proletárköltő. De miért hívtak volna meg olyan embert, akiről az *Új Harcos*-ban az a pártvélemény fogalmazódott meg, hogy „szociálfasiszta ideológiát árul”? Belátható, hogy teljesen felesleges volt az érintettek mosakodása, a felelősség átháí-

³¹ *Kortársak József Attiláról I.*, 360.

³² *I. m.*, 362.

³³ HORVÁTH Iván inkább a kilépést tekinti bosszúnak. Kérdés, lehet-e bosszúként értelmezni, ha a költő abból a pártból lép ki, ahol egyébként sem kívánatos már jóideje.

³⁴ Keletkezéséről: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 371–376., NAGY Csaba, *Miért nem ő = Miért fáj ma is*, 325.

³⁵ Így elsősorban: SÁNDOR Pál, *i. m.*, 326–328. A kérdésről: NAGY Csaba, *i. m.*, 346.

tása. Az előzményekből adódott, hogy inkább a *Korunkban* is publikáló, „rokonszenvező” Illyés és Nagy Lajos kaphatott részükről támogatást, mint a párttag, de nézeteivel és emberi magatartásával a párt számára már elviselhetetlen József Attila.

A *Miért nem én?* tartalma csak rekonstruálható a visszaemlékezésekből, amelyeknek szerzője érintett, tehát a szövegek hitelessége erősen kérdéses.³⁶ A megbántott, sértett ember és a marxizmust ugyancsak jól ismerő költő fejtegetéseit, talán kioktató magyarázatait rejthette/rejtheti a legendás irat. Legalábbis erre következtethetünk két egykori írásból. A Veres Péternek írott levél (1934. szept. 24.) rezignáltan szól egy szocialista irodalmi csoport létrehozásának lehetetlenségéről, s részben a saját példáját, sorsát hozza fel igazolásul: „... bizonyára olvasta, hogy mit írt a »T. Sz« Külvárosi éj c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoábérenc, renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoábérencs és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük. Másról meg kiről lehetne szó? A moszkvai irodalmi propagandára meghívott Illyés Gyuláról? Illyés – cikkben írta ezt – örökösödési törvénnyel akarja arra kényszeríteni a parasztokat, hogy legalább négy gyermeket hozzanak a világra. Ő a moszkvaiaknak való. Vagy hogy ne túlozzak, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácikhoz vagy a bolsevistákhoz.”³⁷ A levél vélhetően a legnagyobb sérelmet említi, hogy az egykori barát, a vetélytárs foglalta el a helyét, akinek még ez is sikerült. Ezért idézi fel Illyésnek a *Pusztulás* (*Nyugat* 1933. szept. 1.) címmel közzétett útibeszámolójában leírt örökösödési törvény javaslatát (s majd tér vissza erre az „*Új Szellemi Front*” című vitairatában is). Levonva a következtetést, amely túlzásnak tűnhet, de József Attila ekkori gondolkodásmódja szerint a személyiség korlátozása, a kötelezővé tett gyermeknemzés³⁸ a diktatúrák sajátja, a „fasiszta kommuniz-

³⁶ NAGY Csaba, *i. m.*, 346–348.

³⁷ József Attila levelezése, 412.

³⁸ Illyés jó szándékú, a pusztuló magyarság, az egyke láttán érzett nemzetféltő aggodása szülte ezt a mondatot: „Készíttessék egy új örökösödési törvény, melynek értelmében minden öröklődő birtok legalább négy részre oszlik, ha az örökbehagyónak

musé”, mint a *Világossítsd föl* soraiban olvasható: „a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen / a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.”

Az „*E sorok írója költő*” kezdetű töredék *A szocializmus bölcsellete* keletkezéséhez közeli időszakban íródhatott, szövegszerű áthallásai, politikai állásfoglalása erre engednek következtetni. Noha „érteni véli a bolsevistákat”, de „amikor döntenie kell a két tábor között” hátat fordít a bolsevistáknak. Az írás a szociáldemokrácia mellett voksol, s a „költő” – „ha már választania kell” – azért választja a szociáldemokráciát, mert azoknak „nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióiak”.³⁹ A töredékes írás a szocialista mozgalom vereségeit egy olyan, „csakis költők által kimondható” okkal magyarázza, ami – ekkori írásainak kontextusában – teljességgel logikus következtetés: „... a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincsen szocialista szépirodalom...”⁴⁰ A történelmi vereség okát a költészet, a szépirodalom hiányában csak az az ember keresi, aki az emberi szubjektumnak, az érzelmeknek, ösztönöknek, s a világra logikai rendet vetítő értelemnek oly történelmi erőt tulajdonít, mint József Attila.

A bolsevizmussal folytatott vita terméke *A szocializmus bölcsellete*. Az írás a Mónus Illés szerkesztette *Szocializmusban*, tehát a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratában jelent meg (1934. nov.). Az írás valóban bölcsélet – rövid terjedelme ellenére is – hisz érinti azokat a társadalmi, történelmi kérdéseket, amelyek az emberi lét meghatározó tényezői. S szól ennek eszenciájáról, a

négy gyermeke van, azok egyenlő részekben öröklök (...) Ha egyetlen gyermek sincs, az egész az államra száll, amely köteles azonnal új telepeselemek átadni.” ILLYÉS Gyula, *Pusztulás*, Nyugat, 1933/17–18., 189–206., 202. – József Attila és Illyés Gyula, kapcsolata bonyolult, máig is sok tekintetben tisztázatlan kérdést jelent. A két költő barátságáról, majd elhidegüléséről, s a „görög sortragédiáról”, Flóráról szól TASI József, *József Attila könyvtára*, 179–190., N. HORVÁTH Béla, *A betedik*, 65–85. Költészetük poétikai hasonlóságát, illetve különbözőségét Veres András és Tverdota György értelmezi az Új Dunatáj 2007/3–4. számában: VERES András, *Befejezettség és folyamatszerűség*, 21–30.; TVERDOTA György, *Szerelem, nyugalom, A Flóra-versekről*, 38–45.

³⁹ *Miért fáj ma is*, 307–308.

⁴⁰ Uo.

művészetről, költészetről is. Ugyanakkor történetbölcsélet is, hisz a modern kori történelem mozgásáról értekezik.

A szöveg történelmi anamnézisében a fasizmusok diadalmaskodását a „bolsevizmustól eliszonyódó tömegek” következményének tekinti. Mégpedig abban a sajátos relációban, ahogy a fasizmus ki-sajátítja a közösségi életet és szocialistának nevezi magát. József Attila ezt a „közösséget”, az általa „nem társadalmi eredetű emberi közösségi” elvet állítja szembe az öntudattal, a tudatos egyénnel. Ennek szükségességét pedig nemcsak a fasizmus térhódításával magyarázza: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténye.”⁴¹ S Marxot idézi, a *Hegeli jogfilozófia kritikájához* című írást: „Marxra hivatkoznak a bolsevisták, de Marx gondolatait – bizonyára nem szántszándékkal – eredetiségükből kiforgatják.”⁴² – írja egy szállóigévé vált Marx-citátum kapcsán, majd idézi a teljes mondatot: „A kritika fegyvere semmi esetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, *azonban az elmélet maga is anyagi erővé lesz, amint a tömegeket megragadja.*”⁴³ József Attila – mint írja – a történelem alakulásától elválaszthatatlannak tartja a tudat alakulását, s az előbbi Marx-írásból idéz egy mondatot, amit némiképp az *E sorok írója költő* kezdetű töredék irodalomértelmezésére is emlékeztetve, saját költői praxisa elméleti alátámasztásul is értelmezhetünk: „Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell történie...*” A világ átalakításának előfeltételeként annak logikai tulajdonbavételét, megértését tekintő József Attila szükségszerűen jut el a következtetésig: „Én – erről akarok szólni – azon a nézeten vagyok, hogy az egész *marxi bölcsélet kérdésköre azonagy az emberi tudat alakulásának kérdéskörével.*”⁴⁴ A *szocializmus bölcselete* a történelmi tapasztalatok – a fasizmus térhódítása – konklúzióiként, szakítva a bolsevizmus marxi gazdaságtanával, az ősforrásig nyúl vissza, a „marxi bölcséletig”. Azaz József Attila egy radikális böl-

⁴¹ József Attila *Összes Művei III.*, 148.

⁴² Uo. József Attila a német szövegbeli die Macht szót nem a hatalom, hanem az erő jelentésváltozáttal fordítja.

⁴³ József Attila *Összes Művei III.*, 148.

⁴⁴ *I. m.*, 149.

cseleti fordulatot hajtott végre: ellenkező utat bejárva, mint Marx, aki a filozófiától jutott el az ökonómiáig. A költő tehát újraértelmezési szándékát jelenti be ebben az írásban, – némiképp a marxi analógiával élve – a feje tetejéről a talpára állítva a marxizmust.

József Attila elméleti forrása, hivatkozási alapja, a fiatal Marx. Az 1932-ben megjelent *Frühschriften*ből, a korábban nem ismert, fiatalkori írásokat közreadó kötetből idézi a maga fordításában *A hegeli jogfilozófia kritikájához* című írást, illetve annak bevezetőjét. A neomarxizmus áramlatában József Attila vélhetően nemcsak azért fedezte fel magának a fiatal Marxot, mert az addig ismeretlen szövegek más gondolati teret és módszert meglevenítve a reveláció erejével hatottak, hanem mert az így interpretálható Marx argumentációként és szemléletként szolgált ahhoz a fordulathoz, amely költészetében 1932-től, s az *Egyéniség és valóság* társadalomértelmezésétől megfigyelhető.

A bölcelet központi gondolati kategóriái az „osztályöntudat” és „az emberi közösség tudata”. A társadalmi lét e két különböző aspektusát a bolsevista gyakorlat állítja mereven szembe – érvel. Holott: „Így tehát éppen azok a munkás emberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”⁴⁵ A marxizmusra hagyatkozó kommunista hatalomelmélet alapját kezdi ki a József Attila-i érvelés, a proletárdiktatúrát. Tévedésnek tartja, hogy „a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat”. A társadalom lényege az ember, amely viszont ebben a társadalmi formációban elveszti emberi lényegét („Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények.”⁴⁶)

A szocializmus bölcelete elvi, filozófiai, gazdaságtörténeti kérdéseket elemző írás, ugyanakkor van egy nagyon is pragmatikus vonása. Ez pedig a szovjet modell bírálata, kimutatva annak anti-marxizmusát és embertelen voltát. Az, hogy számára az egész

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ József Attila *Összes Művei* III., 150.

marxi filozófia – tehát a fiatalkori írások alapján értelmezett marxizmus – az „emberi öntudatra ébredés” filozófiája, egyértelműen erre vall. Az „emberi öntudat” ugyanis egyetemes, nembeli, amelynek sajátos leképeződése az osztálytudat. József Attila épp ezt a sajátosságot, a nembeliség torzulását és torzítását kéri számon a bolsevizmuson, illetve annak szovjet változatán. Amikor tehát Veres Péternek szovjet propagandát emleget, akkor utal arra is, hogy tisztában van a szovjet valósággal. Erre vonatkoznak azok a megjegyzések, amelyek *Az egységfront körül*ben csak célzás formájában jelentek meg, s most konkretizálódnak. A hamar tönkretett finom amerikai traktorok tanulsága értelmezésében ez: „Elfeledték, hogy nem a modern gépek hozzák létre a szocializmust, hanem az emberekben rejlő eleven szellem...”⁴⁷ A szovjet modell erős bírálata valószínűleg nem választható el a megsértettségétől. Ugyanakkor az írás ezen aktuál vonulata, személyes felülete, belesimul abba az általános alapozottságú társadalomfilozófiába, amely az újraértelmezett marxizmus talaján elemzi, kritizálja a marxizmusra hivatkozó bolsevista-szovjet társadalmi gyakorlatot. Az öntudatosodási folyamat folyamatszerűségét hangsúlyozza, amit „semiféle forradalmi terrorral átugrani nem lehet”.

A szocializmus bölcselete szociáldemokrata pártlapban jelent meg, az írás mégsem a szociáldemokrácia bölcselete. Noha a töredékben jelzett fordulat annyiban bekövetkezett, hogy az írás szerzője hátat fordított a bolsevizmusnak, de nem vált szociáldemokratává, azzal együtt, hogy az időszakban aktívvá vált kapcsolata Mónus Illéssel,⁴⁸ s veseit újra közölte a *Népszava*. József Attila különutat járt be a bölcséletével és egy megreformált emberi tudat alapú marxizmussal. Amelynek másik változatát, kísérletét a töredékes Hegel, Marx, Freud rögzíti, továbbgondolva a szocializmus bölcséletét egy másik paradigma jegyében; pszichoanalízis és marxizmus szintézisében.

⁴⁷ I. m., 152.

⁴⁸ Kapcsolatukról: AGÁRDI Péter, *Kortársunk Mónus Illés*, v

X. Analízis és poétika

1. Az önértelmezés kísérlete: [Magad emésztő]

Az Istenek balnak, az ember él „tárgyi, kritikai tanulmányban”, az irodalmi élet legnagyobb szellemi tekintélye elleni lázadásban testet öltött irodalmi ödipusz-komplexus felodódása, feldolgozása 1933-ban történik meg. Az év elején (1933. jan. 28.) József Attila levélben fordul Babitshoz, mint a Baumgarten Alapítvány „gondnokához”, hogy pénzt kérjen tőle. A kérés okát, a mérhetetlen szegénységet (»Jövedelmem« ez évben 15 pengőt tett ki. – [tehát 1932-ben]) részletezi a levél, s talán ezzel próbálja ellensúlyozni a szégyenérzetet, az önérzet elfojtását, amire két utalás történik a „költői szemérem maradványa nélkül” és a „festett vérzés” metaforákkal. Mindkettő ugyanis a költői létre vonatkozik, tehát a magánlét nyomorúsága és a költői lét kudarca együttesen magyarázza a megalázkodó gesztust. Ennek pedig – a nyomor képei után – őszinte megvallását is megadja a levél: „Nagyon sajnálom, hogy Öntől, akit megbántottam, pénzt kell kérnem. Nagyon sajnálom ezt a festett vérzést is. Kérem, fogadja tiszteletem kifejezését.”¹ Babits kiutaltatott 300 pengőt, amit József Attila a március 2-i levélben köszönt meg. S ezt az alkalmat ragadja meg, hogy indokolja, megmagyarázza a *Tárgyi kritikai tanulmányt* és Babits elleni indulatát: „Amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszöröljem. Magamnak tartoznám ezzel, hiszen ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében e sérelmet úgy sem lehetne jóvátenni, Ön legföljebb elfelejtheti.”² A magyarázat az

¹ József Attila levelezése, 393.

² Uo. A levélben megfogalmazódó büntudatról: BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *Köztetek lettem én bolond*, Bp., Magvető, 1982, 67.

önigazoláshoz a „modern lélektanhoz” fordul, azaz a pszichoanalízishez. Az „amióta tudom” az analitikus megismerésre utal, szembeállítva egy másik megismerési formával, a költőivel, az esztétikaival. Pedig a Babits elleni merénylet indoka és érvrendszere a *Tárgyi, kritikai tanulmányban* úgyszólván tisztán esztétikai volt. Azzal, hogy ezt a költő most megtagadja és a „magam elől is elrejtőző impulzusok” számlájára írja a támadást, nemcsak az önfelmentéshez folyamodik, hanem be is jelenti, hogy átértékeli a Babitsról alkotott korábbi véleményét és egy egzaktabb, az analízis talaján történő viszony kialakítását szeretné. Ez pedig az apa-fiú ödipális viszonynak az értelmezése és feloldása.

Az apa-fiú kapcsolatra már utal a januári levél is, amelynek „Nem takart seb kell” sora Babits *Arany Jánoshoz* című verséből származik.³ Babits e korai művének (1909) két sora („mint gyermek hogyha idegenbe szidják / édes apjához panaszkodni tér még”) az anyához való kapcsolatot jelzi az *Elégiában*, azaz az intertextualitás ugyancsak a pszichoanalitikus gyermek-szülő viszonyt rejti, de más relációban. Babits verse ugyanis a fiatal költő nemzedéki vallomása:

Hunyt mesterünk! tehozzád száll az ének:
ládd, léha gáncsok lantom elborítják

Az „új lantosok” más verseszményt követnek, s a kétféle idea különbözőségét – utalva nemcsak Arany költészetére, személyiségére, hanem Babits saját költészeteszményére is – foglalja össze az a metaforakontraszt, amit a januári levél is idéz: „nem takart seb kell, inkább festett vérzés!”. József Attila tehát mint egy készen kapott modellt idézi meg a fiatal Babits Aranyhoz írott versét, jelezve, hogy az általa megbántott költő fiatal korában hasonló módon viszonyult – viszonyulhatott – a számára példaként állított klasszikusokhoz. S ezt az erősen önfelmentő szándékú utalást még megerősíti a „takart seb” valóban esztétikától idegen metaforája, amikor ezt az ödipális konfliktusként sejteti a levél.

Babits apa-imágókénti interpretációja nemcsak az említett két levélben tűnik fel az önértelemzés, önelemzés leszűrt hozadéka-

³ A kapcsolatra utal: STOLL Béla, *József Attila levelezése*, 681.

ként. Ugyanez a szándék formálódik meg versben a néhány hónappal későbbi⁴ [*Magad emésztő*] sorában. Ez a soha nem publikált vallomás ugyanolyan magányos mű 1933 verstermésében, mint az *Óda*. Lehetséges, hogy nem teljes, nem befejezett alkotás, amely témájával és formájával is eltér az időszak más műveitől. A közvetlen, asszociációs beszédmód érvényesül a vers egészében, amelybe beleépül egy szövegtömb, amelyet megtalálunk az *Eszméle*tben is. Mint ott, itt is a világ filozófiai értelmezését szolgálja a determinizmus lírai interpretációja. A [*Magad emésztő*] azonban nem a világot, hanem az én-te viszonyt, s annak is múltbeli történetét hivatott tisztázni. Ezt mutatja a szöveg diszkurzus formája az én beszédén keresztül, s az én öninterpretációjában. A kései költészet verstípusa ez – mint Szőke György elemzi –, amikor is nemcsak az első személyű fogalmazásmód kerül uralkodó pozícióba, hanem „az én hangsúlyozottan, narcisztikusan ki is van emelve.”⁵ S ez a dacos én kapcsolja ezt a vallomást a kései Isten-versekhez, nemcsak a grammatikai én-te polarizálódás okán, hanem az azokban megjelenő Isten-apa imágó képzele kapcsán is (*Nem emel föl, Bukj föl az árból*).

A vers az elbeszélés, a felidézés szintaktikai struktúrájára alapozódik. Kezdeté a „történetre” utal, az én-te kapcsolatnak múltba vesző vonulatára. Ezt kívánja tisztázni az első szakasz, amelyet aztán követ egy második történet a jelenhez közelebb eső időszakból, ami ugyan látszólag mellékesen kapcsolódik („S ha már szólok, hát elmesélem”) a beszédhez és a beszélő öninterpretációjához, de valószínűnek tűnik, hogy ez a vershelyzet: ez a véletlen találkozás indukálta a múlttal való szembenézés aktualizációját. A szembenézés az én pozíciójából történik, de az igazoláshoz szükség van a „te” részvételére is, ezért idézik a kérdő mondatok tanúságtételre a másik személyt. S ez a kettősség megfigyelhető a diszkurzus forma feloldása utáni értelmező szövegrészben is, hogy

⁴ A mű keletkezésének dátuma vitatott. Valószínűleg már megvolt a lillafüredi íróhét előtt, de József Attila alakította még a soha nem publikált verset. Lásd SZŐKE György, *Magad emésztő* = *József Attila-versek elemzése*, 194–195.

⁵ *I. m.*, 185.

mintegy előkészítse az én-te konfliktusából kinövő „mi” vallo-
mását.⁶

A vallomás alapja az azonosság képze és vágya. „Magad emésztő, szikár alak” – jelenik meg Babits fotók által is hitelesített képe, de a „magad emésztő” nemcsak a test és arc képét, hanem egy introvertált személyiséget is ábrázol. A befele fordulást aztán képszerűen is felidéri a vers, értelmezve ezt a személyiséget és egy alkotásmódot is:

Már értelek. Mit érsz vele? A mult
tüntető menete elvonult,
a lomb lehullt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenben, elkövesednek
az alávonuló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

A múlt lezáródását érzékeltető sajátos, mozgalmi szemantikájú kép után a jelenben a fájdalom jelent közösséget („mint minden-
kiben”). S mint *A város pereménben*, a „fájdalom” nemcsak lerakó-
dik, hanem elkövesedik – amit itt a tömegvonzás és a fosszilizáció
képisége is érzékeltet. Ez a jelenbeli és a másik személyiségére, az
„üveggel” érzékeltetett magányára, meg nem értettségére („Vilá-
gomon, mint üvegen át / hallgattam új álmod madara dalát.”) is
kivetített sorsazonosság jelentheti a megértés pszichikai hiteles-
ségét, a „megbántottak” őszinteségét. A megismételt „Most már
értelek” logikai pozíciója adja meg a megbánás gesztusának és
szövegének versbeli helyét is. Ezután ugyanis már a megértett, a
felismert sorsközösség határozza meg a versbeszédet és a vallo-
mást is.

Az *Eszmélet* IV. szakaszában is megjelenő világ-képzet megha-
tározott értelmezési lehetőséget kínál, a determinációra, az embe-
ri sors változtathatatlanágát tükröző felfogásra. Az idehelyezett
(vagy innen átvett) képet ugyanis követi egy kifejtő értelmezés.

⁶ SZŐKE György, „*Úr lelkem*”, 61.

Az először a *Munkásokban* megjelenő halom fa képet („Horkolva alszunk s törten, / egymás hátán, mint odvas farakás”), s a determináció filozófiájának létértelmező pozícióját követi a társadalomértelmezés különböző aspektusaival: „Így él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is”.⁷ S ez a közös szenvedés az „ember haragja” és a „mindig magunkba marna / az értelem iszonyú karma” képi-fogalmi asszociációiban ölt testet. Az indulat és az értelem itt ugyanis közös tulajdonságú, az ember ellen irányuló zabolázhatatlan erő. A konszolidálásnak az az útja, módja, ha nem magát harapja, nem magába mar. Aligha tévedünk, ha az indulatban és a megbomló értelemben az analitikus értelmezést, illetve önértelmezést látjuk. Sajátos kép a másik ellen irányuló agresszió érzékeltetésére a művészetből hozott „analógia”: „dudás a fuvolást, / én téged és engemet te”. Hogy a „dudásnak” és az éneknek ugyanaz a szintaktikai helye, az a *Külvárosi éj* kötet mottójából is következtethető: „Aki dudás akar lenni / annak pokolra kell menni.”

A múlt feldolgozó lezárása után következik a jelen története, a véletlen találkozás elbeszélése. S ez valóban a narráció jegyeit viseli. Esetlegessé válik a beszéd struktúrája (változó szótagszámú sorok, ragrímek), moduláló elemek („ha már”, „talán”, „s még ottan”) alakítják a beszédhez való viszonyt, tehát valóban alkalmi a találkozás. A hangsúlyozott véletlenszerűség is árulkodik a beszélő leplező szándékáról, amint az én-te viszony megjelenítése is. A „te”, a sértett költő a „csodálkozva vettél észre” lélektanilag nehezen hihető helyzetébe kerül ebben az interpretációban. Amint az én helyzetét leíró „szórakozottan eltűnődtem” állapotmegjelölés is kevésbé látszik hitelesnek. Annál is inkább, hisz a tűnődés tárgya a költészet, a barátság, sőt ennél érzelmileg sokkal erősebb és befele irányuló kapcsolat: apa-fiú viszony. S erről a bensőségességről, annak vágyáról, árulkodik a szövegvariáns, amely a „jóbarátok” helyén áll:

⁷ I. m., 63., 113–114.

S néha fölmelegedve
gondoltam rád és feleségedre
rátok, –
lehetnének jóbarátok
(talán)
ölelkezhetne árnyékunk szobátok
falán

Ez a „fantázia a fantáziában” kétségkívül elszólás⁷. A „főszövegben” a jóbarátság alapja a költészet, az irodalom, a metonímiákkal leírt közös kávéház létmód és a közös alkotói szándék: „szépet, jót, igazat akarva”. A szövegváltozat ugyancsak barátságról beszél, de más jellegűről, családi kapcsolatról. Végül is nem zárható ki az elszólásban megbúvó szexuális tartalom,⁸ ám vonatkozhat az utalás a házaspár szimbolizálta családra is, hisz a főszöveg majd ezt a relációt, apa és fia előbb csak az érzelmi-értelmi viszonyulással jelzett, majd néven is nevezett kapcsolatát bontja ki: „leintenél, mint az öregebb, / mint az apám / s én bosszankodnék, de nem mondanám.”

A szöveg bonyolult, különböző lélektani mozgások leírására, kiírására is szolgál, s a textuális párhuzamok az analízis által felszínre hozott asszociációt és annak elfojtását, szublimálását is mutatják. Ez a „véletlenszerűen” elmondott történet tehát a kikívánczolás spontaneitása, amelyben a lélektani viszonyulás mintegy magyarázó elvként – és önfelmentésként – az apa-fiú viszony feldolgozatlan konfliktusát sejteti. A „fiú” indulatos („indulatom messze ragadna”), de érzelmeit alárendeli az „apai” tekintélynek („utalván a tapasztalatra”), s bosszankodik, de nem mondja. Az apa mint autoritás, aki bölcsességével („telt szavadra”), tapasztalataival visszafogja az ellene lázadó fiút. Legalábbis e fantáziabeli verzió szerint. Tehát egy freudi képletet, „létszerkezetet”⁹ adaptál a vers az önértelmezés, a korábbi lázadás magyarázó elvéül. A *[Maggad emésztő]* nemcsak a levelek kontextusából is kiérződő szándé-

⁷ SZÖKE György: „Maga a biszexuális karakterű, férj és feleség, férfi és nő iránt egyaránt kötődő jelenség azonban szimptomatikus” (*i. m.*, 113.). Szőke további példákat is hoz a „mazochisztikus” hármasságra, hogy József Attila párkapcsolatainak (Vágó Márta, Flóra) hátterében ott van egy másik férfi (Illyés Gyula).

⁹ BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 73.

kot, Babits kiengesztelését fogalmazza meg, hanem első kísérlete annak az alkotói gyakorlatnak, amely a kései versekben a verset, a lírai szöveget az analitikus terápia színterévé avatja.

2. *A szerelem nyelve: Óda*

Az *Óda* a végletek verse. Nemcsak a szövegben szemantizálódó tér, a föld-égbolt, a barlang mélysége és a magas hajnali ég végletei, s nemcsak a beszéd medializáltságának szélsőségei, hanem a Mária-himnuszok befeleforduló archaizáló vallomásától a szexuális aktus kimondásáig húzódó modalitások révén. S ugyanilyen polarizáltság mutatkozik a vers értelmezői között is. A „világirodalom legszebb szerelmes verse” és a teljes elutasítás jelöli ki az értelmezői diszkurzus két pontját, amelynek közegébe beletagolódik az az irodalomtörténeti álláspont is, amely mentegetőzésre készíti a szöveget, annak a testi valóságra, az anyagcserére utaló szematizációja okán.¹⁰

A vers keletkezéstörténete ismert. Amint az is, hogy a valóságos szerelmi, szellemi – egyes feltételezések szerint: testi¹¹ – élmény megformálásában irodalmi művek is éreztették hatásukat. Thomas Mann *Varázshegy* című regényének hatását már a kortárs kritika¹² észlelte, s az utókor filozófiailag is feltárta. Nemcsak a híres röntgenkép mutat tematikus rokonságot, hanem Hans Castorp figuratív magatartása is, ahogy „... félrehajtott fejjel hallgatta a tarpatak zuhogását és elnézte a zárt tájképet maga előtt...”¹³ Karinthy *Capillária* és *Utazás Faremidóban* című műveinek világa is megérinthette a költőt, hisz azokban a bennszülöttek

¹⁰ Az *Óda* „kényes részletéről”, a szekréció képeiről írja BENEY Zsuzsa: „a kép nem-hogy profán lenne, hanem egyenesen fenséges”, *A gondolat metaforái*, 67.

¹¹ Ez a feltevés arra épül, hogy az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE) lillafüredi rendezvénye Pakots halála miatt megszakadt, a résztvevők hazautaztak. József Attila azonban nem, csak néhány nap múltán.

¹² *Kortársak József Attiláról I.*, 398–399.

¹³ A Thomas Mann-regény párhuzamait HELLER Ágnes mutatta be, annak érzékeltetésére, hogy az *Óda* mint „gondolati élmény” nem a valóság szülötte. (*Az Óda és a Varázshegy* Kortárs, 1962/12., 1828–1831.) Ezzel ellentétben TAMÁS Attila, a vers élményének „valóságosságát” hangsúlyozza. (Valóságélmény vagy olvasmányélmény?

belelátanak egymás testébe, s kezük bőrén átderengenek az erek.¹⁴ Az *Óda* „belső végtelensége” és Szabó Lőrinc *Te meg a világ* című kötetének néhány verse között ugyancsak észlelhető áthallás.¹⁵

Az *Óda* keletkezéstörténete része annak a legendának, amelyiket részben maga a költő is alakított, s részben a kortársak formáltak. A szerelmi élmény már Lillafüredre tartva érlelődött, hisz útközben József Attila Arany *Toldi szerelmét* olvasta, s ahhoz fűzött magyarázatokat.¹⁶ Az Írók Gazdasági Egyesülete rendezvényén pedig találkozott egy valófélben lévő szép asszonnyal, Szöllősiné Marton Mártával, s hozzáírta az *Ódát*.¹⁷ A történet következő részét a „megcsalt” élettárs, Szántó Judit mondja el: „Lillafüredről kaptam ugyan egy lapot, de amikor beállított, nyugtalanul, futtában megölelt, majd öltözködni kezdett. A levett kabátja zsebéből egy kéziratpapíros fehérlett. Kiemeltem és olvasni kezdtem. Ő felém fordult és azt mondta: »Hiába olvasod, nem hozzád írtam.« Ez volt a Szerelmi Óda. »Gyönyörű – mondtam megsemmisülve. – Értelek Attila. Ez azt jelenti, hogy nem szeretsz...«”¹⁸ Szántó Judit bevett 40 kinint, hogy véget vessen az életének. József Attila azonban visszatért, s mentőt hívott. A történet befejező részét Kosztolányi mondja el *Barkochba* című novellájában.¹⁹

„Az *Óda* már nem annyira a klasszikus magyar költészet ódái-nak folytatása, mint az antik újjáteremtése. Első rétegében szerelmi vallomás, erotikus aktus – voltaképpen egy elképzelt szerelmi egyesülés leképezése – úgy is fogalmazhatnám: egy vágyott koi-tusz verse.”²⁰ – ragadja meg Szabolcsi Miklós a szerelmi óda struk-

Kortárs, 1963/2., 316–318.) Vitájuk nem nélkülözi a kor irodalompolitikai áthallásait sem. A Thomas Mann-hatásnak más elemeit is feltárja TVERDOTA György nagyon alapos elemzése, így a „csillámló” jelző többszöri előfordulását is. (*Határolt végtelenség*, 88–142.)

¹⁴ A párhuzamra utal SZŐKE György, nem kizárva, hogy a Karinthy-műre is hatott Thomas Mann, v. Irodalomismeret, 2000/4., 29–31.

¹⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A „szerelmi” líra vége („Igazságosság” és intimitás kódolása a késő modern költészetben)*, Alföld, 2005/2., 46–65.

¹⁶ NAGY Lajos, *József Attiláról*, Ezredvég, 2005/4., 38–42.

¹⁷ Alakjáról: TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 90–92.

¹⁸ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 102.

¹⁹ Elemzése: TVERDOTA György, *Barkochba = Tanulmányok József Attiláról*, 58–64.

²⁰ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 297.

turális lényegét, centrumát. Való igaz, a szenvedély legitimálta érzékiség uralkodik a versen, egy kulturális kódrendszer szerint: „a szerelmi történet menetének modellszerű kialakítása a nemi érintkezés titkos analógiájára (kapcsolatfelvétel – fokozási játék – csúcspont – közömbösség vagy az egymástól való elválás szükségyszerűsége”).²¹ Ugyanakkor ez az érzékiség nem a konvencionális szerelmi metaforikus nyelvezetből épül fel, noha nem hiányzik a vallomás, a vágyakozás, az extázis és a lecsendesülés sem, mint a nyelvet artikuláló beszédhelyzet. Élmény és ismeret²² teremti a vers szövegét olyan módon, hogy a találkozás keretét adó szövegrészek (1., 6.) a valóságot idézik annak élményszerző láttatásaival, látványaival, szituációival, míg a vallomást a pszichológia, mélylélektan, filozófia, fizika tárgyiasságai, fogalmai vonják hatáskörükbe. Azaz a szerelmi óda legszemélyesebb, legintimebb részében visszaszorul a romantika óta tradicionális szerelemszematika,²³ amellyel az egyedi, a szubjektum, annak személyessége kiterjed a világra. Amikor a versben a személyesség transzponálódik a nem személyes tudatformákba, akkor természetesen nem a kommunikálhatatlanság, nem is valamiféle szublimációs szándék fogja vissza a szenvedélyt és mintegy más regiszterbe helyezi, hanem egyfajta nyelvi, poétikai kísérlet ez. A szenvedély objektivizálása történik meg a nem lírai megismerési formákon keresztül. A vers egészét ugyanis áthatja az a biologisztikus szemlélet, amely biológizmus az ekkori prózai írásokban is megfigyelhető, de ott a társadalmi egyén értelmezésére szolgál. Az *Ódá*ban az én értelmezésére, a te viszonylatában.

Az *Óda* többrészes verskompozíció,²⁴ a *Külvárosi éj* szabadvers-jellegű szerkezetét²⁵ követve, amikor is a gondolatritmus a mne-

²¹ LUHMANN, Nikolas, *Szerlem, mint szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, Bp., József Attila Könyvek, 1997, 134.

²² Erre utal TVERDOTA György is, *József Attila*, 101.

²³ LUHMANN, Nikolas, *i. m.*, 166.

²⁴ TAMÁS Attila, *A költői műalkotás fő sajátosságai*, 261.

²⁵ A vers rapszódia jellege a struktúra változatosságában is megmutatkozik. Az 1. szakasz váltakozó szótagszámú sorai vagy a 4. mindenben eltérő kötetlensége is mutatja az érzelmek erejét, struktúra alakító szerepét.

motechnikai kötőanyag.²⁶ Erre épül rá a szerelem univerzalizálása, amely egyrészt a szeretett nőre rávetíti a mindenséget, másrészt benne is meglátja a mindenséget. Az előbbi a szerelmi vallomásban (2., 3.), utóbbi az élet anyagiségába leszálló képzeletben (4.) ölt formát. Már a leíró részben is ott a másik, a szeretett nő, amikor a táj idézi alakját, hangját. Mindezt az emlékezés fényében, annak műtszerűségében: „idesereglik, ami tovatűnt”. Mert ugyan a beszéd jelen idejű („itt ülök”, „nézem”, „látom”), de az asszociációs technika nem az egyidejűséget, hanem a látott, tapasztalt élményének és a jelenbeli szemlélődésnek a síkját köti össze: „homlokod fényét / villantja minden levél”. Az emlékezés itt is a jelentéssel felruházás, a szemiotizálás aktusa. A természet képei, a külső világ, a hangsúlyozott „az úton senki” jelenik meg, olyan erővel, amely a felidéző szerepet előhívja. „Az *Óda* első részében ez, a látványból születő emlékkép, az észlelés és az emlékezés fúziója valósul meg, spontánul és észrevétlen rugalmassággal alkalmazva a bergsoni emlékezés teória elveit.” – írja Tverdota György.²⁷ Valóban sajátos, hogy a megidézést a háromszor is említett „látom” ige hajtja végre, azaz a kép poétikailag is definitív, hisz a természet látványa (a „hegyek sörénye”, a „törékeny lombok”, a „Szinva-patak”) láttatja az embert, a női test valóságát. S a láttatásba belejátszik egy másik emlékező technika. A nőiesség attribútuma is megjelenik, de sajátosan szexuális jelleggel: „látom... / megrezzenni lágy emlőidet”. A férfi vágy szimbóluma, a női mell már *A hetedikben* is sajátos szemantikai szimbiózisban jelent meg, hisz a gyermek, a csecsemő tárgyakapcsolatát („tejes mell”) és a férfi vágyát előhívó nemiséget („kemény mell”) egyaránt hordozta. Az *Ódában* oly módon aszexualizálódik a női mell, hogy egyértelműen az anyaságot szemantizálja. Különösen abban a konnotációban, amelyet leginkább a *Kései sirató*val alkotott áthallás teremt meg: „Tőlem elvetted, kukacoknak adtad / édes emlőd s magad.” Azaz az *Óda* „látomás alakja”²⁸ e ponton kettős:

²⁶ KABDEBŐ Tamás, *A szerelem nyelve az Ódában. A bagyományostól a legújabb megközelítésig*, Árgus, 1997/2., 60–67. 61.

²⁷ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 91.

²⁸ TÖRÖK Gábor, *József Attila-kommentárok*, 155.

a közelmúlt látványába, a látott szép nőbe belevetíti a mitomotorika²⁹ a másik asszonyt, az anyát is. S megteremtődik az a kettőség, amely okkal hívja elő a 3. rész vallomásának élére a kibukó érzést: „Szeretlek, mint anyját a gyermek.” S amely vallomást az a diffúz szókapcsolat előlegzi meg, amely szétbontja az „édesanya” jelentésréteget, s kihagyja az anyát, és úgy teremti egy szemantikai teret, hogy csak a jelzőket kapcsolja össze egy nominatív egységbe: édes(anya) – mostoha(anya). Az „édes mostoha” oximoronja olyan jelentéshasadással jött létre, amelyet az egész 2. szakasz pszichológiailag is alátámaszt. Hisz itt is arról van szó, hogy „tőlem elvetted ... magad”. A szakasz elején a „fondor magány” szórabírása nem kevesebbet állít, mint terápiás sikert. A szórabírás, a megnevezés, a kimondás itt is a medialisáció eszköze, hisz a „szív legmélyebb üregeiben cselelt szövő, fondor magány” feltárása történik meg, azaz a beszéd általi terápia. A segítség azonban félbemarad, mert a jelen a hiány állapota: „elválsz tőlem és halkan futsz tova”. Szinte hasonlatos a szituáció és a beszédhelyzet mint a Gyömrői-versekben: segíthetnél, de nem segítesz. S az egyénvilág viszony szemantizációja is hasonló, az érzések véges távlatokra épülő opozíciókban feszülnek („a távol közelében”, „verődve földön és égbolton”), s az én állapotát a „verődve” létállapot jelzi, a gyermekséget motivisztikusan és grammatikailag is felidéző szó.

A vallomás csúcspontja a vers közepe,³⁰ a harmadik egység. Nem az érzelmek extázisa, hanem a szerelem mélységének kimondása adja meg kitüntetett beszédbeli helyét. Ritmikája szabályosabb is³¹ (a vers egészének ritmikus szabálytalanságaiban) mint az 5. rész. A háromszor ismétlődő „szeretlek” és az azt kifejtő hasonlatsor kétségtelenül hasonló struktúrát képez, mint a *Flóra* 3. (!)

²⁹ ASMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999, 79.

³⁰ A szerelem kimondását, kimondhatatlanságát a „szeretlek” variációsorozat érzékelteti. Hatszor fogalmazódik meg, hat hasonlatba belesűrítve, különböző szintaktikai szerkezetbe rendezve az érzés végtelensége.

³¹ SZILÁGYI Péter expresszionista szabadvers kereteit érzi a szétfeszülő ritmusban, de a 4-10-11-6-os sorok ahhoz képest eléggé szabályos rendszert alkotnak. (*Főzsef Attila időmértékes verselése*, 69.)

résében.³² Az anaforikus szerkezet egymás mellé rendeli a különböző, de szoros jelentéstapadásra épülő szemantikai egységeket. A kitörő vallomás „véletlenszerű” felsorolásaiban sajátos szemantikai teret terem az első három rím asszonánc sora: gyermek-vermek-termek. A rimbokor poétikájáról, s a most is kihallható „gyermek-vernek” rímkényszeréről, írja Szigeti Lajos Sándor: „... a lényeges éppen ez, hogy ennek az egyetlen fonémaeltérésnek fontos funkciója van: jelzi a költőnek azt az igényét, amelyet egész életműve hangoztat, hogy súlyos élményeit, a kiszolgáltatottságot szimbolizáló gyerekkori verés élményét a szerelem teljességében kívánja feloldani...”³³

A 3. rész vallomása több regiszteren szólal meg, az érzés többféle szemantizációját mozgósítva. Az első hatsoros egység testetlen, imaginárius („hallgatag vermek”, „fényt a termék”) képeit követik az anyagi lét fizikai valóságai. Az első hasonlat gravitációra épülő képét ugyanaz a jelentés, a fizikai törvények adta szükség-szerűség fogja össze, mint a másodikban a fémekbe maró sav kitörölhetetlen vegyi hatására alapuló képet. Igaz, a hasonlat összeköti a kémiát a pszichológiával, hisz az ösztönök marták bele az elmébe a nőalakot. S az „elme” és a „lénnyed”, „lényeg” most egy új egységet, újabb tudományos teret képez, a filozófiáét. S az imaginárius képiség, majd a tudományos „objektivitás” után következik a „valóság”. A kilenc sorból álló egységben az első négy két antitetikus szerkezetben állítja szembe a „te”, a szeretett nő változatlanóságát („te némán ülsz”, „te megálltál”) a világ, az idő változásával. S az idő is egy antitetikus egységet képező mozgássorozatban jelenik meg: a pillanatok és a világmindenség örökmozgá-

³² BENEY Zsuzsa: „Mindkettőben a szerelem a világ összetartójaként, alapjaként jelentkezik: az emberi érzelem egy sokkalta mélyebb kozmikus principium analogonjaként” (*i. m.*, 60–61.). Amikor a költő Flórával találkozott (1937), bemutatkozásként az *Ódát* is elmondta neki, nyilván nemcsak költészetét interpretálva, hanem szerelmi érzéseinek kifejezhetőségét, nagyságát is bemutatva. Pár nappal később megszületett a *Flóra-ciklus*. (Illyés Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 12.) Strukturális hasonlóság figyelhető meg Petőfi *Szeretlek kedvesem* című versével, annak ismétléseivel. (TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 117.)

³³ SZIGETI Lajos Sándor, „Majd eljön értem a halott”, Új Dunatáj 1997/4., 39. A „gyermek-vernek” kiszolgáltatottságát rögzítő szinte mélylélektani rímkényszeréről: SZŐKE György, *i. m.*, 106–109.

sa, változása („csillagok gyúlnak és lehullnak”) utal az egyetemes történessorozatra. S ebből kétségkívül kihallható az „elmúlás és a jelen drámai küzdelme.”³⁴ Azé a jelené, amit a szakasz záró négy sora a valós érzékekkel (hallás, ízlelés, látás-tapintás) testesít meg.

Az *Óda* egy monologizáló diszkurzus, amit a vallomás 2., 3., 4. részének kezdetét uraló én, a lírai én beszédpozíciója határoz meg. Az én érzése („Óh, mennyire szeretlek”, „Szeretlek”) és az én önértelmezése („Oh, hát miféle anyag vagyok én”) kontextusában jelenik meg a te. A diszkurzus olyan szerelmi kódja alakítja az én-te viszonyt, „amely nemcsak a saját érzelmek dicsőítésének ad formát, hanem a két partner közti kommunikációt is szabályozni hivatott”.³⁵ A „te” most még csak megidézett jelenlétével „szólal meg”, a 2. és 3. részben az „én”, a férfi pozíciójának, érzelmeinek tükrében. A 4. rész bevezető sorai ezt, a nő részéről hallgatag, diszkurzust oly módon értelmezik, hogy a férfi-nő szerelmi játszmában az utóbbira hárul át a kezdeményezés, mint aki felhatalmaz a szerelmi játékra, az alászállásra. „Óh, hát miféle anyag vagyok én, / hogy pillantásod metsz és alakít?” Az én, amely önmagát anyagiságának és spirituális voltának („fény”, „tünemény”) dialektikájában értelmezi, a te révén formálódik meg. A „pillantásod metsz és alakít” az én formálódásának sajátos, mediális formája,³⁶ amely kétségkívül eltér a kimondás tropikus alakzatától, noha a másokban való öntükröződés a szerelmi élet és a szerelmi líra tipikus toposza. S az is a szerelmi költészet toposza, hogy a lélek szólamát, a szerelemi vallomást a test követi, az alászállás. Sajátos értelmezési kontextust sző ez a tipográfiailag is különálló két sor: „S mint megnyílt értelembe az ige, / alászállhatok rejtelmibe!” ... Akkor is, ha a testbe való alászállás, a behatolás egyértelmű szerelmi kód. A megnyílás azonban nemcsak a férfi vágnak meg-

³⁴ TAMÁS Attila, *A költői műalkotás fő sajátosságai*, 263.

³⁵ LUHMANN, Nicolas, i. m., 31.

³⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő a tekintet medializálásában az olvasói fantázia korlátozását látja, mint poétikatörténeti alakváltást: „...a szó látványszerű utánalkotása helyett a költői kép, a trópus *olvasására* ösztönző szövegek a befogadásnak sokkal inkább a klaszszikus-modern alakzatát ássák alá, amely egy integránsnak elgondolható, arccal és hanggal felruházott lírai én vallomásos önkimonásával azonosította a szöveg igényét.” (*A „szerelmi” líra vége*, 49.)

nyíló, azt magába fogadó női testet sejteti, hisz a biológikus testiség átszövődik a Bibliára utaló „ige” kultúrtörténeti kódja jelentésviszonyaival is. A szerelmi biotokbavétel a megismerést szolgálja – amint azt a leíró részek mutatják – mégpedig a belső megismerést. Ez azonban nem a lélek mélységére irányul, hisz a vers struktúrája szerint az már megtörtént („már szeretlek”), hanem a szerelmi konvenciók szerint most már a test mélységére, annak érzéki, erotikus valóságára. A megismerő alászállás az alvilágba való lebecsátkozás, és pokoljárás kulturális kódját egyaránt felidézi, annak túlvilágiságát és büntetést egyaránt magábarejtő jelentéstartalmával.³⁷ S az értelemben behatoló „ige” kétségkívül biblikus konnotációjú (annál is inkább, hisz a biblikus reminiscencia a vers későbbi részében szövegszerűségében is megjelenik).³⁸ S a két mondatból nem lehet ki nem hallani azt a freudiánus szemléletet sem, amely az alászálló „igében” a teremtés maszkulin jellegét látja.³⁹

A test belsejének leírását a mozgás, az áramlás uralja. A dialektikus, lüktető folyamat⁴⁰ az élet lényege. A belső világé, amely rendkívül plasztikusan, de nem a röntgenkép tárgyszerűségével, hanem a lírai tropológia imagináriusságával mutatja meg az emberi szervezet működését. Kétségkívül egy „szupermetafora”⁴¹ képzetére, egy fára struktúrálnak rá a leírások. S ebbe a biogizmusba belejátszik az archaikus hangzás, az „orcádon nyíljon ki a szerelem / s méhednek áldott gyümölcse legyen” biblikus allúziója.⁴² Olyan polifónikus hangzás jön így létre, amelybe a misztikus és a világi, a szakrális és a közönséges együtt alkotja meg az egészet. Hisz nyilvánvaló, hogy az értelmezőt esetleg megbotrántkoztató „belek alagútjain” és a „gazdag életet nyer a salak” éppúgy hozzátartozik az anatómiához, mint más része a testnek. A vér, a

³⁷ BENEY Zsuzsa, *i. m.*, 64.

³⁸ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 125–126.

³⁹ Uo.

⁴⁰ TAMÁS Attila, *i. m.*, 266.

⁴¹ TVERDOTA György, *i. m.*, 129.

⁴² Az *Üdvözlégy Mária* sorairól van szó: „Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse Jézus.”

testnedvek, a szekrétrumok együtt alkotják meg az anyagi, testi mindenséget. S a szervi, testi panteisztikus anyagiséget kiegészíti a szövegegység másik része, amelynek paralell, értelmező funkciója, hogy a valóság más részeivel, s nem a biológia, hanem más tudományágak képviselte ismeretekkel, képekkel érzékeltesse a mozgást, a működést.

Az általában a vers csúcspontjaként számon tartott 5. rész nem a vallomásos érzelmi csúcsot jelentheti, hanem az erotikum beteljesítődését. Az *Óda* szövegében nemcsak a jellegzetes, a dialektikus gondolati formákat leképező antitetikus szintaktikai szerkezetek tűnnek jelentéskonstituáló szerepűnek, hanem az a motívumrendszer is, amely ellentétekben, motívumpárokban, hálóban tűnik fel a vers különböző pontján.⁴³ A vér motívuma is ilyen strukturális és jelentésképző szerepével vezeti be az 5. részt. A 3. rész zárlatának képe a kézen áttetsző finom erezet tér vissza a 4. rész első leírásában („véköreid”). Ezek lényegisége a mozgás, az élet, a szerelem táplálása („viszik az örök áramot”), az 5. rész vérképzete azonban megalvadt, darabos, azaz az életteleniséget jelentő vért vizionálja. De nemcsak a vér (s a test, a testiség) válik az életteleniség szimbólumává, hanem a szó (s az érzés, a vallomás) is. A hasonlat tehát a darabosság képzetét vetíti rá a korábban az egész, az egységesség képzetét keltő, önmagában zárt rendszerszerű entitásokra – és az azokat magukba fogadó szövegekre is: „Mint alvadt vér darabok, / úgy hullnak eléd / ezek a szavak.” A szó darabossága, dadogása azonban nem csak a performált szövegre való önreflexió. Ugyanabban a tropikus konstrukcióban (vér-szavak, lét-beszéd) jelenik meg a lét és nyelv antitézise a tapasztalatiság és az elvonatkoztatás paralell síkján. Noha a paralellizmus második tagjában a „tisza beszéd” csak metaforikus szerepű, s a törvény tiszta szerkesztettségére, logikájára, árnyaltságára vetíti rá a „tisza beszéd” sokrétegű finom hangoltságát, nyilvánvalóan a „lét dadog” olyan nyelvi intenciójú metafora, amely nemcsak a lét kommunikációs válságát, hanem inkább működésének darabosságát érzé-

⁴³ Itt csak a barlang-képzetek szerkezetiségére utalunk: „szív legmélyebb üregei” (7.), „hallgatag vermek” (3.), „barlangban a csend” (3.), „belek alagútjai.”

kelteti.⁴⁴ Ez az axióma, a nyelv modulációjával, még a törvény, a világrend megszólaltathatóságát fogalmazza meg (összhangban *A város peremén* világképével, de még az *Eszméletben* fölfeszítő törvény tudata nélkül), noha mind a műalkotás, mind az általános lét, mind az egyéni lét működése diszfunkcionális. Az egymásra vonatkoztatott létezés és nyelv kudarca megismétlődik az egyéni élet értelmezésében is, amikor a beszélő saját életének pusztulását a nyelvi frazeológiával adja vissza: „De szorgos szerveim... / ... fölkészülnek, / hogy elnémuljanak.” S ebből a negatív összegzésű helyzetből teremődik újra az esély, ismét a nyelv, a kiáltás segítségével.

Az 5. szakasz második egysége szövege szerint a szerelmi extázis csúcsa, az orgazmus szublimációja. Ugyanakkor azonban az érzelmi csúcs előtti, a lét válságáról szóló szövegrész ennek ellentmondani látszik. Az „elnémulás” a halálon felülemelkedő vágy, a szexuális egyesülés, nemcsak a létezés két végpontját, a teremődés és pusztulás diszkurzív folyamatát érzékelteti, hanem a Thanatosz és Erósz által betöltött freudi fogalmazású létet is. S ez a diszkurzív szemlélet vetül rá a befogadás (szeretkezés) pillanatára és folyamatára, a megszületésre és meghalásra is. A három egymás mellé rendelt metafora a női testre vonatkozik, ám a bölcső és a sír archetípusok aszeszuálisak, s csak ebben az erotizált nyelvi kontextusban lépnek ki a lét végességét szimbolizáló szerepük-ből. Az „eleven ágy” mint fekvőhely erotikus képe hozza egy szintre a születés-szerelem-halál teljességét. A versben különálló én – amely most a Föld népességének, a „két milliárdnak” (*Flóra*) tagjaként fogalmazza vágyát – és a te egyesülése, koitusza jelenti a vers három ponttal is jelzett végét.⁴⁵ A szövegegység zárójeles részében az érzékelés, a komtempláció, a hallás már a lecsendesülés állapota.

⁴⁴ BENEY Zsuzsa: „A létnek jelentése van, ezért beszélhet, ezért lehet szó: de beszéde csak a szavak halmaza, csak darabos vérrögök hullása, s ezért dadog: a jelentés csak fragmentumokban jut el hozzánk; a teljes mondat, a tiszta jelentés másutt, a törvényben szólal meg.” (*i. m.*, 69.)

⁴⁵ A szeretkezést érzékeltető hangzásokról, ritmusról írja a LEVENDEL Júlia–HORGAS Béla szerzőpáros: „...a hangok, a szavak, és mondatok hangteste, hangformája, mint a mű kísérezőnéje, egy szeretkezés modelljét építi fel.” (*A szellem és a szerelem*,

A vers háromszor záródik: a kipontozott rész, s a zárójeles szöveg után következik a *Mellékdal*. Ez a szövegrész a szabálytalan fő szöveggel szemben valóban dal, szabályos szerkezetű (4-5, 5-4), jambikus kilencesekből épülő szöveg. Kiegészítő szerepét mutatja a cím, a dal zárójelessége. Szerepe azonban nem az utóiraté, még ha szövegszerűségében és motívumában vissza is utal a fő szöveg fő szólamára: „talán kihűl e lángoló arc”. A verskezdet folytatása ez, a lezárult emlékezést követő cselekvése, a szerelem kiteljesítése. Konszolidált, bensőséges érzelmi viszony képzetei rajzolódnak ki az elemi szükségletek viszonylatában. S bár valóban visszatérnek a fő szöveg egyes motívumai (a verskezdet „kedves vacsora melege”, s az „eleven ágy”), a *Mellékdal* asszociációs tartama más, mivel az ábrázolt idill is másfajta lélektani igény szülötte, és ebből adódóan más esztétikai norma szerint formálódott ez a vágyott (háromszor ismétlődik a „talán”) létállapot.

Az *Óda* a 30-as évek elejének magányos verse. Nincs a közelségében olyan mű, amely ilyen mélységgel, a tudományok absztrakt fogalmiságának és a lírai személyiség lemeztelenítő önfeltárlkozásának szintézisével fogalmazná meg az ember biológikumának és kiteljesedésének *conditio sine qua non*ját, a szerelmet. Ugyanakkor érzékelhető az a szál, ami már a Gyömrői versekhez köti. Nem elsősorban az önnön lét diagnózisa, a „Hallom, amint fölöttem csattog, / ver a szivem” neurotikus szimptomája, hanem a lét diszkurzív láttatása, amely a szerelmet, a par excellence koituszt és a halált direkt alternativitásban értelmezi. S ez az alternatív viszony hiányzik a Flóra-versek hasonló tematizáltságú darabjaiból, ott a szerelem „a halálra ráadás csak”.

Bp., Gondolat, 1970, 70.) – Más módon vélekedik erről JANZER Frigyes, aki mintha nem számolna a versben végig hangsúlyozódó múltidejűséggel, mint élménynyel: „...a vers nem jeleníthet meg egy szeretkezést: a nő hiányában ez csupán annak elképzelése lehet, azaz önkielégítés...” (*A „két vonulat”. A Flóra-versek és az. Óda = A Dunánál*, 43.)

XI. Eszmélet

1. Az Eszmélet előzményei: a Rapaport-levél

Az *Eszmélet* előzményeiként számon tartott kisebb-nagyobb versszövegek tematikus szövegszerűségükkel kapcsolódnak a József Attila életmű „archimédeszi pontjához”. Ugyanakkor a hosszú alkotói processzusban születő vers elválaszthatatlan azoktól a más tematizáltságú szövegektől, amelyek környezetét alkotják. Ezeket egy sajátos élettani helyzet hívta elő: a gyógyítást ígérő, de be nem fejezett, félbeszakított analízis. Az eredmény pedig az a diszkurzív szöveg, amely az én remélt, vágyott identitása és annak tapasztalati valósága, megrepedt egysége közötti lélektani, episztemológiai konfliktusból poetizálódik.¹ Az analitikus tapasztalat élményszerűsége különböző versformákban és beszédmódokban rögzült már – hogy csak szélsőséges példaként a *Munkások* és a *Ritkás erdő alatt* én-központúságát és emblematikusságát említsük –, de nem vált oly átütő erejű poétikai elvvé és gyakorlattá, mint az 1933 utáni versekben. Másrészt a freudiánus szemlélet társadalomértelmező pozíciójának megerősödése a marxizmussal alkotott diszkurzusban, a freudi fogalmak, elméletek jelentéskonstituáló és poétikai szerepe az 1932-es művekben (*Háló, Ordas, Egyéniség és valóság*) fölvezeti a kései művek világképét organizáló freudizmust.

¹ A freudizmus poetológiai hasznáról írja KULCSÁR SZABÓ Ernő, máskülönben élesen kikelve a „József Attila lírán elősködő pszichoanalitikus reflexiók” ellen: „A szubsztancia bensőségének freudi kritikája épp azzal járult hozzá az identitás új horizontjának kialakulásához, hogy az emberi bensőtől elvitatta az »igazi« a »valóságos« én képviselését, s ezzel a lírai megnyilatkozás diszkurzív szerkezetében is kétségessé tette lélek és hang összetartozását.” „Szétterült ütem hálója”. *Hang és szöveg poétikája: a késő-modern korszakkiűző József Attila költészetében = Tanulmányok József Attiláról*, 23.

A *Számvetés* ennek a lélektani, poetológiai átmeneti helyzetnek az alkotása.² A bevezető sorok nyersességét, szublimálatlanságát az igazmondás kendőzetlen, de túlhajtott őszintesége motiválja, amely a szövegváltozatban a testiség leplezetlenségét hozza fel a szándék magyarázatául.³ Ugyanakkor jellemző, hogy a beszélő a direkt önállapot rajzához az evés-ivás szemantizációját alkalmazza, mintegy a nem emberi lét, a versben később előjövő disznó-lét allegorizációjaként. Ebből az állapotrajzból bomlanak ki az énrre vonatkoztatott vallomásszerű kijelentések, amelyek a boldogtalanságot, a sunyiságot, az elszántságot fogalmazzák meg az állítás szintjén. A szöveg direkt önjellemzésszerű kijelentései nem szenvednek, amit láttat az a szövegvariáns mennyiség, amely egyúttal sejteti a küzdelmet, amit az írás módja jelentett. „Óh hát micsoda sötét dolgok / ülhetnek az én szívemen!” – tör elő az artikulálatlan döbbenet, az én személyességéhez kapcsolva, a fogalmazványban. A végső szövegben már a felismerés magyarázó logikája formálja a kijelentést, eltávolodva a reflektálatlan feljajdulástól, s beleszóve a „sötét hatalmak” okként való megnevezését. Az én kettős tükörben láttatja magát. Előbb a kedves arcában („...szorong lágy arcú kedvesem, / ha ránézek; pedig mosolygok.”) majd egy önreflexív hasonlatban, kivetítve a társadalmi, tárgyi világra. S ebből a reménytelenségből, a belső-külső torzult világból vonja le az erkölcsre, a világhoz való általános viszonyulásra vonatkozó ítéletét: „Mindentől fölmentem magamat, / mert nem lesz utolsó ítélet.” Ezt a deklarált nihilizmust, az erkölcs felüggesztését az én története magyarázza, hisz az ironikusan említett „megváltott világban” az egyén nem képes önmagát megváltani: a testi nyomora eltorzítja a lelket is. A belső szenvedésre kívül a magyarázat.

A *Számvetés* a lélekelemzés poetizált (de nem igazán megformált) projekciója. A szinte szándékoltan laza, vallomásszerű szerkezet persze lehet az asszociációs beszédmód egyik változata.

² SZABOLCSI Miklós „új hangot jelentő, nyitó részként” értelmezi. *Kész a leltár*, 374.

³ „Egy életem – igazat mondok / mint ki bűdöset ereget.”

Ugyanennek a törekvésnek a dokumentuma a *Rapaport-levél*.⁴ Az írás egy lezáratlan, abbamaradt kezelés folytatásaként is olvasható. A költő 1934 tavaszán ismét analitikusához fordul, hogy egy sajátos terápia, levélváltás keretében végezzen (ön)analízist. Ez történik a sokáig nem publikált analitikus iratban.⁵

Az írás analitikus mivolta nyilvánvaló. Ugyanakkor kevésbé ismerhető meg a szövegből az analízis jellege, a módszere. Rapaport, aki korábban Juhász Gyulát is kezelte,⁶ álomleírásokat is kért pacienseitől.⁷ A pszichoanalízisről vallott felfogása stekeliánus volt, s noha maga egyáltalán nem volt lázadó, de elvetette az „ortodoxiát”, azaz az elfojtás és az ödipális komplexus általános magyarázó elvét. Cikkeiből az is kitűnik – mint Lengyel András⁸ írja –, hogy a társadalmi problémák értelmezésére ugyanúgy alkalmaznak találta a pszichoanalízist, mint – nyilván Freud-nyomán – az irodalmi művek elemzésére. Rapaport értelmező, elemző készsége nem lehetett erős, ezért alkalmazott irodalmárokat munkái stilizálására. Mint már a Kassák-kritika jelzi, József Attila hagyatkozik a freudi értelmezés elveire. Freudiánus műveltségét, ismereteit ezen általános, a pesti intelligencia közbeszédéhez nyilván hozzátartozó fogalomismeret mellett jelzik azok a mondatok, amelyek Rapaport *Ideges gyomor és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvében József Attilától származnak.⁹ S a könyv erősen hatott József Attila analitikus gondolkodására, s ennek szemléleti és poétikai következményei is részben innen származtathatók. A táplálkozás és az elfojtás összefüggései külön fejezetet képeznek Rapaport könyvében. Hogy a gyomorpanaszokkal analízisbe kerülő költő szemléletét megragadta ez a fejezet, az az alábbi szöveg kétségtávol József Attila-i fogalmazásmódjából is látható: „Nyel-

⁴ A gyakran Rapaport-levelekként említett vallomást illetően HORVÁTH Iván meghatározására támaszkodom. *Miért fáj ma is*, 383–384. E szerint „egyetlenegy, hosszú ideig készült, több részre tagolódó” levélről van szó.

⁵ A szövegről: *Miért fáj ma is*, 383–386.

⁶ LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, 70–71.

⁷ Ilyen álomleírás: *Miért fáj ma is*, 371., 375., 376.

⁸ LENGYEL András, *i. m.*, 68–70.

⁹ VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat Dr. Rapaport Samuval*, 246–249.; LENGYEL András, *i. m.*, 80–81.

vünk, ha valamit tökéletesen akar érzelmileg kifejezni, az evés köréből szedi a szókinsét: a kedves gyerek ennivaló, a kellemes dolog az ember ínyére való; más dolog ízetlen, az ember szótlannul lenyel valamit, valami után csurog a nyála; [...] úgy látszik, hogy az ételek elnevezése is mélyreható kapcsolat az emberi lélek vágyai és a gyomor vágyai között, legalábbis ilyen tartalmakat sejtünk a következő kifejezésekben: barátfüle, szerecsenyköntös, borsos copf, szűz sült, püspökfalat, női szeszély, habcsók.”¹⁰ Az idézett szövegben a nyelvész, az etimológus mutatkozik meg, a József Attila-versek evéssel, emésztéssel kapcsolatos gyakori képei, fogalmai azonban lélektani magyarázatukkal nagyon is induktív szerepet töltenek be. Mint Szőke György írja: „Az evés- és az anyamotívum kölcsönös determináltsága, szembeszökő [...] a kora gyermekkorra visszavezethetően [...]. Az e szakaszban keletkező zavarok azonban a későbbiek során paranoid-szkizoid mechanizmusban jelentkeznek, melyek »fixációs pontja« itt keresendő.”¹¹

A *Rapaport-levél* a szó szoros értelmében levél, hisz van címzettje, aki többször meg is szólíttatik az írásban, reflektál írója az alkalomra, a címzett személyére, az írás tárgyára stb. Attól sajátos írás, hogy olyan tartalmak jelennek meg benne, amelyek egyértelműen az analitikus terápiába, annak tárgykörébe tartoznak. A szöveg írója kendőzetlenül szól nemcsak a tárgyról, lelki, testi problémáiról, hanem az ezekhez való viszonyulásáról is. Azaz a nyelvi tabu olyan szintű áttörése történik meg a szövegben, amely még a hagyományos orvos-páciens kapcsolatban sem szokásos. Az intimítások a pszichoanalitikus fogalmak körül mozognak, mintegy illusztrálják azokat, a beszélő élettörténetéből, fantáziájából és álmaiból vett történetekkel, kijelentéseikkel. Ugyancsak e kendőzetlen közlés sajátossága a nemiség, a nemi szervek, a koitusz gyakori emlegetése. A szöveg azonban ritkán obszcén, nincsenek benne kirívó durvaságok, szinte tárgyszerűen, orvosi műszavakkal tükröződik a tobzódó nemiség.

¹⁰ VALACHI Anna, *i. m.*, v

¹¹ SZŐKE György, „*Úr a lelkem*”, 25.

A *Rapaport-levél* okfejtését, a pszichoanalitikus ismereteket egy-fajta analitikus logika rendezi, illetve a beszélő sajátos logikai konklúziói munkálnak az önértelmező sorokban: „okaim és céljaim nem vágnak össze. Az okszerűség anális magatartást, a célszerűség genitálist diktál.”¹² Az analitikus fogalmak szimbólumszerűpükből következően kerültek ebbe a mondatba, hisz az okszerűség és célszerűség időbeliségére utalnak a freudi pszichés fejlődés kronológiájából adódóan. A *Rapaport-levél* valóságos mini esszéét közül az ödipális konfliktusról, a „tudományossá tett mithoszról”, s megfogalmazódik a freudi elmélet kritikája is: „*A pszichoanalízis freudi formájában a neurotikusok ödipuszvallásának a teológiája*. Gyakorlatban szerencsére nem az, mert hiszen ha az ödipusz helyzet valóságos volna, illetve ha az ödipusz helyzet váltaná ki a neurózist, akkor nem volna gyógyítható semmilyen pszichoneurózis, melyet nem tévesztek össze a pszichózissal.”¹³ Ez az elméleti okfejtés, az ödipusz-helyzet mint analitikus konstrukció értelmezésére szolgál¹⁴ a saját múlt, mindenekelőtt az anyához való viszony (az incestusban mint fantáziaképben tükröződve) rekonstrukciójában. A konfliktus értelmezése, racionalizálása, analizálása, a világra kivetített ambivalencia (férfi-nő, apa-anyja viszony) feloldása „az értelem dialektikája által” olyan pragmatizáció keretében történik, amely félreérthetetlenül a személyes sorsra támaszkodik: „Az ödipusz komplexum lényegében a szeretet-gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudatlanságában való lerögzítése. Egészen bizonyos ugyanolyan tüneteket produkál az, aki gyermekkorában nem látott férfit és fiú gyermek letére az anyával él, mintha valóban felvetődött volna az ödipusz helyzet gyermekkorában.”¹⁵ Ugyanakkor persze a szövegben nem mindig figyelhető meg ilyen koherens logika. Olykor egy rögeszme (mint a pénisz körüli emlékek, fantáziálgatások) oly módon uralma alá hajtja, hogy szétburjánzik. Ezzel együtt persze ez nem szabad asszociáció („Szabadon asszociálni sem tudok.”)

¹² *Miért fáj ma is*, 359.

¹³ *I. m.*, 362.

¹⁴ LENGYEL András, „*Gondja két a gondolatban*”, 202.

¹⁵ *Miért fáj ma is*, 363.

A *Rapaport-levél* érezhető célja az önértelmezés, amely megkíván értelmezési sémákat, logikai konstrukciókat.¹⁶ Ezeket azonban szétzilálják a viszonylag gyakori álmok. Jól mutatja ezt a Hatványval kapcsolatos álom, a férfi-nő-ferfi háromszög és a nő-szerzéssel kapcsolatos inkább képzelgés mint magyarázó, logikus fejtegetés. S a szöveg sajátossága az is, ahogy ehhez a részhez aztán kapcsolódik egy történet, a szabadszállási utazáshoz s egy ottani nőhöz kapcsolódó emlék. Tehát a leírtak mind tartalmukat, mind a szöveg formálását tekintve önértékükkel is mint produktumok szolgálják az önmegértést, illetve a kimondott projekciók elemzésével. Ez pedig többretegű. Egyfelől megnyilvánul egy direkt elemző, értelmező szándék, amint a mamával, Jolánnal és Etussal kapcsolatos fantáziálgatás, fejtegetés konklúziója példázza: „Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfölfogást, és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok.”¹⁷ Másfelől pedig a szövegek – a spontán, vagy annak tűnő, vallomások, asszociációk és az értelmezői szemlélettel szerkesztettek is – külső, tökörszerű láttatásban értelmeződnek, amelyre a szöveg írója is utal: „... érdekesnek találom őket és olyannak, mintha egy idegen beszélne rólam.”¹⁸

A *Rapaport-levél* szövegében kibontakozik egy látens párbeszéd, amikor is a diszkurzusba mindig az analízis valamely szegmense vonódik be. A beszélő pozíciója a tárgyértelmezőé, aki értelmezi a freudi fogalmakat.¹⁹ Analizál álmokat,²⁰ reflektál az analitikus valamely korábbi megállapítására. Ugyanakkor azonban nemcsak az írás tartalmát képező jelenségeket értelmezi, hanem magát az írást, annak célszerűségét, folyamatát. „Most ezt a leírt álmot el-

¹⁶ Ezzel együtt TVERDOTA György joggal állítja, hogy az önértelmező konstrukció nem zárja ki a spontán feltörő élménykiáramlást. *Tizenkét vers*, Bp., Gondolat, 2004, 43. – A Rapaport-levél technikájára, egyfajta spontán írásra utal néhányszor a szöveg: „Most ezt a leírt álmot elolvasom és minden sorral minden további nélkül leírom, ami közben eszembe jut.” (*Miért fúj ma is*, 372.) Ugyanerre, a kontroll nélküli írásra vonatkozik a „Most elolvasom, amit eddig írtam” (381.) és a befejezés is: „En nem olvastam át őket.” (382.)

¹⁷ *Miért fúj ma is*, 371.

¹⁸ *I. m.*, 382.

¹⁹ *I. m.*, 362.

²⁰ *I. m.*, 376.

olvasom és minden sorral minden további nélkül leírom, ami közben eszembe jut” – utal arra az írásmódra, amit valójában majd csak a későbbi vallomásában érvényesít. A *Rapaport-levél* ugyanis nagyon is logikus, konstruált, amivel szemben megfogalmazódik az elégedetlenség, egy új, a célnak és az analízisnek megfelelőbb írás- és beszédforma megtalálása: „Minden szó egyszerre ösztönös és kulturális értelmű a számomra. Másokkal is így van ez? Ha igen, akkor talán megoldás volna, ha én az ösztönös részét fogadnám el, mert az mások számára, akik az ösztönösséget elítélik, ugys kulturális jelentőséggel bír. Megpróbálok magának ezután így írni és szabadon asszociálni. Ezentúl tehát ha írok, nem törekszem arra, hogy logikus összefüggésben beszéljek. Ez maga logikusabb, t.i. az összefüggések nem logikusak bennem és logikus rendben meghamisítanám őket.”²¹ A jelentés mélylélektani értelmezése, szétválasztása (elfojtott ösztönösre és kulturálisan tradicionáltra) „logikusan” adja a következtetést, hogy az analitikus kezelésben adekvát beszéd mód az illogikus, mert a mélyrétegek feltárásához inadekvát a társadalmilag, kulturálisan érvényesített és elfogadott logika. A levél végén ugyanez a gondolat a beszéd igazságtartalmát illetően is felmerül: „Régi álmaim mutatják, hogy mindig beakartam (sic!) csapni magát. Tegyem-e ezt ezentúl tudatosan? Nem zavarja-e meg az egész analízis menetét, ha tudatosan mondok olyanokat, amik tényként kíváncsoznak ki belőlem, jóllehet nem tények? Én mindenesetre figyelmeztetem magát erre, mert nem szeretném, hogy ha tudatosan választom ezt a kerülő utat, azal még jobban elsáncolom magam az analízis sikeres menete elől.”²² Az idézett szöveg mutatja, a beszélő egy a sikeres analízist szolgáló, annak megfelelő beszédformát, önanalízist kíván feltalálni, megteremteni. Miután több levél nem íródott (vagy legalábbis jelenleg nem ismerünk ilyet), ennek a kísérletnek majd a *Szabad-ötletek* ad foglalatot. A két írást elválasztó közel két évben persze az „irodalmi művekben” is jelen vannak az analitikus projekciók, a versekben azonban a költő „szublimálja ösztöneit”. A *Rapaport-levél*ben megkezdett beszéd folytatására és tökéletesítésére a „Gyömrői-levelekben” kerül sor.

²¹ I. m., 381.²² I. m., 382.

2. Eszmélet

„Az Eszmélet valóban szép vers (...), s bizonyos másfajta versek úgy viszonyulnak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marx-éhoz.” – idézi Németh Andor²³ József Attilát. A verseire, költészetére mindig is önérzettel tekintő költőt igazolja az utókor, a recepció, hisz ez a „valóban szép”, különös alkotás hívta elő a legnagyobb számú értelmezést, köztük több könyvnyi terjedelműt is.²⁴ A vers olvasata különböző olvasási stratégiák jegyében formálódik, így egy erős szétolvasási tendencia jegyében az értelmezések alig érintkeznek. Túl a módszerek, az értelmezői pozíciók, az értelmezési horizontok, a divatok különbözőségén, a mű, a korpusz is enged ennek a késztetésnek, hisz a lét homogén és inhomogén szerkezetének paralell felmutatásával s ennek nyelvi transzparenciájával, s az én olyan figurativitásával állítja szembe az olvasót, ami mindenképp eltéríti az olvasást a jel és jelentés fordítási kényszerében szokásos technikáktól. Pszichológia, filozófia, ontológia oly módon szervesül a nyelvi materiába, hogy a szinte tapintható valóságszerű részletek és csak a nyelvi anyagban megformált, nem realizálható valóság mindig szemléletileg, képszerűen olvasható a világ csak nyelvtáti megjeleníthetőségének révén. Beney Zsuzsa érzékeny elemzésében írja: „József Attila megőrzi és fenntartja a szimbólumalkotás (mondhatjuk úgy is: a költői

²³ *Kortársak József Attiláról II.*, 1080. NÉMETH Andor állítását hitelesíti a *Hegel, Marx, Freud*, ahol hasonló szemlélet érvényesül a Feuerbach-interpretációban.

²⁴ Monografikus elemzései: SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseiből (József Attila: Eszmélet)*, Bp., Akadémiai, 1968; SZUROMI Lajos, *József Attila: Eszmélet*, Bp., Akadémiai, 1977; TVERDOTA György, *Tizenkét vers*. Kiemelendő még: BENEY Zsuzsa, *Az Eszmélet lírája = A gondolat metaforái*, 130–155, KULCSÁR SZABÓ Ernő, „*Szétterült ütem hálója*” = *Tanulmányok József Attiláról*, 25–30. Az elemzések persze mutatják a recepció változását is, az elemzők értelmezői pozíciójának különbözőségét, s az értelmezői horizontok változását. SZABOLCSI Miklós az *Eszmélet* kapcsán a strukturalista megközelítési módot is legitimálja, ugyanakkor elemzése nem mentes ideologikus föltevésektől. KULCSÁR SZABÓ Ernő, a későmodern korszak küszöb alkotásaként az „én” antropológiai defigurációját látja a versben (*i. m.*, 25.). TVERDOTA György, a mű poétológiai megközelítésében, a jelentésképződés rekonstrukciójában elveti a posztmodern értelmezési lehetőségeit, vitatja az én poétikai destabilizációjának nyelvi előfeltételezettségét.

nyelv) tradicionális hagyományait: a mitikus látást és a mágikus képteremtést, de ugyanakkor a spontán újratemtés aktaiban meg is szabadítja a tradíció szokványosságaitól; a szubjektum önön világának adekvát kifejezését egy alapelveiben hagyományos elfogadott nyelven, de valóságos, érzéki tapasztalatainak szuverén analógiateremtésével valósítja meg. Csakhogy az, amit »valóságos, érzéki tapasztalatnak« neveznek, az József Attila kötetésében a fogalmi gondolkodásnak érzéki felhajtóereje (...) a gondolat megfogalmazásának, pontosabban a megfogalmazás állandó szükségletének, és egyben állandó elégtelenségének érzéki valóságossága.”²⁵

Az *Eszmélet* keletkezéstörténete,²⁶ a versre utaló első töredékek és fogalmazványok, és a megjelenés közti időszak mindenképp az alkotói válsággal írható le. A személyes lét válságát jelzi, hogy József Attila az anyagi csőd s a Szántó Judittal megromlott kapcsolat elől Hódmezővásárhelyre menekül. Az én belső konzisztenciájának válságáról, s a válság rekonstrukcióján át történő megértesről mint terápiáról a *Rapaport-levél* tudósít. S végül: a krízis legnyilvánvalóbb tünete, hogy a *Számvetés* után hosszú ideig nem jelenik meg új vers. Ez idő alatt készül az *Eszmélet*. A munkáról tudósítanak és egyben vallanak azok a szövegek, amelyek egy-egy motívumot, szintaktikai konstrukciót előlegeznek, azonban megmaradnak töredéknek. Nemcsak a szöveg kísérletéről és az alkotás szépséges gyötrelméről vallanak az *Eszmélettel* konvergens és divergens szövegek, hanem az alkotásban érvényesülő diffúz logikáról is, amint az a *[Mi emberek]* kezdetű töredékben leginkább érzékelhető:

Mi emberek, sötét erők,
érezzük, napjaink letelnek.
S ha érezzük, a vég előtt,
mint dögöt légy, a világ ellep.
Eszmék északi fénye mellett
mért őriznők hát az időt?
Miért piszkálnánk hunyt szerelmet?
Én fölgyujtom a temetőt.

²⁵ BENEY Zsuzsa, *i. m.*, 96.

²⁶ Legrészletesebben TVERDOTA György, *i. m.*, 18–36.

Az egymás mellé sorakozó mondatok zárt logikai és szintaktikai egységet alkotva mint paralell, alternatív szemléleteként a világnak jelennek meg. Az értelmi, érzelmi, pszichológiai viszonyulás nem rendeződik konfigurációba, s a szövegalkotó szándék láthatóan lemond a logikai struktúrába rendezésről, azaz itt nem érvényesül a József Attila-i gondolkodásmód azon sajátossága, amely hierarchizálja a valóságészleletet, s teremt egy ezen hierarchiából olvasott, maga által is értelmezett konstrukciót (*Téli éjszaka*, *Kész a leltár*, *A bűn* – hogy csak három, merőben különböző olvasási módot és azzal szignifikáns versszerkezetet említsünk). A szövegek ilyen autarchiája, önmagába záródó rendszere érvényesül a kész műben, az *Eszmélet* tizenkét darabjában.

A tizenkét szövegrész közül néhány eredetileg önálló címet is kapott: így az I. *Hajnal*, a IV. *Világ*, a VII. *A törvény*, a VIII. *Börtöncella*, a XI. *Boldogság* címmel jelezte egységét. Ez is motiválta az elemzők közti nézetkülönbséget, hogy egységes, egymásra épülő vagy legalábbis egymáshoz kapcsolódó szisztémát alkotó szövegegyüttesről van szó, vagy pedig különálló darabok egymásmelletiségéről, „tizenkét versről”.²⁷ A versciklusként való olvasás feltételez egy imaginárius vagy logikai konstrukciót, amely összerendezi az egyes darabokat. Kétségtávol az *Eszmélet* megenged többféle rendszerképezési logikát. A legáltalánosabb, a Szabolcsi Miklós olvasata nyomán elterjedt konstrukció, amely az I–VI. és a VII–XII. szakaszt összekapcsolja az „Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat” logikai elve mentén.²⁸ Ugyancsak széles körű és a vers keretessége által is igazolt olvasat a hajnaltól az éjfélig, vagy metaforikusan, a születéstől a halálig tartó ívet látja a versszerkezetben. A szimmetrikus és a folyamatszerű rendszer elképzeléseit aztán kitágítják azok az originalitásra törekvő értelmezé-

²⁷ BENEY Zsuzsa, „tematikailag szakadozott kompozícióról ír” (*i. m.*, 163.), KULCSÁR SZABÓ Ernő, a centrális történet véletlenszerű megismétlését látja az egyes szakaszokban (*i. m.*, 29.), míg TVERDOTA György 12 versről beszél. A vers szerkezetét az értelmezői hagyomány ciklusként látja.

²⁸ Utóbb SZABOLCSI Miklós finomította megállapítását: a szakaszok „két egymás felé fordított részből állnak, úgy hogy a 12 rész is világosan két részre oszlik”, *Kész a leltár*, 349.

sek, amelyek Krisztus 12 stációját²⁹ vagy épp a bonyolult krisztályszerkezetet³⁰ látják rendező elvként érvényesülni. Tverdota György a szakaszok zártságát így indokolja: „De vajon nem a modern költészet ama sajátosságával állunk-e itt szemben, hogy a strófák közötti kohézió jelentősen meglazult, s ez a körülmény kelti a totális újrakezdés hamis illúzióját, azt a látszatot, hogy az egységek között nincs is szerves összefüggés?”³¹

Az *Eszmélet* olyan költői szöveg, lírai mű, amely magába integrál filozófiai fogalmakat, logikai konstrukciókat. A kint-bent, az ösztön-tudat, szabadság-szükségyszerűség, a törvény-véletlen olyan korrelációk, amelyek a prózai írásokban erőteljesen ható hegeli, marxi logika mentén érvényesülnek. Az elemzők Marx–Engels-áthallásokat, freudi, bergsoni gondolatokat, motívumokat, s majd egy új értelmezői horizont felől Heidegger művének hatását érzékelték a mű szövetében.³² A konkrét vagy konkretizálható reminiszenciák mellett a filozófikusság érvényesül a vers rétegzettségében. A lírai réteg – az érzelmek tárgyiasításával és a társadalmiasított én metaforizációjával – olyan nem hierarchikus, de egymásba kapcsolódó együtttest jelent, amely felépíti a lét-nemlét, a tudat-ösztön kategóriák által alkotott ontológiát. S ennek a hármasságnak foglalatja (talán) a verscím is.

Az eszmélet szó kétségkívül állapotot nevez meg, egy folyamat eredményét. Annak a lírai folyamatnak tropológiai leképeződését, amelyre József Attila költészetéből gyakori példa hozható. Jellegzetes versindítás ez, az itt és most rögzítése, ahogy a szemlélő nyitottá válik a világ, önmaga és környezete megértésére és befogadó szemléletére.³³ E szemlélődésnek és a megmutatkozásnak az eredménye valamilyen felismerés, amint *A város peremén*, az *Alkalmi*

²⁹ BOROS Gábor, *Kísérlet a széthullás ellen* = „A betedik te magad légy” *Újabb József Attila verseértelmezések*, Bp., ELTE, 1991, 27.

³⁰ Összefoglalóan: TVERDOTA György, *i. m.*, 84–90.

³¹ *I. m.*, 89.

³² SZABOLCSI Miklós a *Német ideológia*, Az *Anti Dűbring* hatásáról ír, *A verselemzés kérdéseiből*, 64–65. TVERDOTA György, a „bergsoni ihletettséget” tartja meghatározónak, *i. m.*, 191.

³³ LEVENDEL Júlia, *Az értelemig és tovább* = „A mindenséggel mérd magad”, Bp., Akadémiai, 1983, 115.

vers a szocializmus állásáról, az *Óda* vagy *A Dunánál* „eszmélete” mutatja, hogy igencsak eltérő szemléletű és verszárlatú műveket hozunk példának. A Babits-pamflet „szalagútjának”, eszmélés-spiráljának poétikai tapasztalatait képezik le a világ rétegeit le-
tapogató és a szemlélő számára összefüggéseikben feltáró, az eszmélés poétikai konstrukcióját megelevenítő versek, az „eszmélkedő versszerkezetekben”.³⁴ Az *Irodalom és szocializmus*ban is feltűnő eszmélet fogalom poétikai eredete Tverdota György szerint Bergsonra vezethető vissza: „Bergson nyomán József Attila az eszméletet az intuíció és az értelem szintézise révén tett óriási szellemi erőfeszítésnek tekintette, a személyes sorskérdéseinek tisztázására, az alkotó cselekvés előtt feltornyosult akadályok elhárítására, olyan állapotnak, amely legalábbis rokon az ihlet működésével.”³⁵

A nyitó szakasz sajátos teremtetéstörténete³⁶ a földet, eget magába záró sötétség megszűntét írja le. A „hajnal lágy szavára” kipörögő élet képzeze valószínűleg a költőnek a szó teremtető erejével kapcsolatos nézeteire vezethető vissza.³⁷ A természeti élmény, s annak antropomorfizációja egy tökéletes érzéki-érzelmi világot ír le. A gyermek, a bogarak, a kis élőlények életének kezdetét, a születésüket, nem a szenvedés, hanem a játékoság hatja át („kipörögnek”). A láttatott természeti világ nyelvisége is az összehangzást képviseli. A geminálódó mássalhangzók („semmi, csilló, könnyűség”), a sajátos, asszociatív és fényhatást is kifejező neologizmus („csilló”) is a külső világra vetített rend élményét sugallják. Az elemzésekben e szakaszban a gyermeki szemléletet láttató felfogás nemcsak az értelem előtti, érzéki látványrétegekre hagyatkozik, hanem a születés kettősségére is. A szakasz záró sorok képe a természet (újjá)születését is ugyanolyan váratlannak, könnyűnek írja le, mint az élőlényekét.

³⁴ SZIGETI Lajos Sándor, *i. m.*, 309.

³⁵ TVERDOTA György Bergson (Dienes Valéria által fordított) *Idő és szabadság* című művére utal. (*i. m.*, 106.)

³⁶ A versnek sokféle interpretációja ismert. Ezek ismertetése meghaladná e könyv kereteit. Így csak a jegyzetek utalnak egy-egy markáns felfogásra. – A vogul eredetű hajnal szavunkhoz kapcsolódó mitológiai vonatkozásokat részletesen bemutatja TVERDOTA György, *i. m.*, 14–18.

³⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, a nyelvi teremtetés aktusaként értelmezi a sort, amely ennél fogva a versolvasás organikus kódjának működtetését lépteti életbe, *i. m.*, 28.

A verset folyamatában, összetartó egységenként értelmező elemzés a második szakasz álomképét rokonítja az értelem előtti tökéletesség világával. Az álom-leírás és annak értelezése („úgy éreztem, ez a rend”) szoros kapcsolatot mutat a *Rapaport-levél*-időszakkal, és az ösztön-tudat oppozícióra, az egyén létében érvényesülő kettősség freudi ihletettségére vall. Az egyén értelmezi ugyanis álmai rendjét, s fogalmazza meg felismerését is, az álom tovatűntén: „a vas világ a rend”. Az álomról szóló beszámolót a „most” időhatározó zárja, megnyitva a felismerést. A „most” szintaktikai helye és funkciója hasonló a kései versekben³⁸ tapasztalt-hoz, ám a szembesítés nem a temporalitást szekvenálja, hanem az analízis folyamatát. A versben majd újra előforduló álom-felismerés folyamatkontraszt (VII. szakasz) úgyszintén az én kapcsán jelenik meg, de az álom ott inkább a hit, az idea szinonimájaként értelmezhető.³⁹ Ezzel együtt megállapítható, hogy a vers enigmatikussága nem utolsósorban ennek a kettősségnek köszönhető: a nem látható, nem tudati tartalmak megvilágosodásának, megérthetőségének – vagy legalábbis kísérletének. A II. szakaszt lezáró, úgyszintén enigmatikus (ön)értelmezés – amint a III., IV., V. szakaszban is – a felismerésre épül. A napszakokkal érzékeltetett paradoxon az én másságát tükrözteti az én kijelentésében: fölcserélődik a kint és a bent világa.

A pszichológia után a szociológia aspektusából nyílik meg az én. Nélkülözése, az evéssel érzékeltetett szegénysége (mint a *Tiszta szívvel*től a *Születésnapomra* panaszáig tartó versekben), társadalmi állapotának, szegénységének leírására szolgál. (A „csak kenyeret eszem néha” mintha a Babits-levél „festett vérzését” idézné.) Az éhezés pedig okszerű kapcsolatba kerül ebben az önértelmezésben a különállósággal. A „léha, locska, lelkek” játékosnak tűnő alliterációsorában az ember megnevezésére ugyanúgy a „lelkek” szó szolgál, mint az *Elégia*ban, s ugyanúgy e lelkek lélektelenségét, ürességét implikálja. A beszélő énje a „keresésben”, tehát a világhoz való viszonyban és annak társadalmi-egyéni hasz-

³⁸ Vö. NÉMETH G. Béla, 7 *kísérlet*, 178–179.

³⁹ Ugyanúgy a rendhez kapcsolódó kettősség a *Levegőt!*-ben más konstrukciót feltételez.

nában a kocka bizonyosságának meglehetősen talányos paradoxonával érzékelteti sikertelenségét. Kétségkívül, a világ (a „kocka”) bizonyosságának vágya a „klasszikus modern teljesséigényre vonatkozó reflexiója”,⁴⁰ legalábbis episztemológiai vonatkozásában. A „forgandó szerencse” toposzával érzékeltetett másfajta világgép és másfajta magatartásmód azonban olyan oppozícióban jelenik meg, amelyben az én nemcsak a társadalmi relációkban (anyagi lét, család) mutatkozik vesztesnek, de az öntudata is csorbul. A logikai szentencia mintha ezt mutatná: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.” A kudarc bevallásának beszéd általi hitelét jelzi, hogy az utolsó versben (*Ime, hát megelétem hazámat*) ugyancsak a tűzhely és a család végképp reménytelensége fejezi ki az élet csődjét. (A vers ezen a pontján emlékeztet leginkább az ihlető versformára, a villoni balladára, a szegénység, a nélkülözések számbavételével és az élettanulságok szentenciászerű összefoglalásával.)

A negyedik szakasz a [*Magad emésztő*] világrendjének képével kezdődik. Valójában nem is az a lényeges, hogy melyik mű volt a forrás, hanem, hogy egy értelmezési kísérlet része ez a determinációt hirdető világgép. A felismerés az ontológiai lét szabadságnélküliségét, az egyén számára reménytelenségét fogalmazza meg, illetve absztrahálja a köznapi hasonlat képében. A költő gyakran él a fa – egyébként ősi – toposzával, mint egy magatartásmód (*Ákácokhoz*) vagy egy sors (*Fák*) szimbolizációjaként, itt azonban a szervetlen, nem élő, nem organikus farakás a szerves, organikus világ lényegi jellemzésére, illetve e tények megkérdőjelezésére szolgál. E kép persze önmagát értelmezi – azaz más viszonyban van az utána következő képsorozattal, mint a [*Magad emésztő*] társadalmi relációkra lebontó és aktualizáló kapcsolódása esetében. Ez a szinte hypertextuális szövegtömb a maga érzékletes, tapasztalati képanyagával egy általános, elvont világszemlélet, filozófia megjelenítésére szolgál. Ehhez kapcsolódik a szakasz záró kép, amelynek képi anyaga a valóságnak ugyanazon szegmenséből származik (bokor, virág), csak az élő fa képzetéből rak össze egy értelmezést. Ennek konklúziója ugyanaz. Az egymásra dobált

⁴⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *i. m.*, 29.

farakás anorganikus rendje és a darabjaira hullott „van” paralell állítások, a képbe integrált fogalom és a fogalomba integrálódó kép segítségével. Az eredetileg *Világ* címet viselő szakasz⁴¹ a dolgokat és a létezőt mutatja be, többféle nézőpontból.⁴² Hisz kétségtelen, hogy a „Csak ami nincs, annak van bokra” olyan meta-nyelvi állítás, amely nemcsak a valóságviszonyok s a lét-nemlét között, hanem az őket jelölők között is megbontja a korrelációt.

Az V. szakasz helyét a „jelenné gyülemelő múlt” pozíciója adja meg, kétségkívül szoros kapcsolatban a megelőző és az utána következő szakasszal. Az *Eszmélet* az emlékezés verse is. S a versben az emlékezés toposza kétféle teória összeszővődése mentén jön létre. Az V. bizonyosan a freudi. Bár valószínű, hogy mind a bergsoni, mind a freudi emlékezés jövőépítő⁴³ és önépítő funkciója, az emlékezés módszere más. A IV. és V. szakasz között megfigyelhető asszociációs kapcsolat, a farakás és a teherpályaudvari fa- szénlopás közti tematikus, az anyagi valóságból származó összefüggés a korábbi szakasz temporális szerkezetéből, a „van” és a „lesz” sorából hiányzó „voltat” emeli be most az értelmezés folyamatába és helyzetébe. Ez pedig a múlt, a gyermekkori emlék. A személyes múlt hangján elmondott történet elképzelhetetlen pontossággal idézi fel a régmúltat. Ez a tudatos, gerjesztett emlékezés, a gyermekkor mélyrétegeibe való lehatolás hozza a felszínre ezt a mikrorészletet a múlt (vagy a képzelet) valóságából. A szájhoz érő gyom keltette, ismét csak az evés, az ízlelés tárgyköréhez tartozó érzékek („szürke gyom / ért számhoz, nyers, különös-édes”) ilyen egzakt leírása az emléket mint kreációt, mint alkotást juttatja értelmező oppozícióba azzal, hogy a részlet kiemelkedik a múlt homályából, az érzékek révén tudatosul. S ugyanez az éles meg-

⁴¹ Pauler Ákos filozófiai hatását mutatja ki a versrészletben TVERDOTA György, *i. m.*, 146.

⁴² SZABOLCSI Miklós Engels Feuerbachról szóló írásának egy mondatát hozza kapcsolatba a záró sorokkal. A Hegeltől idézett mondat: „minden, ami valóságos, ésszerű és minden, ami ésszerű valóságos.” (*A verselemzés kérdéseiből*, 64.) Ez a mondat a dialektika nézőpontját érvényesíti, ami természetesen nem helyettesíthető be a költő marxizmusával, hisz a dialektikus gondolkodásmód a József Attila-művek egyik legsajátosabb vonása.

⁴³ TVERDOTA György a bergsonit „önépítőnek”, a freudit „öngyötrőnek” nevezi, *i. m.*, 167.

világítás emeli ki a történet másik két részletét, az őr árnyának látványát „a fényes, harmatos” szénen és az énnak a látványát: „úgy lapultam a fa tövéhez / mint egy darab csönd”. A „darab csönd” elvontsága, metafizikai „látványa” a *Téli éjszaka*, a *Holt vidék* csönd-képzetét idézi, azaz az érzéki valóság meafizikai eldologiasodását. Ez a tropológiai konstrukcióba, az én állapotát leíró hasonlatba behelyezett nem érzéki kép hivatott leírni, visszaadni a valós érzést, a tárgyakhoz lapuló, abba beleolvadó, csönddé váló énnak az érzését. Annak az élménynek a transzpozícióját, amit a „Holtan lestem az ört, mit érez” direkter metaforája sugall. Az emlékezés olyan állapotvolta jelenik meg ebben a szakaszban, amit érzékeltet a nyelv elszólása, hogy ti. a beszélő azt leste, az őr „mit érez”. Az érzés csak a beszélő állapotához kapcsolható, holt-ra vált félelméhez, míg az őr látványa az észlelésben jelenik meg. Az énbe tehát inkorporálódik a világ. Az őr jelképezte fenyegetettség a gyermeki érzésekbe.

A megidézett emlék biografikus tartalma⁴⁴ – még akkor is ha a történet a terápiás emlékezés eredménye –, a lopásra kényszerült gyermek tette és állapota bármennyire is valóságos, életrajzilag hiteles, egy metafizikai konstrukció vázát építi fel. A kései versek bűn motívumának egyik változata épül fel a szakaszban. A gyermek fenyegetettsége a vagyont, a tulajdont őrző őr részéről jogos, hisz lopni készül. Ugyanakkor azonban ezt a vétséget a tulajdon szentségére épülő társadalmi rend ellen nem erkölcsi, etikai elv, netán társadalomromboló forradalmiság magyarázza, hanem a szegénység. Tehát a konfliktusban a bűntelen bűn⁴⁵ motivációja, a gyermeki kiszolgáltatottság már-már narcisztikus bemutatása van jelen. S a beszéd énje – mint a *Bűn* vagy a *Kései sirató* esetében is – bármennyire is személyes, egy filozófiai (freudi) vagy egy metafizikai képlet, tézis alanyának szerepét tölti be. A metafizikusan „valóságos” bűn pedig oly módon rakódik rá az emlékezetre s az

⁴⁴ Más az emlékezés módja a *Kirakjék a fát* hasonló történetet megidéző jeleneteiben. Még a verszárlat ellenére is, az emlékezés mögött nincs ott a múltidézés kényszere és az értelmezés komplexusa.

⁴⁵ Hasonló jelentéssz összefüggést mutat a *Kirakjék a fát*. A két szöveg között tartalmi és motivisztikus összefüggés is van.

abból feltörő emlékre, ahogy József Attila a forradalmár és a neurotikus személyiség különbségében az utóbbit jellemzi: „Neurózis és forradalmiság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmasítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurotikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás.” (*Egyéniség és valóság*)⁴⁶

A VI. szakasz direkter magyarázatokat talál. A sok tekintetben előképnek tekinthető [*Öregem, no*] második szakaszának erőteljes kaskai metaforája („Ez a fegyenc-kor leigázhat”) olyan társadalmi háttérrel vetít fel az értelmezés alapjául, amely eltűnik a végső változatban. A korábbi szövegben is szereplő „Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat” kívül-belül oppozíciója persze a szenvedés kauzalitását, társadalmi eredetét is magában rejt: az ember belső világával szembeni vétség, a szenvedés okozója csak a külső világ, a társadalom lehet. Ez a reláció a maga általánosságában azt a freudomarxista tételt idézi, amelynek tömör összefoglalását az *Egyéniség és valóság* adja meg: korunk a neurózisos kora.⁴⁷ De ugyanezt érzékelhetjük a „Sebed a világ” metaforájában is, hisz a szenvedés metonimikus képe, a seb és a világ kerül kauzális viszonyba. S az egész szakaszt átjáró antinomikus szemlélet a világhoz odarendeli annak párját is, a „jelket”, azaz tehát a második, a lélek-láz metafora visszamenőleg fölfejtí ezt a metaforikus jelentést, amelyben a világ nem az összességet jelent, hanem a lélek bensejével szemben a külsőt.

Más magyarázatot ad a szakasz második felét kitevő önmegszólítás-sorozat. A „te” viszonylatában megfogalmazódó kijelentések mintegy készen kapott – tehát nem a személyiség válságának intellektuális feloldásában született –, már valahonnan tudatosult szabályokat fogalmaznak meg. („Rab vagy, amíg a szíved lázad –”). A szív, a lélek, azaz az érzelmi lázadást elutasító álláspont egy igencsak enigmatikus alternatívát kínál. Ez az egymásra reflektáló tagmondatokból álló, enjambement-okkal összefűzött szöveg a

⁴⁶ József Attila *Összes Művei* III., 126.

⁴⁷ Uo.

rabság-szabadság bölcseleti tézise. Sokféle társadalmi, politikai, filozófiai értelmezése⁴⁸ után meggyőzőnek látszik Freud egyik munkájának „fordításaként” való interpretációja.⁴⁹ Annál is inkább, hisz a szimmetrikus szakasz első részének freudomarxista szellemiségű és fogalmiságú önértelmezését kiegészíti, árnyalja az „ortodox” magyarázat, amikor is – a freudi szöveg áthallásában – a házba telepedett háziúr a felettes én uralmát jelképezi. A felettes én zsarnokságából adódó elfojtások ellen a szív valóban hiába lázad, a megoldás, a szabadulás az ösztönök szabadsága, az elfojtás feloldása.

Hasonlóságok és különbségek egyaránt jellemzik az *Eszmélet* második hat szakaszát. Feltűnő az énnak, a beszélőnek olyan fokozott szerepeltetése, ami a szintaktikailag is nem teljesértékűnek tűnő megfogalmazást eredményez: „En fölnéztem az est alól”.⁵⁰ Az én figurativitását jelzi a VIII. szakasz beszédmódjának megváltozása, az önmegszólítás és a személyesség átmenete. A szakaszok belső építkezése is változatos, a szimmetrikus és „feleselő” szerkezet (VII) mellett láthatjuk az értelmező, okfejtő kapcsolódást (XII), amint a beszéd folyamatosságát szakaszhatárokkal, interpunkcióval nem megszakító strófát is.

A törvény címet viselte a VII. szakasz, amelynek központi fogalma és képe valóban a törvény. A képanyag tematikusan a munkáverseket idézi, hisz a gyári termelésre utalnak (fogaskerék, szövőszék, szövedék) terminusai. A másik meghatározó jellege ennek a szakasznak az intellektualitást hordozó fogalmak, tevékenységek túlsúlya. Persze ezek a törvényhez kapcsolódván, szükségszerűen tematizálják a szöveget. „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd.” – fogalmazódott meg az *Ódában* a törvény esszenciális szerepe a léttel való oppozícióban. Az *Eszmélet* VII. szakaszának első felében szubsztanciaként vetül a világmindenségre („az egek

⁴⁸ SZUROMI Lajos, *i. m.*, 50.

⁴⁹ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 256. Freud a *Pszichoanalízis egy nehezégéről* című munkájában olvasható: „az én nem úr a saját házában” TVERDÖTA György, *i. m.*, 179–180.

⁵⁰ A személyes névmás ilyen erőteljes hangsúlyozását nem indokolja valamilyen oppozíció sem a névből adódó alanyiség, sem pedig a „fölnéztem” ige világra irányultsága tekintetében.

fogaskerekére”) a rend tökéletességének képzeete.⁵¹ A VII. szakasz és az I. közti hasonlóságot nemcsak a versben a két egymásra reflektáló struktúrát látó szemlélet érzékelheti, hanem a szemantikai különbözőségben megmutatkozó tökéletes világ képzetét rekonstruáló szemlélet is. A VII. szakasz azonban nem az érzéki világot szemlélteti, hanem értelmezi a csak logikailag felmérhető. Az értelmezést a „fölnéztem” „és megint fölnéztem” és „láttam” igék folyamatra és eredményre utaló kapcsolódása végzi el. A József Attila költői nyelvben különös jelentőségre szert tevő, a megismerést tematizáló igék, főnevek itt a világrend szabadságának kimondására szolgálnak.

A „csilló véletlen” szálaiból szövődő törvény képzeete, a dialektika fogalmaiból felépülő világrend – épp a képi, tematikussága okán is – a marxista világbép magyarázatának tűnik abban az értelmezési folyamatban, ahogy a két időbeliség egymásra épül. Az első felnézés eredményét ugyanis a második esetében egy utólagos önértelmezés elhomályosítja. Az „álmain gőzei alól” visszaütal, másrészt önkritikusan szemléli a korábbi tapasztalást. A kitekintő („gőzei alól”), megvilágosodó értelem ugyanis a törvény rendjének fölfelését látja. A „világ egész szöttezésének kibomlása” persze a modernitás általános érvényű tapasztalata, ami önmagában nem rendítheti meg a modern kor intellektusát. Az azonban igen, ha az ember a világ aránytalanságainak, igazságtalanságainak korrekcióját ígérő filozófia, eszme, hit elkötelezettjeként kénytelen meglátni, felismerni álmainak hiábavalóságát. A modernitás létértelmezése és a költő marxista hitének megrendülése együttesen hívhatta elő „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol” keserű, filozófikus megállapítását.

A *Börtöncella* címet viselő VIII. rész a szabadság rabság fogalmi köré szerveződve értelmezi a filozófia antagonisztikus terében a létezés szubsztanciáit. A szabadság és rabság ismét egy időfolyamot kapcsol, a múlthoz és a jelenhez. A múlt, az ifjúság ebben a részben a személyességgel („Fölkereshetnéd ifjúságod”) hitelesíti a megismerés korábbi szakaszát, a szabadság képzetét. Ugyan-

⁵¹ Érdekes párhuzamra hívja el a figyelmet TVERDOTA György Marcus Aurelius egy szöveghelyét illetően, *i. m.*, 189.

akkor az ifjúság idejéhez, állapotához kötött szabadság már nem rendelkezik azzal az abszolút relevanciával, mint a VII. szakasz törvénye. Az átható hallható csönd („Fülett a csönd”) állapotában felmerülő ötlet, a múltba merülés, a még nem korlátozott lét, a szabadság ottani megtalálása persze eléggé reménytelennek látszik a kijelentést moduláló „gondoltam” reflexiója következtében is.

A szakasz nem feleződik meg egy logikai konstrukció mentén (mint a II. vagy a IV., VII.), s az idő sem választja szét múltra és jelenre. A „hát amint fölállok” sor kétségkívül grammatikai jelen időben szól, ám a szakasz narrációjának egészében ugyanúgy értelmezhető egy elbeszélte múlt idejű eseményként. Annál is inkább, hisz az ifjúság a felnőtt léttel alkot opozíciót, mégpedig abban a kettősségben, amit a képzelet és a tudatosodás ellentéte jelent. Az „egek fogaskereke”, „a csillagok, a Göncölök” fénylenek a fölnéző ember szemében. Az univerzum, a csillagok József Attila költészetének állandó motívumai,⁵² poétikai szerepük időbeli különbözőségével. A csillagokat cellarácsként láttató mostani szemlélet ugyanezt a képet az értelem-érzelem kettősségében már az értelem zsarnoki hatalmaként jellemzi egy 1936-os versben: „Csillagok rácsa csillog az egen / ilyen pincében tart az értelem!” (*Faj, majdnem...*)

A IX. szakasz többretegűsége is a megismerést tematizálja. Ez is a személyesség hangján szól, s ugyanúgy látható az első személyű beszédmód lírai háttérének alakulása, azaz nem konzisztens a grammatikai személyesség, a beszéd énje alakváltozatokban mutatkozik meg. Nyilvánvalóan különbözik két-két soronként az én személyessége. Az első két sor nonszensz állításai („Hallottam sírni a vasat”) csak abban a tekintetben irreálisak, ha a jelenségekkel inadekvát (a vas nem kemény, az eső nem monoton, csendes stb.) megnyilatkozásokban nem látjuk az értelmező szándékot, a világ képtelenségeiben való szemléletét is. De ugyanilyen illogikus kap-

⁵² A világegyetem állandósága, a táguló űr (lásd még „*Költőnk és Kora*”) József Attila modern fizikai ismereteire és érdeklődésére utal. Ifj. GAZDA István, *József Attila és a relativitáselmélet* = *József Attila útjain*, 425–438. Az űr-képzetek változásáról és poétikai szerepéről szól TAMÁS Attila, *Úrtól az űrig*, 77–89.

csolat fűzi a „láttam” ígéhez a látványokat. A múlt és megghasadt-sága nyilvánvalóan a vers központi kategóriája. József Attila verseiben a múlt felidézése többször is a láttam ígében rejlő tevékenység eredménye,⁵³ itt azonban nem egyszerűen a múlt megidézését láttatja az értelem, hanem annak történést, állapotbeli változást. Persze ezt „láthatja” az értelem, de csak az analízisben történő önfeltárás után, önértelmezésként. Ennek az önfeltárásnak az önértelmezése: „hogy nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt –” Hogy ez a felismerés az önanalízis posztulátuma, arra mutat a sajátos rímhelyzetben levő két fogalom: „szeretni”- „veretni”. Olyan allúzió ez, amikor is a rímhívó helyzetbe került ’szeretni’ az analízisben értelmezett lélek logikája szerint szükségszerűen vonzotta magához a veretni szót. Ez pedig már egy más kontextusba tartozik. Az „arany öntudat” itt nem az értelem kapitulációjára,⁵⁴ épp ellenkezőleg, szerepének kiterjesztésére vonatkozik. Mégpedig a munkásmozgalom aktuális tanulsága tükrében, jelezve József Attila teljes elfordulását a kommunista párt dogmatikus instrumentalizmusától, ahogy *A szocializmus bölcséletében* is szól a tudatosság szerepéről.⁵⁵

Az eszmélésre a legegyértelműbben és ugyanakkor a legelvontabban a X. szakasz utal. Ez a sokat elemzett rész a meglett ember, a felnőtt ember eszményét definiálja. Az áthallások a *Rapport-levéllel* ebben az esetben is erős értelmezői pozícióra tesznek szert. A gyermekről olvasható abban az írásban: „alkot magának egy mítoszt, amelyben fejletlen értelmével elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében s az összes szükséges rosszakat az apa személyében...”⁵⁶ Az *Eszméletben* ugyanilyen tartalommal telítődik az apa és anya szimbolikus fogalma. Ez ugyanis nem a *Tiszta szívvel* árvaságpanasza, hanem a felnőtt lét önállóságának

⁵³ TVERDOTA György utal erre: *i. m.*, 212–213. A múlt „meglátásának” szép példája: „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen.” (*A Dunánál*)

⁵⁴ SZUROMI Lajos értelmezése, *i. m.*, 77.

⁵⁵ A bolsevista szerveződésű mozgalommal szakító szemlélet érvényesül az értelem mind nagyobb gondolati és lírai pozíciójában. N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság*, 141–157.

⁵⁶ *Miért fáj ma is*, 362.

attribútuma. Persze nem egyszerűen a leválása, a szülőktől való eltávolodása, hanem azoknak a tartalmaknak az eltávolításával, amelyet a szeretet és gyűlölet jelez.⁵⁷ Így jön létre az identifikált személyiség, amelynek ideáját a szövegváltozat plasztikusan (plasztikusabban) visszaadja: „Jöjj világra! Anyád, apád / te légy!...” [*Öregem, no*]. A második attribútuma a felnőtttségnek a „halálhoz mért lét”: „ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja”. A Heidegger művének⁵⁸ vagy a sztoicizmus filozófiájának⁵⁹ jegyében alakult, az autentikus létet az élet-halál dichotómiájában értelmező szemlélet az élet esszenciájaként nem annak szervességét, konstruáltságát láttatja, hanem véletlenszerűségét egy lényeges bizonyossághoz képest: a halálhoz. A meglett ember felnőttisége és a halál tudatosításának összefüggésére mutat a *Levegőt!* sora: „Felnöttem már. Szaporodik fogamban / az idegen anyag, / mint szívemben a halál.” A „meglett ember” harmadjára a szociológiai meghatározottságában értelmeződik. Az autonóm, mindenféle autoriter típusú kapcsolatot, függőséget elutasító ember képe bontakozik ki ebben a sok tényezős kapcsolatrendszerben. Hisz nem rabja vagy szolgálója másnak vagy önnön egójának, de tőle sem függ senki. A szakaszará szimmetrikus szerkezetben posztuláló éni, a mindenféle függőségtől megszabadulva persze csak olyan életstratégiai alternatívaként olvasható, amely a „meglett ember” másik két lényegi tulajdonságának érvényesülése esetén jöhet létre. Azaz a záró sorok emberképe mindenképp egy teleológikus önterápiás céleszményre épül, s rokonságot mutat a kései versek (*Már régesrég, A bűn*)⁶⁰ világával.

„Bizonyosak lehetünk abban, hogy ez a tizenegyedik nem véletlenül kezdődik a *Láttam* szóval, s éppoly kevésbé véletlenül

⁵⁷ BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc és STARK András, *i. m.*, 30–32.

⁵⁸ Heidegger *Lét és idő* című művének ismeretére utal VÁGÓ Márta visszaemlékezése, *i. m.*, 76. Az egzisztencializmus felőli olvasás NÉMETH G. Béla, nyomán alakult ki, *i. m.*, 82–88.

⁵⁹ TVERDOTA György szerint József Attila „Heidegertől függetlenül jut el ahhoz az énhez, akit a német filozófus a »tulajdonképpen önmagáért« nevez”, *i. m.*, 238. A sztoicizmusról: *i. m.*, 230–233. Tverdota ugyanolyan érvényű hatásnak látja a sztoicizmus képviselte belső rend versbeli megjelenését.

⁶⁰ „Én istent nem hiszek s ha van / ne fáradjon velem; / majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem.” (*A bűn*)

fejeződik be a fénnyel.” – írja Beney Zsuzsa a XI. szakaszcól, amelyet az általános vélekedés a X. ellenpontozásaként értelmez. A meglett, a felnőt, a relációit tudatosító ember szembesüléseként a valóság érzéki gyönyöreit allegorizáló disznó-léttel. Felmerülhet a kérdés, hogy a X. szakasz emberképéből hiányzó materiális, vegetatív, esetleg erotikus gyönyöröket pótolja-e a XI., azaz komplexentere-e a megelőzőnek. A *Számvetés* a disznó-léttől vetíti ki a boldogság hiányát, az evés-ivás gyönyöreit nem feledtető értelmi kiteljesedést. Nyilvánvaló persze a *Számvetés* beszédének modifikációja (amint a motívumot hasonlóan megszólaltató *Vallomás* esetében is), de az *Eszmélet* XI. szakasza is átszűrődik a példázat⁶¹ beszédmódján. A boldogság képe ugyanúgy az én szubjektumának erős pozícióját hordozó ígén keresztül formálódik (a példázat nyilvánításán), mint korábban a világ más lényegi aspektusa, a világrend, a törvény esetében: „láttam én”. A felismerés bizonyossága ott is definitív: „láttam, a törvény szövedéke / mindig föl-feslik valahol”. Ezt a definíciót, ami a boldogság lényegiségét határozza meg, a XI. szakaszban aprólékos leírás értelmezi és hitelesíti. A disznó fiziológiai valószerűségét, élettani vegetatív funkcióinak realizmusát a szemlélet irreális miniatürizálással egészíti ki, a pihék közt tétovázva babráló fény látványával. Azzal együtt persze, hogy az így leírt lét olyan allegória, amelyben a disznó csak tulajdonságaival van jelen.

„Vasútnál lakom” – ezzel a tömör, referencialitást sugalló kijelentéssel kezdődik a záró, az értelmezéseket leginkább megosztó szakasz. Mire vonatkozik a referencialitás? A költő élethelyzetére, lakására a Korong utcában vagy pedig a beszéd és a beszédtárgy alapozására? Hogy az *Eszmélet* különböző tónusú, determinációjú versek együttese, talán a XII.-ből látszik leginkább. A szakasznyitó bejelentés – mint az *Óda*, a *Hazám* esetében – a beszélő énjére, szituáltságára vonatkozik, tehát egy episztemológiai viszonyt konstruál, amelyet az én reflexivitása és önreflexivitása ír le. S a reflexió alapja a látvány, a vers egészében oly fontos tematikus képződmény: a fény-sötétség, a fény áttűnése, babrálása. Hogy a fény nem csak mint kinetikus képződmény válik fontossá a mű-

⁶¹ TVERDOTA György, *i. m.*, 252.

ben, s nem a századelő impresszionisztikus fényjátékaként jelenik meg, továbbá nem az ész racionalizmusának allegóriája, azt leginkább ez a szakasz mutatja.

Aligha véletlen, hogy az elemzők – ki-ki értelmezői pozíciója szerint – leginkább a fényben tükröződő beszélő figuralizációja mentén alkották meg a mű egészére is kiható értelmezéseiket. Tulajdonképp egyet lehet érteni Kulcsár Szabó Ernővel, hogyha „az *Eszmélet* mindössze az ellentétes – egymást »egyensúlyban« tartó – igazságok belátásából fakadó *ballgatás* sztoikus banalitásának adna hangot, aligha vált volna a magyar líra egyik korszakalkotó alkotásává.”⁶² Nyilvánvaló, hogy a szakasz nem a *Reménytelenül* záró aktusát, az „okos fejével bölint, nem remél”, sztoicizmusát ismétli.⁶³ A többszöröződő, a „minden fülke-fényben” álló és így identitásáról lemondó vagy azt már elvesztett személyt, mint a beszéd alanyát illető értelmezés már régen elfordult az igazság belátásának posztulációjára építő felfogástól.⁶⁴ A József Attila költészetében a későmodern poétikai, szemléleti jegyeit látó Kulcsár Szabó Ernő az „önmagára visszareflektált szubjektum” többszöröződéseként értelmezi a szerepektől, tapasztalatoktól visszalépő ént: „Ami azt jelenti, hogy akár látóként, akár láthatóként azonosítjuk is a beszélőt, a rá irányuló integráló én összegzés szándéka – a tovairamló képek, élettörténeti epizódok és az azokat »beszédbe helyező«, gondosan elválasztott strófák összerakhatósága értelmében is – illúziónak bizonyul.”⁶⁵ Bókay Antal a későmodern én-felfogáson is túltevő „selfet” látja, amikor is az

⁶² KULCSÁR SZABÓ Ernő, *i. m.*, 22. Ez persze azt is jelenti, hogy az ironizált „banális sztoicizmus” egy gondolati folyamat záró aktusát jelenti, holott Kulcsár Szabó Ernő különösen hangsúlyosan kezeli a vers anorganikus természetét.

⁶³ Ezt a széles körben ismert felfogást talán TAMÁS Attila, alapozta meg. A beszéd alanya „átutazó, néma idegenként néz végig mindent, ami elvonult a szeme előtt”. József Attila, *A magyar irodalom története VI.* 366., TAMÁS Attila e gesztusban a marxizmus jövőorientált világképével való szakítást is látja, *i. m.*, 367.

⁶⁴ SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseiből*, 59. Ezt így cáfolja SZUROMI Lajos: „...a záró két sorban a szakasz kezdetének szituációját kell látnunk. A fényes ablakok (fülke-fények) mindegyike rávetül a mozdíthatatlan nyugalommal álló s közben könyöklő költőre” (*i. m.*, 109.).

⁶⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus = A megértés alakzatai*, Debrecen, Csokonai, 1998, 41.

önreflexivitás már elvesztette tárgyiasságait: „Nincs tehát tárgya már a látásnak, a tárgyiasság a totális tárgyiassítás folyamatában, éppen az én természetéből következően, eltűnik a látás aktusából és a látás látása helyettesíti.”⁶⁶ Odorics Ferenc – az általa egyébként elutasított referenciális olvasásra alapozva – cáfolva a multiplikativitást arra utal, hogy a lehúzott ablakokban nem láthatja a könyöklő lírai alany magát. A szoros tropológiai olvasás mentén való értelmezése a „posztmodern-én”-t helyezi abba a kánonképező irodalomtörténeti konstrukcióba, amely az *Eszméletet* és annak költőjét kimozdítaná a modernitás az identitás válságával, széttöredezettségével reprezentált pozíciójából.⁶⁷

A szakasz meghatározó trópusa a temporalitás. A vonatok jönnek-mennek, s a beszélő önmaga pozícióját is ugyanezzel a végtelenített mozzanatossággal írja le: „el-elnézem”. De valójában mit is? Joggal utal Tverdota György⁶⁸ arra, hogy egy direkt hasonlatba foglalva, a fel-feltűnő és eltűnő vonatablakok látványába transzponálva jelenik meg a nappal-sötétség végtelen periodicitása. A valóban szoros grammatikai olvasás mentén látnunk kell, hogy a referenciális tárgy, a „fényes ablakok” rímhívó pozíciója vonzza a „kivilágított nappalok” metaforáját. Aztán ez a kettősség vonódik össze a „fülke-fényben” metaforájába, nem is bonyolult áttétellel utalva a kép indikációjára és annak metaforizációjára. Ezzel együtt persze a vonatképből következő szaggatottság látványa rávetül a létezést implikáló metaforára is. Ám abban épp ebből – a végtelenített mozaikosságból következően – nem az én megszűnése, eltűnése majd újrafelbukkanása, újrapozicionálása, újbóli megvilágítódása. Az én ilyen asszertivitása nem mond ellent a hangsúlyo-

⁶⁶ BÓKAY Antal, *Határterület és senki földje = Tanulmányok József Attiláról*, 164.

⁶⁷ „...a megkettőzött későmodern ént a paronomázia mozgása folyamatosan kibilenti, sokszorozza (vagy ha akarjuk multiplikálja), s az folyamatos billegető mozdulatai révén temporálissá válik: a mindenkori fülke-fényben az én mindig jelen van, száll szubjektumpozícióról szubjektumpozícióra, így a paronomázia működése kimozdítja viszonylagos rögzítettségéből a későmodern szubjektumot, és posztmodern én mozgásba állítja.” ODORICS Ferenc, *Az Eszmélet újraolvasása = Tanulmányok József Attiláról*, 176.

⁶⁸ TVERDOTA György, *Tizenkét vers*, 265.

zottságának. A lét dinamikájához képest („Így iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok”) az egyén pozíciója nem a statikusság, az „állok” jelentéskontrasztja ellenére sem. A vonatkép metaforizálta létnek maga is részese, így tehát a fülke fényében álló és könyöklő alak a bennefoglaltatottsága révén maga is utas, még ha látványa is önmagának.

Az *Eszmélet* utolsó szava a „hallgatok”. A hallgatás, a „csöndbe térnek a dalok” állapota és magatartása a költői lét olyan rekvizituma, amely ab ovo képez kontrasztot a beszéddel. Ezzel együtt persze a hallgatás és különösen az elhallgatás a modern költészet trópusa is, különösen annak metonimikus képzetével, a csönddel.⁶⁹ Az *Eszmélet* néhány elemzése⁷⁰ is ebben, a bejelentett elhallgatásban, a csöndben látja az én autentikus pozícióját. Különösen, ha a mű egészét mint retorizált rendszert tekintik, amelynek dichotomizáltsága, variabilitása (stb.) olyan, a létre vetített kozekvenciákban testesítődik meg, amikor is az én reflexiója csak a hallgatás lehet. Ha azonban a XII. szakasz mint különálló egész szolgál az értelmezés keretéül, akkor a hallgatás indoka nem értelmeződik a szövegben. Ily módon a hallgatás nem a világ reflexiója, hanem az éné. A vasúttal szimbolizált modernitás képében, az utazásban megjelenő és ott önmagát értelmező én kétségkívül felfüggeszti a világ tárgyiasságait. Nem azzal, hogy kirekeszti szemléletéből, hanem azzal hogy önmagára figyelve nem reagál. Azzal, hogy hallgat, nem mond le a világról, mégcsak nem is szemlél, csupán visszavonja a beszéd poétikai tradicionalitását. Hallgat, a belső csend állapotában.

⁶⁹ SZIGETI Lajos Sándor épp a hallgatás, a virrasztás magatartásfomájával érzékelteti „József Attilának az európai költészettörténeti modernség klasszikusaihoz kapcsolódását és mérhetőségét.” „*Virrasztok*” = *Tanulmányok József Attiláról*, 51.

⁷⁰ SZUROMI Lajos: „Az Eszmélet a logikusan megindokolt elcsendesedés, a hallgatás verse”, *i. m.*, 142. SZIGETI Lajos Sándor: „...az elcsendesedés, a némaság itt mint a költészet esélye értelmeződik, mégpedig a feleszméltség állapotában”, *A József Attila-i teljességigény*, 308.

3. Az Eszmélet után – a kései költészet felé

Az *Eszmélet* poétikai határvonalat húzott, amelynek túloldalán a kései versek világa formálódik. Az 1934-es év stációjában⁷¹ már megmutatkozik a tematikai változás, s ezzel szoros összhangban a lírai beszédmód átalakulása. A törvény szövedékének fölfelése s az önlét kínzó élménye, a „nem tudok mást mint szeretni” felismerése olyan egyidejű tapasztalat, amely szükségszerűen mozdította el a költői világkép belső rendszerét. A világot tárgyi komplexitásában szemlélő én más szemléleti, értelmezői viszonyrendszerhez folyamodik. A külső világ egyre inkább kiszorul ebből a szemléletből, s ezzel párhuzamosan felnyílik egy belső, a személyesség és a személyiségé. S nem a külső, az objektív tárgyiasságok rendszerében mutatkozik meg a belső világ tapasztalatként vagy reflexióként, hanem egy konstruált én-modellel és a személyiség szétzilálódott rendjén keresztül szűrődik át a nem teremtet, nem imaginárius valós világ. Az új poétikai beszédmódot megalapozó belső tárgyiasságok pszichológiai késztetéséről írja Bókay Antal: „A világ tárgyas struktúrájának megbomlása a költőt arra készíti, hogy legalább saját, belső tárgyait kidolgozza, befelé fordul és új tárgyiasságok birodalmát fedezi fel.”⁷²

A fordulat jól érzékelhető az 1934-es versekből és abból a cikluskompozícióból is, ahogy a költő elrendezte 1933–34-es alkotásait válogatott kötetében, a *Medvetáncban*. A *Reménytelenül* és a *Számvetés* cikluskezdő, kiemelt helye az önmeghatározás aktusát és pozicionálásának szándékát jelzi, amint – a korábban jelzett módon – az érett költészet több versében is. A *Reménytelenül* és a *Számvetés* közös lelki tája, a „szomorú, homokos, vizes sík” és a „komor ég” hasonló sorsértékelést jelez. Az ezt követő *Téli éjszaka*, *Hazám*, *Elégia*, *Falu* a létet más aspektusból értelmezi: az egyén integrálódik a társadalmi, történeti valóságba, s a költői lét nem válik le a személyesről, azaz ha észlelhetők is repedések a lírai én identitásán, ezek nem fordítják szembe a társadalmat a sze-

⁷¹ SZÖKE György, *Az 1934-es stáció = József Attila kései versei világának formálódása egy év vertermésében = Költőnk és Korunk I–III. Bp., OPI, 1983, III., 329–341.*

⁷² BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, 147.

mélyessel. Ugyanakkor a *Reménytelenül* és a *Számvetés* megkülönböztetett helye jelzi a kötetet és a ciklust összerendező költő igényét az egyéni létének értékelésére és a valóságban elfoglalt helyének definiálására. A társadalmilag, történetileg tematizált verscsoportban a *Falu* jelzi azt a választvonalat, amely után egy másféle szemlélettel formált versvilág következi. Az „apró gyermek” kor visszavetített sérelmei, a kínzó anyahiány, a szeretetlenség olyan élmények, amelyek mögül eltűnt a társadalmi valóság. A múltba forduló szemlélet gyakran olyan élményanyagot tár fel, amely a pszichoanalízis fogalmi rendszerébe épülő versnyelvezetben artikulálódik.

A társadalmi tematika még nem tűnik el teljesen az 1934 második felében íródott versekből. *A szigeten* egy náci rendezvény részleteit jeleníti meg, mély gúnnyal („csámpás Wotanok téglavörös arccal”). A vázlatyszerű vers több motívumot is tartalmaz, amelyek az *Eszméltre* utalnak, illetve majd az 1937-es versekben tűnnek fel.⁷³ Ugyancsak vázlatos töredék a *[Díványon fekszem...]*, amely szembesíti a kétféle versvilágot és a kétféle ént. A „Díványon fekszem, sziszegek: / »Na várjatok!...« helyzetkép nyilvánvalóan az analitikus kezelésre utal, illetve az abból fakadó spontán dühkitörésre, amelynek címtettjei csak közvetve vannak jelen. Épp a második jelenségvilág, a jelszavakkal érzékeltetett munkástüntetés oldja fel az indulat okát, a mozgalmi sérelmeket. Az én kettőssége, a „gyerekes dac” és a felnőtt tudatossága itt azonban még nem alkot a kései versekre jellemző szinte kibékíthetetlen oppozíciót. A verset lezáró mondatban a beszélő egy olyan szentenciát fogalmaz meg, amely a modernitás élményét, az igazság diszparát jellegét értelmezésül rávetíti a saját életre is: „mert megszlik, mint az egy élet / az egy-igazság maga is.”

Alkalmi darab az Ignotusnak ajánlott vers a szocializmus állásáról (*Alkalmi vers a szocializmus állásáról*).⁷⁴ A címben jelzett téma,

⁷³ Az *Ars poetica* „valódi világának” előképére ismerhetünk a „mint állott sör, habja se volt az égen” sorban. S az *[Ős patkány...]* motívuma is feltűnik – részben a tematikus rokonság okán – „melyik nép a részeg”. Az *Eszméltre* visszautaló motívumok: „Mint egeret a macska a melegben / csak lestem, egy levélke hátha lebben.”

⁷⁴ Igaza lehet SZŐKE Györgynek a vers címét illetően, „*Úr a lelkem*”, 39.

az aktuálpolitikai értelmezése a szocializmusnak a verset erősen köti az 1934 nyarán íródott *A szocializmus böleselete* okfejtéseihez. Igaz, az ott kifejtett szocializmus gazdasági, társadalomtörténeti kontextusban jelenik meg, míg a vers csak az esszenciáját adja a szív, az elme által érzékeltetett elvont korrelációban. Aktuálpolitikai tartalmát az a kettős reflexió⁷⁵ jelzi, amelyet egyfelől az ajánlás tükröz, másrészt pedig a faszizmusra vonatkozó utalás a 3. szakaszban, a munkára, ti. a benne foglaltatott emberi fölzsabadulásra rátipró „hitvány / és látható hatalmak” képzetével.

Az *Alkalmi vers*... a beszéd spontaneitását őrző, laza enjambe-ment-okkal szőtt változatát és a szigorú, gnómaszerű szerkezetet is ötvöző struktúrára épül, némiképp a *Téli éjszaka* versbeszédére emlékeztetve. Az 1. és a 6. szakasz úgy fogja össze a közbülső részeket, hogy a természetből figyelő ember („Ahogy fölvetem boldog szememet”) fölismeréseként, interpretációjaként fogalmazódik meg a társadalom analízise. Ez a természetkép persze kettős, amint az én rajza is. Az 1. szakasz pontos helyzetképe („Fák közt / virág közt / ülök egy padon”) és a széttördelt beszéd ismét csak az értelmezés kiindulópontjaként szolgál. Ez az egzakt megjelölése az énnel azonban eltűnik a hallgatásban, amit a hallgató csend képzei írnak le. Előbb a *Holt vidékből* ismert kép érzékelteti a csendet, majd az elnyeri értelmezését: „a szabadság nagy csendjét hallgatom.” A természeti és a társadalmi-etikai szubsztancia egymásba oldódása ez a metafora, s a benne foglaltatott lényeg megismerését az értelmi irányultságot hordozó ige, a „hallgatom” involválja. (Amint a *Téli éjszaka* és a *Falu* világában is.) A megismerésnek ezt a formáját viszont felülírja az én állapotának kettős szemlélete. A „nyitott szemmel érzem” paradoxona a látás és taktilitás összevonásával az egyén világban való feloldódását láttatja, önmaga látványaként és az azt igazoló érzékelésként:

... hogy testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

⁷⁵ A vers keletkezéséről: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 184.

A létezés ilyen elvarázsolt állapotából (egy, a biográfiának el-
lentmondó teremtetett harmóniából) fogalmazódik meg az Igno-
tus-cikkre reflektáló aktualizáló elmélkedés, középpontjában a
munka marxista értelmezésével,⁷⁶ és a gnómaszerű szentencia az
elpuszíthatatlan lényegről, a rejtőzködő kincs metaforizációjával.
Ez a kettősség vezet át az 5. szakaszba, amelyben – az *Eszméletre*
emlékeztetően – egy dichotómizált létszerkezet tűnik fel. A test és
a szellem, azaz az anyag és az értelem egymásra utaltsága előbb
csak kérdésként vetül föl, majd az elme-szív, és az indulat-ész
chiazmusa állításként fogalmazza meg az emberi szubsztanciák
sajátos korrelációját:

Az elme, ha megért, megbékül,
de nem nyughatik a szív nélkül.
S az indulat múltó görcsökbe vész,
ha föl nem oldja eleve az ész.

A vers záró szakasza visszatér a természethez, pontosabban egy
abba foglalt idillhez. Az enyhén erotikus töltetű természeti kép-
ben tűnik fel a beszélő: „ülünk együtt, mint kedves és fia...” A női-
ségében sugárzó természet erotikuma rávetül az idillikus képre
is, amit azonban felfüggeszt a „fia” megjelölés. A többes szám
(„ülünk együtt”) ugyanis magába foglalja beszélőt, s az fiú mivoltá-
ban értelmeződhet csak. S ebben a relációban a kedves nem le-
het más, mint az anya. Azaz az anya-fiú kapcsolat analitikus értel-
mezésű, a *Kései siratóra* emlékeztető tartalmának korai felbukka-
nását adja az *Alkalmi vers*... Persze aligha véletlenül, hisz az ana-
litikus tartalmak küzdelmére nemcsak a *Rapaport-levél*, hanem egy
lényegileg más struktúrájú és anyagú mű, az *Eszmélet* is utal. S a
kedves és fia kapcsolat más vetületét tárja föl az *Alkalmi vers*... kö-
zelségébe tartozó *Mama* és *Iszonyat* is.

A társadalom és mélylélektan ettől fogva szimbiotikus kapcsola-
tának példája a *Falu* is. Táj és ember bonyolult, a szociográfiákkal

⁷⁶ Erre utalnak a munka definitív értelmezései: „...a munkát, a fölszabadulást / ma-
gát az emberi alkotást.”

leírt kapcsolatára is emlékeztet,⁷⁷ de felismerhetők benne azok az episztemológiai konstrukciók is, amelyek a szemlélés-értelmezés-megismerés-megértés folyamatban a költői lét- és önszemlélet kognitív struktúráját képezik le (*A város peremén, Elégia*). Ugyanakkor a táj részleteit átjáró erotika a *Ritkás erdő alatt* tájbrázolására, tehát az analitikus tartalmak szublimációjára is emlékeztet.⁷⁸

A széttagolt struktúrájú (4-4-4-3) versben⁷⁹ a fő szölamot a falu valósága, s lakóinak tárgyi világa alkotja. Ezeket a tárgyiasságokat azonban felölelik a leíró és értelmező szerepű kognitív és emocionális szerkezetek. Az első egység nyitó képének bensőségesége (a „langy este”, az esti vacsora) kiteljesedik a vers természeti világában is. A lágyság („lágý borongás”, „nagy bársonyok”) sajátos miniatürizálással egészül ki. A falu természeti világának jellegzetes növényei antropomorfizáltak, s a létezésük apró mozgásokban érvényesül. A természeti világ egysége ebből, a kicsinyítettségből fakad. Másrészt a természeti jelenségek alig rejtett szexuális érzékiséggel telítődnek: „Akácocskát babrál a homály. / A fa telt, kicsi keble / beléreszket...”. S még erőteljesebb érzékiség vonja be a második szakasz jelenségvilágát. A holdvilág fényében mutatkozik meg a természet a ráruházott emocionalitással. Előbb a szöveg által is implikált anya-gyermek kép tükrözi ezt, majd a Buddha-utalással panteisztikus természeti képben jelennek meg a fényben fürdő („smaragd Buddha-szobrok”) békák.⁸⁰ S „A vadzab, ki a kardot vont elő” értelmezős szerkezetben a hegyes ágaskodó növény tulajdonsága asszociálja a kard képzetét. Ennek elejtése viszont a lekonyuló növényt, amint „fejét mélyen lehajtja”.

⁷⁷ A vers ihlető forrásaként jöhet szóba a *Kiskunhalom*, Nagy Lajos szociografikus műve. A rá gyakorolt hatásról írja József Attila Nagy Lajosnak: „Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége.” (*József Attila levelezése*, 403.) „Hallgatom az álmodó falut / szorongó álmok szállnak”. – tér vissza a gondolat a *Faluban*.

⁷⁸ A vers részletes elemzése: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 396–403. N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut”, 149–163.

⁷⁹ A szakaszolás a költő szándéka, de az egyes szakaszok nem jelentenek új témát vagy értelmezési módot, hisz az egyes részek (1-2. 2-3) átcusúznak egymásba.

⁸⁰ Az „örök boldogság forrása” olyan allúzió, amely talán a sötétséget áttörő fény boldogságára utalhat, de lehet, hogy a boldogság forrása itt a békák képeiben a copuláció, s annak következménye. – Másfajta értelmezése: TAMÁS Attila, *A költői világképek fejlődése*, 183.

A táj képei, képzei után az ember tárgyi világának részletei tűnnek fel: a pajta és a szerszámok. A pajta repedt⁸¹, azonban az éj sötétségében, misztériumában átlénygöl, a „dicsőség és az erő” színtere. Az első szakaszban megjelenő, de a tájba belesimuló költői jelenlét most aktívabbá válik, amikor maga is részese egy értelmezéssornak. A pajta megjelenéséig az érzékek-érzelmek metaforizáltságában jelent meg a természet, most a „társadalmisított természet” világában egy másfajta metaforasor veszi kezdetét. A pajta lényegét a *Téli éjszaka* csend motívuma hordozza: „Fontolni lehet, nem hallani. / Nincs, csak a csendje.” A fontolás, a „földerülő értelem” bontja ki aztán a csendet egy meglehetősen elvont jelenésátvitelrel:

S ahogy földerül az értelem,
megérti, hogy itt más szó
nem eshetett, mint ami dereng:
eke és ásó.

Olyan metaforalánc bontakozik ki a szöveg ezen egységében, amit a csend mint az elhangzott szó indít el, s a szó mint a világ humanizációja ölt különböző formát az egyes relációkban. Az is látható, hogy a sor második tagja („Szó, mert velük szólal a paraszt”) már nem kapcsolódik az értelmezendő tárgyhoz (tehát a paraszti munkaeszközökhöz), hanem mintegy önállósítja magát a „szó” és kap különböző világformáló szerepet. A „szó” metaforaként vagy a megnevezés poetizációjaként való bemutatása is része a szakasz szemiotikai tipológiájának. A termelőeszközzel való szólás metaforáját követi a kimondott, a művészileg artikulált szó, majd a nonverbális szólás következik: „csecsemőnek a mosoly. / Veregetés a lónak.” Mind a mimikai mind a taktilikus olyan jelzés, amely biztatja az emberi jóindulatra hagyatkoztatott élőlényeket. A „szót” és artikulációit kibontó hasonlatsor önmagába fordulva zárja le a szemiotizációs „univerzumot”, amelynek kiindulópontja a paraszti munka metaforája, s nem pedig maga a szó, mint közlés. Annál is inkább, hisz a paraszti szó valóságát nem a poetizáció, hanem

⁸¹ A „repedt” talán visszaul a korábbi versszak jelzőjére. A téгла minőségét, állapotát ott a „rekedt” nyelvi elvétést rejtő jelzője írta le.

annak hiánya jellemzi: „Alszanak a nyers, nehéz szavú, / kiszikkadó parasztok.”⁸²

A vers három helyén mutatkozik meg a beszélő. Az első szakaszban a „míg elfed a borongás bokra” olyan magatartásmódot jelöl, mint amely *A Dunánál* sorsába mélyedő, abban elmerülő embernek az állapotából fakad. A szó poetizációjával, a harmadik szakaszban, a költőiségében tűnik fel újra. S majd a záró részben a „tűnődés és az eszmélés együttérző hallgatásában”.⁸³ Sajátos ez a verszárlat. Az alvás panteizmusában feloldódik természet és társadalom – némiképp az *Altatóra* emlékeztetően –, s a falu álmodik: „...Hallgatom az álmódó falut. / Szorongó álmok szállnak”. A szorongó álmokat nem indokolná a vers valósága, hisz abban a békesség honol. Az álmok mint a belső tudattartalmak kivetítődése (szorongás) olyan analitikus projekció, amit a költő rávetít a szemlélt világra is, illetve ezzel az analitikus eredetű képpel felszín és valóság különbözőségét is illusztrálja: a mélyben levő feszültségeket. Ezek társadalmi tartalmaira is vonatkozhat a költői jelenlét emblematizációja: „Dombocskán, mint szívükön a bú, / ülök. Virrasztok.” *A város peremén* képe (a lerakódó szenvedés: „szívükön a bú”) és a *Téli éjszaka* zárlatában megjelenő költő magatartásának affirmációja építi fel a „virrasztó költő” alakját és a virrasztás magatartását.

1934 őszének verseiben nem a kilugozódó társadalmi tudattartalom és az elmaradó valóságreflexiók a meghatározóak, hanem a lét személyességének narcisztikussága. Azok a versek születnek most, amelyek a *Rapaport-levél* önanalízisét egy másfajta vetületben folytatják. Az én múltjára és érthetően annak szimbolikus tartalmaira, leginkább a gyermekkor traumáira koncentrálnak. A gyermekség ilyen kitüntetett pozíciója, az önértelmezés már-már patológikus kényszere teremt egy jellegzetes versbeszédet, amit a kései József Attila-költészet tipikus megszólalásaként tar-

⁸² TVERDOTA György *A születő és a használt szó* című tanulmányában szól a szó poétikai és definíciós szerepének különválásáról, *Literatura*, 1986/1–2., 174–198.

⁸³ A korábbi elemzésekkel polemizáló JUHÁSZ Andrea tanulmányában a „szó-himnuszának” zárásaként a „tisztá értelem” jelzőt mint a „romlatlan falu” mítoszát értelmezi. *Táj, nyelv, szubjektum József Attila Falu című versében* = „Száz év gyagyány”, Debrecen, Egyetemi, 2005, 145–160.

tunk számon. A kitárulkozó személyesség szinte antipoétikus hangon szól a lelki szenvedésről. A leegyszerűsödő versszerkezetek, a klasszikus formák imitációi szolgálnak keretül, formai, nyelvi anyagként. Ugyanakkor a lírai beszéd gyakran olyan képi vázra épül, amely egyáltalán nem tekinthető a poétikai tradíciók követésének. A pszichoanalízis nemcsak a versek tárgyi és jelenségvilágának rendező elveként szolgál, hanem a rendezési módokat is meghatározza. Ezek gyakran azonosak azokkal az allegóriákkal, amelyek a pszichoanalitikus metanyelvet alkotják, s amelyek filozófiai vagy terápiás terminus technikusként szolgálnak. Az ezekre rájátszó, allúziós lírai szövegek egyfelől felidézik a pszichoanalízis mitologizációs tartalmait, másrészt aktualizálva le is bontják azokat. Az olykor hypertextuális szöveggént működő képek, motívumok előhívják egyrészt azokat a mitológiai, kultúrtörténeti remiszcenciákat, amelyekre elsődlegesen épültek ezek az allegóriák, másrészt felidézik azokat az allegorizációs mechanizmusokat, szabályokat, amelyek a pszichoanalízis tanai és kultusza révén a kollektív és az egyéni tudatban meggyökeresedtek.

Az 1932-es versek éltek már ezzel az allegorizációs technikával (*Ordas, A betedik, Fák*), amikor is egy analitikus tartalmat, fogalmat, viszonyt értelmeztek a lírai beszédben, nem analitikus tárgyiasságokkal. Az 1934 őszén keletkező ilyen jellegű művek azonban más szemlélet érlelődésére vallanak. A *Szappanosvíz* látványszerűsége, közvetlen tárgyas volta mintha a szublimáció technikájára épülne. Az udvarra kiöntött szappanosvíz látványszerű leírásába olyan nem tárgyszerű jelenségek vetülnek bele, amelyek kiszélesítik az ábrázolt jelenség jelentéstartományát. A kicsiny, csordogáló víz „meglapul”, „oszolva előrenyomul”, „megtorpan”, „Fel-alá futkos, mint a rab”. Azaz létének fenyegetettségében, kiszolgáltatottságában mutatkozik meg a vers tárgya, anélkül, hogy a megismerés, az antropomorfizáció alapja feltárulna. Ezt csak a rávonatkozó reflexió sejteti: „semmicske borzongása átjár, – / az én furakvó lelkemet // is megrezgeti vergődése”. Direkt kapcsolat létesül ily módon a látvány és annak lelki projekciója között, s mintegy visszafele is értelmeződik a vergődés, a veszélytudat, a félelem, a „furakvó lélek”. Tehát most konstruálódik meg az a kontextus, amely a (megmagyarázhatatlan) szorongást rávetíti

a környezetre. Az antropomorfizáció ugyan nem nevesít, de a szappanosvíz képének egyik részlete szoros közelségbe hoz egy nem szublimált szöveget. „kis kék fején hol ott, hol itt, / szinte meglátni láthatatlan, / reszkető csápjaít” – jelenik meg a *Szappanosvíz* leírásában. Az *Iszonyat* „kékülő arcú” gyermekét hasonló képek mutatják:

Akárha most született volna,
oly vörös; fején az erek,
mint pondrók, másznak vonagolva;
lába nagyujja megmered.

Az *Iszonyat* is a *Rapaport-levél* közelségét mutatja. A tárgyi részletek, a ferencvárosi lakás szinte dokumentarista ábrázolása, az „emlék” fényképszerű hitelessége és pszichológiai megindokoltága egyértelműen jelzi a múltban kutató szándék kényszerességét és persze kreativitását. A csecsemőkor nem ismert világából felidéződik egy történet a kegyetlen nagylányról, aki játszana, de „A mama lelkére kötötte / ezt a dögöt, a gyermeket.”, és ezért boszszúból kínozza. A szöveg kétségkívül a „pszichoanalitikus narratívák”⁸⁴ közé tartozik, hisz a történet rekonstrukció, mégpedig nyilván egy analitikus teória szemszögéből. Ennek nyomaira utalnak a *Rapaport-levél* női családtagokra vonatkozó kényszeres képzelei, amit tömören így fogalmaz az Etusra vonatkozó megjegyzés: „... most itt élek az Etussal, neurózisomnak tökéletesen megfelelő szituációban.”⁸⁵

„Ami objektív a leveledben, arra nem tudok válaszolni, – az objektív világ elérhetetlen messzeségben van tőlem.” – írja Szántó Juditnak 1934-i május 4-i levelében, tudakolva az új analitikust.⁸⁶ Ez az önjellemzés teljesen egybevág a *Rapaport-levélből* kibonta-

⁸⁴ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 413. A „pszichoanalitikus narratíva” fogalmát BÓKAY Antal, a *Szabad-ötletek* és az analitikus íratok számára tartja fenn, azonban az 1934-es versektől kezdve gyakorta képződik ilyen analitikus tartalmú és allegorizációjú szöveg. *A pszichoanalitikus narratíva*, Irodalomismeret, 1992/2–3., 41–47.

⁸⁵ Részletezi az Etus iránti nemi vágyat. Az incestus vágyát mint „ötletet” minősíti, idézve Rapaportot, hogy ez a kapcsolat nem segít a „talpraállásban”. *Miért fáj ma is*, 369.

⁸⁶ *József Attila levelezése*, 405. Az új analitikus Gyömrői Edit.

kozó állapotrajzzal, amit a kényszeres fantáziák, a monomániákus motívumértelmezések jeleznek. Ez indukálhatta az *Iszonyat* részletező, terjedelmileg is hosszú (eset)leírását, hisz a történet nem a gyermekek közti viszonyt értelmezi, nem a nagylány kegyetlenségére keres magyarázatot, hanem a csecsemő, a fiúgyermek traumáját helyezi a középpontba: a megvonást, az ételtől és a szeretettől való megfosztást⁸⁷: „csak az öl erős melegét / kéri ...”.

Az *Iszonyat* a kései versek 9-8-9-8 stófaszerkezetére épülve az emlékezés gördülékeny folyamatosságával szövi az „emléket”. Nemcsak a szobabelső hű rekonstrukciója és a szenvedő gyermek pontos fiziológiai, pszichológiai ábrázolása adja meg az ábrázolás tárgyiaságát és a beszélő objektivitását, hanem a reflexió, az érzelmek hiánya is. A történetbe ritkán avatkozik a beszélő, csak a szereplők nyilvánulnak meg. A nyelv ilyen tömörsége és az elbeszélt események közti diszkrépancia is döbbenetessé teszi a verset. Még akkor is, ha az olvasó tudja, hogy ez egy analitikus szcenárió.

Az *Iszonyat* anya-gyerek kapcsolatát bontja ki a *Mama*, most a kisgyermek-anyja relációban. Az egymás közelségében keletkezett versek szövegszerűen is utalnak összetartozásukra. Az *Anyá* „tébolyult anyá” képe visszatér az *[Ez éles, tiszta szürkület...]* soraiban. A verszáró altatódalt pedig az *Altató* bontja ki. Az anya-élmény analitikus kényszerét feldolgozó versek gondolati magját így fogalmazza meg a *Rapaport-levél*: „A mama jó volt, ha jó volt, legtöbbször az volt és én nagyon szerettem hozzásimulni és hízelegni neki.”⁸⁸ Igaza van Tverdota Györgynek, nem rendkívüli, hogy a korán árvaságra jutott költő gyakran visszatér szülei emléké-

⁸⁷ SZÖKE György: „Egy csecsemőkori trauma szándékoltan objektív leírása, a tej tendenciózus megvonásának élménye...” („*Úr a lekem*”, 29.) Szőke Melanie Kleinre hivatkozva írja az első hónapok kielégülés és frusztráció együttes élményének versbeli reprezentációját illetően: „Az e szakaszban keletkező zavarok azonban a későbbiek során paranoid-szkizoid mechanizmusokban jelentkezhetnek, melyek »fixációs pontja« itt keresendő. Ezt követi – körülbelül az első életév második felétől kezdődően – a depresszív pozíció” (*i. m.*, 25.).

⁸⁸ *Miért fáj ma is*, 374–375. Ám e kapcsolat kibővítésének vágyára utal az incestus vágya és az „uccai nőt” idevonó kapcsolat: „Vagyis lényegében olyan viszonyban élünk, mit szeretők, csak éppen a koituszt leszámítva. Tehát minden szeretet, semmi koitusz. Viszont az uccai nő, akit először koitáltam, így állott előttem: semmi szeretet, semmi melegség, csak koitusz.” *Miért fáj ma is*, 375.

hez.⁸⁹ A korábbi anya témájú vagy ezt a motívumot⁹⁰ megjelenítő versek azonban nélkülözik a freudizmus auráját. Azt az „ideológiát”, amelynek épp centrális motívuma, az ödipális komplexus, nagyon is meghatározott, a büntudatot felkínáló vagy megkívánó konstrukcióba helyezi az analízisben hívó s önmagát így értelmező egyént.⁹¹ Az ebből az élményből születő mama-versek – bármenynyire is biografikusak, életrajzi adatokkal hitelesíthetők – nem egyszerűen a műalkotás általános, valóságtól távolító optikáján keresztül megszülető anya alakot vagy anya-gyermek viszonyt formáznak, hanem egy másik optikát is használnak, a pszichoanalízis tükörrendszerét. Tehát a kései költészet gyönyörű anya-verseinek alakja többszörös fikció.⁹²

A *Mama* keletkezéstörténetét Szántó Judit meséli el, nem túl hitelesen, már maga is – az egyébként számára gyűlöletes – pszichoanalízisbe helyezve a verset.⁹³ Az indukcióról maga a vers szól: „Már egy hete csak a mamára / gondolok mindig.” Az időtartam és a folyamatszerűség („mindig”)⁹⁴ is mutatja a felidézendő emlék kényszeres jellegét. A múlt a jelenből idéződik és a jelen is értelmezi.⁹⁵ A két közrefogott versszak (2. és 3.) mondja el a történetet, hogy a mama nem foglalkozott a gyerekekkel, „csak ment és teregetett némán”. Ez a nem túl bonyolult beszédszerkezet (jelen-múlt-múlt-jelen) felbomlik a gyermek képét egykori szavain keresztül megidéző részben: „Én még őszinte ember voltam, / ordítottam, toporzékoltam.” A függő beszéd, amiben az ő-én szem-

⁸⁹ TVERDOTA György, *József Attila*, 147.

⁹⁰ SZIGETI Lajos Sándor, munkája részletesen feltárja e motívum előfordulásait, belső történetét. *A József Attila-i teljességigény*, 45–81.

⁹¹ A traumák, az otthontalanság elfojtott tudattartalmának rekonstrukcióját végzi el BENEY Zsuzsa, az anya pszichoszociális elemzésével, *i. m.*, 27–30.

⁹² „Keletkezett viszont helyette valami más, egy iszonyatos hiányérzet az ápoló, gondoskodó, eldajkáló anya iránt, aki az ő számára éppen azért egyetlen, az egyedüli, mert az analízisben rá kellett jönnie arra, hogy neki ilyen anya valójában soha nem volt, s így a »valódit« kénytelen volt kiszínezni”. BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 55.

⁹³ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 97.

⁹⁴ A mondat logikai tagolását megerősíti az első közlés, amely a „mindig” után pontot tett.

⁹⁵ A vers elemzése: TVERDOTA György, *József Attila*, 145–156. Továbbá: *Határvolt végtelenség*, 143–155.

benállása fogalmazódik meg, az emlékezést a jelenbe emeli át. Az anya azonban nem válaszol, csak tetteiben van jelen, s az ismétlések is jelzik munkájának néma monotonitását („ment a padlásra, ment serényen”, „Csak ment...”). A gyermekhez való viszonya a hallgatásban mutatkozik meg. Mint a *Kései sirató*ban a büntetés vágya („Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!”) nagytitja fel az anya szeretetének hiányát, vágyát. Ez az így átszínezett alak nyilvánvalóan utal az emlékezés szelektivitására, a történetek átrendezésére az emlékezés stratégiája szerint. S az emlék mnemotechnikai sajátossága mutatkozik meg a részletek éles expozíciójában („Nyikorgó kosárral ölében, / ment a padlásra, ment serényen.”) és az elmosódott színekben: „s a ruhák fényesen, suhogva, / keringtek, szálltak a magosba.”

A vers jelenében az én nemcsak a múlthoz való viszonyát fogalmazza meg, hanem önmagát is. Az „őszinte ember”, a gyermek még nem tudatos, érzelmeinek enged, ordít, toporzékol. A felnőtt, a „meglett ember” – tehát ismét az érzelm-értelem episztemológiai konstrukciójába helyezve – azonban tudatosan értelmez: „Nem nyafognék, de most már késő, / most látom, milyen óriás ő –”. A felismerés, a látás szemantizációjában mintha a gyermek alsó látószögéből mutatná a felnőttet („óriás”). Azaz a „látom” ige ’belátom’, ’megértem’ jelentéséből átbillen egy másik tartományba: a megvilágosodás szakralitásába. A záró kép ugyanis joggal juttatja az elemző eszébe a menybemenetet.⁹⁶ Nem véletlenül jelent meg a vers ezen a címen az 1936-os egyik újraközlés során. Persze tetten érhető az asszociációs technika, ahogy a fényesen keringő ruhák „szálltak a magosba” képe előhívja az „égen lebbenő alakot”. Ugyanakkor egy másik asszociáció is érvényesül a verszárlatban, amit az 1936-os költői címadás is nyomatékosít. Ez a Szűz Mária képre épül (mint az [*Édesanyám, te egyetlen drága*] vallomása is), s a szűzanya, az anya mennybemenetelére.

Az 1934-es stáció összefoglalásának tűnik az [*Ez éles, tiszta szürkület...*]. Összefoglalás abban az értelemben, hogy sok téma, motívum rendeződik egymás mellé, de erőltetettnek tűnnek azok az átvezető, összefogó szintaktikai szerkezetek, amelyek egésszé

⁹⁶ TVERDOTA György, *József Attila*, 149.

rendezik a vallomássorozatot. „A Távolban tar ágak szerkezetei / tartják keccsel az üres levegőt” természeti képben tér vissza a világ ágas-bogának képe, mintegy önidézetként (*Téli éjszaka*). De ugyanilyen idézet a „tárgy-egén” (*Egyéniség és valóság*). S az ösztön képe a kintre száműzött kutya metaforájában ugyancsak a kint-bent oppozíciójának analitikus értelmezésű képe (*Ordas*). S a vers gyermek-képzete, s a munka, a nem dolgozás önértelmező kategóriái a *Rapaport-levél* tematikájára és beszédmódjára emlékeztetnek. A töredékes mű valószínűleg egy kísérlet, az analitikus vallomás lírai szöveggé formálására. Ami láthatóan nem sikerült, töredékben maradt.

Az 1933–34-ben született versek és a régebbi művek reprezentatív kötete a *Medvetánc*. József Attila már 1933 elején tervezte egy 15-20 íves gyűjteményes kötet kiadását *Tiszta szívvel* címmel.⁹⁷ Elgondolkodtató a címválasztás, hisz nemcsak az életpályáján meghatározónak tekintett versre utal így vissza, hanem a visszafordulást is jelzi, az ugyancsak a *Tiszta szívvel*-ből vett kötet cím jelezte időszakhoz, a *Nincsen apám, se anyám* versvilágához. A kötet megjelentetését nemcsak az örök költői szándék, a megmutatkozás vágya motiválta, hanem az egzisztenciateremtés igénye is. Így ír az Etának és Makai Ödönnek címzett 1934. szept. 10-i levelében: „Október hó folyamán kiadok egy tizenöt íves – 240 oldalas – nagyon finom, tiszta famentes papiroson egy verseskötetet. Eből akarok megélni a télen [...] Nem drága, biztosan el lehet majd megjelenés után helyezni belőle egy csomót.”⁹⁸ A gyűjteményes kötet *Medvetánc* címen jelent meg, tükröztetve így azt az önértelmezést, amit a kötet címadó vers sugall, megerősítve a *Külvárosi éj* kötetből átvett és most két további sorral kiegészített mottóval. Az „Aki dudás akar lenni” sorban a dudás a művész metaforája, s ez a jelentés sugárzik ki az addigi életművet felölelő kötetben megjelenő „pokoljárásra” is. Ezt erősíti a versek elé írott költői ajánlás is: „Ez a kötet 1922–34 esztendőkből írt verseim válogatott gyűjteménye; *elkallódott füzetekben* javarészt már megjelentek.” (a kieme-

⁹⁷ *Kortársak József Attiláról I.*, 277. A kötet összeállításáról: STOLL Béla, *József Attila Összes Versei I.* (1984), 515–525. SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 426–428.

⁹⁸ *József Attila levelezése*, 409.

lés tőlem: N. H. B.)⁹⁹ A keserű önirónia a költősorsra és a művekre irányul.

15 hosszabb-rövidebb írás szól a kötetről. Így értékeli ezeket Németh Andor: „Azonban e ragyogó kötetnek sem volt sikere. Még erkölcsi sem. Irodalmi kritikusaink még mindig csak ígéretet láttak Attilában, s azt is csak kevesen.”¹⁰⁰ A barátot, a kritikust némiképp megcsalja az emlékezete. *A Toll*-ban előfizetésre bízott Hatvany Lajos, Kosztolányi és Márai. Márai így ír a vele egyidős József Attiláról: „Nyelve egyszerre megérett mint a fiatal Aranyé. A magyar líra nagy nemzedékének törvényes leszármazottja.”¹⁰¹ *A Korunk* Fejtő Ferenc (Fülöp Ernő álneven írott) nagyívú tanulmányát közli. Fejtő az életrajzból indul ki, írásával hozzájárulva a hányatott sorsú költő legendájához, majd párhuzamot von a József Attila- és az Ady-versek közt. Ez a gesztus is igazolja azt az értékelést, amelyet Fejtő már cikkének címével is jelzett: „József Attila költészete”. Ezt a költészetet három téma – motívum köré rendezi: Isten, Erősz, Társadalom. Tanulmányának legfontosabb részét a Társadalom címszó foglalja össze. Tisztázni akarja a szocialista költészet mibenlétét és József Attila szocializmusát is. Némiképp apologetikus, amikor – tekintélyérvként – Gorkij proletár műveivel hasonlítja a versekben megmutatkozó „proletár-eszményt”, s nyilvánvalóan az 1933-as ilyen témájú verseket állítja a középpontba: „Nem eszményt és tendenciát ad, hanem a maga emberi valóságát, nem osztálykategóriát, hanem a proletár ember totális, vajúdó, talán ellentmondó, de őszinte lényegét.”¹⁰²

A *Nyugat* Füst Milán jegyzetét és Halász Gábor kritikáját is közli. Noha az előbbi csak verstani kérdésekre koncentrál, s fenntartásaiban mintha Németh László korábbi ellenvetéseit hallanánk, mindenképp jelzi a költő *Nyugat*-beli pozíciójának változását, Babits kiengesztelésének némi sikerét, hogy két egymást követő számban (1935. már., ápr.) is értékelés jelenik meg műveiről. Még

⁹⁹ *József Attila Összes Versei II.* (1984), 322.

¹⁰⁰ NÉMETH Andor, *József Attiláról*, 272.

¹⁰¹ *Kortársak József Attiláról I.*, 339. Márai József Attila-képéről: FRIED István, *Választott rokonságok* = „Mint gondolatjel vízszintes a tested”. *Tanulmányok József Attiláról*, 101–117.

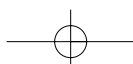
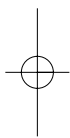
¹⁰² *Kortársak József Attiláról I.*, 360.

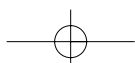
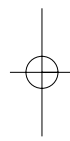
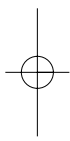
akkor is, ha Halász Gábor valójában csak mint a tehetség igazolását méltatja a kötetet, s jobbra fenntartásait hangoztatja. „A külvárost átszellemítő költőnek a legnagyobb ellensége a pártprogram”¹⁰³ – írja, s valószínűleg erre válaszolhatott töredékesen ismert levelében József Attila.

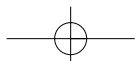
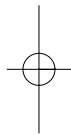
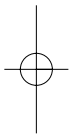
Bálint György kritikája (*Pesti Napló* 1935. jún. 29.) vita a *Nyugattal*, a „hideg költő” képzetével, de a „játékos költő” sztereotípiájával is.¹⁰⁴ Ő mutat rá először József Attila költészetének intellektualizmusára és pontosan érzékeli az átstilizálásokban is megmutatkozó intellektualizálódást, mint a költői világkép elbizonytalanodását. Bálint György a befele forduló önelemző szándékot a megújulás előfeltételeként értelmezi. Kritikája ezen a ponton téved: a fordulat, a „vissza a világba” már nem következ(het)ett be. Kevésbé az esztétikai érvek alakítják Németh Andor és Féja Géza ellenkező előjelű értékelését. Ezekben az elmérgesedett népi-urbánus vita „szempontjaira” ismerhetünk. Amihez persze hozzátartozik József Attila részvétele is az Új Szellemi Front csatározásaiban (*Reform-toborzó*, „*Új Szellemi Front*”), megfogalmazva azt a poétikát, amit a kötetben megjelenő versek, a *Téli éjszaka*, az *Elégia* hűen illusztrált.

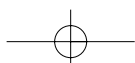
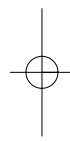
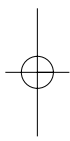
¹⁰³ *I. m.*, 375.

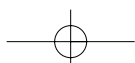
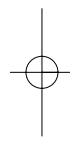
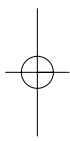
¹⁰⁴ *I. m.*, 379.

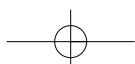
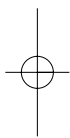

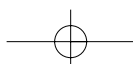
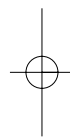
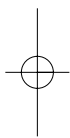

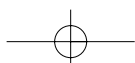
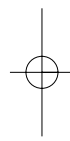
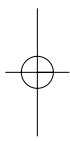

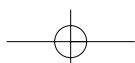
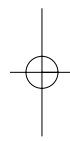
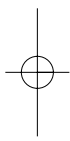

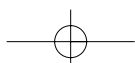
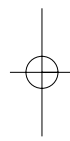
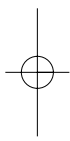

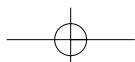
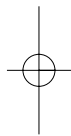
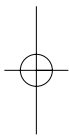

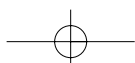
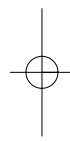
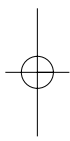

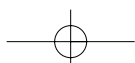
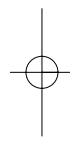
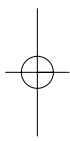

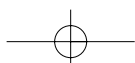
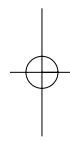
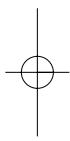

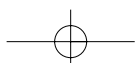
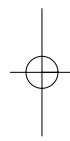
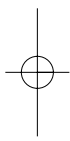

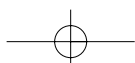
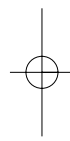
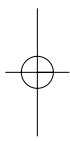

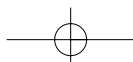
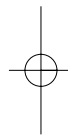
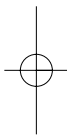

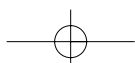
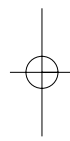
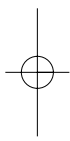

XII. Homo oeconomicus vagy homo moralis

1. *A népi-urbánus vitában*

József Attila újræledő politikai aktivitását jelzi az Új Szellemi Front kapcsán írott két cikke. Ezzel bekapcsolódott a népi-urbánus vitába, holott annak korábbi szakaszában nem hallatta hangját. Az Illyés *Pusztulás* című cikkét követő vitában, majd a Németh László–Hatvany Lajos-féle „különítményes pörben”¹ nem vett részt. 1933–1934 nyaráig önmagával volt elfoglalva, kizáródott éle-téből a külvilág, az „objektivitás”, ahogy Szántó Juditnak írta.

A népi-urbánus vita – a magyar szellemi életet mindmáig meg-osztó ellentét – az 1920-as évek második felében színrelépő fiatal nemzedék által kirobbantott diszkurzus, ami persze túllépett a nemzedéki sajátosságokon. Ezt a szerteágazó, vádaskodásokban és féligazságokban tobzódó vitát irodalmárok vívták – de irodalom-ról esett a legkevesebb szó.²

A népi-urbánus szembenállást a gazdasági-politikai átalakítás-ról vallott modernizációs koncepciók különbsége határozta meg. A népi gondolkodásmód a társadalmi modernizációt nem a város-tól, a polgárságtól várta, hanem a paraszti rétegek felemelkedé-sétől, és a népi kultúra és a modernség olyan egymásra találásától, mint ami a „bartóki modellben” testesült meg. A gazdasági mo-dernizáció egyet jelentett a földreform szükségességével, amelyet

¹ Az ún. népi-urbánus vita válogatott anyagát közli *A népi urbánus vita dokumentu-mai 1932–1947*, Bp., Rakéta, 1990. A „különítményes pört” NÉMETH László írása (*Ember és szerep*) provokálta ki. HATVANY Lajos válaszána (*A szellem különítményesei*) és NÉMETH László viszontválaszána címe (*Egy különítményes vallomása*) önmagában is jelzi az asszimiláns magyar zsidóság szerepe kapcsán kirobbant éles és durva vitát.

² A vitáról (további szakirodalommal): N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság*, 13–43. Valamint N. HORVÁTH Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom törté-netei 1920-tól napjainkig*, Bp., Gondolat, 2007, 263–275.

– bár más érvekkel – a liberális eszmeiség és a marxizmus képviselői is támogattak. A népi törekvések radikalizmusa és azok ideológiai hátterének tisztázatlansága – mindenekelőtt a zsidókérdés kapcsán – is oka annak, hogy a feudális viszonyokat egyaránt lebontani akaró népiek és urbánusok egymásban nem szövetségessre találtak, hanem ellenségre.

A vitában József Attila az urbánusok oldalán vett részt. Noha kommunista korszaka nemcsak barthás, hanem urbánus barátaitól is eltávolította, a magára maradt és a kommunizmussal szakító költőt visszafogadták a liberális körök. Urbánus barátai – amint a köteteiről írott Németh Andor-, Ignótus Pál-kritikák is mutatják – tévedésnek tartották mind a népi, mind a kommunista elkötelezettséget. Ignótus Pál a legkérelhetetlenebbnek a barthás időszaakkal szemben mutatkozik, amikor barátja szemére hányja, hogy kapcsolatot tartott a „fajvédő” *Előőr*ssel: „Később erre szégyenkezve gondolt, főképpen a kompromittáló társaság miatt. De tisztázzuk, hogy soha ilyen politikai vagy irodalmi társulást nem vállalt, és soha egyetlen *völkisch* szó ki nem jött a száján vagy tollán akkor, amikor ez már divat, üzlet és – legalább potencianálisan – a hatalomnak való felkínálkozás volt.”³ Ignótus Pál visszaemlékezésében az Új Szellemi Front urbánus vádjai fogalmazódnak újra.

Az Új Szellemi Frontot, Gömbös Gyula és a népi írók rövid életű kiegyezési kísérletét így értékeli Lackó Miklós: „Az Új Szellemi Front tehát – s ez a Front ideológiáját leginkább meghatározó, legnyíltabban kifejező Németh László írásából világosan kiderül – az új népi értelmiség és a középosztály egy részének összefogását célozta egy olyan pillanatban, amikor mozgástérrel rendelkező más társadalmi erő nem mutatkozott, s amikor a népi értelmiségnek (a magyar értelmiség e mondhatjuk új, harmadik pólusának) fellendült mozgalma – a rendszer fellazulását túlságosan is saját művének tulajdonítva – abban reménykedett, hogy a régi középosztállyal kötendő szövetségben a jobbkat átformálja, egyébként is majd ő szerzi meg a hegemon szerepet, s így biztosítja a radikális reformok végrehajtását.”⁴

³ IGNÓTUS Pál, *Csipkerózska*, Bp., Múzsák, 1989, 147.

⁴ LACKÓ Miklós, *Válságok és választások*, Bp., Gondolat, 1975, 150.

József Attila első reflexiója az *Esti kurír*-ban jelent meg (1935. máj. 5.) *Reform-toborzó* címen. Az írás a programadó Zilahy Lajos cikkét⁵ támadja. Kiemel egy-egy mondatot, s azokat ízekre szedi, cáfolva a vitapartner állításait. Kétségbe vonja a népiek szándékának tisztaságát, s elvitatja törekvéseik demokratizmusát is: „Mert Zilahyék nem demokratikusak, hanem népiesek.” Név nélkül, de a legkeményebben Illyést támadja: „És erre a népiességre az jellemző, hogy az egyik alvezér nemrégiben törvényhozási úton akarta rákényszeríteni a parasztokat, hogy családonként legalább négy kis parasztot hozzanak a világra, különben az állam kobozza el földcsekjükhöz egy- két- vagy háromnegyedét.”⁶ (A Veres Péternek írott 1934. szeptemberi levél súlyos vádja tér itt vissza, jelezve az Illyés iránti gyűlöletet. Bár az egyke majd feltűnik a *Hazám* társadalmi bajokat előszámláló lajstromán.)

Az „Új Szellemi Front” frontot nyit az egész népi tábor ellen, sorba véve annak tagjait. Először a zászlót bontó Zilahy írásaira reagál. Zömmel a *Reform-toborozó*-ban kifejtett ellenvetéseit idézi, csak az érvek mások. Érvelése a marxista, mozgalmi frazeológiára épül, amikor ilyen kérdéseket szegez Zilahynak: „Miért nem engedik szervezkedni a föld proletárjait és kispolgárait?” Vagy: „... miért nem alapozza hatalmát [a kormány] demokratikus fordulattal a munkásnép tömegeire?”⁷ Az „arcvonalba szegődő harcosok” sorát Illyéssel kezdi. Illyés a *Reform és irodalom* című cikkének bevezetésében a régi magyar irodalommal való kontinuitás jegyében a magyar irodalom legjellemzőbb vonásaként a szorongást, a tragikus hangot nevezi meg. A népiek irodalomfelfogása ez, a „régis szólam” folytatása. (Ez tükröződött József Attila *Magyar Mű és Labanc Szemle* című írásának régi magyaros és folklorisztikus utalásaiban is.) Illyés saját hazatalálását írja le, a *Pusztulás* élményét, s az utibeszámloló fogadtatását. József Attila azonban mindezt csupán csak megglosszázza. Majd ismét Illyés fejére olvassa az egykét, az örökösödési törvény javaslatát, s a népjólét emelését szegezi ezzel szembe. A szociáldemokrácia klasszikus

⁵ A vita dokumentumainak újraközlése: *József Attila Összes Művei* III., 376–408.

⁶ *József Attila Összes Művei* III., 156.

⁷ *I. m.*, 161.

követeléseit sorolja fel, a munkanélküli segélyt, társadalombiztosítást. József Attila a többi hozzászólót is hasonló vitamódszerrel bírálja. Egyedül Tamási Áron írását fogadja rokonszenvvvel. Az erdélyi magyar kisebbség írójának gondolataiból a magyarországi szellemi és politikai viszonyok bírálatát tartja a legfontosabbnak. Tamásinak címezve megfogalmazza azokat az ideológiai ellenvetéseket, amelyek a népiek kritikájának vissza-visszatérő elemeként a fasizmussal való szellemi rokonságot idézik: „Meg kellene gondolnia, hogyha a Petőfi–Arany epigon-korszakban megállapodó úri társadalom csak a forradalomig élt is vissza a »népies« elnevezéssel, azért ma is visszaélhetnek vele, bár más – »völkisch« – értelemben.”⁸ A népi völkischként való fordítása olyan konnotációt feltételez, amely a nácizmushoz kapcsolja a népi mozgalmat. Ez azonban a népi-urbánus vita túlzása, amint a 19. század végi német ifjúsági völkisch-mozgalommal vont párhuzam is.⁹

Az Új Szellemi Front rövid idő alatt összeomlott, s beigazolódtak Németh László fenntartásai. És a jövő igazolta József Attila cikkének utolsó mondatát is: „A nép majd újból ráeszmélhet a fasizmus és a hitlerizmus tenger tanulságai után a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy minden erejével a demokráciáért, *önnön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak a problémáit, amelyben él.*”¹⁰ A szellem embereinek kritikája ez a társadalmi mozgalmakat megjárta értelmiségi tanulságával. Zavaró azonban a „polgári értelmiség” megjelölés, mert a népi írók – akik különböző társadalmi státust és szellemiséget képviseltek – nem definiálták magukat polgáriként. József Attila azonban cikke logikája szerint ezt rájuk érti, korábban ugyanis elhatárolta magát, magukat tőlük. „A népet akarják – ellenünk – megmenteni és át akarják szervezni a társadalmat.” – írja. Az „ellenünk” itt nem jelenthet mást, mint a polgári liberálisokkal vállalt közös platformot. Azaz József Attila – e

⁸ I. m., 164.

⁹ Lásd SZABÓ Miklós, *A paraszttromantikus harmadik út = Népiek és urbánusok – egy mítosz vége*, Bp., Századvég, 1990, 60–69.

¹⁰ József Attila *Összes Művei* III., 166.

logika szerint – maga is a polgári értelmiség táborába tartozik vagy azzal szolidáris. Cikkének egyik-másik marxista kitétele társadalomról, termelésről arra enged következtetni, hogy magányos harcosként fegyvertárs a népiek és a hatalom kiegyezése ellen.

1937-ben újra visszatér a kiegyezési kísérletre. 1937 márciusában az Új Szellemi Front kudarca után ismét szövetségre lépnek a *Válasz* körül tömörülő írók, ezúttal a baloldallal. A Márciusi Front a francia népfront mintájára az Egyetemi Körhöz tartozó kommunisták és más baloldaliak, valamint a népi írók közös cselekvési programjára épült. A március 15-én a Nemzeti Múzeum lépcsőjén a Donáth Ferenc és Kovács Imre által megfogalmazott és felolvasott 12 pont a kor szociális és társadalmi problémáinak megoldását követelte. A külpolitikát illetően – a pángermán és pánszláv törekvések ellenében – a Duna menti népek önrendelkezése alapján létrejövő konföderációt képzelt el.¹¹ Az ünnepségen József Attila nem vett részt. Egy töredékben távolmaradásának okát indokolja: „Nem mentem el, bár talán szívesen meghallgattam volna Féja Géának, ennek a lobogótüzű igehirdetőnek (új köre ennek mutatja), magyarán szólva fanatikus propagandistának fölhevült szavait, és nem tartottam Kovács Imrértől sem. Főszónoknak azonban Zilahy Lajos ígérkezett – s vajon érdemesnek gondolhatam-e, hogy az új szellemi front Führérének valótlan eszméihez csint és tüzet adjak a lelkemben személyes jelenlétemmel?”¹² Cserépfalvi Imre visszaemlékezése megerősíti, hogy József Attilát a korábbi konfliktus tartotta távol a múzeumi rendezvénytől. A könyvkiadó szerint a népi írók egyes képviselőivel jó kapcsolatot ápolt. „József Attila abban az időben gyakran találkozott nálam Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal. Mindkettőjüket igen rokonszenvesnek találta és értékelte munkájukat. De nem hallgatta el és többször ki is fejtette – egyik cikkében is –, hogy a Márciusi Front nem határolta el magát élesen a Gömbös-korszak új szellemi frontjától.”¹³ Az említett cikk: *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irány-*

¹¹ A Márciusi Front történetéről SALAMON Konrád, *A Márciusi Front*, Bp., Kosuth, 1980.

¹² József Attila *Összes Művei* III., 274.

¹³ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*, 216.

nak? Először egy csehszlovákiai kommunista napilapban jelent meg, majd a *Szép Szó*-ban (1937. szept.).

József Attila cikkének bevezető részében Horváth János munkájára támaszkodik.¹⁴ A 19. századi „népiesség” fogalmát értelmezve idézi az Aranyhoz írott híres levél sokszor citált mondatát. Petőfi népiességének korszerűségével szembe állítja a mai törekvéseket, mondván, hogy a nemesi társadalom helyére a polgári társadalom lépett.

A cikk okfejtésében megmutatkozik a marxista szemlélet. Így értelmezi a társadalmi tudatot: „...határozott képzetünk van a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról.” S ez a válasz a címben feltett kérdésre is. József Attila a népiek – egyes képviselőinek kétségkívül ellentmondásos, olykor misztikus – ideológiájáról az elnevezés bírálatával mondja ki, hogy az „semmiképp sem nevezhető forradalminak, vagyis korszerűnek.” Ezek után viszont nem azt fejt ki, hogy hogyan értendő a forradalmi nép fogalom, noha a tudományos szocialista iskolázottságú szemlélődést tekinti kiindulópontul, hanem a fasizmussal rokonítja a népieket. Idézi az Új Szellemi Front időszakát (akkori cikkének egyik mondatát is), s erre a végkövetkeztetésre jut: „Nem kétséges tehát, hogy a Gömbös-korszak völkisch-ideológiájától nem határolta el magát élesen az új népies szellem.”¹⁵ Ez a sommás megállapítás¹⁶ vezeti fel aztán a cikk következő bekezdését, amely ismerteti a *Szép Szó* és a Márciusi Front „rendkívül szívélyesnek” nem nevezhető viszonyát.

„Egyébként csak természetes, hogy én, aki a társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadónak, legfeljebb csak fegyverbarátjuk lehetek az új népieseknek, s az is csak addig, míg valóban demokratikus és szociális, ha nem is szocialista követelésekkel megérdemlik a rokonszenvet.”¹⁷ – összegzi

¹⁴ HORVÁTH János, *Az irodalmi népiesség útja Faludytól Petőfiig* v?

¹⁵ József Attila *Összes Művei* III., 193.

¹⁶ NÉMETH László levonta a tanulságokat a *Magyarság és Európa* záró gondolataiban. Illyés is önkritikusan ír: „Jóhiszemű idealizmus, hogy lényegbevágó »újításokat felülről is be lehet verni egy ország tömbjébe«. (Magyarország, 1935. június 14. 3.)

¹⁷ József Attila *Összes Művei* III., 193. A *Szép Szó* és a Márciusi Front kapcsolata bonyolultabb, mint azt József Attila érzékeltette. A *Szép Szó* „keményvonalas” libe-

József Attila a népi írókkal való kapcsolatát 1937 nyarán. A „logikájának” marxista szellemiségét öndefiníciószerűen hangsúlyozó költő kérlelhetetlen ideológiai ellenfélnek tűnik egykori „fegyverbarátaival” szemben. A *Szép Szó*hoz a baloldaliság köti, Ignotus Pál, Hatvany Bertalan, Gáspár Zoltán liberalizmusától azonban távol áll marxizmusa. Azaz József Attila a *Szép Szóban* is csak fegyvertárs, illetve a zseni, a menthetetlenül pszichotikus barát.

2. *Homo moralis vagy homo aestheticus?*

József Attila 1935-ös prózai írásai közül kétségkívül kitűnik a Kosztolányi-bírálat. A *Kosztolányi Dezső* az írótlár gyűjteményes kötetének megjelenése alkalmából írott kritika (A *Toll* 1935. jún. 15.). A kritika nem esztétikai természetű, a szociális gondolkodás a meghatározó vonása, s ily módon kapcsolódik az írás az időszak társadalmi tematikájú írásaihoz, leginkább az *Új szocializmust!* címűhöz.¹⁸ A vallomás viszont a szellemi rokonság, az esztétikai, művészeti, nyelvszemléleti közösség vállalása, kimondása.

A *Kosztolányi Dezső* esztétikai alapvetését és az ebből következő műértelmezését, alkotáslélektani felfogását két ellentétes nézőpont artikulálja. Németh G. Béla a „rendszerkényszertől” való megszabadulást, az „egyedi műkarakterisztika és az általános tisztázás egybeépítésének mesterpéldáját látja az írásban. Az antipszichologizmus jegyében értelmező tanulmány a József Attila-i szemlélettől nemcsak a marxizmust választja le, hanem annak freudomarxista továbbépítését is, sőt a freudi tanokat is: „Így őrizhette meg magát attól, hogy a pozitivisztikus-vitalista pszichologizmus helyébe a freudi tanok alapján valaminő »marxista« pszichologizmus óhaját állítsa.”¹⁹ Szabolcsi Miklós ezzel szemben

ralizmusáról, a népiektől való elhatárolódásról beszédesen vall Fejtő és Veres Péter „fajvédő szocializmusról” szóló belső vitája. – A lap „szekta-demokráciájának” megítéléséről: AGÁRDI Péter, *Utószó, Szép Szó*, Bp., Kossuth, 1987, 578–582.

¹⁸ VERES András, *Világképek dialógusa, József Attila Kosztolányi bírálatáról = Testet öltött érv*, 75.

¹⁹ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 33.

a „két szempont összeegyeztetésének” kísérletét, igényét látja érvényesülni a kritikában.²⁰ A *Kosztolányi Dezső* freudi kontextusát nem lehet nem kihallani, amint a marxizmusra utaló gondolkodásmód is karakterisztikus fogalmazásmódban érvényesül. A társadalmi problémákat lélektannal orvosló szemlélet azonban ebben az írásban nem tűnik relevánsnak.

A kritika szövegében gyakran fordul elő a „gyermek”. Értetűen, hisz rájátszik Kosztolányi első kötetére, *A szegény kis gyermek panaszaira*. Ugyanakkor joggal figyelmeztetnek az elemzők,²¹ hogy az a mély empátia, amely kibontja az *ősi reggeli* jelentéstartalmait és formavilágát, abból a közös megérintettségéből fakad, amely mind az alkotót (Kosztolányi), mind a kritikust (József Attila) rokonítja. Ez pedig a freudi értelmezésű gyermek-szerep, amelynek narcisztikus önmegmutatása persze más vetületet kap a szecessziós érzékenységtű Kosztolányi-alteregőben, s megint mást a József Attila-i szenvedéstörténetben, amikor is a gyermeki lét az analízisben föltárulkozó én tragikus eltévedtségének korai szimp-tómája. Jól érzékelteti a József Attila-i fogalmazásmód kettejük „gyermekiségének” különbözőségét: „»A szegény kis gyermek panaszai«-ban nincs semmi megfogható tárgyi sérelem – olyan enyhe borzongás melege fülleszti át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé s amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is.”²² A Kosztolányi-kritikában azonban a gyermeklét értelmezéséhez nem a sérelmek optikája szolgál, s nem is a freudi allegóriák közé helyeződik a gyermekiség. Az *ősi reggeli* „Jobb volna élni” sorának interpretációjában olvasható: „Ebben csak az a feltűnő [ti. a „teljesületlen vágy”-ban], hogy nem az ékszer a teljesületlen vágy tárgya, hanem a gyümölcs; a teljesületlen vágy nem szociális, hanem animális, nem felnőtté, hanem a gyermeké.”²³ A dichotómia az animálist társítja a gyer-

²⁰ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 474.

²¹ ANGVALOSI Gergely, „Az istenek ellen, könnyű fehé ruhában” (*Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról*) = *Költők és korunk III.*, 358–375., 360. „Az alapvető rokonságérzést valószínűleg a gyermek-lét mély átélése adhatta.” SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, 133.

²² *József Attila Összes Művei III.*, 167.

²³ *I. m.*, 169.

meki szemlélettel, azaz olyan opposzió alakul ki a vágyképződés mentén, amely a gyermeket mint ösztönszerű létezőt mutatja fel a felnőttel, a racionálissal, a szociálissal szemben. A gyermekséget azonban József Attila nem mint szerepet, mint alteregót láttatja, hanem a világ befogadásának attitűdjét.

Kosztolányi és József Attila freudiánus vonzódására²⁴ utal az álom esztétikai értelmezése. S kétségtelen, József Attila e tekintetben is saját költői alkatát jellemezte Kosztolányi ürügyén.²⁵ „Akárhogy is áll a dolog, az élet, az embereknek, az olvasóknak, a felnőtteknek a világa, olyan – világos és olyan rejtélyes, mint az álom. Mert Kosztolányi képei álomszerűek, jóllehet világosak és szabatosak...”²⁶ – írja. Az élet mint a „felnőttek világa” is opposzió, de különösen annak megérthetősége, amely az álomszerűséget és a világosságot egyetlen entitásként mutatja föl. Ugyanez a gondolat ismétlődik meg a már említett vers elemzése kapcsán: „És a tárgyagnak, melyeket ma már önként vagy ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetetlenné, képeit latin világosságú, kristályos rendbe foglalja, ahogyan az álomban is annyira helyén valónak látszik minden, éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem.”²⁷ Az álom tehát nem a „jelenné gyülemelő múlt” (mint a Kassák-kritikában), azaz nem terapeutikus értelmezésben kap gondolati formát, hanem művészetelméleti, bölcséleti háttérrel ad.

Az írás – mint a Babits-kritikában is – egy elméleti bevezetővel indul. A rendszeralkotás vagy legalábbis rendszerbefoglalás vágya munkálkodott József Attilában, s az „értékszempontú rend, a filozófiai rendszer keresése” valóban alkati adottsága lehetett.²⁸ „A költeményt, a valóságosat, melyet a nyomtatott betűjel, a szavakká formált anyagi hangok zöreijrendszere egyszerre idéz fel a szívben és az elmében, a tudattalanban meg a tudatban, *költő* és

²⁴ Kosztolányi freudizmusáról: LENGYEL András, *Játék és valóság között*, 123–144., 164–190.; HARMAT Pál, *i. m.*, 252–260.

²⁵ ANGVALOSI Gergely, *i. m.*, 359.

²⁶ *József Attila Összes Művei III.*, 167.

²⁷ *I. m.*, 169.

²⁸ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 17.

olvasó együtt alkotják.” (a kiemelés: N. H. B.) – olvasható a rövid esztétikai bevezetőben ez a megállapítás, amelyben Legyel András a recepcióesztétika felismerését látja.²⁹ Veres András – miközben vitatja a szövegben interpretálódott recepcióesztétikai nézőpontot – a műközpontúságra figyelmeztet.³⁰ Kétségkívül, a műalkotás „betűjelekként”, „anyagi hangok zörejszerként” való értelmezése olyan vetületbe helyezi a művészi szöveget, amely a grafikai és akusztikus jelszerűséget hangsúlyozza. A jelek rendszerszerűsége pedig feltételez egyfajta struktúrában való formalista gondolkodást. Ugyanakkor Veres András okkal figyelmeztet arra, hogy a recepcióesztétika és a formalizmus két egymást kizáró értelmezésirány,³¹ ám a költemény mint költő és olvasó együttes alkotása – ahogy a fent idézett szövegrészből ez látható – olyan értelmezői pozícióra utal, amely az olvasás folyamatába helyezi a keletkezést. Zavarbaejtő az a kettősség, ahogy a József Attila-szöveg az olvasót értelmezi. Egyrészt önreflexióként, amikor is a szöveg keletkezése közben „a költemény tudatformáját” az „olvasóból vonja el” az alkotó, azaz önmagából: „A költő írásközben olvasó is...”. Ugyanakkor az olvasó „világként”, tehát esztétikai tárgyként, tapasztalatként való értelmezése más szerepben láttatja a befogadót. Ez a kettősség érzékelhető ebben a megállapításban: „Ha a mű formájáról, magáról a műről szólnunk, nem is beszélünk egyébről, mint arról, hogy a költő, mielőtt tollat vett volna kezébe, *milyennek fogta föl az olvasót.*” (kiemelés: N. H. B.)³²

A Kosztolányi-kritika egyik címváltozata ez volt: *Ének a semmiről*. A Kosztolányi-versre való rájátszás erőteljes kritikai véleményt is megfogalmazott az ismertetett kötetről és életműről. Ezt aztán módosította a költőtárs iránti tisztelet, de maga a vélemény direkt formában fogalmazódik meg a szöveg belsejében: „Kosztolányi egész költészete egy kicsit ének a semmiről.”³³ (Az „egy kicsit” is finomít, a korábbi változatban még nem szerepelt.) Az

²⁹ LENGYEL András, *A föltáruló „semmi”. József Attila, Kosztolányi és a nibillizmus = A modernitás antinómiái*, 237.

³⁰ VERES András, *i. m.*, 67.

³¹ Uo.

³² József Attila *Összes Művei* III., 167.

³³ *I. m.*, 170.

„ének a semmiről” a művészi nihilizmus magatartásának allegóriája József Attila értelmezésében. A kritika harmadik részében valóban a világképek dialógusát³⁴ olvashatjuk egy József Attila-i diszkurzus jegyében. Kritikusként ugyanis bevonta az értelmezés körébe Kosztolányi önvallomását világfelfogásáról.³⁵ „Kosztolányi *homo aestheticusnak*, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt a *homo aestheticus* szembeállítja a *homo oeconomicussal*, vagyis a gazdálkodó és a *homo moralissal*, tehát az erkölcsi, a szociális jóra törő emberrel.”³⁶ Az oppozíció nyilvánvaló, a „külön álmvilág” és a „szociális természetű álmodozások” lényegi megkülönböztetésével. József Attila nemcsak a „szociális álmodozás” nevében érvel, hanem a *homo oeconomicus* érvrendszerével. A *homo aestheticus* is olyan lény, akinek „léte a társadalmi életbe, viszonyokba ereszti gyökereit”. Az, hogy nem egyszerűen a *homo aestheticus* állította szembe a *homo moralissal*, hanem beemelte még ebbe az oppozícióba a morális mellé a gazdaságot is, jelzi gondolkodásának marxista kötődését. Az ökomómiát, a gazdaságtant majd Marx kapcsán hangsúlyozza a *Hegel, Marx, Freudban*.

„Kosztolányi gazdag művészete azonban mégis társadalomalkotó erővé válik. [...] Talán Kosztolányit is elvezérli latin világosságú értelme a társadalmi elvben fölfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.” – kap hangot a „megértés retorikája”³⁷ a szöveg zárlatában, oldva a dialógus felszültségét, a fiúi tisztelet jegyében. Ez irányítja a megértést, az alkotói nihilizmus és a társadalmi üresség érzésének parallelizmusát. A megengedő „talán” mintha rájátszana a *Bús férfi panaszainak* kettősségére, amikor a felnőtté válás reményét hangsúlyozza.

A *Kosztolányi Dezső* többféle esztétika jegyében íródott bírálat. Az igazán hangsúlyos eleme az az oppozíció, amely a kétféle álmvilágot, tehát a két világképet szembeállítja. József Attila, a marxiz-

³⁴ VERES András, írja: „Tulajdonképpen két világkép »dialógusa« folyik itt, hiszen mindkettő képviselve van a szövegben”, *i. m.*, 76.

³⁵ Kosztolányi *Önmagamról* című vallomása (1933) is bekapcsolódik a diszkurzusba. VERES András, *i. m.*, 72.

³⁶ József Attila *Összes Művei III.*, 169.

³⁷ VERES András, *i. m.*, 76.

musra hagyatkozó „meglett ember”, a „férfi” világszemléletét tekintint relevánsnak. Megértő nyitottságát pedig az a sajátos viszony intonálja, amit a megbírált mester halálakor írott vers így láttat: „... Senkim, barátom! / Testvérünk voltál és lettél apánk.” (*Kosztolányi*)

A Kosztolányi-kritika szemléleti közelségében íródott az *Új szocializmust!*, Hort Dezső könyvének ismertetése (*Cobden* 1935. dec.). A könyv – ahogy József Attila cikkének bevezetőjében fogalmazza – „»a marxi gondolatrendszer lényegéről és a hiányosságairól« szól röviden, de megalapozott és világosan tagolt tudással.”³⁸ A költő egy vitához szól hozzá, abban sajátos véleményt arikulálva.³⁹ Ez az általa értelmezett szocializmus lényegét érinti, de nem annak politikumát, hanem pszichológikumát tekintve. Írása tulajdonképp a szocializmus pszichológiája, azaz a marxizmus kritikája a Hendrik de Man-recepció és a saját poétikai tapasztalat hátterével.⁴⁰

József Attila Hort Dezső könyve erényeként értékeli, hogy a marxi gondolatrendszeréről kritikusan szól, még pedig a könyv ajánlásának szellemiségében, azaz Hendrik de Man neomarxizmusának jegyében. A marxizmus újragondolása persze nemcsak a kritikát ismertető részben érzékelhető, hanem a megelőző, a történelmi materializmus fogalma körüli vitát bemutató bekezdésben is. József Attila a történelmi materializmus megnevezés helyett („ha már szükségesnek látszik a változtatás”) az „ökonómikus vagy a szociális humanizmus” terminust ajánlja. „A történeti társadalmat nem a res oeconomica, hanem a homo oeconomicus formálja.”⁴¹ – érvel az ökonómikus társadalomértelelemzés, történelemértelmezés mellett, az ember humanizáló erejével, amely a teremtés aktualizálta társadalmi viszony dologiasságát is humanizálja. Ezért is logikus az a distinkció, amely a marxizmusnak nem a tudományosságát emeli ki: „A marxizmus sajátossága azonban nem

³⁸ József Attila *Összes Művei* III., 176.

³⁹ A vita a Szocializmus 1935. okt., nov., dec. számában zajlott.

⁴⁰ Hendrik de Man szellemi hatásáról: Kiss Endre, *A szocializmus vélt vagy valóságos tudatalattija*, Filozófiai Szemle, 2003/3., 373–392.

⁴¹ József Attila *Összes Művei* III., 177.

»tudományos«, hanem filozófiai mivoltában áll...”⁴² Azaz *A szocializmus bölcselete* újraértelmező tendenciája kap itt is hangot, amely a marxi rendszer filozófia jellegét szembeállítja gazdasági mivoltával. Noha ez az antitetikus szemlélet ott radikálisabb következtetésre jut, a marxizmus ökonomiájának „pozitivistá szociológiaként” (vagy: „szociológiai pozitívizmusként”) való interpretációja arra az erős értelmezői pozícióra utal, amely a filozófiában az ember meghatározottságát keresi. Ez fogalmazódik meg abban a Hendrik de Man-i álláspontban, amelyet a Hort Dezső-könyv alapján az első pontban foglal össze: [a marxizmus] „Túlontúl gazdaságtan, alig szociológia.”⁴³

József Attila Marx-értelmezésének – és kritikájának – univerzalista szellemiségében integrálódnak a történelmi és az egyéni lét referenciái. A „diktátorságra törő akarat” is olyan szociálpszichológiai kontextust alludiál, amely nem a „fasizmus tömegpszichológiája” felől értelmezi a Németországban történeteket, hanem bekapcsolja ebbe az individuálpszichológiai tényezőket is. A „...tiszt szellemi, vagy ideológia életformáknak hatása nagyobb, jóval nagyobb annál, amit a marxi koncepció föltételez.” Olyan megállapítás ez, amely megengedi a későbbiekben kifejtett hit és vallás – Max Weberre hagyatkozó⁴⁴ – „szociálpszichológiája” felőli értelmezést ugyanúgy, mint a Hendrik de Man-i intelligenzlernek a gondolati kontextusba való beemelését.⁴⁵

A marxizmus ökonomizmusának bírálati aspektusa azon a ponton válik egyértelművé, amikor felmerül a szubjektum ökonomiája: „... egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ József Attila könyvtárában megvolt Max Webernek az a német nyelvű kötete, amelynek része *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Lásd TASI József, *József Attila könyvtára*, 70–71. Az itt leírtakra emlékeztet ez a József Attila által a Weber-könyv margóján mellé húzással kiemelt mondat: „A naív történelmi materializmusnak arra a felfogására, hogy az ily némű eszmék gazdasági helyzetek »tükröződéseként« vagy »felépítményként« jönnek létre, csak később fogunk behatóbban rátérni.” TASI József, *i. m.*, 71.

⁴⁵ Kiss Endre, *i. m.*, 382.

gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem.”⁴⁶ Az értelem ilyen antitetikus pozícionálása részben visszautalás a „tisztán szellemi életformák hatása” korábbi fölvetésre, részben saját költői gyakorlatának tropikus utalása és talán költészetének metaforizációja. S a marxizmus ökonómiájától való eltávolodás gondolati folyamatának belső logikája olvasható az ezt követő mondatokban. „Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az emberekben belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxi-elmélet filozófia, de pszichológia is.”⁴⁷ A társadalmi konfliktusok interiorizálása olyan freudomarxista tétel, amit a marxizmus pszichológiaként való értelmezése igazol.

A feltehetőleg Marxnak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című munkájára hagyatkozó megállapítás a filozófiai mivoltát illetően cáfolja a marxizmus csupán társadalomtörténeti filozófiaként való értelmezését – azaz kiáll a marxizmus mellett, annak adekvát mivoltát is definiálva –, de egyúttal felveti egy új paradigma szükségességét is. Először a tapasztalati – nyilván saját életéből is vett – tényt rögzíti: „... az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni.”⁴⁸ József Attila tehát nem a Hendrik de Man-i kritika mentén bővíti a marxizmus társadalomfilozófiai lehetőségeit, hanem a freudizmus bekapcsolásával: „A »szellemi természetéről« szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalízissel.”⁴⁹ A freudomarxizmus társadalomformáló szerepét hiányolja József Attila, új szocializmust kívánva. Hort Dezső könyvének címe metaforaként utal a marxizmusra s a történelmi materializmusra. Hort de Manra építve fogalmazza meg az új tan szükségességét, a marxizmus modernizációját, József Attila a freudizmusra.

⁴⁶ József Attila *Összes Művei* III., 178.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

3. Hegel, Marx, Freud

A *Szép Szó* márciusi számában jelent meg az *Ázsia lelke*, Hatvany Bertalan könyvének ismertetése, kritikája. Az orientalista Hatvany finanszírozta a lap kiadását, és József Attilát korábban is (és a későbbekben is) havi appanázssal támogatta, így a könyvről írott ismertetés felfogható baráti gesztusnak. József Attila azonban túllép a recenzens udvariasságain és disputát kezd a szerzővel. Ennek okát a szöveg egyik variánsa magyarázza, ahol így ír a költő: „Rám, aki a könyv oly sok részletében zavartalanul gyönyörködtem, nem kelle-mes hat a keleti kultúrák oly alapos ismerőjének, mint Hatvany Bertalan, heves kirohanása a történelmi materializmus ellen.”⁵⁰ Magyarázatul – mintegy Hatvany melegségére – hozza fel: „Egész nemzetközi irodalmunkban sehol egy olyan mű, amely kifejténé a szocializmus filozófiáját, nem állapodna meg az ideologikus változások gazdasági és osztályharcos magyarázatával, hanem fölvetve az ideologikus beállítódások belső szükségességének kérdését általában is.”⁵¹ A szocializmus társadalomértelmező és magyarázó szerepét azonban József Attila nem a védelmezett történelmi materializmus hagyományos értelmezése alapján véli megvalósíthatónak: „Erre a szerepre azonban csak akkor vállalkozhat a szocialista szellemiség, ha elfogadja a Marx óta keletkezett új tudományt, a pszichoanalízist.”⁵² Azaz a szövegváltozat mutatja: József Attilát a szocializmus újraértelmezésének igénye foglalkoztatja. Amit az *Új szocializmust!* című cikkében szükséges feltételként megnevezett, azt bontja ki. Pontosabban, teoretikusan felvázolja a társadalom pszichoanalitikus értelmezésének lehetőségét, mint a társadalmi történések megérthetőségének egzaktabb módját, mert mint mondja: „Számolnunk kell azzal, hogy az emberek lelki életének nagyobb fele a tudattalanban játszódik le, hogy tetteik nagyobbára gátlásosan determinált cselekedetek, hogy történeti magatartásuk nagyobbára eszesen formált ésszerűtlenség, ami különösen nagyvilágra tart az észszel hivalkodó polgári Európában.”⁵³

⁵⁰ József Attila *Összes Művei* III., 417.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

Az *Ázsia lelke* ezen (2.) fogalmazványa azt mutatja, hogy József Attila a szocializmus ideológiájának szerepéhez elengedhetetlennek véli a pszichoanalízist. Az, hogy a fiatal Marx írásából idéz – és majd azt megismétli a *Szerkesztői üzenet*ben is – jelzi marxizmusának újraéledését a neomarxizmus jegyében. Ugyanakkor nemcsak Marxot, hanem Freudot is idézi, amikor „lélektani nyelven” kifejezve magát, az emberek valósághoz való idomulásában, a testi létben a két principumot mutatja fel: az örömkeresési és kínterületi elv működését.⁵⁴ Az *Ázsia lelke* teoretikus alapvetését és a József Attila-i gondolkodástörténet fordulatát mutatja, hogy a végső szövegben Hatvany felfogásával szemben nem a történelmi materializmus érveit állítja, hanem a freudizmusét. Az eszmék történelemformáló, társadalmi, gazdasági szerepével szemben az ösztönök úgyszólván mindenhatóságát mutatja fel. „Az ösztönökkel, melyek nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely az ember és ember közé emelt válaszfalak, pl. az osztályok megszüntetésére irányul, az ösztönökkel, melyeket a történeti korok embereinek gyermekkorukban, gyámoltalanságuk folytán el kellett fojtaniok; [...] az elfojtásból kiszabadulni iparkodó ösztönöknek, az elnyomatusuk ellen küzdő, szabad emberi lét után sóvárgó tömegeknek és az infantilis elfojtások megrögzítésében érdekelt osztályuralmakkal örökös birkózásával inkább megmagyarázható mind a tőkés államok belső és külső gazdasági imperializmusa, mind a shiiták és szunniták, mohamedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus összecsapása, kultúrák terjesztése és hanyatlása, – semmint a bennünk virágzó eszmékkel.”⁵⁵ Az *Ázsia lelke* és a *Hegel, Marx, Freud* szellemi közelsége, gondolati kontinuitása nyilvánvaló. Talán az itt fölvázolt ösztönszemléletű társadalomkép kifejtése következett volna a *Hegel, Marx, Freud* töredékes, el nem készült részében.

A *Hegel, Marx, Freud* keletkezését illetően nincs biztos adatunk. A tanulmánytöredék azonban nem előzménynélküli, amint arra az elemzők rámutatnak. S abban is egységesnek tűnik az ér-

⁵⁴ József Attila *Összes Művei* III., 180.

⁵⁵ Uo.

telmezés, hogy a töredék központi kategóriája, a tudat, az öntudat, az emberi lényeg itt megfogalmazódó interpretációja az *Egyéniség és valóságig* nyúlik vissza. A *Hegel, Marx, Freud* szellemi előzményének azonban *A szocializmus bölcsellete* látszik. Azzal együtt, hogy két különböző struktúrájú, gondolati ívű és pragmatikájú szövegről van szó. Ami az utóbbit illeti, nyilvánvalóan közös vonás, a kor traumájának, a hitleri hatalomátvételnél az értelmezési kísérlete, a magyarázat megtalálása. Ez sokkal direkter történik meg *A szocializmus bölcselétében*, bár direkt megfogalmazásban a későbbi szövegben olvasható. Az az egyetlen szövegrész utal a politikai indíttatásra, amely a történeti, politikai konstellációt leírja, s ami a filozófiai értelmezést inspirálta: „Ilyen körülmények között az a kérdés – miért nincs még szocializmus?” És a szövegrész gondolati és retorikus súlypontja: „– hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak a fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”⁵⁶

A szocializmus bölcselete a szocialista forradalmat és a szocializmust mint társadalmi formációt értelmezi egy, a költő által autentikusnak tekintett megközelítésben, ez pedig az öntudat. S majd a *Hegel, Marx, Freudban* levezeti ezen principium marxi genealógiáját a Hegel, Feuerbach, Marx metamorfózist. S az ember lényegét szembeállítva Feuerbach individuum felfogásával a marxi kiteljesedett kategóriában látja: „A társadalmi viszonyok összessége.”

József Attila elméleti forrása mindkét műben a fiatal Marx. A *Frühschriften*ből idézi a maga fordításában *A hegeli jogfilozófia kritikájához* című írást, illetve a bevezetőjét. A későbbi tanulmányban több, ugyanebben a kötetben napvilágot látott írásból idéz, szemezget egy gondolatsor felépítéséhez, illetve alátámasztásául. Költőnk ekkori filozófiai irányultságát és elméletalkotó tevékenységét Lengyel András Marx hegelizálásának tartja, „vagy legalábbis a marxi életmű hegeli inspirációjának aktualizálása”.⁵⁷ Magam inkább Marx freudizálását látom itt is. S nem a szöveg utolsó, a Freudnak szentelt részében, hanem a Marxot interpretáló mondatokban.

⁵⁶ József Attila *Összes Művei* III., 263.

⁵⁷ LENGYEL András, „Gondja két a gondolatban”, 223.

„Kategóriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja.”⁵⁸ – olvasható a *Hegel, Marx, Freudban* az a tételszerű megállapítás, amely a József Attila-i Marxra hagyatkozó interpretációt eleve meghatározza, illetve kijelöli értelmezési koordinátáit. A „faj” szót és kategóriát a költő a Marx-szöveg „Gattung” kifejezéséből származtatja, legalábbis azt a szót így fordítja magyarra. Szabolcsi Miklós a Gattung „félremagyarázását” a freudi és a marxi tanok összekapcsolásának eszközeként aposztrofálja.⁵⁹ Bókay Antal is szűkítő tendenciát lát a Gattung és a Gattungsverhältnis József Attila-i értelmezésében, mondván, hogy a költő a társadalmi és személyes lét eredetét biologisztikusan interpretálja.⁶⁰ Ez részben így is van. Annál is inkább, mert a hivatkozott Marx-szöveg a fiatal Marx azon szándékáról tanúskodik, hogy az emberi lényeket antropológiailag is értelmezze. Azaz a József Attila-i szóhasználatnak semmi eszmei köze nincs a korabeli faj-fogalom ilyen vagy olyan értelmezéséhez, nem a „vér vegyészei” (ahogy Németh László jellemzi) által kreált rasszokra építő terminusként használja. A „faj” az emberiséget megnevező kategória, amelynek – ebben a József Attila-írásban – meghatározó jelentéstartalma az ösztönlét. Innét fogalmazódik meg a fentebbi Marx-interpretáció: „Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s a termelési eszközök oldaláról szemléli a társadalmat.”⁶¹ Nem elképzelhetetlen, hogy a fiziologizmus és biologizmus ilyen szembeállításának az oppozíciónak a nyoma, amely a pszichoanalízis-marxizmus vitában épp e két fogalom körül kristályosodott ki, s amelyet a költő jól ismert.

A biologizmussal azonosított ösztönlétet hiányoló József Attila jobbra *A német ideológiából* hoz idézeteket, illetve töredékeket, amelyek – úgymond – a nemi tevékenység fiziologizmusát és gazdasági-termelő mivoltát interpretálják. Az idézetek többnyire töredékesek, és bár illusztrálják az eredeti szöveg történelmi-szocio-

⁵⁸ József Attila *Összes Művei* III., 266.

⁵⁹ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 712.

⁶⁰ BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, marxizmus és freudizmus kapcsolata József Attila világgképében*, Literatura, 1980/2., 248–266., 258.

⁶¹ József Attila *Összes Művei* III., 266.

lógiai-biológiai konstellációját, az utóbbit hangsúlyozzák. Marx–Engels a történelem kezdetét bemutató részben – ahonnan az idézetek származnak – az emberi lét feltételeiként három alapvető szükségletet említ. A harmadik a szociális viszony csírájaként értelmezhető család, amely mint termelési produktum képződik. „A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az hogy az emberek, akik a saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a *család*.”⁶² Az, hogy József Attila értelmezésében a termelés biologisztikus is, illetve a nemzés, a nemi aktus társadalmi relációban értelmeződik, az az autentikus marxi–engelsi forrásokra vezethető vissza. *A német ideológia* az emberi élet termelését a munka tevékenységéhez sorolja, amikor is a nemzés társadalmi viszony – mint a József Attila által már nem idézett része a mondatnak állítja –, mert több egyén együttműködése, mindegy hogy milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik.

„A nőhöz, mint a közös gyönyör cselédjéhez és mint zsákmányhoz való viszonyban ki van mondvá az a végtelen lealacsonyítás, amelyben az ember önmaga számára létezik, mert e viszonylat tükörképének megvan a maga *nem kétértelmű* határozott, nyilvánvaló, *feltárt* kifejezése a férfinek a nőhöz való viszonyában és abban a módban, ahogyan ez a közvetlen, természetes faji (nemi) viszony (Gattungsverhältnis) felfogásra jut. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes szükséges viszonya a *férfinek a nőhöz való viszonya*. Ennek a viszonnak a jellegéből következik, hogy az *ember* mint *faji lény* (Gattungswesen) mennyire lett magáé és mennyire fogta fel magát; a férfinek a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb viszonya*.”⁶³ A Gattungswesen fordítása más jelentéstartalmat kölcsönöz a szövegnek mint a mai fordítás. Aligha véletlen, hogy József Attilánál a szó előfordulásakor a faji és nemi megjelölés együtt szerepel. Nem arról van szó, hogy nem találta meg a Gattung szónak azt a ma-

⁶² MARX, Karl és ENGELS, Friedrich, *A német ideológia*, Bp., Magyar Helikon, 1974, 37.

⁶³ József Attila *Összes Művei* III., 266.

gyar nyelvi filozófiai megfelelőjét, amit a mai fordítások 'nembe-
liként' adnak vissza. A költő érzékelhette a szó gyökerének etimo-
lógiájában a Gattin 'feleség', 'hitves' jelenlétét is, azaz a szexuali-
tásra való vonatkoztatást. Másrészt kétségtelen, a biológia az
emberről mint fajról és mint faji lényről beszél. A József Attila-i
fogalomhasználat a biologikumot (benne a nemiséget) mint szub-
sztanciális elemet tartalmazza, azzal együtt, hogy az emberi faj
társadalmat alkotó képességéről is szól. „Az ember egyéni és nem-
béli élete nem különböznek – írja Marx, s a mondatból ezt a részt
József Attila is idézi, a nembeli szó helyet a faji jelzőt használva –
„bármennyire úgy van is” – (folytatódik a szöveg) – és ez szükség-
szerű –, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy
inkább *különös* vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy
van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni
élet.”⁶⁴ A Marx-szöveg Gattungscharacter fogalmának értelmezési
lehetőségről írja Erich Fromm: „Marx a Gattungscharacter alatt
az emberi lényeket érti, nevezetesen azt, ami a történelmi pro-
cesszus folyamatában az ember produktív tevékenysége által való-
sággossá válik.”⁶⁵

A *Hegel, Marx, Freudban* a korai Marx-szövegek nem tájékozo-
dásul, hanem argumentációként szolgálnak. A *Gazdaságfilozófiai
kéziratokban* a költő nemcsak eredeti szellemiséget és nyelviséget
talált, hanem a társadalom olyan gondolati formáját is megglelte,
amelyet az ebben az időszakban keletkező műveiben maga is meg-
fogalmaz. „A történelem egész mozgása ezért – ahogy a kommu-
nizmus *valóságos* nemzési aktusa – empirikus létezésének születési
aktusa –, éppúgy a kommunizmus gondolkodó tudata számára is
létrejövésének fogalmilag megragadott és tudott mozgása...”⁶⁶ – olvas-
ható Marxtól a kommunizmus keletkezéséről némiképp szokatlan
frazéológiával.

⁶⁴ Marx és Engels Művei 42., Bp., Kossuth, 1981, 109.

⁶⁵ FROMM, Erich, *Das Menschenbild bei Marx*, Frankfurt am Main, 1980, Euro-
päische Verlanganstalt, 107.

⁶⁶ Marx és Engels Művei 42., 116.

XIII. *A Nagyon fáj* költészete

1. *Az újraélt gyermeklét*

Az 1935–36-os versek a pszichoanalízis és egy nő bűvkörében fogannak. Gyömrői Edit 1934 késő nyarán, őszén kezdte el József Attila analitikus kezelését. A Rapaport-analízis kudarca után a költőnek szüksége volt egy új analitikusra, amint az *Eszméletből* és az utána következő versekből ez látható. Már az 1934. máj. 4-i levélben felmerül ez a megoldás. Szántó Juditnak írja: „Egy analitikussal kecsegtetsz, de nem mondod, hogy kiről van szó.”¹ Nagy valószínűséggel Gyömrői Editről van szó, akihez Lesznai Anna közvetítésével jutott el a költő.² Gyömrői 1934 elején tért vissza emigrációjából, s rendelőt nyitott. Így került hozzá József Attila, amiben feltehetőleg az is szerepet játszott, hogy Gyömrői ismeretlen baloldali, sőt kommunista nézeteket vallott. Berlinben a Vörös Segély szerkesztőségében is dolgozott, és szoros kapcsolatban állt az analitikus mozgalom olyan kommunista képviselőivel mint Wilhelm Reich, Otto Fenichel.³

Gyömrői Edit módszerét, szakmai hozzáértését gyakran vitatják. Az analitikusnő bűnbakká vált a József Attila tragédiáját követő bűnbak-keresésben, noha képzett analitikus volt. Gyömrői Edit Berlinben Sigfried Bernfeld révén került kapcsolatba a Német Pszichoanalitikai Társasággal. Mivel komoly megélhetési problé-

¹ *József Attila levelezése*, 405.

² Erre utal Gyömrői: „Lesznai Anna megkért, hogy elvállalnám-e az Attilát, mert nagyon nagy szüksége van segítségemre.” VEZÉR Erzsébet, *Ismeretlen József Attila-kéziratok*, Irodalomtörténet, 1971, 620. Szántó Judit, esetleg Hollós István közvetítő szerepe is felmerül. SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 454.

³ Életrajzáról, személyiségéről: VEZÉR Erzsébet, *i. m.* N. HORVÁTH Béla, *Egy pszichoanalitikusnőről = Egyéniség és valóság*, 57–169.; LUDWIG-KÖRNER, Christiane, Edith Ludowyk Gyömrői, *Psychoanalytikerinnen in Berlin*, Giessen, Psychosocial Verlag, 1997, 119–145.

mái voltak, Bernfeld javasolta neki az analitikus terápiát. Így került Ottó Fenichelhez. Mint visszaemlékezésében írja, Fenichel nehezen sorolta be számtalan páciense közé.⁴ A kezelés a poliklinikán folyt (grátis), ami később (1929-től) tananalízisbe ment át. A asszony ekkori helyzete egy történettel illusztrálható: „Egyszer egy hetes éhezés után összeroppantam és a díványon, könnyek között beszéltem erről. Amikor felálltam, hogy elmenjek, Fenichel megkérdezte nagyon zavartan: Kölcsönözhetek Önnek valamennyit? Szégyenemben elvörösödtem és azt mondtam: Még csak ez hiányzott nekem, és becsuktam magam után az ajtót.”⁵

Az analitikusi képzés három évig tartott, s Gyömrői Edit kérte felvételét a Német Pszichoanalitikai Társaságba. 1933 májusában kisebb előadást tartott a Bevezetés a gyermekanalízisbe témával kapcsolatban. A felvételét jelentő hivatalos előadást 1933. június 20-án tartotta „Pszudogenitalitás egy esete anális fixációval” címmel. Július 21-én veszik fel a társaság tagjai közé mint nem rendes tagot. A felvételi beszélgetést (a Magyarországról emigrált) Radó Sándor és Max Etington – aki az első berlini intézetet alapította – valamint Karen Horney vezette. Gyömrői Edit így emlékezik vissza: „Ez az interjú számomra inkább komikus volt, mint fontos. Felkerestem Radót, aki csodálkozott, hogy még nem voltam jelölt. Etington fagyos volt és többek között azt kérdezte, hogy szándékozom-e Oroszországba utazni. Azt válaszoltam: aligha, bár az ember természetesen sohasem tudja, mit hoz a jövő. Karen Horney a múltamról akart tudni és a beszélgetést ezekkel a szavakkal fejezte be: Nem értem, hogy egy ilyen tehetséges nő mint Ön, analitikus akar lenni.”⁶

Az analitikus képzést záró ülés nem sikerült valami jól – ahogy Gyömrői Edit írja –, ám Bernfeld kimentette a következőkkel: „Hét éve ismerem ezt a nőt és meg kell mondanom, szörnyű volt. De nem láttam senkit, aki így megváltozott volna.”⁷ Most már praktizálhatott, de kontrollanalitikust kellett találni. Végül Félix

⁴ LUDOWYK GYÖMRŐI, Edit, *Erinnerungen* 117.

⁵ *I. m.*, 118.

⁶ *I. m.*, 121.

⁷ *Uo.*

Boehm elvállalta azzal, hogy az asszisztense lesz. Az analitikus képzése eléggé rendhagyó volt (amint egész élete), hisz anélkül, hogy jelölt lett volna, abszolválta a képzést 1932-ben, és 1933-ban már a Társaságba is felvették.⁸

Hitler hatalomra jutása után a pszichoanalitikus mozgalom zsidó származású és kommunista tagjai emigrációba kényszerültek, így Gyömrői is. Fenichel Oslóba emigrált és megkezdte körlevelezését. A szűk baráti köréhez tartozó ellenzéki analitikusoknak küldte meg a hozzá beérkező információkat, olykor hatalmas terjedelmű levelekben. Ehhez a körhöz tartozott Edit Jacobson, Georg Gerő, Annie Reich és Gyömrői Edit is. 1934 márciusban az akkor már Budapesten élő Gyömrői leveléből idéz hosszabban: „Psa. [Pszichoanalízis] A politikát – [ti. az analitikus mozgalommal kapcsolatban] – a nagy politika álláspontja felől kell megítélni. A munka úgy itt, mint ott lényegében illegálisan történik. A német kérdésben a Németországban maradt kollégák másképp jártak el mint az emigránsok. Mindannyiunknak szövetségesnek kell maradnunk (a kommunista párt szakszervezeti politikájával kapcsolatos hibát nem szabad megismételni) jó szakmai munkával olyan pozíciót kivívni, amely lehetővé tesz későbbieket.”⁹ A körlevelekben Gyömrőitől idézett vélemények politikai nézeteket tükröznek, tudósítanak magyarországi történésekről, a vele történt szakmai eseményekről – ám, sajnos, József Attiláról egy szó sincs.

Az analitikusnő valószínűleg 1934 elején tér vissza Budapestre Berlin és Prága után. 1934. április 13-án a Magyar Pszichoanalitikai Egyesületben előadást tart Egy anális karakter analíziséből címmel. A nemzetközi pszichoanalitikai mozgalom értesítője, közölve az egyes tagszervezetek híreit, erről tudósít: „Gyömrői Editet (Bp. Retek u. 33/35) a Német Pszichoanalitikai Társaság nem rendes tagját a magyar egyesület nem rendes tagjává választották.”¹⁰

⁸ I. m., 122.

⁹ 119 *Rundbriefe*, 1998, 105.

¹⁰ Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago 1934, 415.

A Gyömrői-analízis 1934 őszétől 1936 novemberéig tartott. A pszichoanalízis erősödő jelenlétéről, a költő életében már az 1934 őszi versek tanúskodnak, amint az 1935-ös művek, versek, prózai írások is. Ezekben a művekben azonban nincs jelen az analitikusnő. Alakja, szerepe, hatása csak 1936 elején manifesztálódik, mégpedig a költői önértelmezés szerint: *Gyermekké tettél*.

A mély identikus válság, s benne a gyermekkor, a saját gyermekkor újraidézésének traumatikus élménye átnyúlik 1935 első hónapjaira is. Erről tanúskodik az *Ajtót nyitok* vagy címváltozáttal a *Múlhatatlan*. Ez a második megjelenés alkalmából (*Tükör* 1935. jún.) adott cím pontosan érzékelteti a vers alapélményét, az anya elvesztésének feldolgozhatatlanságát. A versben transzponálódó érzelem túllép az *Anyám meghalt* ténykonstatáló kamaszos önértelmezésén, és alapvetően arra a diszpozícióra épül, amit a 3. versszak antitetikus szerkezetei tükröznek: „Értem...”, „ezt nem értem. Felnőtt lehetnék.” Ez a felnőtt-gyermek dichotomikus kapcsolata, amikor is a felnőtttség feltételes módba kerül. Tehát az „értem” nem frazeológiai paralellizmusa a felnőttségnek, hanem a gyermekség állapota. Ez a jelen időben láttatott „nyugtalanság” az, ami valóban nem érthető gyermek fejfel. Azaz láthatóan kettős értelmű a gyermek: egyrészt felidéződik az 1919. decemberi gyermek, aki hazatérve döbbenettel értesül anyja haláláról, másrészt kontinuitás teremődik az akkori és a mostani állapottal, a most is érzett árvasággal. Ezért kaphatnak olyan éles fényt a tárgyi részletek (mint a *Mama* enteriőr-leírásaiban is), az emlékezés megkoncipiált folyamatában. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy egy analitikus kezelés hozta elő a tizenhat éve történeteket, s az emlékhöz hozzáfűződik az értelmezés is. A múlt és jelen ilyen kontinuitásáról a jelen tanúskodik, az utolsó versszak: „Nem fáj, de meg sem érinthettem.” Az emlék, hogy anyját nélküle temették el, a jelenbeli interpretáció és a tudatosító értelmezés („nem fáj”) írja le a beszéd konstituáló pozícióját.

Az *Ajtót nyitok* hozzátartozik az anya-versekhez, noha azok bonnyolult anya-gyermek viszonyát ez a mű nem érinti.¹¹ Az utolsó

¹¹ Kevésbé értékelt mű, mint BOROSNÉ KÉZI Zsuzsa írja: *Irodalomtanítás az ezredvégen*, 674–683., 679.

versek jambikus 8-9-es váltakozását követő mű arra a gyermeknek és felnőttnek egyaránt értelmezhetetlen ténymegállapítására épül, amit a szeretett lény, az anya elvesztése jelent: „És érthetetlen, / hogy mindig így lesz ezután.” Ugyanennek az élménynek az újraírása, a kiírása a *Temetés után*. A két verset több hónap választja el egymástól, de a téma ugyanaz, az anya halála és temetése utáni időszak árvasága. Ez a vers is a jambikus 8-9-es tagolásban íródott, de a szövege egyetlen tömböt alkot. S a korábbi emlékekkel, annak pontos részleteivel szemben ez a mű mitizálja a pillanatot, s az időszakot. Szinte a romantika színeivel festi meg kísértetiesre, egy monumentális zivatar képeivel a 16 évvel korábbi történeteket. Az erősen alludáló szöveg az emlékezet teremtő aktusából tűnik föl, amint azt a zárójelbe tett, s a műre és az alkotásra, a teremtődésre is vonatkozó önreflexió elárulja: („Csak most emlékszem rá, milyen volt!”) Ez az egyetlen jelen idejű mozzanata a versnek, hisz azt végig a múlt, az elbeszélt múlt uralja, szinte egy analitikus projekcióként. Amihez még hozzátartozhat a három árva külön-külön árvasága, egyedülléte is mint egy a múltra visszatekintő értelmezés.

Az időszak sajátos alkotása az *Altató*. Ez az alkalmi vers csak témájával illeszkedik a meghatározó tematikus vonulathoz, az anyagyermek kapcsolat analitikaus színezetű értelmezéséhez. Ugyanakkor nem feledhető, hogy az altatódal, a gyermek félelmeinek eloszlatását, az elalvását segítő anyai ének olyan boldogságforrásként tűnik fel József Attila költészetében, amelynek hiánya jellemzi a gyerekkor sérelmeiből építkező énképet. Ez látható *A Dunánál* gondoskodó anya képzetében („S mint édesanyám ringatott, mesélt”), s a *Majd* az anyával való újratálalkozás halál-víziójában: „Majd eljön értem a halott, / ki szült, ki dajkált énekelve.”

Az *Altató* nemzedékek kedvelt verse. Recepciók helyértéke az integratív gyermeki látásmódot – formát, struktúrát s a beléjük táplált érzelmeket, vágyakat könnyeden harmonizáló – alkotásmóddá avató szerepéből adódik. „... tündéri lebegésű, a gyermekkori sajátságokat belülről értő és ugyanakkor nagy távlatokat nyitó, szeretetteljes vízió – egyike legegységesebb verseinek.”¹² – írja Szabolcsi Miklós. Az *Altató* kétségkívül könnyed, dalszerű, a műfaj

¹² SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 479.

szabályait követő alkotás. József Attila nem a folklór jellegű műfaj szemléletét követi: az alvó természet képeiből a közvetlen tárgyi-gyermeki alvó világ következik,¹³ az analógiás szemlélet alapján. Az „alszik” és szinoním változatai rendezik el a szöveg belső rendjét, a motívumokat a nagy és kicsi, az elvont és konkrét viszonylatai mentén, s a képsorrend mintha a ringatást érzékeltetné.¹⁴

A versben domináló jelenidejűséget az utolsó két versszak jövő időre váltja. Előbb az ígéret révén, a gyermeknek – az akkori értékrend és játékkultúra szerint – kincsként megígért üveggolyó képzetével. Sajátos motívumkontraszt építi e szakasz szemantikai terét. A „távolság” s az „óriás leszel” a felnőttiséget implikálja a kisgyerek méretétől, világlátásától eltérő egységekkel. A felnőttiség ígérete azonban a hasonlítás révén csak a színes üveggolyókban torzuló valóságként szemantizálódik. S az ígéret, a lehetőség, a felnőtt szerepek kiteljesítése zárja az altató éneket. A férfias hivatások sorakoznak egymás után. A szövegváltozat a tűzoltó és katona sorába emeli a „kalauz, bűvár és juhász” foglalkozásokat is. A végső változat azonban a „Vadakat terelő juhász” képét ígéri, mint az utolsó, a legférfiasabb vállalkozás.¹⁵ A vadak, a vadság megszelídítése, domesztikálása olyan tett, amely mögött érezhetjük azt a küzdelmet is, ahogy az analízisben részt vevő ember megpróbálja vadságait megérteni, megszelídíteni.¹⁶

2. *A gyermeki bűn*

Az 1935-ös szonettek arról a belső átalakulásról tanúskodnak, amelynek szimptomatikus rajzát az 1934-es anya-versek vázolták fel először. József Attila 9 szonettet ír a közel fél év alatt. „Még jó

¹³ Lásd N. HORVÁTH Béla, *Egy, ki márványból rak falut*, 88–89.

¹⁴ HORVÁTH Katalin, *József Attila: Altató* = „A betedik te magad légy”, 17.

¹⁵ BÉCSY Ágnes a „vadakat terelő juhász” képét a szendergő anyuka nyelvboltlása-ként értelmezi. *Az altató mint műfaj*, Irodalomtörténet 1980/3., 629–645.

¹⁶ A kép kapcsán érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet HORVÁTH Katalin „Ám a messiási béke-országra is gondolhatunk, amiről Ézsaiás könyve (11,6) szól: »Akkor majd a farkas a bárányal lakik, a párdac a gödölyével hever, a borjú, az oroszlán és a hízott marha együtt lesznek és egy kisfiú terelgeti őket«” (*i. m.*, 19.).

hogy vannak jambusok és van mibe / beléfogóznom – Jární gyermek így tanul.” – tárja fel az *[Ez éles tiszta szürkület...]* ezt a belső válságot, lelki, szellemi elbizonytalanodást, aminek legyőzéséhez a költészet, a klasszikus versforma nyújt biztonságot, segítséget. Még jó, hogy vannak szonettek – vélhetnénk az előbbi gondolat analógiájára, hisz a szonettek fegyelme, kötött formája ugyancsak fogódzót nyújt.¹⁷ Mégha a verssorozatot egy játék, egy rögtönzés indította is el (*Osztás után*), szisztematikusan építkező, újra és újra – szinte monomániákusan előtörő – feltűnő motívumra alapozódó művek szólnak az ént gyötrő kérdésekről. Mindez nem választható el az analitikus kezeléstől, amelynek tartalmáról életrajzi feljegyzés vagy levél¹⁸ nem szól, a versek azonban illusztratív leletanyagok. Azzal együtt, hogy az irodalmi mű mint szerkesztett műalkotás nyilvánvalóan esztétikai formákba rendezi az alkotói koncepció és preconcepció szerint azokat az élményanyagokat, amelyek a terápiából, az analitikussal folytatott diskurzusból és a diszkurzív önértelmezésekből esztétikai tartalom hordozóivá válnak.

A szonettek egyik meghatározó motívuma az Isten, nagybetűs és kisbetűs formában.¹⁹ Az ekkori versek Isten-élménye nemcsak a fiatalkori költészet Istent valló és tagadó magatartására épülő szemléletbeli formáiban különbözik, hanem az egyes szonettek is eltérő képzeteket alakítanak ki. Az első előfordulás az igazságos, a földi igazságtalanságokat megtoroló, kiegyenlítő hatalom mindenhatóságában idézi Istent:

Most sajnálom (de ezt is lenyelem),
hogy nincs isten, ki gondoljon kinomra
és azok szemét ujjával kinyomja,
kik elnézik, hogy nincsen kenyerem.

¹⁷ GARAI László a szonettekben az identitás folyamatosságára és újrateremtésére tett kísérletet látja azzal, hogy a költő mintegy visszamegy a múltba, egy 1923-ban elhagyott (*Szonettkoszorú*) versforma újraalkalmazásával. „Ha József Attila ismét szonettet ír, ezzel mágikusan előhívja ezt a társadalmi személynazonosságot, melyben mindez [ti. a jelen] meg nem történt.” GARAI L., *József Attila identitásai*, Bp., Magyar Filmtörténeti Fotógyűjteményi Alapítvány, 2005, 112.

¹⁸ Csak 1936-ból vannak olyan Gyömrőinek írott levelek, amelyekben a költő értelmezi az analízist, önmagát, kapcsolatukat.

¹⁹ *Szonett*: „Kinek van Istene”, *Boldog hazug*: „...kinek van istene”.

A *Modern szonett* istene tehát egy deszakralizált hatalom, aki nagyon is földi módon tesz igazságot. A szövegben sajátos asszociációs kapcsolat idézi ezt, amikor is az „elnézik” hívja elő a büntetési módot, a szemkitolást. Ami pedig e középkori jellegű igazgatszolgáltatást indokolja, az a költő életének referencialitásától nem elszakítható szükség, ami a verskezdő „üres a kamra”, s az ezt ugyancsak az általánosítás szintjén kiegészítő „nincsen kenyerem” kijelentéseiben materializálódik. Ez a gyakorlatias isten-képzet az anyagi szükségek által profanizált emberi létben jelenik meg, azaz a későbbi versekhez képest a szöveg nem alludál metafizikai tartalmakra. Annál is inkább, hisz az Istenhez fordulásban van némi hezitáció, amit a zárójeles rész jelez. A hezitálás okát a kézirat szövegvariánsa világítja meg: „Hogy sajnálom” A második változatban: „Bizony sajnálom – most én hittelen”. Ez a isteni transzcendenciához való negatív viszony²⁰ adhatja meg a magyarázatot erre az apokrif Isten-képre is, amikor ugyanis a földi szükséglet motiválta igény földi módon elégítődik ki.

A későbbi szonettek Isten-élményét Lengyel András a Barta Istvánnal kötött barátság kiteljesedésének tulajdonítja, megállapítva, hogy ezek a művek jórészt a Bartával folytatott diskurzus leképeződései.²¹ A Barta mély katolicizmusa és konzervatív szemlélete inspirálta vita a művek diffúz Isten-képzeteiben érzékelhető leginkább, de magában az Istenhit értelmezésében is. A *Modern szonett* önértelmező hittelenségével szemben a *Szonett* és a *Boldog hazug* a hitet más alternatívában mutatja fel. A két – egymás szövegvariánsának tekinthető – mű vitás értelmezői szemlélete jelentős különbséget mutat. Akár belső diskurzusként is értelmezhető a két változat: „Óh boldog az, kinek van Istene” (*Szonett*) és „Bol-

²⁰ József Attila Isten-élményének sokszínűségéről számos értelmezés szól. Arra a kérdésre, amely József Attila vallásosságát, Istenhitét taglalja, BENEY Zsuzsa, így válaszol: „...hitt-e József Attila ebben a megszólított Istenben? – egyértelműen sem igenel, sem nemmel nem válaszolhatunk. [...] József Attila Istene – mint az megkíséreljük bizonyítani is – transzcendens Isten; a hit vagy hitetlenség kérdését nem ennek az Istennek természete miatt indokolatlan feltennünk” (*A gondolat metaforái*, 91.). „József Attila és a vallásos hit viszonya rendkívül fogas kérdés”, TVERDOTA György, *József Attila vallásfilozófiai íblete = Véges végtelen*, 112.

²¹ LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, 120–135.

dog hazug, kinek van istene” (*Boldog hazug...*). Mindkét kijelentés az én tapasztalatából indul ki: „Én nem leltem szivemben, sem az égben”. A mondat Isten hiányát metaforizálja, és nemcsak a nietzschei értelmezésben.²² A transzcendencia Istenét ugyanis a tagadás kiegészíti egy másik létezési formával a szív, a jószág, a szeretet Istenével, azaz az ember nélküli és a humanizált világban egyaránt nem létezőnek tekinti Istent ez a kijelentés. Vagy legalábbis az én tapasztalatának hiányaként, a keresés („nem leltem”) eredménytelenségeként.

A *Boldog hazug* profanizáltabb Isten-élménye markánsabban szólaltat meg egy határozott nézetet. A *Szonett* „istenhívőjének” („...kinek van Istene”) „bűne csupán a látható valóság”. A variáns „hazugja” attól hazug, hogy van istene, azaz teleológikusan látja a világot, de legalábbis a transzcendens elrendeltetés jegyében. A hittel megáldottság a boldogságot adományozza, de megfoszt az értelemről: „... értetlen szelleme / a meg nem fogant ártatlan valóság”. A valóság „ártatlansága” abból ered, hogy még nem tapad hozzá a bűn. Mindkét szöveg központi motívuma és a szövegek világszemléletének centrális etikai kategóriája a bűn. Ennek szimbóluma ugyanaz mindkét változatban: „leszakítja a tilalmas rózsát”). „A *Boldog hazug* ezt a második versszakban a „meg nem fogant” enigmatikus képzetével is kiegészíti.”²³ Ezzel szemben a *Szonett* boldogjának a „bűne csupán a látható valóság”. A bűn tehát „valós”, amit a „látható” plaszticizál, beláthatóságát, értelmezhetőségét hangsúlyozva. A valóság mint bűn kiterjeszti a bűnösség képzetét is, hisz a megragadható, átélhető létezés emeli be az értelmezhetőség kategóriájába.

A bűnösség, bűn állapotát az istenhit vagy „istentelenség” alternatív világszemléletéből értelmezi a két szövegszerűen jórészt megegyező, de lényegi világképi különbséget mutató vers. A zár-

²² LENGYEL András a „halott fényű istentelenség” világképzetében a nietzschei tézist látja: „Isten meghalt.” (*i. m.*, 126.).

²³ TAMÁS Attila értelmezésében a valós, tényleges bűnökért való bűnhődés vágyáról szól ez a sor. (*Az „Úrtól” az „Ürig”, 79.*) A „meg nem fogant ártatlan valóság” – miközben nem valószínűsége hangsúlyozódik – a szemantizáltsága révén a bűnnek sajátos fajtájára is utal, ami a fogantatással kapcsolatos.

latokban közös bűnként jelenik meg az „igazi”, az elkövetett, a „megfogant” gyermeki vétség, a buktalopás. Értelmezést is nyer, hisz az analitikus emlékezés hozza fel a gyermekkor múltjából. S ehhez az értelmezés szabja meg a kereteket is, mindenekelőtt az anya elleni lázadással és a lázadásért elszenvedett büntetéssel. Az anya-gyermek viszonyt világítják meg a szövegváltozatok. A *Boldog hazug* racionálisabb szemlélete az anya tettét is magyarázza: „más-gyötörte anyám”. A *Szonett* meg a legendás verést szublimálja. A „lány tekintettel vert meg” kifejezés helyén ez állt a kéziratokban: „anyámmal, aki vastag bottal vert meg”, majd „anyámmal, aki lány szemével vert meg”. Bár a „vert meg” – „gyermek” rímkenyszer és a „sápadt kézzel” enallagéja is jelzi a bűn ilyen kényszerességét, a gyermekkori emlék és annak lírai aktualizációja közti távolságot nem a művészi eszközökkel finomított leírás, hanem a kéziratos szövegváltozat adja vissza.

Az Isten-képzet és a bűn, bűnösség, büntelenség élmény összekapcsolása többféle konfigurációt alkot. Az 1935-ös versek ezeket a modifikációkat artikulálják és variálják. A versek ugyan nem árulkodnak a költői én személyiségének, személyességének történeiről, ugyanakkor jelzik azokat az elmozdulásokat, amelyek világlepi transzpozíciójukkal egyre erőteljesebben érzékeltetik a pszichoanalízis adaptív érvényesülését. A pszichoanalízis erősödő formatív szerepe az analitikus kódok, fogalmak, jelentéstartalmak szövegformálásában válik láthatóvá. A versben pszichológiai struktúrák, én-stratégiák öltönek nyelvi-művészi formát. Ezek olykor olyan öninterpretációt kapnak, amely nem feltétlen a legautentikusabb értelmezést jelenti, hisz a nyelvben rögzített analitikus tartalom épp az elfojtás vagy az eltolás révén az önértelmezői stratégia jegyében tárul fel. (A legteljesebben ez a stratégia a *Szabad-ötletek*ben érvényesül és egyben láthatóvá is teszi magát.) Az analitikus tartalom dekódolása, értelmezése jelzi azt az igényt, hogy az interpretáció az olvasatok egyikévé válik. A művészi szöveg analitikus szimbólumaira is érvényesnek tekinthető Anna Freud megállapítása: „A szimbólumok lefordításának technikája ... nem más, mint a tudatos legmagasabb rétegéből a tudatalan legalacsonyabb rétegébe való alámerülés, anélkül, hogy elidőznénk azon korábbi én-tevékenységek középső rétegében,

amelyek bizonyos ösztön én-tartalmakat arra kényszerítették, hogy sajátos én-formát öltsenek.”²⁴

1935. augusztus 18-án levélben küldi el József Attila a *Mint gyermek...* című versét Babitsnak. Hallgatását (mintha Babits várta volna jelentkezését) magyarázza: „Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak »fogásom« ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje.”²⁵ Hogy Babits a címzett, nem véletlen, az „apai ház” elleni bosszú kerül így be abba az értelmezési sorba, amely a *Tárgyi, kritikai tanulmány* bűnét magyarázza. A vers projekció jellegét a személyiség átalakulásának demonstratív láttatása igazolja.

A *Mint gyermek* ... egy analitikus szcenárióra és képletre épül: a gyermek fellázadt apja ellen s büntudata van. Ezt színezi, értelmezi meglehetősen tárgyiaszággal vers. Az ödipális konfliktus kivetítődése és fikcionális reagálása az „apai ház” felgyújtása. A „ház” itt feltehetőleg nem a személyiség jelentésében szerepel (mint az *Eszmélet* metaforájában) hanem a tulajdon az apai tekintély metonímiája, a vers szövegében és szövegösszefüggésében szimbolikus tartalmú. A lázadás irányultságát szimbolizálja, a végletességet és végzetességet. A bosszú oka nem jelenik meg a szövegben, de a szimbólum nem is kívánja, hisz mögötte van az analitikus kód. S ilyennek tekintendő a bűnt követő bűnhődés is. Az tud megbocsátani, aki ellen a bűnt elkövették. A bűn és megbocsátás azonban a tisztázást, a tisztán látást kívánná, aminek bonyolultságát, akadályoztatottságát metaforikus leírások érzékeltetik. Az „idegenség lepi, mint a kód” hasonlatban a látás homálya, bizonytalansága erősíti meg a kód metaforikus pozícióját, visszafele értel-

²⁴ Idézi HOLLAND, Norman H., *Az irodalmi interpretáció és a pszichoanalízis három fázisa = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, 336. Lásd még PRAON, O. Norman, *Művészet és Erosz = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, 119–132.

²⁵ József Attila levelezése, 426. A levélben foglaltakkal kapcsolatos lehet a kezelés intenzitása, s a költő terápiás igénye. Erről tanúskodik az aug. 20-án írott levél Gyömörőinek, mely szerint nem akarja elmulasztani az „órát”. (427.)

mezve az idegenséget is. S ugyancsak a tisztázás nehézségeit érzékelteti az „elfödött arcát mutatni szabad mosolyának” aninómiája. A mosoly önmagában is a közeledés kommunikációs gesztusa, amit a „szabad” – különösen a József Attila-i szabad, szabadság értelmezői aurájában – még ki is tágít, megnyitva azt az értelmezési területet, amelyet a bűn, az elfödöttség misztikuma és az azal való szembenézés nyílt tisztasága jelent. A pszichoanalitikus narráció szerint azonban ez nem sikerül: „oly reménytelenül erőlködök, / hogy könnyeimre: erényre találjak.” A történet ezen végpontja szerint az elkövetett bűnt a megbánás teheti jóvá, ami egyben erény is. Ez azonban reménytelennek látszik.

A *Mint gyermek*... az analízis metaforájával beszél a bűn következményéről vagy annak valamilyen aspektusáról, amikor az ént lefokozza, annak érzelmi kiszolgáltatottságával. A jó szó „megrikat”, s „kuporogva” várja a csodát, azaz olyan gyermeki attribútumokkal ruházta fel az ént, amelynek fényében érthetetlennek tűnik a bűn. Az apa elleni lázadás ugyanis a szöveg két különböző pontján kapcsolódva s logikai összefüggést alkotva bomlik ki a maga metaforikusságában. „Világot hamvasztottam el szivemben” – értelmeződik a büntetés oka, a gyermeki lét aspektusából, tehát mérhetetlenül felnagyítva. A szív és a világ, azaz az érzelem irracionálizmusa a valóság racionalizmusa olyan kapcsolatba kerül ebben a büntetés okaként felmutatott képben, amelyet az „elhamvaszt”, a megszüntet kapcsol össze. A szöveg láthatóan egy analitikus szimbolika rendszerében mozog. Az egyik ilyen kohéziós szimbólum a rímben is kiemelt gyermek, azaz az én alteregója, amelyhez a két szövegrésszel kétféle módon leírt, elkövetett szimbolikus bűn tartozik. Az „elhamvasztott világ” a szívben történik meg, a szív bűne a világnélküliség, pontosabban az az újvilág, amelyet az érzelmek konstituáltak. Ez az irracionalitás – vagy a kognitív világteremtés hiánya, veresége – kapaszkodik bele a „csodába”. Mert az én – s itt záródik a szimbólumkör – hiába várja a csodát, hisz a bűnnek nincs számára értelmezhető, racionális tartalma, amit az aposztrofikus „az” és a hozzá kapcsolódó „megbocsát” és „farkasverem” együttes dekódolhatatlansága is jelez. A farkasverem mesei szimbóluma az én helyzetét, világát értelmezi, az eredendő bűnből következő büntetéseként, örök csapda-

ként. Hogy ki az „az ő”, aki értelmezni is képes a bűnt és majd megbocsátani is képes, bezáródik a szöveg szimbolikus terébe.²⁶

A bűn ezekben a versekben az életrajzi történet emlékszerű fikciójától kezdve a metafizikus értelmezésig terjed. A fogalom különböző kontextusokban és különböző önértelmezésekben tűnik fel, de mindenképp olyan asszociációs körben, amely rejtélyességével egyaránt utat nyit a freudizmus értelmezési konstellációjának és a transzcendens erőhöz való viszonyulásban a keresztény, teológiai értelmezésnek is. S nem feledhető azoknak a szövegeknek a sora sem, amelyekben a magányban exponálódó társtalanság, kirekesztődés egy metafizikai hatalomhoz, s a léthez való ambivalenciában kap értelmezést, önértelmezést. A bűn-bűnhődés-ártatlanság konzisztenciája a kései költészet meghatározó, jelentéskonstituáló motívuma és emblémája. A különböző szövegekben esetleg hasonló nyelvisséggel de eltérő intenzitással artikulálódó bűn-képzetről, fogalom kiterjedéséről írja Beney Zsuzsa: „Ez az emblematiszta jelleg elbírija egyik tengelyén a szubjektív insufficiencia érzését és a metafizika irracionális elidegenedettségét, a másikon a freudizmus már-már narcisztikus önmagába fordulását és a transzcendencia felé irányuló nyitottságot.”²⁷

Az 1935-ös versek bűn-képzetét az analitikus terápia táplálja. A *Mint gyermek...* „elhamvasztott világának” képzetét is feltárja az *Én nem tudtam* vallomása. A hangsúlyozott lírai személyiség, az „én nem tudtam” – a „Most már tudom” kongitív antitézise a „bűnről szóló tanítás”-ra vonatkozik. Azzal, hogy mindez önmaga, egy korábbi tudatállapot és a jelenlegi bizonyosságának ellentétében és konzekvenciájában kap értelmezést. Mégpedig önértelmezést, hisz a beszélő egy viviszekció performanciájában

²⁶ A bűn értelmezhetősége az analízis kontextusából adja az egyik lehetőséget: a szövegben metaforizált ödipuszkomplexus feloldását és feloldozását. A vers azonban az Isten-versek körében keletkezett, a csoda, a megbocsátás, a farkasverem hármassága az Istennel való diszkurzus lehetetlenségét is interpretálja, a ricoeuri értelemben: „...Isten és teremtményei számára közös megnyilatkozást (discours) létrehozni az isteni transzcendencia rombadöntését jelentené; elfogadni a jelentések teljes átjárhatatlanságát a két sík között pedig ellenkezőleg, azt, hogy magunkat a legteljesebb agnoszticizmusra ítélnénk.” RICOUER, Paul, *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Bp., Osiris, 1999. 190.

²⁷ BENEY Zsuzsa, i. m., 88.

tárulkozik fel. Az önfeltárás egyik szintje a tudatformák és az azokat megtestesítő műformák szembesítésével történik. Az „én” korábbi története a bűn vonatkozásában a „mese”, a „tanítás” műfajának és az általuk képviselt poétizált beszédnek a kontextusában íródik le. A „tanítás” beszédének világképét nemcsak a megnevezés biblikus aurája hordozza, hanem a szövegváltozatok e helyet kitöltő jelentése és szemantizációja. A szívben lakó szörnyűségek ilyen metaforikus nyelvezetben válnak konkréttá: „latrok büntanyája” és „romlás korhadt fája”. A bűnök lakóhelye a „szív barlangja”. Az *Óda* metaforája („a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő, fondor magány”) tér vissza, mintegy a bűn fejlődéstörténetét is leírva. Ott a „magány” még csak fondor, cseleit szövő, ebben a versben azonban már az értelmezés erősebb, általánosító megnevezést használ: „annyi szörnyűség / barlangja szívem.” A nem tudás okát a szövegben egy retorikailag és a kauzalitás szempontjából is érthetetlen állítás magyarázza: a gyermekét ringató anya képével. Ez a konstelláció persze adhat magyarázatot, ha a képben az analitikus kezelésben feltáruló feszültség, elfojtott vágy kivetülését látjuk, mint amely – szinte erőszakkal – kiíródik, s befészkel magát a szövegbe.

Az én diszkurzusának jelenvalóságát a mesékkel szemben a tudás racionalizmusa és a hozzá tapadó tradicionális metaforikusság („igazság”, „fényében”) testesíti meg. Amit a „Most már tudom” kijelentése állít, az a szörnyűség nevesítése: a bűn az „eredendő gazság”. Ugyanakkor persze az igazság-gazság groteszk rímjátéka olyan komor asszociációjú szókönyezetben jelenik meg, amit a „ravatal, feketül” szinonímiája, színmonotóniája és hangrendi váltása (mély-magas) együttesen teremt meg. A szívben elpusztuló gazság, amely a tudatosodáshoz, azaz az analizált jelentéshez tartozik, eléggé nyilvánvalóan a terápiában aktualizálódó anya-gyermek viszonyból kiindulva kap értelmezést, a freudizmus kontextusában. Ugyanakkor a verszárlatban megjelenik egy másik bűn, legalábbis az „én” vágyának szintjén: „bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.” Ez a kollektívumra is kivetített vágykép a magányban átélt, az egyedül elszenvedett bűntudatot akarja elhárítani. Mégpedig olyan módon, hogy a kimondás önállósul, elválk a beszéd a beszélőtől, az el-

fojtott vágy (az én magányának feloldása a közös büntudatban) nyelviségében artikulálódik: „S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam.”

A bűntől való szabadulás vagy legalábbis a sorsközösségben való osztozás motívuma válik hangsúlyos részévé *A bűn* című versnek. Ugyanebben az időszakban íródott, a *Mint gyermekkel együtt* küldte el József Attila Babitsnak, s jelent meg a *Nyugatban* (1935. szept.). A vers három szövegváltozatban ismert, s a *Nagyon fáj* kötetbe a költő *A bűn [II.]* címmel ismert változatot vette fel. Ezek a szövegváltozatok az apa elleni lázadást „mesélik” el, meglehetősen bizarr formában. Egyfajta szado-mazohisztikus szituáció teremődik, amikor a beszélő a kávéházban barátainak elmeséli a szinte rituális apagyilkosságot. A terápia intimitásával szemben, az elfojtott ödipusz-komplexus kízó szégyenteli gondolatiságával ellentétben ez a történet közösségivé válik. Az egyén elmeséli a bűnt, s a hallgatóság a befogadásban részessé lesz, sőt vannak rokonszenvezők is, akik szemmel jelzik: „Vannak itt / s te nem vagy idegen.” S a közösségvállalást, a közös tudatot sugalltatja a beszélő, amikor nem „színezi” a történetet – valóban lakonikusan közli, a beszédmóddal visszautalva a beszédre –, „hisz emberek vagyunk”.

A három szövegváltozat leginkább a bűn mibenlétének reflexiójában különbözik:

Zord bűnös vagyok, azt hiszem
és jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
hogyan bűnöm odavan?

(*A bűn [I.]*)

A kézirat tintával írott tisztázatán a strófa utolsó sora lényegi jelentésmódosulást hordoz. Amíg ugyanis a *Nyugatban* megjelent vers az eltűnt bűnről szól, a tisztázat nem a bűn múltbeliségére, hanem lényegére fókuszál: „Mi bűnöm van, ha van?” Ezt a gondolatot exponálja *A bűn [II.]* paradoxona, megnyitva a későbbi időszak kiterjedt Kafka-hatást mutató bűn-képzete fele a szöveget: „Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.” Ugyancsak ezt az átértelmeződést érzékelhetjük a bűnhöz való

viszonyulásában. A korábbi szövegek a bűn problémátlanságát fogalmazzák meg, a beszélő gondtalanul él együtt büntudatával. A későbbi változat ezt nem állítja, sőt utal az oppozícióval a lét tudatosságának és felületének kettősségére: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem / de jól érzem magam.” A bűn bizonyosságában azonban mindhárom szöveg lényegileg azonos, s „a bűn nem vitás” kijelentése mögött Kafka-olvasmányélmény rejtőzik.²⁸

A bűn [I.] a freudi színezetű bűnök leltárát adja. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy negatív lélekállapot meghatározásával indul a vers, a bűnösség tudatának kinyilvánításával és egyfajta ön-feloldással zárul, az egyik bűnképzet feldolgozásával vagy legalábbis annak kinyilatkoztatásával. Ebben a processzusban történik meg a bűn megkeresése és megtalálása. S mint a mester műveiben is, irodalmi minták²⁹ interpretálják a lelki történetet, az anya elhagyását egy másik bűn-élmény érdekében. Ez a folyamatrajz valószínűleg követi a terápia menetét is, hisz a szonettek mutatják a performálódó anya-komplexust, s benne az anyával kapcsolatos büntudatot. Ez a vers – szó szerint véve a vallomást, az anya elhagyásának a bűnét – egy másik bűn-élményt állít a középpontba: az apagyilkosságot.

A vers egészét a narráció könnyedsége járja át. A történetmondás a beszéd fordulataiban, tárgyváltoztatásaiban a fesztelenséget sugallja, mintha nem egy terápiás vallomás lenne. Már ami a témákat illeti, ugyanis a szöveg felszabadul attól a szorongás-élménytől – ez a terápiás kibeszéltetés célja is – ami a szonettek szerkesztettségében, szigorú, egymásra vonatkoztatott szintaktikai rendszerében érzékelhető. *A bűn* történetmondását a beszélő

²⁸ RÁBA György, *József Attila és Franz Kafka*, Nagyvilág, 1980/11., 1706–1719. Kafka műveinek pszichoanalitikus interpretációját, Helmut Kaiser tanulmányát minden bizonnyal olvasta József Attila, mint LENGYEL András figyelmeztet: *i. m.*, 128. – KAISER, Helmut, *Franz Kafkas Infernos Eine psychoanalytische Deutung einer Strafbantastie* Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago, 1931/1., 41–103.

²⁹ „Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én.” A Moliere-mű hősné fősvény kapzsiságában a bűn az anyagiságot érzékelteti, míg a másik utalás *A per* József K. jára vonatkozik. Aki keresi a bűnt, míg az végül rátalál. Freud is híres művészeti példákön, alkotókön interpretálta az analízis módszereit és tanait. FREUD, Sigmund, *A téboly és az álmok W. Jensen Gradivájában, Michalengelo Mózes = Művészeti íráskok*, Bp., Filum, 11–103., 207–241.

uralja. A szöveg első változatában még idézőjelbe téve tárul fel a jelenet, mintegy az elbeszélő kívülről láttatja önmagát. A végső változatban az én teljesen belesimul az elbeszélt történetbe azáltal is, hogy hangsúlyozza a történet elbeszélt jellegét egy metakommunikációs kódot követve: „Elmondom: öltem. Nem tudom / kit, talán az apám.” /A bűn [II.]/ majd a történetmondás körülményei, az elbeszélés szituációja („Elmondom. S várom”, „És észreveszek valakit”) is megjelenik a közlésben a beszélő reflexiójaként. S az is reflexió, ahogy a történet tartalma minősítést kap: „Am lehet, bűnöm gyermekes / és együgyű nagyon.” Itt azonban már mintha valaki más beszélne, mintha az analitikusnő magyarázata, az értelmezése jelenne meg a bűn egyik interpretációs lehetőségeként, amit a beszélő sem utasít el.

A vers zárata az én erős világértelmezői pozícióját tükrözi mint egy folyamat lezáródásaként. A korábban jelzett „istentelenség” itt direkt lázadásba megy át. Nem Isten létének tagadásába, hanem a hit megvonásába: „En istent nem hiszek s ha van, / ne fáradjon velem”. Az én autonómiájára épül ez a pozíció, amely ugyanakkor a közösség támogatását is igényli. Az Isten elleni lázadást ugyanaz a szimbolikus gesztus, az autoriter személyiség, hatalom megtagadása emelte ide a vers végére, mint ami a rituális apagyilkosságot is motiválta. Már a korai Isten-versekben is az apa- és Isten-képzetek gyakorta tűnnek át egy vágyott, szeretett, mintát jelentő személy alakjába (*Isten, Keserű nekifoházkodás, Lázadó Krisztus*), egyfajta apaimágót teremtve. Ez a törekvés a kései versekben felerősödik, s egybeolvad az Isten-keresés és az apakeresés, illetve a lázadás és az azzal járó bűntudat.³⁰

1935 nyarának gondolkodástörténeti folyamatát és rendszerűségét jelzi a *Légy ostoba*. Ez a vers is a Bartával folytatott termékeny vita szülötte,³¹ hisz a bűn, Isten fogalmak által alkotott

³⁰ Az apa-motívum és Isten-motívum közös jelentéstartalmairól először SZŐKE György szól, *József Attila apaképe = József Attila útjai*, 279–295. A motívumot elemzi SZIGETI Lajos Sándor, *i. m.*, 96–129. Az apa-komplexus hiánya valószínűleg a terápia jellegéből adódik. „...az analitikus terápia során, még az ortodox technika mellett is, csak a kezelés jelentős előrehaladása esetén mutatkoznak az apaszerű indulattáttétek.” BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 67.

³¹ Így értékeli LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, 128–129.

filozófiai, metafizikai rendszerhez hozzátartozik az egyén autonómiájának kérdése, a szabadság fogalmának értelmezése is. A *Légy ostoba* a vita verse. A kortársak által megörökített módon³² vitatkozik József Attila ebben a műben barátjával, ad absurdumig elvívve a tagadást.

Légy ostoba. Ne félj. A szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.

A háromszor ismétlődő aposztrofikus mondat nem önmegszólítás, hisz a „te” az általános alany szerepét tölti be a szentenciá-szerű megállapításokban. Ezek lényegileg minden emberi értéket visszavonnak, megkérdőjeleznek. Ugyanakkor a szonett egy belső vitát is leképez, hisz a szöveg nagyobbik részének minden értéket tagadó állításaival szemben az utolsó három sor ugyanolyan határozottan állítja az ember kitejesedését.

A szonett két négysoros része ugyanolyan szerkezeti, szintaktikai rendbe állítja a tagadni kívánt fogalmakat, értékeket. Tehát a vita argumentáló jellegét követve erősíti meg egymást a szabadság és a rend – a két centrális fogalom – tagadása. A szabadságot tagadva az eszmék közötti választás lehetetlensége fogalmazódik meg, azaz az ember intellektusának rabsága. A gondolkodás szabadságának tehetetlenségét a rácsát tépő, üldözött majom expresszív képe, egy Kafka-inspiráció³³, a *Kiáltozás* előképe érzékelteti. Noha a szabadságra született és bezárt állat kétségkívül erős antinómia a rabság illusztrálására, az azonban, hogy az animalitás hordozza az eszmék közti választás hiányát, mindenképp bizarr képalkotásra és mögöttes érzelmi válságra utal. A rend – a másik

³² József Attila vitázó szenvedélyéről többen megemlékeztek. NAGY Lajos örökíti meg azt a híres vitát, amelyet József Attila arról folytatott, hogy a tenger kék-e vagy zöld. Már úgy tűnt, az ellenfél sikeresebben érvelt, amikor József Attila azzal zárta a vitát: »Igazad van. A tenger csakugyan kék« De nyomban hozzátette: »Csakhogy nem úgy kék, ahogy te gondolod« NAGY L., *József Attiláról = József Attila Emlékkönyv*, 376. – József Attila „eredendően spekulatív gondolkodásmódjáról”: BENEY Zsuzsa, *i. m.*, 37.

³³ RÁBA György, *i. m.*, 1712.

szubsztancia – lényegét a jóság és a béke tölti ki. Ez a rend-képzet és fogalom már távol van *A város peremén* „gyönyörű képességétől”, társadalmi ideájától. A tagadó szemlélet csak a szív rendjét engedi meg, amit a leülepedés hasonlatával érzékeltetett „söpredék” tartalmak formálnak meg. Ez a negatív szóhasználat nagy valószínűséggel az analízis reflexiója, de a megengedő „rend” is.

Az első tercina-szerkezetű rész második, megerősített kijelentése, a „Légy oly ostoba” lezárja a vitát azzal, hogy az emberi lét szekvenciális instanciája, a halál sem kap semmiféle autentikus jelentést, funkciót. A jövő azonban visszavonja ezt a negatív, a lét értékét tagadó szemléletet. Szinte ugyanazok a fogalmak jelennek meg a „lehet”, a „leszel” koordinátaiban alakuló létben. A többszörös tagadás az igazságot erősíti meg („Nem lehet soha nem igaz szavad”), a beszéd onnipotenciájában megtestesülő teremtő erőt. A „jó leszel, erős, békés és szabad” a személyiség jelzői, amelyek felépítik az én identitását. A belső, önmagától való függőség és a külső, a társadalmi koherenciák alkotta szintézisben. S ez a szintézis érvényesül az idő kontinuitásában, amikor is az egyén jelenvalósága hangsúlyozódik, bár igaz, a múltban és a jövőben is csak „vendégként”.

Az ostoba rend képe – egy újabb gondolati projekcióként, a korábbi vita motívumaiból építkezve – a *Levegőt!*-ben konkretizálódik. A vers központi gondolata az eredeti címben is kiemelt: rend és szabadság. Az emberi lét ezen szubsztanciái azonban nem a maguk metafizikai fogalmiságban öltenek poétikus formát, hanem beágyazódnak a pszichoanalitikus kép- és gondolatrendszerbe. Az időszak más művei is jelzik ezt az alkotáslélektani helyzetet, amikor is a háttérben, a költő személyes létében zajló terápiás kezelés kisugárzik a szinte monomániákusan előtörő motívumkapcsolatokban.

A *Levegőt!* szoros gondolati közelségében születhetett *Május*. A vers a „nyílt uccára lépő nép” képével – „hogyan végzetét betöltse” – egy május elsejei munkástüntetés képét idézi, rendkívüli módon eltávolítva a valóságtól, patetizálva, idealizálva:

S az aranyba vont ég alatt,
 – mert beköszönt az ünnep –
 a szabadság sétára megy.
 Hős népe ágat lenget,
 s ő kézenfogva vezeti
 szép gyermekét, a rendet!

A szabadságot köszöntő, ágat lengető „hős nép” (némi biblikus áthallással) a munkásság, aki a szabadságnak a népe, tehát szoros lényegi kötelék fűzi ahhoz. Szabadság és rend viszonyát pedig a szülő-gyermek kapcsolat érzékelteti. Nem vitatható némi nosztalgikus történelemszemlélet, amikor még a munkásság történelmi szerepébe vetett hit élt a költőben, hogy a szabadság határozza meg történelmi létét. A szabadságból születő rend annak vonásait is őrzi, tehát szabadságlényegű, s nem pedig a hatalom, az erőszak – légyen az marxista vagy konzervatív szellemiségű – formálja meg. Ez a legfőbb érték ebben a vágyott, s idealizálva is a munkásság szemére hányt, meg nem valósult rendben.

A *Májussal* azonos időben íródott a *Levegőt!* Ez a szimbolikus és mindenféle elnyomó rendszer ellen elementáris erővel szóló vers a költőtől a *Rend és szabadság* címet kapta, s csak a szerkesztői önkény ruházta fel a politikailag hangzatosabb ma ismert címmel. Pedig a vers – nem mellőzve politikai aktualitásokat, utalásokat – valóban a rend és szabadság filozófiai értelmezését taglalja. Ez a politikai óda József Attila politikai nézeteinek sajátos, freudiánus színezetében mutat fel alapvető eszmei értékeket. A *Levegőt!* sorait átjáró freudizmus már nem a társadalomértékeléshez szolgál, hanem a költőt foglalkoztató önelemzés kényszeréről tanúskodik. Azt mondhatni, a gyermek-motívum és a gyermeki szemlélet nem az autokrata, zsarnok, „felnőtt” rendből következik, hanem a vers világába beépülve árnyalja a beszélő valósághoz való viszonyát. Személyesre színezi, s talán – a műfajhoz viszonyítva – túlságosan is.

A vers politikai „tartalmát” a liberális eszmék építik fel. Az egyéni szabadságjogok hiánya kezdi azt az értelmezéssort, amely magyarázza mind a természetre kivetített gyanakvást („Fürkészve, körben guggoltak a bokrok / a város peremén”), mind az egyén

belső kifosztottság érzését: „hisz védekezni nincsen semmi kedvem, / míg nyomorult vagyok.” A modern elnyomó társadalmak technikai „csodáit” vetíti előre a „nyomorultság” indokaként József Attila, amikor a magánlét titkaiba beférkőzve politikai, gazdasági indokokkal hallgatják le a telefonokat, veszik filmszalagra az ember intimitásait. A polgári társadalom legfontosabb alapértékét, a magánéletet sértik a gyakran épp e társadalom nevében fellépő hatalmi apparátusok és azok, amelyek úgymond a közösség nevében korlátozzák vagy lehetetlenítik el e jogot. A költő az egyéni szabadságjogok közül a szólás és a gondolkodás szabadságának megértését emeli ki, hisz értelmezésében az emberi lét szubsztanciáit ezek a princípiumok jelentik. Különösen szemléletesen érzékelteti az elembertelenedett bürokrácia jelképének, az aktának és az álmodozás szabadságának, határtalanságának ellentétével az egyén ellehetetlenítését: nemcsak az kutatják, rögzítik idegenek, hogy az ember miről mit gondol, hanem azt is, hogy ezen gondolatok, „álmok” kihez jutnak el. Az egyén magánlétének ilyen „kollektivizálása” vezet a totalitárius rendszerek lényegéhez: a személyiség személyességétől való megfosztásához, s a teljes kiszolgáltatottsághoz: „És nem sejthetem, mikor lesz elég ok, / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg.”

A jogsértést azonban nemcsak az egyén, a polgári társadalom alanya szempontjából panaszolja a költő. A közösség következik, s némiképp meglepő módon, a falvak közössége. Persze csak a népi-urbánus konfliktus kijelölte szemlélet számára lehet megdöbbentő az a szoros kapcsolat, amely a liberális értékrend alapegységét, a személyiség autonómiáját párhuzamba állítja a legnagyobb társadalmi közösség, a parasztság jogsérelmével. József Attilát a sorsközössége köti a „törekeny falvakhoz”. A motívum-elemzések már kimutatták a falvak jelzője („törekeny”) és az anyához kapcsolódó törtség-képzet szemantikai viszonyát, amely révén itt a veszélyeztetettséget applikáló megjelölés a falu állapotmegnevezéséhez kapcsolódott. Nem vitatható, hogy a vers ezen szakaszának pszichoanalitikus utalásokba ágyazódó következtetései kilépnek a politikumból, ám a mű elejéhez visszatérő, az „ütött gyermekként” csendesen morgó levelek és a rájuk lépő „felnőtt balszerencse” konfliktusa a falvak sorsát is értelmezi, ha nem is

politikai érvrendszerrel. Mindenesetre az „eleven jog fájáról” le-
hulló falvak jogfosztottságát ugyanaz az állapotmegjelölés írja le,
mint az egyén esetében: a „nyomorult”, a nyomor.

A rend és szabadság dialektikájának, az egyéni és közösségi jog,
érdek társadalmi kapcsolatának kifejtéséhez József Attila először
a negatív példát mutatja fel, a társadalmi rend deformálását. Az
„Óh, én nem így képzeltem el a rendet” tagadásait a „lét” és a
„nép” társadalmi kategóriák értelmezik. A lét leírását az egyén
alattomosága, tehát elvtelensége, lelki, szellemi, autonómiájának
elvesztése adja meg, míg a népet a kollektív alattomoság. Aktuá-
politikai vonatkoztatású (a Bajcsy-Zsilinszky Endre tarpai válasz-
tási vereségét előidéző csendőrterror, megvesztegetések, fenyege-
tések) a „nép” leírása, ám a vers itt nem a néppel sokszor azonosí-
tott parasztságról szól, hanem a közösségről, „mely retteg, hogy-
ha választ”. A választott politikai erők, pártok képviselik az egyént
a demokráciában. Az egyéni autonómia így válik közösségivé –
természetesen csak a demokratikus társadalomban. Az elnyomóri-
tott egyén és kollektívum sorsát hivatott ismét pszichoanalitikus
kontextusban értelmezni az „Én nem ilyennek képzeltem a ren-
det” ismétlésével bevezetett, a gyermek és (idegen) felnőttek
öcsödi emlékezetű konfliktusát felnagyító versszak. A gyermek –
aki „jó szóra” ugrott volna nyomban – megverettetése, olyan me-
tafora, amely az eredendő jóság kiszolgáltatottságát az eltorzult
hatalom agressziójának sugallja kissé analitikus átiratban, de a tár-
sadalmi rend analízisébe tökéletesen illeszkedve.

A vers zárata a rend és szabadság politikailag dichotom viszony-
nyában az egyén kötelezettségét szólaltatja meg. Ez pedig a szólás
jogával való élés felelőssége. A „jogom van” és az „érett fővel szót-
lanul kibírnám” közé azonban beiktatódik e jogot és felelősséget
korlátozó egyéni megfontolás, illetve itt annak az egyéni magatar-
tásnak az elutasítása, amely minden társadalomban mérlegel a sze-
mélyes haszon és veszélyeztetettség, a nyíltság, a szólás szabadsá-
ga és a hallgatás között. A *Levegőt!* utolsó szakasza méltán válha-
tott a diktatórikus rendszerek ellen fellépő – vagy csak arra vágó
– egyén erkölcsi feltételévé. „Az én vezérem bensőmből vezérel”
nemcsak utalás a fasiszta – és fasisztoid – rendek vezérkultuszára,

hanem a személyesség, a meggyőződés rendjét és erejét is szembehelyezi a behódoló, a megalkuvó magatartással. Még akkor is, ha a mind a kéziratban mind pedig a verset először közlő *8 órai Újságban* többes számú alany szerepel: „A mi vezérünk bensőnkől vezérel”. Nem vitatható a vers egészének szembenállása a Horthy-rendszerrel, hogy a műben megjelenő antidemokratikus társadalom az a világ, amely legnyilvánvalóbban a versben alapértékként lefektetett szabadságeszméket (és azok képviselőit) támadja. Ezzel együtt nem hihető, hogy a „mi vezérünk” és a „te szülj nekünk rendet” egy kisebbségre, a polgári liberális értelmiségre, a költő barátaira vonatkozna. A közösség, a „nép” nevében szóló egyén fogalmazza meg itt azt a világképet, amely minden civilizált és demokratikus rend alapja: „Emberék, nem vadak – / elmék vagyunk! Szívünk, míg vágyat érlel, / nem kartoték-adat.” Ez a – liberális filozófiákban oly meghatározónak tekintett – felvilágosodásbeli eszméket felsorakoztató érv ugyanis éppúgy lehet egyéni világkép, mint egy társadalom politikai berendezkedését szabályozó társadalomkép. A civilizálatlan vadsággal szembeállított „ember” lényegi tulajdonsága az „elme” és a „szív”, azaz az értelem és az érzelem. (Hogy az érzelem itt a „vágyra”, impliciten a nemi vágyra irányul, az a vers többször említett pszichoanalitikus háttérének folyománya.) A szabadság és a rend anya-gyermek képzetéből következik az a gyermeki attribútumokkal érzékeltetett kiteljesedés, amelynek aufklärista jellegét ismétcsak könnyű belátni. A tanítás, oktatás a felvilágosodásra épülő polgári rend alapköve, a civilizáció áthagyományozódásának eszköze, a játék pedig – nem utolsósorban a rousseau-ista hagyományoknak köszönhetően – a polgárrá válás gyermeki metódusú elősegítője. Persze a játék pszichoanalitikus tartalmáról nem feledkezhetünk meg, hisz erről maga a költő szól egy későbbi írásában.

A *Mama* és a hozzá szorosan tapadó *Öngyilkosság* jelezte időszaktól kezdődően az anya-gyermek motívum kettősség, az anyához tapadó kényszeres emlékek, a felnagyított szeretetlenség, árvaság József Attila költészetének olyan tematikus, motivisztikus vonulatát adják, amely mögött parázslík, máskor izzik a Gyömrői-terápia, s a költőnek az analitikusnőhöz fűződő aktuális viszonya.

Gyömrői – nyilván a személyét ért vádakra³⁴ is felelve – az anyaelményt mint terápiás projekciót értelmezi, mintegy tőle független, szükségszerűen bekövetkező betegségszimplomát: „Személyes kapcsolatunk egyáltalán nem volt. De volt egy ilyen állandó szemrehányás, egy ambivalens kötöttség az anyjához, akit nagyon szeretett, de akit nagyon gyűlölt.”³⁵ Kétségtelen, a kései versek mama-alakja fikció, a korai gyermek-anya viszonyának, a preödipális traumáknak, azok „emlékeinek” feldolgozásából és a pszichológiai anyag lirizálásából, művészi interpretációjából keletkezett nóalak. Az emlékezés, a terápiás múltba mélyedés tudatosította a *Mama* emléanyagában is reprezentálódó szeretetlenséget, a törődés hiányát, amit igyekezett kompenzálni egy vágykép, a gondoskodó anya-nő iránt. „Nem véletlen, hogy a sorozatos ráismerések nyomán, pótlásképpen fokozatos függőség alakult ki benne az analízis vagy a gondját viselő anyát is helyettesítő szerető iránt.”³⁶ Ugyanakkor kérdés, hogy a gyermek József Attilának voltak-e olyan vagy olyan mélységű traumái, mint amelyeket a művek feltárnak? Vagy pedig a freudi tanokkal való azonosulás, egy szerepbe való belehelyezkedés inspirálta a kétségtelen őszinteségű vallomásokat. Az olvasó kétségét táplálhatja az a kettősség, ahogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* a beszélő, az analizált személy viszonyul az analízishez: belülről nézi, átéli, máskor pedig külső, objektív szemmel bírálja.³⁷ Hogy a freudizmus művészi inspirációt jelentett, valamint az analízisben felszabaduló élmények szerepét Szántó Judit³⁸ szerint a költő is megvallotta. A terápiás hatásról írja Beney Zsuzsa: „A freudizmus két irányban hatott a felnőtt József Attilára: egyrészt valóságosan, az elfojtott tudati tartalmakat

³⁴ „Bűnbakká” válásáról, a negatív kultuszban játszott szerepéről: TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka*, 199. – De BAK Róbert, már a Szép Szó emlékszámban igyekszik őt felmenteni a vádak alól: „Itt szeretnék válaszolni arra az önként adódó kérdésre, hogy nem ebbe a »szerelembe« betegedett-e meg. Amit ma a schizophréniáról tudunk, az nem támogatja ezt a feltevést.” *József Attila betegsége, Kortársak József Attiláról I.*, 1017.

³⁵ VEZÉR Erzsébet, *i. m.*, 621.

³⁶ BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 55.

³⁷ N. HORVÁTH Béla, *A Szabad-ötletek olvasatai* = v

³⁸ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, 37., 97–98.; N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság*, 183–199.

felszabadító hatásával – mely egészen bizonyos, hogy bűntudatból, talán még anyja helyett is érzett szégyenből, az azonosulás kényszeréből, a gyermekkori agresszivitás részben a valóban megbánt tényeiből Kovácsolódott – másrészt ideológiájának átvételével, mely mintegy belekényszerítette e problémák felnagyításába, anyja negatív szerepének és kettőjük konfliktusának, az ezért érzett lelkiismertfurdalásnak túlhangsúlyozásába.”³⁹ A freudi ihletettséggű művek, az anya-élményt⁴⁰ feldolgozó 1935-ös versek közül kitűnik drámai beszédmódjával és megrázó élménytartalmával a *Kései sirató*.

Az 1935 végén keletkezett⁴¹ (a Szép Szó 1936. decemberi számában megjelent) mű előzménye az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból*. Ez a töredékes mű a bírósági per szcenikájába öltöztetve artikulálja az anyához kapcsolódó bűnt. Az orális, szadisztikus bűn-képzet nemcsak a terápiás vallomás őszinteségében, hanem a beszélő narcisztikus kitárulkozásában, s a műalkotás nyelviségének teljes alárendeltségében mutatkozik meg:

VÁDLÓ

Im – anyját falta föl magzatja
vonítva s mohón e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.
Nem emlékezik arra persze,
mint vette vérét és tejét
s lógatja fondor fafejét,
hogy elhigyük, nincs bűnre mersze!

³⁹ BENEY Zsuzsa, *i.m.*, 90.

⁴⁰ „Az analitikusaival, azaz Rapaport Samuval és Gyömrői Edittel való kapcsolata állandósította az anya-gyerek duális viszonyba való bezártságot. Mivel analitikusai nem tudták kimozdítani a költőt a duális viszony szintjéről, nem teheték számára lehetővé az apa-kép elsajátítását és a valóságérzék megszerzését.” BRABANT Éva, *A büntelen bűnös = A megtalált nyelv* Bp., 2001, 158–166., 163.

⁴¹ SÁRKÖZY Péter 1936-ra keltezi, utalva az 1936-os megjelenésre. SZABOLCSI Miklós és STOLL Béla, 1935-re datálja. Kétségtelen, a *Kései sirató* lezárása egy versfolyamatnak, mintegy összefoglalása annak a traumatikus analízis-élménynek, amely az anyára fókuszálva mitizálta alakját. Az 1936-os versekben is megjelenik az anya-motívum, de a szerelem választ a két nő között, s az Edit-élmény az erősebb. – A kérdéshez még: LENGYEL András, *i.m.*, 172–173.

A szöveg tere tágul, hogy minél több, pontosabb részlet illeszkedjék, férjen be a leírásba, a bűn illusztratív megjelenítésébe. Az anyamell, az emlő itt is a vágy tárgya, mintegy ellenreakciója annak a felnagyított sérelemnek, hogy az anya megvonta a táplálást, a szoptatást, s ezáltal elhagyta, megcsalta, eltaszította.⁴² Ez indukálja az agressziót, amelynek szadisztikus részletezéséhez rímel a nyelv.

A vers nemcsak a bünetőtörvénykönyvre való utalással emlékeztet Kafka *A per* című regényére, hanem azzal is, ahogy a szereplők értelmezik. A bűnös a bíróságtól tudakolja bűne lényegét: „Szeretném, hogyha itt, te vád, / szemtől szemembe mondanád / a bűnt.” A bíró kijelenti az ítéletet, hogy a bűnöst azért menti fel, mert „nincs remény”, a bűn megbánhatatlan: „de a bűnt nem bánhatja meg, / mert az igazság megbántódik.” S a vádlott is azért tartja a törvényt kegyetlennek mert az fölmenti: „Végtelen semmi vár tudom jól / s nem bocsánat.” Ez a vers drámai összefoglalása az 1935-ös művek két nagy témájának, ahogy összekapcsolja az anya-élményt és a büntetlen-bűnösség szorongását. Ilyen direkt kapcsolat sem a korábbi, sem a későbbi művekben nem érzékelhető. A költő mintegy végső összegzésre készülve próbálta meg az anya-problémát értelmezni, rendezni. A dramatizáló forma, bármennyire is hozzáidomul a nyelv a bírósági tárgyalás szcenikumához, a jog, a törvény szintaktikai, szemantikai kíváncsiához, nem hitelesíti a bűn bevallását, az mégiscsak megreked egy stilizált személytelenségben. Nem tud áttörni olyan személyességgel, kiíródni olyan mélységgel mint a lírai formák kötetlen valóságában. Erre szolgál a *Kései sirató* siratóéneket, ódát, rapszódiaát egyező műformája.

A *Kései sirató* az életmű talán legismertebb, legszebb darabja,⁴³ s valóban kulcsvers. Kompozíciója felépíti az anya-motívum belső

⁴² SZÖKE György: „Az anyamellel kapcsolatos fantáziák a kései versekben kötődnek az anya halálához, e fantáziák az emlőjét elvevő anya bekebelezésére, felfalására irányulnak.” „*Úr a lelkem*”, 49–50.

⁴³ Első, s mély azonosulással írott elemzése SÁRKÖZY Péter munkája, *Kései sirató = József Attila útjain*, 212–243. Pszichoanalitikus elemzését adta SZÖKE György, *i. m.*, 43–50.; BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 55–58.; HÁRS György Péter, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1991/3., 291–296. A siratóének műfaja szemszögéből értelmezte N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut”, 116–125. Újabb: BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, 177–187.

történetét,⁴⁴ s az extatikus belső feszültség, amely az *Óda* óta nem ismétlődött, feltárja azt a lélektani, filozófiai válságot is, amelynek megszólaltatói az utolsó évek vallomásos művei. A vers – mint címe is mondja – valóban siratóéneke. Követi a műfaj szabályait és a siratás pszichológiáját. A műfaj sajátosan ötvözi a lírai, epikai, drámai elemeket. A líraiság uralkodik benne az érzelmek rapszodikusságából, extatikus voltából következően, hisz a sirató személy nemcsak hogy elvesztett egy szeretett személyt, hanem saját árvaságát, veszteségét is siratja. A siratóéneke rendszerint kétsoros periódusokból épül, amelyek rendjét megtörik a jajongó felkiáltások. József Attila verse is kétsoros egységekből építkezik, s ettől csak két helyütt tér el, a szabadszállási élmények epikus felidézésekor és a negyedik versszak indulatkitörés-szerű vádjainál. A nyolcsoros, keresztrimesz zárt versszakok az érzelmek extázisát és lecsendesülését is magukba fogadják.

A vers az anyaidézésnek, az anyateremtésnek a verse, kísérlete. Már az első versszak is bonyolult anyaképet idéz. Az anya halálának ténye egy erotikus képben jelenik meg: „Mint lenge könnyű lány, ha odaintik, / kinyújtóztál a halál oldalán.” A kiszolgáltatott nőiség ott van a *Leülekszik* eladott lány figurájában, s ez az anyához is tapadó negatív érzés, képzet valószínűleg az analízis képződménye.⁴⁵ S az is, ahogy a mama alakja rekonstruálódna, felidéződne: „Lágy őszi tájból és sok kedves nőtől / próbállak öszeállítani téged.” A teremtés, az alkotás kényszerességére utal a sor, a szűkségre, amely most az anyára irányul. (Egy másik szűkség majd ugyanebből a szándékból és rokon szemantizációval jelenik meg, amikor az „Istent alkotok” a képszerűség és a nyelvi teremtés együttes erejét alkalmazza.) S a teremtés nyelviségét jelzi

⁴⁴ SZIGETI Lajos Sándor, *i. m.*, 66.

⁴⁵ BENÉY Zsuzsa, *i. m.*, 41. – A halál és a szexualitás, azaz Erósz és Thanatosz ilyen összeolvasztása táplálhatta ezt a fantáziát. Másrészt az anya múltjának felidézése, amikor a Ferenc téri kocsmában felszolgáló volt, s az apa utáni férfi nélküli időszak úgyszintén indíkalhatta ezt a blaszfémiát. – A kép szövegváltozatokbeli variánsai a szublimáció szándékát is jelzik, hisz a „Mint utolsó ringyó”, majd a „Mint senki lánya”, „Mint kitaszított nő” kísérletek után lett a végső, az erotikumot ebben a szelíd formában is megőrző, valóban lírizált „lenge, könnyű lány” alak. A „halál oldalán” kinyújtózó anya ödipális képzet. Vö. BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, 180.

az a módosulás, ahogy a gyönyörű kép, a „lány őszi táj” elfedi azt a pszichés problémát, ahogy a nőalak felépül az élményekből, emlékekből, amint a szövegváltozat rögzíti: „Sok kedves nőből és sok durva nőből” áll össze a mama alakja, lecsupaszítván a nőiségre.⁴⁶

A mama története idéződik fel a vers következő két szakaszában, de az én, a beszélő szempontjából. Itt is az én-te relációi és annak nyelvi, grammatikai formái uralkodnak, folytatva a nyitó sorok teremtette feszültséget. Az én felidézi a gyermekkor történetét, s epikus részletezéssel mondja el a „hadak vége” kaotikus világállapotát, kiemelve önnön „konokságát”, hogy az evésre már képtelen anyjának tápláló étket „csirkét” szerzett. Az emlékezet mélységéből tűnik elő a konkrét tény, ahogy a filmszerűen érzéketes leírás, a „vonattetőn hasaltam keresztben” részletező tárgyiassága is. A „te már seholy voltál” azt a döbbenetet idézi újra, amit az *Ajtót nyitok* már leírt. A szakaszt s benne a két versszakot a táplálék, az evés fogja össze. A harmadik versszakot teljes mértékben az evés képzei uralják. Az anyát tápláló gyermek emlékét a tápláló anya képe váltja fel. Ez azonban egy ellentmondásos, analitikus természetű kapcsolatban⁴⁷ tárul fel. Előbb a halált tápláló mama teste, s az „édes emlő” szekveniált testrészlete jelenik meg, az evés kontextusában, majd visszafele haladva a történetben a csecsemőkor, a gyermek etetése: „Levesem hűtötted, fujtad, kavartad / mondtad: Egyél, nekem nőssz nagyra, szentem!” A bensőséges, a tápláló anya emlékképe az élményfelidézés regressziós jellegét is mutatja, hisz a beszélő önmagát gyermeki mivoltában, tehetetlen, a táplálás testi és a biztatás lelki szükségletében kiszolgáltatott csecsemőként írja le. A strófazáró sor ugyancsak az evéssel érzékelteti az anya halálát („zsíros nyirkot kóstol üres ajkad”), azt hogy megvonta magát a gyermektől. S arra rímel rá az anya megevésének képze, vágya. A kijelentés abszurditása azt a re-

⁴⁶ Az egyik „durva nő” alakját a *Szabad-ötletek* mondja el, egy korai szexuális kudarc, a *Ritkás erdő alatt* fogantató élménye kapcsán. *Miért fáj ma is*, 440.

⁴⁷ Az evés, táplálkozás analitikus értelmezésével kapcsolatban említi BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András József Attilának azt a szokását – mint az utolsó évek neurotikus tünetét – hogy a falatot nem tudta lenyelni, azaz a táplálkozás nem nyújtott számára örömet. (*I. m.*, 57.)

ményt feltételezi, hogy az anya bekebelezésével a korábban láttatott szerető gondoskodás is megtartható. Ezt a megtartható kapcsolatot erősítik a gyermekkor részletei, az *Anyám* s a *Szabad-ötletek* által is megörökített biográfiai mozzanat, a mosónő anya alakja „megtört természetével”, amelyet csak a halál egyenesít ki, s a verések. A gyermekkor ilyen, a korábbi művekkel önantológizáló felidézése egy képzet felületi voltát jeleníti meg, hisz a beszélő én-jének dichotom viszonyulását gyermekkorához egy drasztikusabb képzetekből épülő változat is mutatja.⁴⁸ Az anya testi mivoltának újrateremtődését a verés vágya hordozza, azaz más relációban és más kontextusban jelenik meg a versek sorában megörökített gyermekkori megverettetés. A gyermek ugyanis visszavágna, azaz kontaktus teremtné.⁴⁹ A „visszavágnék” olyan poliszémikus vágya a beszélőnek, amely felelet a korábban elszenvedett büntetésekre, hisz a „haszontalan vagy!” a mama fedését visszhangozza. Most viszont az ő bűnét, az ő „nem-lenni igyekszel” tettét minősíti.

A negyedik versszak fiktív párbeszéd sorozata – mint a siratókban is – a múlt idézésén alapul, amely azonban lezárul a jelennel, amikor a mama már csak „árnyék”. A testi mivoltától megfosztott „árnyékalak” olyan poliszémikus, metaforikus képzet, amely kiüresedtségével utal az elvesztett tartalom veszteségére, de valószínűségével fel is idézi a veszteséget. Ezen a ponton, ezen a felismerésen fordul a versbeszéd át érzelmektől túlfűtött szavakba, kiáltásokba, átkokba. Az átkozódás-sorozat – amelyben visszatér a nyitó szakasz csalárd nő képze – a siratóéneke belső dinamizmusát teremti meg, s a felsoroló, fokozó szerkezet olyan lélektani állapotot indukál, amelyben megteremtődik a kontaktus, legalábbis a vágy szintjén: „nem hallod, mama? Szólj rám!”.

⁴⁸ A „Kértem én?” után a kéziratos vázlatok egy bonyolult viszonyt írnak le: „A homokot, sarat számba rávga / enni tanítasz? Földet falni szoktatsz? / Kinek kedvéért ne piszkítsak ágyba, / ha már szemmel se szoptatsz? / Fönn maradtál, lefektettél, mint rosszat, / s én hogy szerettem volna veled lenni! / (pedig szerettem volna veled lenni!) S most én éljek, megint én álmodozzak, / (s most éljek én, megint én álmodozzak) / mikor te nem vagy semmi.”

⁴⁹ A pszichoanalízis aspektusából értelmezi a motívumot: BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 59–60.

Az utolsó versszakban visszatér a nyitó szakasz meditatív hangja. Az átkok csúcspontján, a gyerek káromkodó lázadásán megszakad a diszkurzus. A felnőtt ember keserű számadása⁵⁰ következik, felismeri helyzetének lehetetlen kettőségét. Ezt a feloldhatatlan ellentmondást önmagában is jelzi az „anyja szerelmén” dichotómiája, amit a „csügg” elmélyít. Az ige egyszerre utal a gyermek ragaszkodására és a felnőtt, szerelmes férfi epekedésére. A felismert valóság ez: az anya elvesztése az élet rendje szerint kikerülhetetlen csalódás. Az „anyaszültek” sorsát a „csal” figura etimológicája fejezi ki: csalnak és csalódnak. Jelölve ezzel a lét paradox voltát, amelyhez viszonyát a „felnőtt” ember ugyancsak végletes paradoxonokban képes megfogalmazni. Mind a küzdés, mind a kibékülés halához vezet. Mint ahogy a *Két hexameter*-ben is megfogalmazódik: „Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.”

A *Kései sirató* felismerése, a „legenda oda” megvilágosodása az azt követő művekben is megmutatkozik. A mama alakját, mítoszát egy másik nőalak váltja fel, s az az érzelmi regresszió, ami az 1934–35-ös anya versekben uralkodik, eltűnik. Felépül egy másik érzelem, a Gyömrői Edit táplálta szerelem. Ahhoz képest, hogy a terápiás kapcsolat közel másfél éve tart, páciens és analitikus kapcsolatáról úgyszólván semmi nem árulkodik. Úgyszólván váratlanul tör fel a *Gyermekké tettél* vallomása, megnyitva az Edit-versek sorát.

A *Gyermekké tettél* a *Szép Szó*-ban jelent meg, annak Freud-számában. A lap 1936 márciusában indult, és József Attila „szerkesztő úr” lett.⁵¹ Az *Új Szellemi Front* kapcsán tovább mélyült népi-urbánus szembenállás is szerepet játszott a lap megszületésében és József Attila liberálisok általi (újra) befogadásában. A lap kétségkívül fórumot, publikációs lehetőséget kínált a költőnek, s bizonyos

⁵⁰ Így értelmezi SZIGETI Lajos Sándor, *i. m.*, 75. „Viszonya a világhoz, nem a megbizonyosodás, hanem a »csalódása«, nem megért és bizakodik, hanem feladja vágyait, és reménytelenné válik.” Lásd még BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 60.

⁵¹ A *Szép Szó*-ról: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 560–568.; AGÁRDI Péter, *Szép Szó*, 567–582. – A költő honoráriumával kapcsolatos vitáról: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 583.

fokig a szellemi közösséghez való tartozás lehetőségét.⁵² A *Szép Szó* szellemiségét – és egyben József Attila kapcsolódását az alapítók világképéhez – érzékelteti az az előfizetési felhívás, amelyet a költő írt, s amely kézírásos formában fennmaradt.⁵³ József Attila a *Szép Szó* feladatának az „emberi öntudat” napvilágra hozatalát tartja a világszerte fellépő erőszakkal szemben. Az „emberi öntudat” ilyen kiemelését indokolja a szöveg másik helye, ahol az emberiségre veszélyes ideákat sorolja fel, idézőjelbe téve: nemzeti öntudat, osztályöntudat, faji öntudat. Az általa is meghaladott „osztályöntudat” kerül itt egy nevezőre a rendszer által ideologizált nemzeti öntudattal és a népiek írásaiban gyakorta szereplő faji öntudattal. József Attila már az *Eszmélet*ben leszámolt a világ- és valóság szemléletet beszűkítő osztálytudattal („minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat”), s amint *A szocializmus bölcsellete* egyik okfejtéséből látható, érvelésében szembekerül a társadalmi lényegét magába foglaló emberi öntudat az ezt a lényegét torzító „munkás öntudattal”: „Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”⁵⁴ József Attila marxizmus kritikájának egyik fő tétele ez, amint *A szocializmus bölcsellete*, a *Hegel*, *Marx*, *Freud* kritikai elemzéséből látható, de még a lírai vallomás is megfogalmazza ezt a megszenvedett felismerést: „Úgy kellesz nekem Flóra, mint [...] / munkásoknak emberi öntudat.” (*Flóra*)

A *Szép Szó* 1936. márciusi számában a lap szellemiségét nemcsak a beköszöntő, az Ignótus Pál által jegyzett *Vissza az értelem-*

⁵² A jórészt zsidó származású értelmiség alapította lap és a benne megjelenő szellemiség szélsőséges állításokat gerjesztett a népi-urbánus vita világháborús időszakában. FÉJA Géza így ír 1943-ban József Attiláról. „...a magányos költő egy irodalmi köntöse alatt politikai dugárút csempésztető zsidó-intellektuel csoport karmaiba került, különben ez a kényszerű, szellemi frigy volt egyik oka végső meghasonlásának.” (*Kortársak József Attiláról III.*, 1939.) Még szélsőségesebb hangot üt meg ERDÉLYI József, aki József Attilát „félvér-zsidóként” és „szélsőbaloldaliként” aposztrofálja. (*Kortársak József Attiláról III.*, 1822.)

⁵³ LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, 152–157.; SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 566.

⁵⁴ *József Attila Összes Művei III.*, 150.

hez jelzi, hanem az ugyanebben a számban a Figyelő rovatban megjelent *Rosszirányú mozgalmak* is. Az idősebbik Ignotus száll vitába Magyarország hercegprímásával, Serédi Jusztiniánnal. A főpapnak azzal a kijelentésével vitázik, amely elmarasztalja a liberalizmust, a kommunizmust, a szabadkőművességet a kereszténység nevében. Ignotus a modern társadalom és a kereszténység kapcsolatát boncolgatja, arra a „közhelyre” utalva, hogy „a kereszténység kezdeteiben kommunista volt”. A modern kapitalizmus és a szociális piacgazdaság ötvözésének történelmi követelményét hangsúlyozza, a liberalizmus és a kereszténység konfliktusának feloldását tartva kívánatosnak. Így értelmezi a modern állam politikai rendszerét, amelynek kialakításában a „munkási mozgalmak” szerepét emeli ki, mint amelyek „...testet adtak az alkotmányokban addig csak betűvel beírt politikai liberalizmusnak: az egyesülés, a szó s a maguk boldogulása követése szabadságának, a törvény egyenlőségének, az ellenállás jogának s a parancsolóból gondoskodó hivatásra szorított államnak.”⁵⁵

Némiképp ebbe a gondolatvilágba illeszkedik a *Szerkesztői üzenet* a lap második számában. József Attila folytatja a vitát Bartával, s korábbi verseinek néhány központi motívumát foglalja rendszerbe, pontokba. A *Szerkesztői üzenet* valóban 1935-ös időszakának, gondolkodástörténetének foglalata.⁵⁶ A szöveg először a hit kérdésével kapcsolatban jeleníti meg szerzője álláspontját. Cáfolja a Szép Szóval kapcsolatos vádat, hogy hitetlenséget terjesztene. Kijelenti, hogy hisz az eredendő bűnben, „és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak. Mert kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak külön gondolkodása folytán”.⁵⁷ József Attila az ilyen bűnök megszüntethetőséget a „büntelenség biztosításával, az intézményes szabadsággal” látja megvalósíthatónak. A költő a bűnbűntudat társadalmi eredetére mutat rá.

A vita fő kérdése a rend eszméje és valósága. József Attila az „örök eszményből” indul ki, ami értelmezése szerint a szabadság,

⁵⁵ IGNOTUS, *Rosszirányú mozgalmak*, Szép Szó, 1936. márc., 76.

⁵⁶ LENGYEL András, *i. m.*, 132.

⁵⁷ József Attila *Összes Művei III.*, 184.

egyenlőség, testvériség. Az erkölcsi szabadság kapcsán pedig szinte ismétli a *Levegőt!* gondolatiságát: „a rend csupán a szabadságból és a szabadságban fejtheti ki önmagát”. A *Szerkesztői üzenet*ből kihallható a felvilágosodás moralitásáról folytatott vita, amint a „vissza az értelemhez” aktualizált, táradalomtörténetileg indokolt racionalizmus-kultusza is. „Felhívom a figyelmét arra, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség fő eszményei a kereszténységnek” – olvasható a kereszténység és liberalizmus közös eszmei gyökereiről vallott felfogás. S ugyancsak közösséget állapít meg – egyébként nem alaptalanul – az őskereszténység magántulajdon felfogása és a szocialista törekvések között. Majd történelmi materializmus és pszichoanalízis közös érvrendszerében – tartalmilag idézve a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* egyik megállapítását – így zárja ezt a részt: „Az egész emberi történelem valójában a magántulajdon megszüntetésének folyamata, – hiszen valamikor az apának magántulajdonai voltak gyermekei és gyermekeinek anyja egyaránt.”⁵⁸

A *Szerkesztői üzenet* leginkább idézett része az utolsó pont, amelyben a költő védelmébe veszi lapjuk címét illetve szellemiségét. A lealacsonyító játékosság vádját pszichoanalitikus szemlélettel utasítja vissza, s a játékot mint kiteljesedést, mint az alkotás fel szabadító erejét írja le. Majd az alkotáslélektani értelmezés társadalmi vetületet kap: „Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, amelyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek.”⁵⁹ Az írás politikai aktualitása nyilvánvaló, „a diktatúrák légköre”, a „világszerte föllépő erőszak”, azok a politikai, történeti koordináták, amely között értelmezi a költő azt az eszmerendszert, amelyet vall, s amely közösséget teremt a Szép Szó körül csoportosuló barátaival, munkatársaival. A *Szerkesztői üzenet* ugyanis nemcsak a költő marxizmusra is hagyatkozó fogalomhasználatáról, történelemszemléletéről tanús-

⁵⁸ József Attila *Összes Művei* III., 186. A mondat utolsó fele, a magántulajdonra vonatkozóan Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című írásából származik, ezt idézi a Hegel, Marx, Freud is, József Attila *Összes Művei* III., 266.

⁵⁹ József Attila *Összes Művei* III., 186.

kodik – ily módon különállásáról, de mindenképp különösségéről –, hanem a liberális eszmével való azonosulásról, s az urbánus társakkal való szolidaritásról. „»Szép Szó« magyarul nem fölcicomázott kifejezés, hanem testet öltött *érvet* jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, amelyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot.”⁶⁰ Ez a gyakran idézett (de gyakran felszínesen értelmezett) szövegrész valóban költői összefoglalása humanizmusnak, racionalizmusnak s mindazon eszmeiségnek, mely egy társadalmi formációt átélhetővé és megélhetővé avat. Nem hihető, hogy ez az eszmeiség találkozott volna akár inspirációként is a vitapartner, Barta István konzervatív katolicizmusával. Nem vitatható, hogy a szövegrészt felépítő metaforák a liberalizmus foglomtárából is származnak, hogy az érvelés, a meggyőzés, a megvitatás a szabadságelvű gondolkodásmód és társadalom jellemzője. A szolidaritás, az emberi egységre hagyatkozó hit, a modern maga-magát fegyelmező szabadság pedig olyan ideák, amelyek éppúgy alkotják a kereszténység államfelfogását, mint a szocializmus ugyancsak üdvtanszerű társadalomképét.

József Attila 1936-os versei a freudizmus vonzáskörében születtek, s nagyjából a Gyömrői Edit iránt fellobbant érzés jegyében. A *Szép Szó* 1936. májusi, Freud 80. születésnapját köszöntő számában jelent meg az *Amit szívedbe rejtessz*, a Freudnak szóló ajánlással. A vers freudizmusához nem férhet kétség, ám ugyanakkor semmit sem árul el abból a belső küzelemből, ami ebben az időben József Attilában zajlott.

⁶⁰ Uo.

3. Az analitikus iratok

Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben

József Attila 1936 májusában több pszichoanalitikus vallomást, álmoleírást, asszociációsorozatot lejegyez. Miért éppen most? Ha a kérdésre válasz adható, akkor az csak a *Szabad-ötletek*ből kikövetkeztethető alkotói szándék rekonstrukciójával lehetséges. A Foglalatban, tehát a *Szabad-ötletek* tárgyilagos részében olvasható: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta mérhetetlenül áhítózik a szeretetre, hogy a szeretet vissza tartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. [...] Most ez a szerencsétlen bolond, nagy szerelmet táplál az analitikusával szemben pusztán azért, mert azt hiszi érzelmeiben, hogy az nem bántja.”⁶¹ Az ekkori analitikus írárok fő szereplője kétségkívül Gyömrői Edit, amint a ráirányuló érzések, agresszív fantáziák is beilleszthetők egy „szerencsétlen”, beteg ember érzésvilágába, aki a szó erejével – költő lévén és az analízisben páciens – próbálja meg szerelemre bírni a nőt, az analitikusnőt.

A pszichoanalitikus iratok sokáig hozzáférhetetlenek voltak, ugyanakkor a *Szabad-ötletek* gépiratos másolatban, hiányos szövegű kalózkidadásokban az értelmiségi körökben ismert volt.⁶² A megjelentetése körüli vitákban hangsúlyos érvként szólt a „nem” mellett, hogy olyan sajátos logikájú, szerkezetű, szemantikájú írásról van szó, amely a magánszféra illetékességi köréhez tartozik, mintegy kórdokumentumként, s csak pszichológia, pszichoanalitikus ismeretek birtokában olvasható. A szöveget közlétezők viszont a

⁶¹ *Miért fáj ma is*, 417.

⁶² TVERDOTA György így indokolja a kiadást, a szöveg nyilvánossá tételét: „Ha tehát nem pusztán önmagában szemléljük, hanem – akár naplóként, akár életrajzi szöveggént – az életpálya és az életmű egészében elhelyezve vesszük szemügyre a *Szabad-ötletek jegyzékét*, rendkívüli mértékben kibővül azoknak a részleteknek a köre, amelyek a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére tarthatnak számot. Nyomósabb érveket egyedül a szövegben előforduló trágár kifejezések publikálása ellen lehetne fölhozni. Eltekintve azonban attól, hogy egy ilyen fajta cenzúrázás kivitelezése gyakorlatilag problematikus, fontos elméleti, sőt – horribile dictu – poétikai szempontok szólnak a mellett, hogy az obszcenitásokat is az írásmű egyenrangú alkotóelemeiként vegyük számításba.” *Miért fáj ma is*, 225–226.

költő által is nyilvánosságnak szánt (tehát nem megsemmisített) írásként értékelték, amit ebből következően nem lehet az olvasók elől elzárni.⁶³

Az *Estefelé jár* kezdetű álomleírás, a *Pszichoanalízis és az Átmen-tem a Párisiba* Gyömrői Edit hagyatékából került elő, a *Sárgahajúak szövetsége* Bak Róbert hagyatékából. Noha az írások különböznek, leginkább a *Pszicholanalízis*, a „József Attila” és „Gyömrői az értelmes” és „Gyömrői, a hülye” szerepkörökre épülő pszichoanalitikus komédia mutat egyedi vonásokat. Közös azonban az írásokban az a reflexív és önreflexív asszociációs technika, amely az egyébként szétpergő szövegek részleteit összetartja, illetve a szövegeket megalkotja. A *Sárgahajúak szövetsége* a leginkább töredezett szöveg. A cím talán a prostituáltakra vonatkozik, de nincs szövegszervező szerepe, nem utal a belső lényegére. Sok olyan név, motívum tűnik fel benne, amelyek majd részletesebb kifejtésben a *Szabad-ötletek*ben is megjelennek. Mintha jegyzék lenne a *Sárgahajúak szövetsége*, az asszociációsorozat rögzítése címszavakban. Az asszociáció ugyanolyan logika szerint hívja egymás mellé a szavakat, mit a *Szabad-ötletek*ben. „A kocsmában elkölti, elissza a pénzt. Melissa. Ady. Vérhaj. Rák. Onánia. Csíp az ollójával.”⁶⁴ – olvasható ez az asszociációsor, amelynek minden eleme majd megjelenik a *Szabad-ötletek*ben. A kiindulópont talán az apára vonatkozó emlék. Az „elissza” szó hívja elő az emlékezetből Ady *Keserű imádságok Mylittához* című versét, majd a női név Ady nevét, az pedig a betegségét („vérhaj”), ami – a *Szabad-ötletek*ben is szereplő szókapcsolatot indukálva – a rák szóhoz kapcsolódik. A „rák” dualizmusa (mint betegség, mint állat megnevezése) a homonímia mindkét értelmezési lehetőségét kiterjeszti a szövegre. A „rák” kettős értelmezése közé beszorult „onánia” egyfelől kapcsolódik a

⁶³ Az írások kiadásának etikai kérdését, és az azt ellenző neves irodalomtörténészek aggályait is, a közlétező TVERDOTA György és HORVÁTH Iván, így foglalja össze: „Nem akarjuk kötetünket senki elől sem elzárni, de azt sem szeretnők, ha olyan olvasó kezébe kerülne, aki először innen ismerkedné meg József Attilával.” (*Miért fáj ma is*, 12.). Ez az aggodalom nem igazolódott, az olvasók nem mutattak nagyobb érdeklődést a „tiltott irat” iránt, mint más József Attila-művek esetében. – A kérdésről még SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 605–606.

⁶⁴ *Miért fáj ma is*, 409.

betegséghez, mint betegségtudat, másrészt magán hordozza az ebből a tudatból származó kasztrációs félelmet.⁶⁵

Az analitikus szövegek közül a leginkább összefüggő, s egyfajta belső logika szerint elrendezett a *Pszichoanalízis*. A középpontjában a költő és analitikusa sajátos kapcsolata, feszült viszonya áll. A feszültséget nem az analízissel szembeni ellenállás, hanem Gyömrői denuciálásának szándéka generálja, a „Gyömrői, a hülye” szembeállítás a „Gyömrői, az értelmes” alakmással. Ebből az aspektusból, tehát erősen torzítva, jelenik meg az analitikus szituáció, ám „Gyömrői, az értelmes” szavaiból feltárul a terápia József Attila-i értelmezése is. „Maga e helyzetben nem tehet mást, mint hogy szabadon asszociál, *tehát nem nekem beszél*. Én minthogy elfogadom magától a pénzt, nem tehetek mást, mint hogy megértem miért teszi ezt. Ez nekem *saját magammal szemben a feladat*om – mindenkinek csak önmagával szemben vannak kötelességei – *amit tehát mondok, azt éppúgy nem magának mondom, mint ahogy maga nem velem asszociál szabadon, hanem csak hangosan gondolkodom*, hogy magát, aki hangosan beszél, és fizikailag jelen van, fizikailag, tehát hangosan fölfogjam.” (A gépírásos szöveg kiemelt részeit József Attila grafitceruzával aláhúzta.⁶⁶) A „Gyömrői, az értelmes” szövegében megjelennek a költő testi, a nemi élettel kapcsolatos problémái, illetve ezek értelmezései is. Mintegy az analízis szabályai szerint, az analitikusnő adja meg a magyarázatot, noha ezek a magyarázatok önértelmezések. „Az agressziónak és a szekszualitásnak tehát megvan a kapcsolata ebben az emberben is. Egyedül azonban fél a nőktől. Nők nevelték. Most mindazoktól a működésektől távol akarja magát tartani, talán a homoszekszualitást kikapcsolva, amelyeket odahaza az anyja szoknyája mellett élvezettel kifejtett. Állandóan a mamáról beszél, de alig-alig közöl valami konkrétat róla. A középpontban áll a nagy verés. Esze ágába sem jut, hogy az evés, a lakás és mindaz amit odahaza kapott, tehát az uccai játékot beleértve, nem szükséges, hogy nőhöz kapcsolódjék – hiszen mindebben része lehetett volna akkor is, ha az

⁶⁵ Vö. SZÓKE György interpretációját. *Miért fűj ma is*, 415.

⁶⁶ *Miért fűj ma is*, 395.

anyja hagyja ott, vagy ha az apja magával viszi.”⁶⁷ Az agresszió analitikus értelmezése, a nők között nevelődő férfi a József Attila-i projekció. Ugyanúgy a „nagy verés is”, hisz a buktalopást és az azt követő megverettetést a *Gyermekeké tettél* is feidézi.⁶⁸ A *Pszichoanalízis* nem is annyira komédia, hisz láthatóan az analitikus kezelés természetét mutatja be, önmagát állítva a középpontba, kényszerképzetait, képzelgéseit. Legfeljebb akkor értelmezhető komédiaként, ha a *Szabad-ötletek*ben megfogalmazódó analíziskritikát vetíti rá József Attila erre az írására is, ahogy ott mondja: „szart ér az egész”.

Az *Atmentem a Párisiba* kezdetű szöveg kapcsolódik szorosabban a *Szabad-ötletek*hez. Nemcsak a datálás, és a dátumok közelsége, hanem a szöveg struktúrája és az asszociálás módja is rokonítja a két írást. Az *Atmentem a Párisiba* összefüggőbb, és írástechnikájával a *Szabad-ötletek* utolsó részéhez hasonlóbb. Ez az írás egy-egy rövid mondatra épülő asszociációsor, amelynek valamely lényegi eleme vagy az utolsó szava hívja elő a következő sort. Kisebbségi arányban vannak jelen a közbevetett egy-két szavas hiányos mondatok. A szöveg kevésbé ellenséges Gyömrőivel, mint a többi írat, ami arra utalhat, hogy a kifejlődő agresszió, indulat előtt vagy kezdetén íródhatott. Így ír egy reflexió kapcsán, amikor egy M. T. monogramú személy megzavarta: „... elküldtem, mert kíváncsiskodik – ami nem baj, de ha megmondanám neki, hogy magának irok, nem folytathatnám – közben nagyon kezd fájni a fejem – mert nem vagyok Magával – illetve: mert ha Magával volnék – örökké minden pillanatban – ugy, mintha össze volnánk nőve nem fájna”.⁶⁹ A szöveg azt állítja hogy nem önmaga számára készített feljegyzésről van szó, hanem Gyömrőinek írja József Attila – cáfolva ezzel az analitikusnő későbbi állítását, hogy nem ő íratta, nem is tudott ezekről az írásokról. Másrészt mutatja azt a szerelmi interpretációt is, amit az örökké együttlevés vágya és az a kivetített, a Gyömrőire áthárított nő-anyja szerep együttesen értelmez, hisz a fájdalom is elmúlna, ha mindig együtt volnának.

⁶⁷ I. m., 396.

⁶⁸ Vö. TVERDOTA György interpretációját, *Miért fáj ma is*, 406.

⁶⁹ *Miért fáj ma is*, 390.

Ugyanez a gondoskodó, ápoló nőalak formálódik meg a *Gyermek-ké tettél* soraiban.

A legnagyobb terjedelmű és leginkább értelmezett analitikus írás a *Szabad-ötletek jegyzéke*. A kiadatását ellenzők kórdokumentumként értelmezték, míg mások szabadversként.⁷⁰ Bókey Antal a „test poétikájaként”, posztmodern alkotásként ír róla.

A *Miért fáj ma is* kötetben közreadott analitikus írásokat bevezető tanulmányában Tverdota György felveti a műfaji besorolás⁷¹ lehetőségét vagy lehetetlenségét. Igaznak fogadjuk-e el azt az alkotói kijelentést, amely szembeállítja verseit a *Szabad-ötletek*kel: „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok.”? Tverdota – e meglehetősen nehezen megválaszolható kérdésre – a napló műfaját találja alkalmas kategóriának, mint amely képes befogadni mindazokat a szubjektív tartalmakat, intimitásokat, amelyek a *Szabad-ötletek* szövegét felépítik: „A naplóforma belső strukturátlansága, rugalmassága, nyitottsága a legkülönbébb tartalmak előtt tette lehetővé, hogy a pszichoanalitikus füzetben egymás mellett békésen juthassanak érvényre az egymástól olyannyira idegen funkciók: a terápiás és a költői.”⁷² A naplóíró a vele történt eseményeket, gondolatokat, képzeteket jegyzi le általában, felidézi az éppen vagy korábban történeteket, leír az életéhez közelebből vagy távolabbról kapcsolódó személyeket, jelenségeket. A *Szabad-ötletek* azonban nagyon tendenciózus napló. Miközben a legkülönbözőbb intellektuális tartalmak, a korra jellemző valóság részek, töredékek sorakoznak egymás mellett a szabad asszociáció logikája mentén, érvényesül egy kényszeres logika is. Ez pedig az önelemzés igénye, amely érzékelhetően és jellemzően az analitikus tárgykörök mentén jelentkezik: az analízis kibontotta traumákhoz, az analitikus személyéhez és az analízis projekciójához kötődik.⁷³

⁷⁰ BORI Imre, *A szürrealizmus ideje*, 127.

⁷¹ *Miért fáj ma is*, 214. BÓKEY Antal így értelmezi az írás műfaját: „Összevissza, furcsa, feloldhatatlan szöveg a *Szabad-ötletek*, dekonstruált, befogadóorientált, elolvashatatlan, mégis olvasásban létező, pártatlanul retorizált, allegorizált, centrum nélküli, önteremtő írás.” József Attila poétikái, 224.

⁷² *Miért fáj ma is*, 219–220.

⁷³ „A »maximalista álláspontot tehát úgy összegezhetjük, hogy a *Szabad-ötletek* jegyzéke költői remekmű, a szürrealista ecriture automatique elvei szerint készült és ezért a teljes terjedelmében a közönség elé kívánkozik.” *Miért fáj ma is*, 214.

A *Szabad-ötletek* alaphelyzete vitathatatlanul egy analitikus szituáció, amelyet az elbeszélő performatív énje modulál. A *Rapaport-levéle*ben említett beszédmód valósul meg, részben a klasszikus, Freud által leírt terápiának megfelelően: „... felszólítjuk [ti. a beteget], mit se törődjék azzal a belső kritikával, hanem mondjon el válogatás és bírálat nélkül mindent, ami eszébe jut, még azt is, amit helytelennek, oda nem tartozónak, értelmetlennek tart, mindenekelőtt pedig az olyan ötleteket is, amelyekkel rosszul esik foglalkoznia. Ezt a módszert követve beszerezzük azt a lelki anyagot, amely minket az elfojtott komplexusoknak nyomára vezet.”⁷⁴ Ennek az elvnek többé-kevésbé megfelel ez a szöveg. Ami pedig a terápia célját illeti, hogy ti. az elfojtott komplexusok feltárása az önmegismeréshez vezet, valóban motiválhatta József Attilát. Nem feltétlen az analitikus szerepét átvéve, de a „szeme láttára feltáru-
lul” lelki projekció mint az analízisben járatos, a terápiát objektíven és talán professzióként is ismerő laikusnak kínálta az öngyógyítás lehetőségét. Különösen, hogy a *Szabad-ötletek*-ben (is) megmutatkozó terapeuta-páciens viszony nem a Rapaport-kezelés helyzetét idézi. Gyömrői Edit, ez a vonzó, szép nő a költő számára nem elsősorban az analitikust jelentette, hanem a megkívánt és megszerezni vágyott asszonyt.

A szöveg analitikus – vagy analíziskritikai – olvasatát kínálják azok az elméleti fogalmak, a freudiánus szakirodalomra hagyatkozó képzetek, amelyek olykor az asszociációkba besorolva, olykor mintegy logikai okfejtésként jelennek meg. A kasztrációs félelem („sokszor gondoltam arra, hogy kiherélem magam”⁷⁵), a tárgyvesztés, a megsemmisülés a szexuális aktusban („mikor elsül az ember farka, olyan, mintha leharapták volna”⁷⁶) azonosítható analitikus tartalmak. A szerelemként megélt indulatáttétel szervezi azokat a képzetköröket is, amelyek minduntalan felbukkannak az anya–nő–gyermek hármasságban. „a nő mindenképp megcsal – mikor csecsemő voltál, megcsalt az apáddal s / most ha teljesen oda is adná magát, akkor is megcsalna a gyerekekkel, csak te voltál

⁷⁴ FREUD, Sigmund, *A pszichoanalízisről*, 49.

⁷⁵ *Miért fűj ma is*, 442.

⁷⁶ *I. m.*, 432.

olyan számár, hogy azt hitted, megcsalod anyádat, mikor az uccai / nőhöz mentél, hogy megcsalod most a Gyömrőit”⁷⁷ – olvasható egy összefüggő szövegtömbben ez a bonyolult viszonyrendszer, amelynek során egymásba vetítődnek a női alakok és női funkciók.

A József Attila-szöveg nem teljesen szabad asszociáció. A külső, hátráltató körülmények (megzavarják, várja a szerkesztői munka, testi szükséglet stb.) is megakasztják a asszociációsort mint tudat-folyamat, másrészt a költő maga is kibillentí magát az emlékezés és az asszociáció folyamatából. Bizonyos szövegek ugyanis nem vallomások, hanem azok reflexiói. Ilyen reflexiók az írásra, a szövegre, annak megalkotottságára vonatkozó utalások. Néhány példa: „uristenit kis betűvel”,⁷⁸ „(obstipáció) o nélkül akartam írni mindkét szót, l nélkül a nélkült”⁷⁹. Máskor a szöveg alakulására vonatkozó megjegyzések ékelődnek be az emlékezéssorba. Egy nőhöz fűzött trágár megjegyzést követ ez a reflexió: „ugy írom le a szót, mintha merném leírni / Gyömrőinél nincsen súlya, neki az is mindegy, hogy mit teszek >>majd beszámolok róla<<”.⁸⁰

A *Szabad-ötletek* olvasóit megdöbbsenheti-megdöbbenti az az őszinteségnek tűnő vallomásmód, amely nyers valóságukban közli a személyes szféra intimitásait, az erotikus és homoerotikus fantáziálgatást, a nyelvi trágárságba burkolt emléktöredékeket. A *Szabad-ötletek* azonban nem szabad ötletek tárháza, hisz a pszichoanalitikus belső idézetek, az analízissel mint filozófiával és mint terápiával folytatott, a Gyömrői Edit tevékenységében objektíválódott vita, a vallomásra ráépülő meta-jellegű szövegrészek mutatják a megalkotottságot. S ugyanez mondható el a szöveg nyelviségéről, nyelvszerűségéről. Nemcsak arról van szó, amire az értelmezők már utaltak, hogy idézetek, szövegmélekek sokasága épül be a *Szabad-ötletek*be. Ezek beíródása úgyszólván logikus, ha az emléktöredékek – a megismert, tanult irodalmi alkotások, népdalok, folklorizálódott szövegek is ilyenek – racionális kontroll nélkül felszabadulnak. Ha azonban akár ezen szövegek nyelvi megformáltságát, akár a beszélő gondolatait hordozó szavak, monda-

⁷⁷ I. m., 450–451.

⁷⁸ I. m., 420.

⁷⁹ I. m., 443.

⁸⁰ I. m., 437.

tok nyelviségét nézzük, feltűnik az obszcenitás, a trágárság dominanciája. Nem valószínű, hogy József Attila a lehetséges olvasóként számon tartott analitikusnőt akarta megdöbbszteni, megbotráncoztatni, hisz mint írja, Gyömrői mindent „elhisz”, s nem tudja kiborítani. A nyelvi konvenciók, a gátlások felszabadítása mint terápiás eljárás sem lehet elég indok. Valószínűsíthetően inkább arról van szó, hogy a szublimációs tanból kiindulva egy újfajta poétika elképzelése, vágya alapján íródtak le – egy eddig még nem értelmezett rend szerint – a *Szabad-ötletek* nem is annyira szabad ötletei.

A Dunánál

A *Szabad-ötletekkel* párhuzamosan keletkezett *A Dunánál*. „Verset kellene írni, már tegnapelőtt kellett volna szállítanom. Nagyon jó az, hogy Magának minden jó, akármit írhatok és éppen azt ami eszembe jut.”⁸¹ – fogalmazódik meg az *Átmentem a Párisiba* a ketősség, amit a kétféle szöveg, a vers és az analitikus vallomás alkotáslélektani terhe jelent. Ugyanakkor a két alkotás között sok tematikus, motivisztikus érintkezés van, amint azt Tverdota György kimutatta. „Két József Attilánk van 1936 májusában, s alighanem előbb is, utóbb is: Egy, a közösséghez szóló, a jövő felé irányuló, másokkal törődő, tettekreász, s egy befelé forduló, megtört, segítségre szoruló, beteg, elszigetelt, vagy talán inkább magát elszigetelő egyén. Mindkettő igaz, hiteles, mindkettő remekművek alkotója, s a kettő: egy.”⁸² – írja abból kiindulva, hogy a keletkezési sorrend nem állapítható meg biztonsággal, tehát *A Dunánál* az analitikus emlékezés szublimációja.⁸³

⁸¹ *Miért fáj ma is*, 388. Vö. SZÖKE György bevezetője, 410.

⁸² TVERDOTA György, „*A múltat be kell vallani*” = *A Dunánál*, 28.

⁸³ A magam részéről a tartalmi rokonság ellenére is látok idődifferenciát. Ha ugyanis a verskézirat leadása után született a *Szabad-ötletek* (mint Tverdota írja) miért vonja vissza a költő a versben megmutatkozó és kiküzdött értékeket, mint pl. a munkát célként és jövőképként megfogalmazó életstratégiát? N. HORVÁTH Béla, *A betedik*, 105–126.

A mű keletkezése ismert. A Szép Szó 1936-ban a könyvnapra különszámot jelentetett meg *Mai magyarok régi magyarokról* címmel. *A Dunánál* a „bevezető óda”, amelyet tanulmányok követnek. Széchenyiről Babits ír, Bethlenről Móricz, Petőfiről Kassák, Szalay Lászlóról Vámbéry Ruzstem. József Attila verse illeszkedik az összeállításához azzal, hogy a múlt, az emlékezés válik témává és poétikai processzussá, s a záró szakasz provokatív része, a „mai magyarok” megszólítás idézi is a címet.

A vers három nagyobb részre tagolódik, amely szerkezetben Németh G. Béla a pindaroszi óda hármasságát mutatja ki: az oda-fordulást a tárgyhoz, az antistrófát és az epodust, a magatartás-követelményt.⁸⁴ *A Dunánál* – hasonlóan a *Levegőt!*, a *Hazám* kezdetéhez – a vershelyzet rögzítésével, a költői jelenlét és állapot leírásával indul.⁸⁵ A megidézett pillanat részben konkrét, részben emlékmozzanatokból tevődik össze. A vízen elúszó dinnyehéj látványa gyermekkori nyári emlék lehet, amint az a *Flórának* múltidézésében, a hajósínaskori élményben is látható. Ugyancsak más alkalmat sejtet a barlang-hasonlat, a „néztem a határt.” A Szabadság híd mellől ugyanis nem látható a „határ”, márpedig József Attila jól ismerte a falusi fogalmak értelmét. A vershelyzet már eleve utal ily módon a múltidézésre mint a lírai én tevékenységére, amelyet persze pontosan visszaad a „sorsomba merültem” állapot leírása. Az ugyanis nem a gondolataiba merülő, a dolgokat megérteni akaró emberi viszonyulást jelzi, hanem a sorsát értelmezőt. Ahhoz pedig alapvetően hozzátartoznak a múltbeli események is, amelyek emlékszerűen kavarnak, s melyek felszíne mögött az ember sorsának törvényszerűségeit, lényegét – a mélységét

⁸⁴ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 212., 214.

⁸⁵ A versnek többféle szempontot érvényesítő elemzése ismert. PÁLMAI Kálmán a „műközpontú” elemzést adja (*A Dunánál = Miért szép*, Bp., Szépirodalmi, 1966, 326., 334.); BÉCSY Ágnes a gyermek-felnőtttség kettőségének egyik első értelmezését nyújtja (*József Attila A Dunánál című versének értelmezéséhez*, Irodalomtörténet, 1977/3., 629–644.); CZEIZEL Endre a versbeli öröklődés sajátosságát mutatja ki (*Aki költő akar lenni, pokolra kell annak menni? = Magyar költő géniuszkok testi és lelki betegségei*, Bp., GRM, 2001, 205–221.). BÓKAY Antal a József Attila-i világkép változásának dokumentumát látja a versben (*Egyén, haza, emberiség, József Attila kései költészetében*, Irodalomtörténeti Közlemények 1980/5–6., 591–603.) A vers történelemszemléletéről ír KÁNTOR Lajos. (*A Dunánál történetéhez = „A mindenséggel mérd magad”*, 147–155.)

– is meg akarja érteni. A megértésnek az első bevezető szakaszát érzékelteti a vers ezen része, amely poétikailag más, mint a másik kettő.

Az epikusság és a közvetlen magyarázó beszédmód uralja ezt a részt. A pillanatot elbeszélő helyzetleírason túl a történetmondás fordulatra emléktet az „És elkezdett...” mondat. Az itt elmondottakról pedig visszatér a beszélő a kiinduló ponthoz, mintegy gondolatot váltva: „A Duna csak folyt...” Ennek a némiképp lazább, kötetlenebb, a pillanatok és helyzetek között csapongó beszédmódnak a poétikai kiegészítői a magyarázó hasonlatok is.

A második szakasz az én-ők (ösök) viszonyát tisztázza, láthatóan az egyén, az én szemszögéből. Tverdota György Bergson *Anyag és emlékezet* című munkájának műértelmezését tekinti versünk bölcséleti alapjának. Eszerint a múlt észlelése, birtoklása teszi az embert arra képessé, hogy szembenézzen a jelennel, s válaszolni tudjon a jövő kérdéseire. Ugyanakkor Tverdota arra is utal, hogy a bergsoni filozófia a freudi pszichoanalízis elméletével – és talán erősebben: gyakorlatával – keveredik ebben a műben, hisz az utóbbi is a múlt, az egyéni „történelem” és a jelen kapcsolatának tisztázására szólít fel.⁸⁶ A *Szabad-ötletek* egyik asszociációja egy frissen olvasott munkára is utal.

A második szakasz mind szerkezetében, mind poétikai felépítésében eltér a másik kettőtől. Négy soros egységekre tagolódik. Az „én”, a beszélő személyessége uralkodik ezen a szakaszon, ami többnyire az én-ők szembeállításban csúcsosodik ki. De láthatóan az antinómikus szerkesztés határozza meg a csaknem tételmondatszerű sorpárokba rendezett állításokat. A vers első szakaszának szemlélődő magatartását itt a megértésre utaló igék folytatják tovább: nézem – meglátom, látom – ők nem láttak, ők látják – én

⁸⁶ TVERDOTA György, *i. m.*, 24–25. Az egyén története a fogantatással kezdődik, s a vers korábbi részeiben ez hangsúlyos verselem. A József Attilát erősen foglalkoztató gondolat Rapaport *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság* című munkájában is megjelenik. (LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, 181.) Ez a pszichoanalízisnek egyik centrális motívuma, a szorongás forrásának visszavezetése az „őselemekre”, azaz a szülők coitusának látványára, meglesésére Vö. FREUD, Sigmund, *A kis Hans = A Patkányember. Klinikai esettanulmányok II.*, Bp., Cserépfalvi, 1993, 111–213., 191., 196., 199.

nem látok, tudunk egymásról – én érzem őket. Ezt az antinómius polarizáltságot erősítik a nyilvánvalóan dialektikus ellentétpárok: száz ezer éve – hirtelen, egy pillanat – az idő egésze, én – száz ezer ős velem, ők látják (halottak) – én nem látok (élő), öröm-bánat, „Enyém a múlt és övök a jelen”.

Az én és a százezer ős a személyiség geneziséjét rajzolja fel. Az ősmúlttól a jelenig tartó ívet. Ez a leszármazás azonban olyan folyamat, amelyben az ősök jelen vannak: az idő egészét szemléltetik. Azaz a múltbeli történések a jelenvalóig érvényesek. Sajátosan értelmezi a vers az én és az ők világhoz való viszonyát is. Az ősök életét a munka („kapáltak”) és a jellemző freudi fogalompárral értelmezett ösztönélet töltötte ki.

S mi az, amit nem tud az egyén? A múlt értelmét, amit be kellene „vallani”. Ez az ige egyértelműen az analitikus gyakorlatra, a vallomásra utal. Itt, a személyes történetben is a múltra vonatkozik, ahogyan a vers harmadik szakaszában majd a kollektív múlt-ra: „Elegendő / harc, hogy a múltat be kell vallani” Aligha véletlen, hogy a második szakasz zárlatában is az ősök segédkeznek a versírásban: „Verset írunk – ők fogják ceruzámat / s én érzem őket és emlékezem. Valóban *A Dunánál*ban a múlt írja a jelent, a vers, az emlékezet poétikailag szigorú rendbe fogott folyamatában.

A vers harmadik szakasza a korábbi antinómius szerkesztés után az értelmezés, összefoglalás, rendszerezés nyelvi, szintaktikai eszközeiből építkezik. Az általános léttörténet (ősök – utód) az egyén létének története, származása szolgál kiinduló pontként. Az önmeghatározás a „ki vagyok én?” kérdésre felel. Persze a *Szabad-ötletek* emléktöredékeiben is az egyik alapvető kérdés: ki vagyok én, mi vagyok. Az ötletek halmaza azonban nem áll, nem állhat össze renddé abban a műben, az ugyanis az analitikus dolga.

A Dunánál utolsó szakaszában a rend, a rendteremtés elve munkál. A személyes múlt az anya származását pontosan megjelöli, az apa eredetét azonban a megengedő mondat elbizonytalanítja. A román származású apáról a fiúnak nem voltak személyes emlékei, alakjának rajza tehát lehetne a fiú vágya, s némiképp az is, a freudizmus szemlélete szerint. Az „apám szájából szép volt az igaz” azt a tekintélyt jeleníti meg, aki a fiú számára megszabja a normát, mi az igaz és mi a szép. *A Dunánál* apaképében tehát

nincs szó szülő elleni agresszióról. Az anya alakja is megszépül ebben a versben. A táplálás meghitt pillanata – hasonlóan a *Kései sirató* ilyen jelenetéhez – a kiszolgáltatott csecsemőt idézi, akinek anyja megrágtá, „csócsálta” az ételt. Ez a fejlődésrajz – csecsemő-táplálék (anya), erkölcsi normák (apa) – is a freudi értelmű személyiség kialakulását képezi le. Ugyanilyen szemléletű az utód születésének és a jelennek összefüggése: „Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.” Ez az egyénnek a felismerése a származás fiziológiájáról és az utódban tovább élő szülők kapcsolatáról. Az „Elszomorodom néha emiatt” sort a gondolatjel után a felnőtt felismerése, az elmúlás törvényszerűsége követi. A *Szabad-ötletekben* a szülők ölelkezését a fiú agresszív indulata értelmezi: „Mikor csecsemő voltál / megcsalt az apáddal”. A *Dunánál* szomorúsága azonban kétértelmű: nem annyira a szülők tetteire vonatkozik a lírai én kijelentése (bár a késleltető gondolatjel ezt a feltevést is megengedi), hanem a létezés és a halál szoros összefüggésére.

A *Dunánál* utolsó két versszakát azonban más szemlélet formálta. A világot igazgató erő, az ölelés, az egyéni leszármaztatás után a másik ösztön, az ölés rajza következik. Ez azonban már nem terjed ki a lét egészére, a „sok nemzedék, mely egymásra tör” tézisszintű általánosítása után nem az emberi agresszió értelmezése következik, hanem csak a közép-európai hódítóké és a meghódítottaké. Árpád és Werbőczy nevét a *Szép Szó* összeállítása hívhatta a versbe, ám láthatóan a költő egy rendszert épített a két névre. A honfoglalók és a meghódítottak küzdelmét kiegészítette az osztályharc (Werbőczy–Dózsa) jelképszerű alakjaival. A tatárjárás és a török hódoltság a magyarság szenvedéseit, a külső hódítókkal vívott harcot idézik, a tót, román népnevek viszont a magyarok hódításait, a szlovákok, románok sérelmeit. A Kárpát-medence e bonyolult s csak dialektikusan értelmezhető – és kölcsönös megértéssel, jóakarattal szemlélhető – történelme az egyén szívében „kavarog”. Az pedig – ismét csak árulkodó logikával és szóhasználatlaltal – „e multnak már adósa”.

4. *Edit-versek*

Az analitikus kezelés törvényszerű következménye az indulatáttétel, s a József Attila–Gyömrői Edit kapcsolatban az analitikusnő iránt érzett szerelem. Az anya-vágyat is ő lobbantotta fel – ezt az elhárító magyarázatában Gyömrői is így értelmezte –, az pedig 1934 ősze óta érzékelhető konstans motívum és diffúz érzelem. Versnek és valóságnak, műalkotásnak és biográfiának az a szublimációra épülő kettőssége, ami a *Mama* és az *Öngyilkosság* differenciájában megfigyelhető, sokkal erősebben jelentkezik az 1936-os művekben, különösen a *Szabad-ötletek* vetületében. Németh Andor a szemtanú hitelességével szól az Edit-versek háttéréről: „A szituáció döbbenetes, egyben groteszk. A fiatal orvosnő nemrég nyitotta meg a rendelőjét, tele van ambícióval, lelkesedéssel, kiűntetésnek tekinti, hogy József Attilát kezelheti, zseninek tartja, zsenialitásnak bizarr képzettársításait és ötleteit. A szenvedély, mellyel kapcsolatukat érzékelteti, kissé talán jól is esik neki. Attila úgy viselkedik, mintha a rendelő négy fala között minden szabad volna neki. Künn még csak hajlandó vagyok a felnőtten játszani, nálad gyerek akarok lenni. Ehhez az analitikus szituáció alapján joga van.”⁸⁷

Gyömrői Edit elutasítja a ráruházott szerepet, s a költői megnyilatkozást anya-komplexusként értelmezi. József Attila azonban másképp éli meg kapcsolatukat, érzelmvilágának sajátos kettősségével, a gyermek és a férfi feloldhatatlan egyidejűségével könnyörög előbb, majd a visszautasított férfi pozíciójából követel, olykor káromkodva, átkozódva. A szó mágikus erejéhez fordulva próbálja megszerezni, ami értelmezése szerint a kapcsolat alapján neki jár, az analitikusnőből a nőt. Az anyai szeretet utáni sóvárgások és a szexuális vágy kielélese, ez a dichotom és skizofrén kapcsolat árnyalja, színezi a verseket, s a hosszú vallomás-leveleket. A *Szabad-ötletek*ben párhuzamosan éli ki mindkét vágyát. A szerelem ebben az írásban abban a negatív viszonyulásban mutatkozik meg, amit az elutasítás, a férfiként való visszautasítás váltott ki. Amit majd az ... *aki szeretni gyáva vagy* bejelent, hogy „a gyermek

⁸⁷ NÉMETH Andor, *József Attiláról*, 110.

rimánkodhat, hogy szeressék, / én nem tehetem; elpusztítalak”, az valóságos fenyegetés.⁸⁸ A *Szabad-ötletek* azonban a verbális elpusztítás fázisát jelenti még, amikor a költő Gyömrői professzionalitását, nőiségét, becsületességét kétségbevonva akarja mint embert megsemmisíteni.⁸⁹

Az analitikus terápia 1936 kora őszen megszakad. Bak Róbert így interpretálja helyzetet: „A pszichotikus tendenciákat irreális körülmények között fogant és realizálhatatlan szerelem juttatta érvényre. (...) A helyzet teljes irrealitását egyre csökkenő valóság-érzése nem láttatta vele. A pszichózis szélén tántorgó költő szerelmében a szeretésre, gyöngédségre, táplálásra váró sírós gyermek színvonalára esett vissza. A simogató, belekapaszkodó kézben azonban már ott lappangott a támadás, a gyűlölet, ami rövidesen pszichotikus méreteket öltött.”⁹⁰ A versek hisztérikus beszédmódja,⁹¹ az önmagukat gerjesztő indulatok és az azoknak formát adó felsoroló, ráolvasó, szintaktikai szerkezetek, a pusztítás vágyát kényszeres monomániával ismétlő megnevezések a regresszió tünetei. Hisz a versekben egy identitását veszített, dúlt állapotú ember kétségbeesett portréja körvonalazódik, akinek a szó fegyverén kívül már semmije sem maradt: „S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, / amíg elkészül ez a költemény... (*Ki-be ugrál...*)

A *Szép Szó* Freudot köszöntő számában együtt jelent meg az *Amit szívedbe rejtessz* és a *Gyermekké tettél*. Össze is tartoznak, amit ugyanis a Freud-vers mintegy a mester tanainak interpretálásával

⁸⁸ Az ölés-pusztítás vágyat mutatja, hogy József Attila késsel támadt Gyömrői életársára, s egy alkalommal az analitikusnőt is késsel várta. VEZÉR Erzsébet, *i. m.*, 623–624. VÁGÓ Márta, *i. m.*, 214.

⁸⁹ A negatív képet az ilyen típusú agresszív tartalmú kijelentések alkotják: „Gyömrői bűdös kurva / nem dolgozik.” (*Miért fáj ma is*, 424–425.). Az analízis belső és külső szemlélőként való megélésére utalnak az ilyen megjegyzések: „teljesen egészséges vagyok s ezért Gyömrőinek nem volna szabad / »engem« jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok neki, neki azt kellene / mondania, hogy mi az előadott zavaros ötletek értelmes magva” (*Miért fáj ma is*, 444.). József Attila tehát felülbírálja Gyömrői gyakorlatát – vagy legalábbis az általa így értelmezettet –, s az analitikus szerepét fogalmazza meg, helyesen.

⁹⁰ BAK Róbert, *József Attila betegsége*, 1014.

⁹¹ BENEY Zsuzsa, *i. m.*, 259.

teoretizálva megfogalmaz, az a Gyömrői-szerelemben, a konkrét eset kapcsán nyer értelmezést. S nehéz másként olvasni az *Amit szivedbe rejtess* utolsó sorait, mint az ösztönök aktualizációját: „Akit szivedbe rejtess, / öld, vagy csókold meg azt!”

Egy *pszichoanalitikus nőbőz* címmel jelent meg a *Szép Szóban* a Gyömrői Edithez fűződő érzést először feltáró vers. A kései költészet mágikusán ismétlődő versformájában (11-10-11-10-es sorok, az első versszak kivételével keresztrímes forma) íródott vallo-más szoros olvasata a pszichoanalízis elméletének terápiás leírását adhatja. A „Gyermekké tettél” megállapításához nem férhet kétség, a diagnózis lakonikusságával rögzíti a regresszió következményét, az életrajz felnőttiségevel („harminc ...télien”) szemben a gyermekséget.⁹² Azt az állapotot, amelyet a vers közepére helyezett, az én dichotómiáját is illusztráló szakasz is érzékeltet:

Etess, nézd – éhezem. Takarj be – fázom.
Ostoba vagyok – foglalkozz velem.
Hiányod átjár, mint huzat a házon.
Mondd, – távozzon tőlem a félelem.

Az én narcisztikus regrediálását hajtja végre ez a versszak, amikor leépíti az elemi szükségletekre, s a gyermek hangján szólal meg az anyához intézett kérés. Ennek tagoltságával, de a nyelv redukált differenciálatlanságának szintaktikai formájával, képével is érzékeltetett állapottal szemben a szakasz másik része egy másféle nyelvállapotot és pszichikai struktúrát képez. Az összefüggő, pontosan kimért, mondathatárokon végződő vallomássor a férfi szövege. Azzal a kettősséggel, amit e szövegrész első sorának „freudi elszólása”, tévesztése is láttat.⁹³ Ezt a vallomást ugyanis a gyer-

⁹² SZÖKE György, *A szabad asszociációtól a költeményig = Miért fáj ma is*, 34.

⁹³ A „Reám néztél s én mindent elejtettem.” sor helyén a *Nagyon fáj* kötetben ez állt: „Reám néztél s én mindent felejtettem.” Miután egyetlen betű korrekciójából adódik a különbséget, s nem is bizonyítható, hogy a korrektúra javítása idézte volna elő az eltérést, csak feltételezésekre hagyatkozhatunk, amikor a „felejtettem” igében azt a lélektani pillanatot látjuk, amely a férfi-nő kapcsolatban a szerelem kezdetét, felismerését jelenti. Az „elejtettem” inkább a gyermek reakciója, aki félelmében ejti el a dolgokat. A szöveg valóságviszonyai is a szerelmi érzést tükröző ige mellett szólnak.

mekség meghaladása, a „tudjak élni, halni egymagam!” kívánsága motiválja. A felnőttesség kondíciói, az önállóságot interpretáló „egy-magam”, s a lét végességeinek uralása töltik meg ezt az állapotot.

A *Gyermekeké tettél* szövegstruktúráját felépítő antinómikus szerkesztésmód is tükrözi azt a belső feszültséget, amit az én kettőssége, s e kettősség státusának meghaladási kísérlete idéz elő. Az első versszak tagadó szerkezetei, s az idő végletes kettőssége, amit a gyermekkor-felnőtttség oppozíciója ír le, érzelmi feszültséget is hordoz, s ezt a szavak emocionális túltelítettsége csak tovább növeli. Szimptomatikus az a végleteesség, amely mintegy indokolja a felnőtttség s vele a szerelem igényét. „Anyám kivert – a küszöbön feküdtem – / magamba bujtam volna, nem lehet” – fogalmazódik meg a *Szabad-ötletek* kényszeres emléke a mama ellen elkövetett bűn és annak retorziója, a verés, illetve a gyermek-én reagálása. A védekezés, az önmagába bezárkozó, belebújó én a múlt-jelen időszembesítésben a gyermekkorra utal grammatikailag, amit a jelen időbeli „nem lehet” cáfol. Nemcsak a terápia múlt-jelen temporális koegzisztenciája szervezi ezt a mondatot, hanem az énnak az a pozíciója is, amely – bármennyire is átszövődik a vers a pszichoanalízis metanyelvével és szimbolikájával – regisztrálja önmagát, a kiinduló „Gyermekeké tettél” diagnózisból. S ennek a regisztrációnak a nyelvi, pszichoanalitikai rögzítése a verszárlatbeli indulatáttételben manifesztálódó én: „Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén / nagyon meg tudtam szeretni veled.”

A Gyömrőihez írott vallomásversek új szolamát kezdi 1936 októberében az ...*aki szeretni gyáva vagy*. A kéziratban *Edit* címet viselő vers ugyancsak a gyermek-férfi kettőségére épül, s az én-te viszonylatában értelmezi úgy a kapcsolatot, hogy az „én” most nem a gyermek pozíciója.⁹⁴ „Én férfi vagyok, nemes és konok” – fogalmazódik meg a határozott, a társadalmi normáknak megfelelő férfiideál, melynek az *Edit* versek alapvetően ellentmondanak, hisz nem igazolják az én vágyát: „nem erényem a bánat”. A férfi káromol, kétszer is ringyónak nevezve az analitikust, megismételve a *Szabad-ötletek* egyik kitételét az analitikus és a ringyó-

⁹⁴ SZÓKE György szerint a gyermeki attitűd az én-versekben jelenik meg, míg a felnőtté válás szándéka a te-versekben (*i. m.*, 19.).

ság összefüggéséről.⁹⁵ Ugyanakkor a férfi könyörög is, mint a vers végére helyezett fohász mutatja.

Add kezembe e zárt világ kilincset,
könnyű kezedet – vár kinn a szabad.
Gyülekező halottaimat intsd szét,
szólj s hízelegjen körül jószavad.

Ismersz engem, kit szemed megviselt,
lehetetlen, hogy ne szeressél, kedves!
Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!

A vers olyan monológ, amelyet a te és az én viszonyáról, illetve önmagukhoz való viszonyulásukról fogalmaz meg a beszéd. Az én-te viszonyt az az ősi tapasztalat artikulálja, amely a szónak a ki-mondás erejével végbemenő változtatási képességét kapcsolja a beszélőhöz. A keletkező szó ilyen ereje és József Attila névvarázs elmélete⁹⁶ találkozhat azzal a nyelvi artisztikummal és önpszichologizálással, ami a varázsszavakban vagy az ártó, rontó célzatú szövegekben ősi emberi szándékként a világ megváltoztatására irányul.⁹⁷ A verbalitásnak tulajdonított erő, a beszéd ilyen mágikus felértékelődése figyelhető meg a tere irányuló szövegrészekben. A vers rendezett és érzelemnek, agresszív kitörésnek ellentmondó, azt elfedő formája (a József Attila által kedvelt 8 soros, 10-11-es sorokat rendező alakzat) szinte kiszámítottan osztja szét a beszéd irányát és tárgyát. A négy versszakból az első a tere irányul, s az utolsó sor köti át az énhez. A második strofa öt-öt sora az én és a te között oszlik meg. A harmadik is az én grammatikusságát és a te személyességének grammatikáját vetíti rá a két négysoros részre. Az utolsót az én uralja.

A vers fiktív dialógusát az én pozíciója határozza meg. Annak láttatott, tettetett integritása („én nem tehetem, elpusztítalak.”,

⁹⁵ „a neurotikus a perverz fordítottja az analitikus a kurva fordítottja” – írja, egy Freud-idézetből kiindulva. *Miért fáj ma is*, 440., 472.

⁹⁶ TVERDOTA György, *A születő szó és a használt szó*, Literatura, 1986/1–2., 174–198.

⁹⁷ N. HORVÁTH Béla, „Add kezembe e zárt világ kilincset”, *Életünk*, 1980/12., 1054–1060.

„Én nem jártatom hiába a számat”) és a beszéd „valósága” közti szakadék viszont érzékelhető, s ez nem poétikai szándék formálta oppozíció, hanem egy lélekállapot és betegségstádium kiíródása. A „zárt világ kilincse” és a szabadság nem a sokszor látott metaforikus oppozíció, hanem nagyon is valóságos utalásként értelmezhető a kilincs nélküli zárt világra. Hisz a káromlásból kitisztult hang már más modulációt szólaltat meg, a könyörgés hangját. Össze is kapcsolja a zártságot és annak okát, a lélekben gyülekező halottak rémlátomásával mint a skizofrénia szimptomájával. A szó most a gyógyítás eszköze: „hízelegjen körül jószavad”. A megszólított te most már „kedves”, s a segítséget szimbolizáló kéz is „könnyű”, (a szövegváltozatban „édes kezedet”). Ez a másfajta modulálása az érzelmeknek, a szerelem megváltó erejének hite a versvégi képben kulminálódik. A Ferenczi Sándor Thallassa-elméletére visszavezethető, több versben is ismétlődő kép nemcsak az egyesülés masculin vágyát sugározza, hanem az azt övező szenvedését is.⁹⁸

Az Edit-versek legismertebb darabja a kötet címadóvá vált *Nagyon fáj*. Ugyancsak a *Szép Szó* novemberi számában jelent meg, s ugyanúgy a megkapaszkodás vágya⁹⁹ hajtja, mint a másik két verset. A szó modalitása most más, a te alig van jelen, csak a beszéd aposztrofikus megszólítottjához intézett szavakban. Más a beszéd is, a szokatlan (4-8-9 szótagos sorok) formájú szöveg szétválik az én beszédére és a ti jajongásaira. Az én magára vonatkoztatva fogalmazza meg a szenvedést, ami aztán oly módon válik univerzálissá, hogy megjelenik benne az élet különböző minőségű, fajtájú szegmense. Őrjöngő fájdalom szólal meg extatikus rapszódiaaként, az elrejtőzött, világba burkolódzó én mazohisztikus viviszekciójaként.

„A »Nagyon fáj« című versének egy-egy szakasza mögött bizzarr gondolatfűzések, a schizophren gondolkodásnak előfutárjai húzódnak meg, de a tökéletes művészi átdolgozás teljesen eltakar-

⁹⁸ VALACHI Anna, „*Irgalom, édesanyám*”, 304. Ferenczi-hatásról szól KASSAI György, *Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban*, Thalassa, 2000/2-3., 27-34.

⁹⁹ KASSAI György, *József Attila megkapaszkodás ösztöne = Miért fáj ma is*, 148.

ja azokat.”¹⁰⁰ – írja Bak Róbert a pathográfiában a patológikus elemek és a művészi forma szublimációs kapcsolatának esztétikai érvényéről. A szöveg kétségkívül adhat érvényes pathológiai olvasatot – mint ezen időszak más versei is, legfeljebb kevésbé direkt formában –, ugyanakkor megfontolandók József Attila orvosának azon szavai is, amelyek óvnak a műalkotás tisztán kórdokumentumként való olvasásától: „Sőt nem fog-e a pszichopatológus már kóros megnyilatkozást látni ott, ahol még a tisztán művészi szól is csak a műszer durva, amivel a hangot felfogja, vagy hiányzó beleérző képessége csak pathológiás tényeket ismer fel.”¹⁰¹

A világ teljességének a „kívül-belül” térszerű kettősségével érzékeltetett, illetve a halál (első versszak) és az élet (utolsó versszak) temporalitásával jelzett lét egésze adja meg a fájdalom érzésének, a vers tárgyának kereteit. A létet meghatározó érzés és tevékenység a szerelem és a szeretés. A második személyre vonatkoztatott beszédforma azt az általánosságot szabja meg, amely értelmezési lehetőséget ad az emberi sorshoz, de a világhoz is: „ezért ölel / minden, ami asszonyra lel”. A szerelem, a szeretkezés, az asszony ölelő mozdulatai írják le azt az állapotot, amit a női (meleg öl) és a férfi (vágy) princípiumok szükségszerű találkozása érzékeltet. A szerelem erejét a „meleg öl” vonzása, a férfi vágya és a megnevez(het)etlen, az ösztönszerű „muszáj” határozza meg.¹⁰² A szeretés kincsként és teherként való kettőssége nem a „gyülölök és szeretek” ambivalenciája, hisz a kettősség bizarr hasonlatokat indít el. A „szükségét végző vadállat” kép logikai kapcsolása megtörik, a hontalan és gyámoltalan mint hasonlatképző közös tulajdonság nem illeszkedik. Amint a kettősség menedékként („Nincsen egyéb / menedékünk...”) való párhuzamos értelmezése, a késsel anyjára (a kéziratban: „anyád mellének”) támadó férfi lázadása, bosszúja

¹⁰⁰ BAK Róbert, *i. m.*, 1017.

¹⁰¹ *I. m.*, 1014.

¹⁰² A szexus kiírása képiségében megtörténik az első három hármas sorban: „(mint lukba megriadt egérke)”. A menekülés, a „hevülés” az ösztönszerű vágy szerelemgerjesztő képe, a szeretkezés állapota. Az 1-2. versszak és a Nagyon fáj!-t visszahangzó szakasz szintaktikai kapcsolatáról: H. GYŐRI János, *Szerkezeti rendszerek (formák) József Attila Nagyon fáj című versében* = „A lét dadog csak a törvény a tiszta beszéd”, Bp., ELTE, 181–199.

sem kapcsolódik vissza. Legfeljebb olyan logika szerint, amit csak az ért meg, „ki érti e szavakat”. Azaz az analitikusnő, amint az „e szavak” is analitikus értelmezésben nyerhetik el jelentésüket. A szó itt kétségkívül az önreflexió szerepét tölti be, de nem bizonyos, hogy artikulált, művészi formába rendezett voltára, azaz magára a versre utal, inkább azokra a másfajta logikára és szemantizációra épülő szavakra, amelyek patológikus olvasatúak. Annál is inkább, mert ez a kettősség, most már valóban a versre, a műalkotásra vonatkoztatva rögtön ezután meg is jelenik. A betegség pszichológiai és szomatikus voltában, előbb képszerűen, aztán fogalmiságában („gondom s fájdalmam”) jelölve, átlényegül, esztétizálódik, „kicifrázva”. A „felcicomázott” vallomás, a vers művészi lényegét, a műalkotás voltában történő befogadását egy végtelen szomorú, ám jellegzetes József Attila-i kép hordozza. A csörgőjét magára hagyottan rázó kisgyerek képe nemcsak a „kicifrázás” öniróniája, hanem a magány, a szólás képtelensége és értelmetlensége.¹⁰³ És a regresszió önarcképe is.

Ezt a regrediált ént írják le a vers következő képei, amelyek az én állapotát hivatottak érzékeltetni már-már narcisztikus, mazohisztikus önleleplezésben. Az én elbizonytalanodását, a szavakat értő nőre irányuló kettős indulat („Mit kellene / tenni érte és el-lene?”) megvallása jelzi, a „nem szégyenlem” nyilvánvaló önfeltárlukozásának igényével. A „kábít a nap, rettent az álom” az *Eszmélet* dichotómiáját idézi, de nem a tény konstalálásával, hanem a diagnózis (a nappal, az éjszaka egyaránt fájdalmat okoz) kimondásával. S ugyancsak diagnosztikus ételmű a lehulló kultúra diffúz képe, hisz a hasonlat a boldog szerelemben való lemeztelenedést villantja fel, ám az indukciós kép a kultúra elvesztését, s a kultúra hiányából fakadó elemi ösztönlét előtörését. S a lemeztelenedő kiszolgáltatottság záró kettős képe is önfeltárló. A szerelem kettősségének korábbi posztulációja hívja itt elő a szenvedés kettősségét, azaz megosztásának vágyát a „csecsemő / is szenved, ha szül a nő” képben. Ezt az együttszenvedést, a „páros kint” azonban az én nem tudja áthárítani, a vers ezen részének zárópontján a magára maradottságát rögzíti, mégpedig egy olyan asszociáció

¹⁰³ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 217.

mentén, amelyben csak a kín a közös. A vers mint „fájdalmas ének” utal vissza a szövegre és annak tartalmára, amit azonban csak részben fed a fájdalom, hisz a gyalázat nemcsak a személyesség áruba bocsátására („De énekem / pénzt hoz fájdalmas énekem”) hanem az én gátlástalan önfeltárására is vonatkozik. Talán ez a pont, az én teljes kudarca, személyességének a költészetten túli, patológikus kitárulkozása és költő létének megcsúfolása jelenti a teljes csődöt, ahonnan nincs más megoldás, mint az univerzális szenvedés képeinek felsorakoztatása, segítségül hívása.

„»Normális« ember egyáltalán nem képes ennyi szenvedésre. Nincs is rá semmi oka. Egy ember sorsa túl kevés ahhoz, hogy ennyi fájdalmat okozzon.”¹⁰⁴ – írta Szerb Antal arra a szenvedés-sorozatra, annak túldimenzionáltságára utalva, ami a vers következő tíz képében bennefoglaltatik. Nem igen fedezhető fel rendező elv a szenvedők bemutatásában, csak a szenvedés kapcsolja össze őket, s a versszakok végi „Nagyon fáj”. Az átokversek struktúrája ez, amikor is a monotonitás arra szolgál, hogy újabb indulatot gerjessen. Az indulatokat, a szenvedést pedig végletes, szadisztikus képek sugározzák, a vers céljának megfelelően: „Hallja, míg él.” Ez a megrettentés, a bosszú nyelvi, képi eszközökkel való tudatosítása, illetve a bosszúállás aktusa egy ősi kultúrába lemerülő lélek hite, nyelv és valóság szimultaneitásának, a nyelvben élésnek bizonyosságával.¹⁰⁵

A *Nagyon fáj* után keletkező Edit-versek is a szeretetlenség szólamát hangoztatják, s ugyanúgy a bosszú lélektanától vezéreltetve. A *Majd megöregszel* az öregkori Gyömrői képét formázza meg, aki

¹⁰⁴ *Kortársak József Attiláról II.*, 1143.

¹⁰⁵ A beszéd ilyen a posztrofikus minősége, célzottsága persze táplálkozhatna a modern kor hitéből is, amit Bahtyin úgy fogalmazott, hogy a „szó eredendően dia-logikus”, vagy a „beszélés számára konstituálódó hallás” heideggeri értelmezésű létszemléletből. „A saját beszédben ott hangzó idegen beszéd tapasztalatát tehát úgyszin-tén az avantgárd utáni modernség hagyománya adja tovább annak a hermeneutikának, amely már minden megértésnek a szubjektumok közti távolság ideiglenes leküzdésében, az alteritások ilyen felszámolásában látta a feltétellét...” – írja KULCSÁR SZABÓ Ernő, Gadamerre hivatkozva, miszerint a nyelvzavarban benne van a legyőzésének fel-tétele is: „Mert a nyelv beszélgetés.” (*A megértés alakzatai*, 25.) – NÉMETH G. Béla, a freudi „metapszichológia” és a nyelvről való bölcséleti gondolkodás közti kapcsolatot értelmezve, a „nyelv és önmeghatározás, a nyelv és az önmegformálás” tekintetében

magányosan, rossz lábbal tipegve öreg kutyája társaságában éli életét, s magányát magyarázza: „»Nem öleltem meg, hiszen nem szerettem.«” A visszautasítás, az ölelés megtagadása motíválja ezt a torzképet, amint a *Ne bánts*d átoksorozatát is. A „... szeretted, / magadat érte kínokba veretted” rímzettőssége intonálja a helyzetet, s az önérzetes férfi pozíciójából adódó határozottságot, amit a „Vesd le magadról ...”, „Dobd le...” drasztikus kapcsolatmegszakítása is jelez. A vers végi vágyakozó szerelem („oly illőt ölelges, / ki kapkod, fül vágyad után”) a „szép növésű, kedves lányok öle” olyan képzetek, amelyek opponálják ezt a férfias keménységet, jelezve a nő, a szerelem hiányát.

Az utolsó – befejezett – Edit-vers a *Magány*. A szöveg pszichológiájának és poétikájának egymásra vetítettsége pontosan érzékelteti az Edit-versekben érvényesülő önpszichológizálásnak a hatásmechanizmusait és egyben végstádiumát. Ebben a versben is az én-te kapcsolatrendszer működik, az én-te egymásba való átjáródásával.¹⁰⁶ A címbeli magány az én helyzete, ami azonban a te látásaként tárul fel („Nézz a magányba, melybe engem küldesz.”) A te létesülése az én „förtelmes kívánságának” következménye, s a förtelem magyarázata pedig a te gonoszága, aki az ént is gonoszra tette. A felcserélődés másik aspektusa – s ez is az Edit-versok motivisztikájának és lélektanának sajátossága – az anya-nő státusok kontaminációja vagy egymásra vetítése. A második versszak alig burkolt szexualitású képeiben (az öl megtagadása, a cirógatás, az ujjak munkájának pótcselekvésével) is kettős konnotációjú a női principium. Az „öled helyén a tiszta úrt tartod” a te énmegtagadásában az öl üressége a terméketlenség kényszeres képzete is, ami tehát nemcsak a férfi vágy kielégítetlenségét, hanem a gyermeknemzés, a szülés lehetetlenségét is implikálja. A vers má-

három irányt határoz meg. 1. a „maga személyes, esztétikus őseredetében kívánja látni a nyelvet.” 2. „...a lényegre vonatkoztatott metanyelvet óhajtott birtokolni” 3. „a freudi, a társadalmi kényszerek és elfojtások, a szokás- és morálbéklyók szövődékéből kimentve a teljes egzisztenciát, az érzelmi, az indulati, az ösztöni embert is megélt és megnyilvánító eszközt óhajtott a mélypszichét kibeszélő nyelvben biztosítani” (*i. m.*, 88–89.).

¹⁰⁶ A József Attila-Gyömrői Edit kapcsolat mélyelemzése: BENEY Zsuzsa, *i. m.*, 248–261.

sik részén (4. versszak) megjelenő szülés-születés abszurd képe a pusztulás vízióját vetíti ki. A megszült gyermeket körbeforgó „telibendőjű aligátorok” s a gyermeket az ő szemükkel („a te meg rápislogsz” az állatok szemének formáját és mozgását veszi át) néző anya végletes képiségű és gondolatíságú fantazmagória, amit az én beismerése, a tere is kivetített gonoszság indokol.

A vers „vezérmotívuma” a látás.¹⁰⁷ A nyitott szem képével indul és a nézés fiziológiájával zárul. De a vers közbülső részében is megjelenik a látvány, a nézés. A te az emberek látásában nyeri el végletes gonoszságát, s a már említett pislogás is egy látvány formációja. Az a performatív vonulat, ami a vers egészére kiterjed, s ami először a „Nézz a magányba, melybe engem küldesz” chiasmusában nyer formát, az utolsó versszak látás képében tetőzik. Az én-te reláció foglalatja a „látom a szemem: rám nézel vele”. Az én a te által bitokolt saját szem látványában jelenik meg. Az én ilyen megerősödése le is zárja a verset, hisz a második versszakbeli hiányát¹⁰⁸ vagy legalábbis az ölben vágyott metaforikus megteremtődését (mint férfi, mint gyermek) ellentétezt a másikkban, a teben való objektívalódása. Az én helyzetének, halálának retorizált képe is ezt a kettős objektívációt mutatja: „Halj meg! Már olyan szótlannul kívánom, / hogy azt hihetném, meghalok bele.” A „halj meg” versszövegre is vonatkozó reflexió, amint a kívánás is, ennek legfeljebb a „szótlannul” mond ellent, ha azt nem az írott szövegre való utalásként értelmezzük. A szöveg ilyen figurativitása illik az én-figurációhoz. Az én ugyanis a te halálával hal meg, az általa kívánt kívánság következtében.

Az Edit-versek meghatározó vonása az a szándék, amely az érzelmeket magyarázza, értelmezi az én-te relációiban. A magyarázat nyelve a pszichoanalízis képzettárát és logikai kontextusát aktiválja. Képvé teszi az érzelmeket, a diffúz indulatokat, vágyakat az a művészi eljárás, amely az így teremtett látványszerűségeket valószínűleg önmaga értelmezéséhez, megértéséhez is használta. Az indulatáttétel manifeszt korszakában hosszú levélben fejtegeti,

¹⁰⁷ A vers érdekes elemzését adja: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Magány és énbíny József Attilánál* = „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”, 136–142.

¹⁰⁸ OSZTROLNÁKY Sarolta, *A saját magá(ny)ról beszélő szöveg* = *Vers-ritmus-szubjektum*, 283.

boncolgatja érzéseit a költő. Editnek, a „kedvesnek” írja és annak, aki mindig visszautasította. Ezt a kapcsolatot egy, a versekben is dokumentálódó anya-gyermek viszonyalattal érzékelteti, de most Editre hárítva azt a kettősséget, amit az anyához és lányához fűződő párhuzamos kapcsolat jelent.¹⁰⁹ Majd egy analitikus fantáziával így oldja fel ezt a kettősséget: „Most majd fölkeresem apámat magamban, hogy ő beszéljen az anya-Edittel, ő koitaljon vele és az Edit, az igazi, aki valóságosan született ... az enyém legyen. Az anya az apámé, maga az enyém.”¹¹⁰ Két utóiratot fűz a levélhez, s a másodikban írja annak kapcsán, hogy kifejti, a szerelem nem az öleléssel végződik, hanem azzal kezdődik: „Hirtelen irtózat fogott el, arra gondolván, hogy maga mindezt csak fantáziának veszi – hiszen annak veheti, mert nem öleltem még meg, hiszen nem lát – de maga is egy képzelt személy szavait hallja, sőt a saját magáét, amikor olvassa.”¹¹¹ A versekbeli én-te viszony perszonalizálása ez.

Az Edit-versekhez illeszkedik, a traumatikus élményből fogant, ám ki is válik azok közül az *Az a szép, régi asszony című* vers. Világa, nyelvisége eltér attól a metapszichologikus nyelviséggel teremtődő világtól, amelyet a szerelmi élményt vágyódássá, átkozódássá széténeklő versek jelentenek. Nyelvi világának azon karakterisztikus voltával jelent különösséget e korszak verstermésében amit Németh G. Béla „az elégia impresszionisztikus változatának románcos-nosztalgikus” jellegével ír le.¹¹² Az elégikusság nem csak a „szép, régi asszony” megszépítő múltteremtő¹¹³ jelzőiségében érzékelhető, hanem a domináns feltételelességből is, amely a vágy szintjére helyezi az asszony alakjának felidézését implikáló nézni, látni igékben megtestesülő teremtő aktust. S a teremtődés lehe-

¹⁰⁹ Párizsi szerelmeire és szeretőjére, Révay Ilkára és Révay Évára emlékezik a Rapaport-levélben. Ugyancsak anya-lánya alkotta szerelmi kapcsolat fűzte Wallesz Gitta festőnőhöz és lányához Lucához. Lásd SZŐKE György, *i. m.*, 47.

¹¹⁰ *József Attila levelezése*, 475.

¹¹¹ *I. m.*, 479.

¹¹² NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 249.

¹¹³ BÓKAY Antal pszichoanalitikus szellemiségű elemzésében egyenesen „aranykorról” ír a „szép, régi” jelzők teremtette diszkurzív világot illetően, *József Attila poétikái*, 162.

tetlenségét billenti helyre a látomás, amely végül is megrajzol egy légies, valóban impresszionisztikus alakot – a fogalom stílustörténeti és a megismerés árnyaltságának értelmében – a vizualizáció teremtő imaginizmusával.

A vers tárgyát, illetve alanyát, az asszonyba vetítődött személyt illető egykori vita mutatja az Edit-versek bonyolult nőszemléletét, a nő, asszony-anya kettősséget.¹¹⁴ Olyan asszony a megidézni, újráltni vágyott személy, akiben a beszélő nem az Edit-versek nőiségét, nyers vagy poétizált szexualitását, de nem is az anya alakjához kapcsolt anyai tulajdonságokat érzékeli, hanem ezen sajátosságokon felülemelkedő, lebegő minőségeket: „akiben elzárkózott a tünde, lágy kedvesség”. Ugyanakkor persze nem lehet nem észrevenni e testetlen, a tünde és a lágy jelzők más verseket is felidéző szemiozisából azt a bonyolult érzésvilágot, amelybe beletartozik a szerelem is. Hisz az asszony és a beszélő kapcsolatba kerül, előbb a hármassban tett séta¹¹⁵ kapcsán, majd e kapcsolat spiritualizálódásával: „aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni”. Az érzés ilyen modifikációja, a szerelem az én stabilitását megbillentő, az ént elbizonytalanító erejének képe ugyanaz, mint a *Gyermekké tettél* vallomásában: „Reám néztél és mindent elejtettem.” De ehhez a testetlen emlékmáshoz nem fűződhet semmi triviális, férfias, hisz az én-te viszony ennek negációjában mutatkozik meg: „nincs vele semmi tervem”.

A látás, a képzelet teremtő erejének vágszerűsége kettős, hisz a vers kezdetén annak optimalizációs lehetősége korlátozott a feltételes mód által, a vers közepén azonban ez a feltételesség át-lényegül, teremtő erővé válik. A „Csak látni szeretném” és az „Elnézném” meg is idézi az alakot. A megidézés azonban többféle

¹¹⁴ A vers recepciójáról és a vita természetéről (ami nem értelmezhető persze a recepció politikai konnotációja nélkül, a pszichológiától és a freudizmustól a „proletár asszony” alakját megvédeni akaró gesztust illetően): SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 676., SÁRKÖZY Péter, „*Kiterítetek ügyis*”, 1996, 182.

¹¹⁵ Leginkább e hármasság értelmezése osztotta meg az elemzéseket, annak pszichoszexuális vonatkozásait tekintve értelmezési alapnak: SZÖKE György, *i. m.*, 114. BÓKAY Antal Szent Családként értelmezi ezt a hármasságot: „Hármasság, a Szent Család az emberi közösség legvégső szimbóluma, azon állapot, amelyben felnőhet, ott-honra találhat és önmagává, önállóvá válhat a Gyermek.” (*József Attila poétikái*, 171.)

referencialitás összjátékának munkája. Az őszi kert, ahogy „tömött lombok zúgnak az őszi szélben” valóban a stílusimitáció¹¹⁶ verbális és nyelvi, akusztikai erejét mozgatja meg. Ez a nyelviség, illetve ennek instrumentális volta, a könyv ugyancsak értelmező szerephez jut: „mint ő maga, becsukva egy könyv van a kezében”. A becsukott könyv bezártsága oly módon fejt ki hasonlat szerepét, hogy az olvashatóság hiánya rávetül az asszony alakjára, annak zártsága ugyancsak lehetetlenné teszi a megértést, az olvashatóságát.

A látomás látvánnyá válik, amikor az alak megmozdul, és filmszerű mozgással („tétovázva, lassan” „fölkáll és szertepillant és hirtelen megindul”) élettellivé lesz és ugyanakkor fel is oldódik a távolba vezető út látványában. Azon az úton, amely egyrészt definitív, másrészt rejtőzködésében nem érzékelhető („kert bokrain tul / ott lappang”), tehát egyszerre valóságos és hihetetlen, mint a halál, amely „távolokon által” viszi az embert. Ez a filmszerűen szcenírozott kép (a „búcsut integető fákkal”) valójában a vers régi szép asszonyának eltűnése és ennek az eltűnésnek az „elnézése”. Erre vonatkozik a záró kijelentés, feloldva egyrészt az asszony titkát, másrészt a versbeli én hozzáfűződő kapcsolatát: „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, / azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.” A „távolokon által” eltűnő, az emlékken feloldódó asszony és a fényben elmenő asszony ugyanaz. A megfényesülő alak, mint a *Mama* zárlatában is, a menybemenetel égi fényét sugározza. Szűz Mária liturgikus mása, biblikus értelmezése vonja jelentéskörébe a hasonlatba helyezett „másik” asszonyt, a holt anyját. (A mama alakjának ilyen megfényesülése, az analízistől való letisztulása mutatkozik meg abban a kettősségben, amelyet az utolsó mama-vers megszólaltat. Az *[Édesanyám, egyetlen, drága]* (1937) kezdetű töredék a „fájdalmas szűz” alakját, s a szűzanya hermeneutikai paradoxonát ruházza rá anyjára: „te szüzesség kinyílt virága!”) A beszélő kettősségének titka is kibomlik ezen a ponton, amikor is az „úgy” nemcsak határozószóként hanem ha-

¹¹⁶NÉMETH G. Béla impresszionisztikus elégiáról beszél (*i. m.*, 248.). KOVÁCS Árpád Kosztolányi-áthallásra utal (*i. m.*, 259.). BÓKAY Antal az „önmegértés nyelvileg létező aktusát” látja a vers nyelvre való rájátszásában (*i. m.*, 161.).

sonlítószóként is érzékelteti a látás módját és erejét (olyan nagyon szeretném) a gyermek helyzetéhez kötve, aki nem láthatta halott anyját, mert nélküle temették el. A *Kései sirató* traumája alludálja itt (is) a vágyat, azzal együtt, hogy ez a vers már távol áll annak szemléletétől és főleg performatív nyelviségétől.

Az *Az a szép, régi asszony* monológ, amelynek beszélő énje kísérltet tesz egy látvány felidőzésére és az fel is idéződik. A teremtődés tehát egy metatörténet keretében zajlik, amikor is a beszéd előbb csak a vágyat fogalmazza meg, majd az olvasó előtt feltárul a korábban jelzett látvány. A szép, régi asszony múltbeliségére, történetbe vésző alakjára játszik rá a versforma is. Németh G. Béla szerint a jambikus, többnyire felező 14-esek (két esetben 13-asok) az elégia „románcos-epikus módon való megvalósulását”¹¹⁷ idézik elő.

Az emlékezés és az emlék megkonsturálása nemcsak az *Az a szép, régi asszony* tematikus és strukturális vonása, hisz *A Dunánál* is az önteremtéshez az összejtig való visszaemlékezés folyamatát, eljárását követi. A szerelem mint az „emlékezés visszfénye” [*A bul-lámok lágy tánca*] tűnik fel az Edit-versekben, amikor is valóban szembekerül az értelem és az érzem. Sajátos emlék a [*Zöld nap-sütés bintált...*] megjelenített élménye. Ez is a 14 szótagos jambikus¹¹⁸ epikus formát veszi fel, s úgyszintén egy múltba vésző élményt elevenít meg, mond el. De még régebbre visszatekintve. Szigeti Lajos Sándor a szülés-születés képeit, őselményét látja a befejezetlenül maradt versben, s a „gyermek az anyatestben” állapotát. Az anyaméh biztonságát, ősharmóniáját érzékeltetik az első versszak vízképzetei, a ringás, ringatás harmóniája. A hirtelen, drasztikus változás („A locska őselem / a víz kihült”) pedig a megszületés traumája. A világrajövetel („a csecsemő is szenved ha szül a nő”) küzdelmének allegorizációja a tengeri szörnyek, s a hanghatások rémületessége. A verszáró sor – mondja Szigeti – a megszületés pillanata a magzat „nézőpontjából”¹¹⁹ A vers persze többféle élményből is építhet, s nem zárható ki, hogy amint

¹¹⁷ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 250.

¹¹⁸ SZILÁGYI Péter, *i. m.*, 43.

¹¹⁹ SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attilai teljességigény*, 81–95., 91.

A Dunánál múltidézéséhez, itt is egy intellektuális élmény szolgált alapul. A tenger vizének lágy bölcsője az élet bölcsője is, amelyből kivetttven tölti el az élő a szorongás.¹²⁰

Az analízis felidézte múlt, a gyermekkori emlékek a *Nagyon fáj*-versek természetes anyaga, lírai közege. A gyermeki múlt a *Szabad-ötletek*ben a prímér, yers történetiségében vagy analitikus átiratban idéződik meg, míg a versekben nagyobbbrést egy jellegzetes motívumra, a gyermekre rakódik rá, s ily módon lírizálódik, válik a műalkotás formaképző eszközévé s egy lírai tartalom exponensévé. A gyermek az Edit-versekben a szeretetre áhító, a szeretet hiányának kiszolgáltatott ártatlan, s részben ösztönlény, akinek elemi szükségletei a mama-nő segítségével nyerhetnek ki-elégítést. Ugyanezen időszakban megjelenik egy másik gyermek. *A Mint a mezőn* gyermekalakja fikció, s a viharba került kisfiú szenvedése, sírása, az egy tömbbe való kiírása az érzéseknek, élményeknek terápiás gyakorlatnak tűnik, egy álomszerű történet felidézésének. S a hozzá kapcsolt aktualitás, a férfi vágyának vihar-szerű váratlansága olyan asszociáció, amely a hosszú késleltetett hasonlatnak nem a fő történéséhez, a gyermek szenvedéséhez tartozik, hanem a vihar jelzőit ismétli: „így tört e vágy rám, ily veszetten, / ily hirtelen, ily szilajon”. A vers magja, a „Mint a mezőn a kisfiut, ha / eléri a vihar” hordoz némi Kosztolányi-pastiche-t, ami azután a vihar leírásának öngerjesztő nyelviségében feloldódik.

Egy másik kisfiú idéződik meg a *Kirakják a fát* soraiban, de itt is a gyermek-felnőtt összefonódó kettősségében. Tverdota György ebben a versben is a pastiche-t látja versalkotó szándékként, Baudelaire imitációt.¹²¹ Az ősz, az elmúlás lírai toposza, metaforája szolgál alapul, mint az *Az a régi, szép asszony* esetében is. S az ősz melankóliája színezi át ennek a versnek is a hangulatát, a múltidé-

¹²⁰ SZIGETI Lajos Sándor értelmezése, miszerint az utolsó két sor elhagyása, azaz a töredék szándékossága, a „csönddel”, a halál elfogadásával magyarázható (*i. m.*, 93.).

¹²¹ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 231. Baudelaire *Őszi ének* című versének némely motívum hasonlósága alapján. TVERDOTA György ezekben a művekben egész pasztich-csoportot vél felfedezni, hisz mint SZABOLCSI Miklós (*Kész a leltár*, 698.), ő is arra figyelmeztet, hogy a *Majd megöregszel* esetleg egy Ronsard-vers (*Majd öreg leszel*) adaptációja.

zésével. A *Kirakják a fát* azonban olyan emlékekből építkezik, amelyek biografikusságát, más művek is hitelesítik. „Fát és szemet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk” – olvasható a *Curriculum vitae*-ban.¹²² Az *Eszmélet* V. szakaszának jelenete ugyancsak egy gyermekkori emléket formál meg, a szénlopást. Ezeket a nyomasztó emlékeket idézi fel a vers jelen idejében szemlélt látvány, a fa kirakása a vagonokból. Látvány és emlék, jelen és múlt összekapcsolása a „Mi bánt?” önmegszólító kérdésében történik meg, hisz valami megfoghatatlan érzés, szorongás kapcsolódik az egyébként tárgyyszerűen leírt jelenethez. Ezt a belső bizonytalanságot érzékelteti az „Ugy érzem, mintha félnék” paradoxona. Mintha kettéválna a beszélő, annak énje, aki konstatalja félelmét, annak megnevezhetetlenségét, azt, hogy látja magát menekülőként, vállán a hasábfával. Múlt és jelen összemontírozott pillanatát, egy személybe való visszavetítését a strófazáró mondat végzi el, magyarázva a kettősséget: „A kisgyerek, ki voltam, Mégis él még.” A „mégis” visszautal az énnel arra a szándékára, vágyára, ami el akarta talán fojtani mindazt az emléktartalmat, élménykomplexumot, amit a „kisgyerek” nominalizál és szimbolizál. Az elfojtás, illetve a feldolgozás, kimondás, kiírás sikertelenségét fogalmazza meg aztán a vers énje:

A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja;
de nem könnyezik, egy dalt zöngicsél
s ügyel, hogy el ne szálljon a kalapja.

A gyerek szinoním alakváltozata, a „kölyök” bensőségebb viszonyt jelöl az énhez, önmagához. Mert noha a beszéd világosan külön választja a gyereket és a felnőttet, de részben az állítás referenciális és lélektani képtelensége, részben a szintaktikai mellérendelés össze is kapcsolja. Ez a szimultaneitás, a gyermek, felnőtt dichotómiája az a magyarázat, amely felfedi, hogy miért fojtogatja a felnőttet a bánat, illetve a sírás. A hypallage a szomorúság lényegét, okát nevezi meg, az identitás ambivalenciáját, amit tudatosít a „mégis él még” felismerése és a „ma is él még” beismerése.

¹²² József Attila *Összes Művei* IV., 35.

Ehhez viszonyul a felnőtt felnőttesen, amikor „nem könnyezik”, hanem az érzelmeknek ellentmondó, azt látszólag cáfoló állításokat fogalmaz meg önmaga reflexióját illetően. Ez azonban a felszín, a lélek metafizikájának szövegszerű lefedése, az állítások igazságtartalmának szétfoszlatási szándéka. Amit aztán a záró két sor meg is erősít. Noha a beszéd kiemeli a „most” jelenidejűségét, s a felnőtt tudatossága fogalmazódik meg, a két hasonlat azonban ismét összeköti a múltat és a jelent. A „mint lopott fát” a múlt emléke, a „csupa-csősz világ” viszont a felnőtt (társadalom) tudatos, lírai definíciója arról a világról, amely nemcsak védi a tulajdont, hanem ki is terjeszti mindenre a hatalmát.

A *Nagyon fáj* kötet leghansúlyosabb vonulata, meghatározó tematikus egysége a Gyömrői Edit iránt érzéskomplexum, amely nemcsak a szerelmet, a szexuális vágyat, hanem az ölés, a pusztítás kényszerét is magába foglalja. Az érzések olyan végletek, amelyek önmagukban is jelzik a betegség eluralkodását, manifestálódását. „Szeretem s ezért megölöm, / hogy jön ahhoz, hogy én szeressem?” – fogalmazza meg egy töredék [*Segítetek...*] a szublimáció nélküli indulatot. Ezek a töredékek épp torzó voltuknál fogva őszintébbek, s direkt módon írják ki az ént foglyul ejtő indulatot: „s ha nem szeretsz úgy, mint tennemagadat / én meg fogom ölni majd magamat”. A szeretés és ölés kerül itt egy szintre, s a közösséget a rím kényszeres fónikussága és – sajátos – chiasmusra épülő keresztirányultsága is tolmácsolja: A szeretés ugyanis a „magamat”-ra vonatkozik, míg az ölés a „tenmagadat” alányára.

A betegség tünete az érzésnek az az abnormitása, ami az Edit-versek dühöngő, átkozódó soraiban megmutatkozik. De ez érzékelhető az Edit-versektől különböző – a költő is elkülönítette a *Nagyon fáj* kötet összeállításakor – *Elmaradt ölelés miatt* című versben is. A Vágó Márta-szerелеm reneszánszában¹²³ született vers egy elmaradt ölelkezés miatt támad az asszonyra, a nyelv művészségének kevésbé attraktív erejével, mint az ugyanilyen motívációjú Edit-versek. Szinte ugyanazok motívumok, s szinte kényszeres erővel sorakoznak: az anya-várás, a halál, az elmúlás,

¹²³ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 236.

az öl, ölelés. A vers a veszekedés indulatát idézve egy új motívumot is bevon az egyszerű nyelviségű kijelentésbe: „Én nem vagyok bolond.” A mondat kettős értelmű, egyrészt a közösségvállalásra, a Mártával való kapcsolatra utal pörölve, tagadólag, másrészt a versekben megbúvó félelemre, a megbolondulásra is.

Az átkozódó Edit-versek előtt született a *Faj, majdnem*. A szerelem szétfeszít, a félelem összenyom – jellemzi a beszéd énje önmagát az egyén egységének bomlását jelentő antitetikus igékkel. Mindazok a motívumok ebben a versben is jelen vannak, mint amelyek az Edit-verseket oly drámaira hangolják, de hiányzik az érzés intenzitása. Az elmúlás képzete a klasszicizáló évszak-szimbolizációra épül, s a „lesi-csősz idő” bármennyire is érzékletes metafora, nincs mögötte a létének pusztulását érzékelő én tragikus fájdalma. Ez a könnyedség valószínűleg abból a megszólításból fakad, ami strófaként zárja a gondolatot, s ami az asszonyokhoz szól a szeretkezés relációiban. Az ölelésben való meghalás („a kis halál”), az időből való kizáródás, és a mindenség szétvetésének extatikus mámore a szerelemi vágy azonos stádiumának különböző nyelviségű megszólaltatása. A szétrobbanó mindenséget egy hasonlat ellenpontozza, amelynek egyik tagja egy önantologizáló kép („Csillagok rácsa csillog az egen”), amelynek tartalmát viszont a rávonatkoztatás, új kontextust megnyitva, úgy fejt ki, hogy egy ugyancsak önidézetet helyez sajátos jelentéskapcsolatba: „ilyen pincében tart az értelem”. A bezártság, az értelemről elszennvedett rabság persze lehetne a freudi felettes én lírai képe, de a kép erősen sejteti az értelemnek ellenszegülő erőket is, amelyek egyikét, a mindenséget szétvető orgazmus-mámort meg is nevezi.

A betegség szimptómái azok a drámai hangok, amelyeket a *Kiáltozás* megszólaltat. Az én artikulálódásai ezek, amelyeket az első versszakban a „jaj” indulati predikátuma, a másodikban a „dal”, a harmadikban a „sírok, kiáltozom”, azaz az énhez kötődő legelemibb érzéseknek fonikus foglalatot adó hanghatások írják le. S erre a nyelvnélküli nyelvre épül rá egy kép- és szimbólumsorozat, amely jelentéssel ruházza fel a hangzásokat. Az első versszak karkai képzete, a rácsai között ugrándozó, vicsorgó majom képe olyan rabságot metaforizál, amelyet az eszmékbe való bezártság jelent. Az értelem, az önmaga ellen forduló eszme, a megkapasz-

kodás ösztönének kudarca, a József Attila-i gondolkodásban olyan erős pozícióval bíró racionalitás csődjé. A kép az énre vetül, s az én találja meg eszméi kuszaságának magyarázatát: mert „nem hiszek”. A hitnélküliség azonban nem konkretizálódik, megengedve a tételes hit hiányát éppúgy, mint a mindenféle értelem, az eszmék kiteljesíthetőségének megkérdőjelezését. A büntetéstől való félelem oka az a megrendülés, amit a hitetlenség idéz elő. A második versszak tengelyében ugyanez a hitnélküliség áll: „nincs halhatatlan oltalom, / akinek panaszolhatom”. A tagadás, különösen annak személyesítése („akinek”), megengedi az istennélküliség értelmezését¹²⁴ is, mindesetre védtelenséget, az oltalom hiányát panaszolja a „dal”-ban. A szöveg itt önmagára utal vissza, a versszakonkénti első három sor monoton hangzására, egyszerű, o hangokra épülő rímekre, és a dal befogadására, meghallására vagy csak hangfoszlányaiban való zúgására. A dal a pszichoanalízis dala, hisz a büntetést nemcsak az oltalom hiánya, hanem a kés – s talán a kasztrációs félelem – is fenyegetően jelzi.

A vers utolsó versszaka az alászálló „emberi fajom” fájdalmát szólaltatja meg elégikusan. Az „emberi faj” – a *Hegel, Marx, Freud* kontextusában olvasva – mind a munka alakító értelmét, mind a az ember biológiai posztulátumát bevonja a pusztuló értékek közé. Az ezt érzékeltető kép kétségkívül pleonazmus, azonban a tutajon a folyamon alácsorgó „méla tót” képe pontosan utal az eszmék divergenciájára, ahogy külön-külön jelenik meg a tutaj látványa és annak utasa. S itt a záró versszakban válik pontosabbá a büntetés feloldásának, a félelem elűzésének módja. A verskezdet „szeressetek” általánossága itt a te-re összpontosul. A feloldó szeretet azonban sajátos értelmet nyer: „ne legyek rossz nagyon”. S amint szét-hull az én arra, aki konstatálja az emberi mivoltának pusztulását, s arra, aki ezzel szembeszáll („de én sirok”), úgy válik szét az érzés is megnevezhetetlen, diffúz tartalmakra.

A betegség öndokumentálása a *Ki-be ugrál...* Mindenképp annak tekinthető az a testi-lelki állapot, ami az én szinte prózai leltárában feltárul, s noha erősen színezett ez a szimptómasor,

¹²⁴ LEVENDEL Júlia–HORGAS Béla, *Nyomokvasás*, Bp., Tankönyvkiadó, 1978, 130.

őszinteségét¹²⁵ az én szétfoslása és a versírás összekapcsolása érzékelteti:

Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,

amíg elkészül ez a költemény...

A betegség narcizmusa a külső beszédben érvényesül, ahogy az én kívülről, a vers megszólítottjainak szemszögéből látszik. A vízió, különösen a ki-be ugráló szemek, a „kancsítás” a már látott félelmetes képességre utal, a testi szervek fényképszerű vízióálására. Arra a tulajdonságára József Attilának, amelyre már a *Munkások*, a *Végül* belső szerveinek explorációja kapcsán Rapaport is felfigyelt, s mint neurotikus tulajdonságot diagnosztizált. A testi szervek, zsigerek sűrű – (költészet esetében: motivisztikus) – felidézését Freud a skizofrénia jegyének tartja.¹²⁶ S talán az is a betegség tünete, ahogy a szöveg a „semmi”-t variálja, s annak jelentéskülönbségeit a szó hangalakjának ismétlésével vetíti ki. „A semmiből vissza ne rántsatok” a pusztulás elfogadását láttatja, mindenekelőtt a széthulló én képéből következően, s mint olyan kívánságot, amit az őrület képei alátámasztanak. Más jelentés formájában a „semmi”, „senki” a létezés, annak tárgyiasságait és perszonalizációját tagadja, illetve állítja hiányukat az én összefüggéseiben. Ennek a viszonyrendszernek a pusztulása, hiánya az én destrukciója, a semmivel úgyszintén jelentéskapcsolatban álló „sincsen” tagadásában: S mit úgy hívtam: én, / az sincsen.”

A vers az utolsó időszak meghatározó motívumával, az „űr”-rel írja le az én belső világát: „Mint űrt a fényszóró, csupasz tekintet / kutatja bennem: Mit vétettem én”. A hasonlat chiazmus, a fény s a látás hideg tárgyiassága ismét csak azt a vizionálási technikát és költői világlátást érzékelteti, amely képivé teszi a bensőt, jelen esetben a lelket kutató, abba belevilágító tekintetet. Ez persze lehet

¹²⁵ VALACHI Anna képzelgésnek tartja, az „igazi” elmebetegek tüneteinek reprodukálásaként, víziójaként. *Irgalom édesanyám*, 422.

¹²⁶ FREUD, Sigmund, *Ösztönök és ösztönsorsok*, Bp., Filum, 77–114, 108, 109. *Meta-pszichológiai írások*, 77–114.

egy külső nézés, az analitikusé, de lehet az önvizsgálatot folytató én önreprodukáló képe is. A verszárlat „odvas televény” képe, a sír metaforája, mint fölmentés értelmezi a vétséget, a bűnt, az egyénhez kapcsolódik, amit viszont a társas kapcsolatok interpretálnak. Pontosabban azok hiánya, azok jelzéseinek elmaradása. S a legmeghatározóbb hiány: „nem szeret, ki jog szerint enyém.” A vers kontextusából adódóan ez a személy nem lehet más, mint az Edit-versek nő alakja, aki elvonja szerelmét. Rá viszont nem vonatkozhat a „jog szerint enyém”, legfeljebb ha a szöveg a páciens analitikus közötti intim kapcsolatot igazolja ezzel. Van azonban egy olyan jog, amely természetes módon biztosítja a szeretetet, ez pedig az anya és gyermek közti vérségi kapcsolaton alapuló természeti jog. A *Ki-be ugrál*ban a testi bomlás tünetei az én s az értelem pusztulását vetítik ki, s a folyamatot a *Majd...* képei zárják, amelyek a test szétbomlását képiségekben ábrázolják: „Széthull a testem, mint a kelme, / mit összerágtak a molyok.”

A *Nagyon fáj* kötetet az én bomlását, a betegséget tudatosító *Kései sirató* és a *Kiáltozás* zárja. Előttük van az *Elmaradt ölelés miatt*, mintegy különállva, intermezzóként, a régi-új kapcsolat jeleként. A korszak összefoglalására a megelőző *Kész a leltár* hivatott, a kötetet összeállító költői szándék szerint. A Szép Szó decemberi számában megjelent vers a református¹²⁷ „himnusz”, a temetési szertartások liturgikus dalának parafrázisával kezdődik: „Magamban bíztam eleitől fogva –”. A számvetést a létösszegzés szándéka vezérli, aminek hangsúlyos összetevője – összhangban az időszak Istenélményével – ez az ironikus parafrázis. Ezt az iróniát aztán átvezeti a beszélő önmagára is: „ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek.” A tagadás grammatikai formái (semmi sincs, nem is kerül, semmiképp se) uralkodnak „az ember” körülményeinek számbavételénél (a szövegváltozat szerint: „Anyám világot hagyott rám, nem házat”), amit aztán az állati létre utaló hasonlat zár. Ez azonban nem az élettényekre reflektál, hanem a

¹²⁷ A zsoltárok hatását MELCZER Tibor tárta fel: „Mindenkor idejük van a zsoltároknak”, *Szenczi Molnár Albert és József Attila*, Kortárs, 1979, 646–651. – József Attila lefordította Luther Márton *Erős vár a mi istenünk* híres énekét. A pályázat – amelyre a fordítást beküldte – további sorsa azonban ismeretlen. József Attila egyéb fordításairól: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 549–556.

kiinduló mondat alakítására, erősen megkérdőjelezve az Istent az életéből kizáró ember önthosját.

A vers további 14 sora kettes periódusokként veszi sorba az életet, a „születtem, elvegyültem és kiváltam” életutat összegző kijelentését kibontva, illetve annak összetevőit feltárva. Ezek úgy-szólván kizárólagosan ellentétekre, értékkonfliktusokra építve jelennek meg. A nőkhöz való viszonyt, az általánosított „asszonyok” életbeli szerepét így önironizálja: „Asszony ha játszott velem hitegetve: / hittem igazán – hadd teljen a kedve!” Az asszonyi játék azt az élettrajzi tényt metaforizálja, hogy a nők a költőt nem vették komolyan, s benne nem a férfit látták. Ahogy Nemes Livia írja: „...József Attila tragédiája, hogy minden nőhöz azzal a reménnyel fordult, hogy benne jó anyát talál... S amikor ez megtörtént... akkor csalódott, sértődött lett: nem úgy szeretik, mint egy igazi férfit.”¹²⁸ Ezért a gyermek-alteregő is hamar megszületett. A ket-tösséget a hitegetve-hittem modulációja, a tőazonosságból szét-ívelő jelentés ők-én relációra való kivetítése is erősíti. S ugyan-ilyen általánosító lezárása a való életmozzanatoknak az okos urak és a bamba én kettössége, amiben viszont az én játszott, azaz egy szerepnek tett eleget. A vers szentenciákra épülő élettanulásokokat levonó szerkesztésmódja puritán nyelviséggel párosul. Ebből kirí a Petőfi-reminiszcencia, ugyancsak egy szerep kapcsán, a szerep-pel való leszámolás tükrében: „Nem dicső harcban, nem szelíd kötélben, / de ágyban végzem, néha ezt remélem.” A *Egy gondolat bánt engemet* sorsképletével folytatott diszkurzust kiegészíti a saját mű (*Tiszta szívvel*: „Elfognak és felkötnék”) ugyancsak szerepsze-rű sorsképletének visszavonása. A summázat az emberi lét tör-vényszerűségének átfordítása egy paradoxonba: „Éltem – és ebbe más is belehalt már.” A életet lezáró halál időviszonyt az igekötő ok-okozati kapcsolattá transzformálja. A verscím utal a tartalom-ra, a leltárszerűen felidézett életelemekre és a befejezettségre is. A *Kész a leltár* zsoldáros hangja szinte egy búcsúztatót előlegez, ahogy sorba veszi a műfaj szabályai szerint az emberi lét történé-

¹²⁸ NEMES Livia, *József Attila tárgyi kapcsolatai = Miért fáj ma is*, 165. Vö. ILLYÉS Gyuláné leírása első találkozásukról, *i. m.*, 11.; VÁGÓ Márta: „Attila úgy hatott rám, mint egy nagyon tiszta kedves gyerek, de nem mint férfi”, *i. m.*, 75.

seit a vers énje – de nem a dicső tetteket, s nem más, mint „magamaga”.

Az 1935–36-os versek a *Nagyon fáj* kötetben jelentek meg 1936 decemberében. A régebbi művek közül felvette József Attila *A város peremént*, mert az a *Medvetáncból* politikai tartalma miatt ki maradt. Egyúttal ez az egyetlen, a társadalmi valóságra reflektáló mű, hisz az időszak versei a bensőben játszódnak, a belső világról tudósítanak. Ez a kötet is „urak pénzén” jelent meg, Herz Henrik papírgyáros biztosította a jó minőségű papírt. A gesztust József Attila a *Herz Henrik Önéletének* című szonettben, ajánlásban köszöni meg, belesűrítve ekkori versvilágának több motívumát, az őt foglalkoztató kérdéseket.¹²⁹ A kötet 1936 karácsonyára 600 példányban jelent meg, a kiadó visszaemlékezése szerint azonban nagyon kevés fogyott belőle.¹³⁰ Még az utolsó kötet sem tudatosította József Attila költői helyét, jelentőségét.

A kötetről viszonylag sok kritika, ismertetés jelent meg. Nagyobb részt a *Szép Szó* munkatársai, barátok tollából. Ignotus Pál az *Esti kurír* (1936. dec. 25.) lapjain visszavonja a költői tehetség egyenletlenségéről a *Medvetánc* apropóján írottakat. *A város peremént* „az igazi szocialista költészet iskolakönyvbe kívánczó” példaként említi. Fejtő Ferenc is az irányköltészettel kapcsolatos esztétikai gondolkodás revíziójára hív fel (*Népszava* 1937. jan. 10.). Bár Fejtő tartózkodóbb a „pszichoanalitikai költemények” értékelését illetően, cikkének befejezésében először jelenik meg az Ady–József Attila irodalomtörténeti kontinuitás: „...az Ady utáni nemzedék legeredetibb, legősibb és egyben legértelmibb költője.”¹³¹ Németh Andor egy recenzió (*Újság* 1937. jan. 10.) után a *Szép Szó* februári számában hosszabban szól barátja költészetéről. Az új kötet helyét a pályakép egészében vizsgálja. A kritikus a „kamaszos nihillizmustól” *A város peremén* „férfiasan felelős társadalomszemléletéig” tartó ívet a költői alkat belső természetéből vezeti le, mint szükségszerű jelenséget. Németh Andor az utolsó

¹²⁹ A verset a *József Attila Összes Versei II.* (1984) a Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok közé helyezi. Ezt a besorolást a szonett tercínái indokolják.

¹³⁰ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyv kiadói feljegyzései*, 155–161.

¹³¹ *Kortársak József Attiláról I.*, 447.

szakaszt is a „költő fejlődésének elmaradhatatlanul soron következő mozzanatának” tekinti, de idegenkedik azoktól a művektől, amelyekben a költő „a legközvetlenebbül tombolja ki őrzöngéseit”. Hasonló gondolatokat fogalmazva ad kétségeinek hangot Bálint György (*Gondolat* 1937. jan.-febr.), József Attila jelentőségét elismerve („akit napjaink egyik legjelentékenyebb magyar költőjének tartok”) a költészet társadalomformáló erejét vitatja, némiképp visszatekintve a mozgalmi költészetére. Hogy írásának középpontjában ez a kérdés áll, azt *A város peremén* és a *Levegőt!* idézetei után következő summázat magyarázza: „József Attila nem fordult jobbra. De befelé fordul.”¹³² Az újabb verseit pedig úgy interpretálja, mint amelyek fő célja a „tudattalan tudatosítása”. Bálint György „magánügyként”, de nem kisiklásként értelmezi a befelefordulást. Megállapítása az egész Nagyon fáj-korszakra mérvadó: „Igen, leásta magát egészen a mélybe, a kezdet kezdetéig. Freudi munka ez, elméleti munka és ugyanakkor a leggyötrelmebb személyes élmény.”¹³³

5. József Attila betegsége

A *Nagyon fáj* kötet fogadtatásában is kirajzolódik egy tematikus diszkurzus, amely József Attila költészetét egy antitetikus vonulat mentén értelmezi: az értelem költőjét szembeállítva a tudatalatti költőjével. Vagy ahogyan Bálint György metaforizálta József Attila utolsó éveit: az értelem vértanújaként. Kétségtelen, hogy költészetében 1934-től eltűnnek a politikai témák, a *Levegőt! A Dunánál*, a *Hazám* alkalmi vers, s nem egy konzisztens politikai nézet vagy filozófia olyan retorizáltságú megverselése mint a korábbi időszakban. Ugyanakkor az *Új Szocializmust!*, a *Hegel*, *Marx*, *Freud* bizonyítja, a költő nem szorította ki gondolkodásából a politikumot, csak lebontotta annak korlátait. Az osztályszemlélet, az osztályöntudat helyére az „arany öntudat” került, s az osztály ki szélesedett emberiséggé. Ezzel együtt az 1935–36-os versek nem

¹³² *I. m.*, 470.

¹³³ *I. m.*, 471.

egyszerűen a befele fordulásról, a tudatalatti megértésének szándékáról vallanak, hanem a betegségről is. A viviszekció bizarr képzeleti, az „elvakart sebek” látványai nemcsak a poézis erejét, hanem a beteg ember önmarcangolását is felidézik az olvasóban. Szabolcsi Miklós a modernizmus tudatalatti kultuszát hozza fel, a szürrealizmus, a szimbolizmus törekvéseit, annak igazolására, hogy az alkotás mint poétikai kísérlet nem szükségszerűen érintkezik az elmebetegséggel. Ahogy József Attilára vonatkoztatva mondja: „... az egyén, a személy beteg, a költészete nem az. Bármilyen szoros szálak fűzik is össze a kettőt, költészete inkább győzelem a betegségen.”¹³⁴

József Attila betegségének első leírását Bak Róbert készítette a *Szép Szó* emlékszámában.¹³⁵ Bak Róbert az utolsó időszaknak szentel nagyobb teret, amióta Gyömrői átadta a kezelést, s az orvos közvetlen közletről láthatta a betegség végső stádiumát. „Az utolsó évben fokozatosan, majd véglegesen kifejlődött schizophreniás elmezavar predispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórtan jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg, távolra követhetők.” – írja az orvos, visszautalva a gyermekkori öngyilkossági kísérletekre. Jellemző tünetként értékelve a zárkózottság és a túlzott bizalmasság ingadozásait, lappangó agresszivitást és kapcsolatépítés képtelenségét. Az „alapvető magányosság” hajtja a „szélső baloldali mozgalmak felé, hogy az egyénhez fűző érzések hiányát a kollektívval való kapcsolatban elfeledje.”¹³⁶ Bak Róbert ebben a pathográfiájában csak a már korábban idézett mondatok erejéig érinti művészet és elmebetegség kérdését, kijelentve, hogy „József Attila költő tudott maradni az elmebetegség súlyos állapotában is.”¹³⁷ Bak Róbert diagnózisa, amely József Attila tüneteiben a

¹³⁴ SZABOLCSI Miklós 7 pontban foglalja össze véleményét. A betegség és alkotás összefüggéseiben tárgyalva azokat a szimptómákat is, amelyeknek patológiai értelmezése is indokolt lehet. A költő erős önreflexiós képessége és intellektusa sok esetben elmosza a határt a valódi tünet és az intellektuálisan átélt, vagy olvasott és önmagára értelmezett szimptóma között. (*Kész a leltár*, 445–452., 642–651.) A mű és betegség szétválasztásáért, azaz az alkotás „tisztá” voltáért már a kortárs (barát) KULCSÁR István is síkra szállt, elutasítva a képek („költői szépség”) és a tudathasadás összekapcsolását. (Kortársak *József Attiláról III.*, 1597.)

¹³⁵ BAK Róbert, *i. m.*, 1014–1022.

¹³⁶ *I. m.*, 1015. ¹³⁷ Uo.

skizofrénia esetét látta, hosszú időre az irodalmi köztudat részévé vált. Lényegileg ezt a betegségértelmezést viszi tovább Varga Ervin¹³⁸ diagnózisa, a pszichózis gyermekkori szimptómái és a felnőtt ember szélsőségei közti kapcsolatot elemezve.

A korábbiakhoz képest teljesen más szempontot érvényesít Stark András és Bókay Antal tanulmánya.¹³⁹ A pszichológus-irodalomtörténész páros az elmekórtan értelmezési horizontját szűkösnek és pontatlannak ítélve a szociálpszichológiához fordul a betegség okainak és okozóinak felderítése érdekében. Nagy vitát kiváltó tanulmányuk a költő betegségét a stigmatizációra, tehát a környezet – az orvos, a barátok – általi megbélyegzettségre, az egyébként is erőtlén identitás megbontására vezeti vissza. Bókay és Stark tehát (nem függetlenül a 70-es években a szociálpszichológia, Goffman, Fromm és mások munkássága iránti növekvő érdeklődéstől) nem a zseni költő és az örült egyén kettős antropológiájában értelmezi a betegséget és annak művészetbeli leképeződését, s nem is a biográfia esettanulmány „pozitivista” módszerét alkalmazza, hanem az életút szociáldinamikáját tekinti elemzése tárgyának. A tanulmányt utóbb kibővítve, könyvvé alakítva, a műértelmezésnek is erősebb szerepet juttatva „Köztetek lettem én bolond” címmel fogalmazták meg a stigmatizációban az orvos és a barátok szerepét. Az azt követő vita a bűnbakképzést¹⁴⁰ rója fel a szerzőknek, s az életrajzi tények tendenciózus válogatását.¹⁴¹

¹³⁸ BAK Róbert 3 patográfiában értelmezte József Attila betegségét. Vö. BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc és STARK András, *i. m.*, 119–153. VARGA Ervin, *Patográfiái tanulmány József Attila betegségéről*, Ideggyógyászati Szemle, 1966/7., 195–204.

¹³⁹ STARK András–BÓKAY Antal, „Köztetek lettem bolond” (Bak Róbert József Attila patográfiájának újraértelmezése) Valóság, 1979/5., 77–89.

¹⁴⁰ SZŐKE György nemcsak a versinterpretációk preconcepcionális voltát teszi szóvá, hanem Bak Róbert szerepének meghamisítását is (*i. m.*, 13–18).

¹⁴¹ „Valójában – elemzésünk szempontjából – teljesen mindegy, hogy költőnk skizofrén volt-e vagy sem, bár a preconcepción alapuló diagnosztizálás gyanúja mellett Bak Róbert írásából kevésnek tűnik az, amit erről tudunk.” – olvasható STARK András–BÓKAY Antal tanulmányában: „Köztetek lettem bolond” = *József Attila útjain*, 350. – Ezt a szempontot utasítja el GYERTYÁN Ervin (vitázva ERŐS Ferenc BÓKAY Antalékat támogató véleményével is) a maga ugyancsak elfogult (a szerzőket Révaival is rokonító) tanulmányában: „Tisztán meglátni csúcainkat”, Bp., Kossuth, 1985, 197–221.

Ugyancsak a szociálpszichológia fogalomtárához nyúlt Garai László, amikor az identitásképződés és -vesztés folyamatában mutatja fel József Attila betegségének okait, és a költői-személyes lét tragédiáját. Az „én-azonosság tragikus” paradoxonát Garai a kommunista párttól való leszakadásban látja, amikor is az ember („József Attila a proletár”) és a költő („a proletár József Attila”) oly módon kerül szembe, hogy többé nem képes a választásával meghatározni saját társadalmi azonosságát.¹⁴²

A pszichoanalitikus iratokat közlétevé *Miért fáj ma is* jelentős teret szentelt mű és betegség¹⁴³ viszonyának, József Attila betegsége újraértelmezésének. A Kozmutza Flóra által felvett Rorschach-teszt kiértékelését adja Bagdy Emőke.¹⁴⁴ Cserne István a József Attila életét övező mítoszoktól megtisztított életműre alapozva állítja fel a diagnózist: a borderline kórképét. Felsorolja a tüneteket és azok versekben való megnyilvánulásait, amelyek jelentős eltéréseket mutatnak az emberi viselkedés, viszonylatok normáitól. A tünetegyütteshez tartozik az impulzív, kiszámíthatatlan viselkedés, a labilis és intenzív kapcsolatrendszer, az önkontroll hiánya, a zavart én-identitás, a magány depressziós megélése, az öngyilkossági készletés, a belső üresség érzete. „Mi szól a leggyakrabban felételezett diagnózis, a hasadásos elmezavar ellen? A hasadásos elmezavar kifejlett formája ellen szól mindenekelőtt az úgynevezett formai gondolkodási zavarok hiánya: aki súlyos állapotában szonettsorozatot ír (Hazám), annál a schizofrenia diagnózisa már ennek alapján is valószínűtlen.”¹⁴⁵ – írja Cserne István, nem a Bak Róbert által felállított kórkép teljes

¹⁴² GARAI László, *i. m.*, 100. Garai az identitásvesztésben, s annak a kommunista mozgalomból való kilépés-kihagyás előidézte okozati voltában látja az összeomlás okát. „Hogy az onnipotenciát alkotó paradoxon világába, amelyet egy visszahívó kommunista párt szabott József Attilára, a Flóra-szerelem éppolyan bensőségesen illeszkedik, mint a Gyömrői Edit iránti szenvedély az impotenciát gerjesztő paradox világába, amelynek gyötrelmeit egy elzavaró kommunista párt mérte rá – ennek a párhuzamnak van egy furcsa következménye József Attila költészetére: A Gyömrői Edithez írott versekből tökéletesen hiányzik mindennemű közéleti mondanivaló” (*i. m.*, 130.).

¹⁴³ SZÓKE György, *A szabad asszociációtól a költeményig*, 17–43.

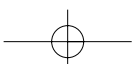
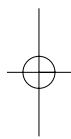
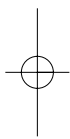
¹⁴⁴ BAGDY Emőke, „Majd eljön értem a balott” = *Miért fáj ma is*, 65–117.

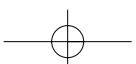
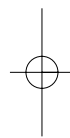
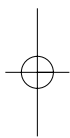
¹⁴⁵ CSERNE István, *Mitológia és diagnosztika: József Attila kórképe = Miért fáj ma is*, 43–65., 63.

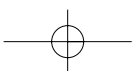
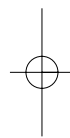
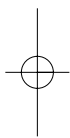
elutasításának jegyében, hanem azt továbbfejlesztve. A rövid ideig tartó pszichotikus állapotot (amelynek legendisztikus esete a költőt kórházba juttató kóros jelentőségadás, amikor Bak Róbert szobájának Szentháromság relitjét önmagára, Flórára és közéjük álló harmadik személyre értelmezte) nem zárja ki a borderline kórképe. „A borderline személyiségűek alapesetben csak a személyes, közeli viszonyokban veszítik el realitásérzéküket, de munkaképességük egy része és a nem-közeli viszonyokban realitásérzékük is alapvetően ép marad. József Attila verselése a realitásnak olyan »szigetét« alkotta a számára, ami a legsúlyosabb kóros érzések kifejezését, verssé, mások által is élvezhető műalkotássá szublimálását tette lehetővé. Így műalkotásokból értesülünk olyan pszichés állapotokról, melyek más esetben nem lennének hozzáférhetők.”¹⁴⁶ A betegség értelmezésének újabb szempontjaként Németh Attila pszichiáter az affektív (hangulati) betegség tüneteit mutatja ki a József Attila-Flóra levelezésben. A depressziót, a pszichotikus depressziót, a bipoláris zavart.¹⁴⁷

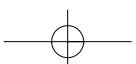
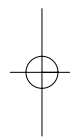
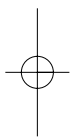
¹⁴⁶ CSERNE István, *i. m.*, 64.

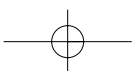
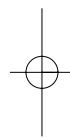
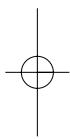
¹⁴⁷ NÉMETH Attila, *József Attila pszichiátria betegsége(i)*, Bp., Film, 2000, továbbá: NÉMETH A., *Skizofrén volt-e?* Lyukasóra, 2005/3., 51–54.

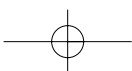
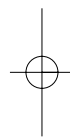
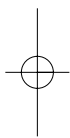

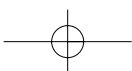
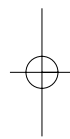
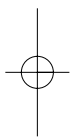

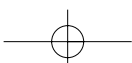
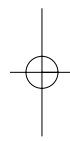
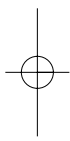

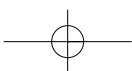
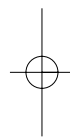
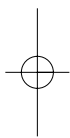

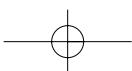
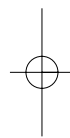
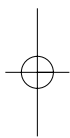

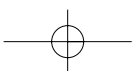
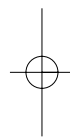
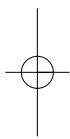

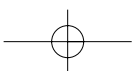
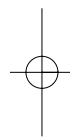
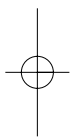

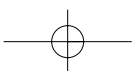
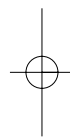
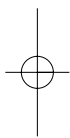

XIV. Flóra-szerelem

1. A Flóra-szerelem idejének poétikája

Az utolsó év költészetét a Kozmutza Flórával való megismerkedésből viharos gyorsasággal kifejlődő szerelem határozza meg mind tematikájában, mind a beszédmódot illetően. A Gyömrői Edit-kapcsolat megszűnte és Flóra feltűnése közti időben kevés vers születik. Az Edit-versek extázisa jelzi a betegség manifestációját,¹ ami oka lehetett az alkotó kedv ellaposodásának is. Az 1937 eleji versekből mindenestre eltűntek a korábbi témák, motívumok, és változik a műforma is. A Gyömrői-analízis és a kapcsolat megszűntével megszűnik az az indukációs helyzet, amely az én kitárulkozását, a szubjektum ilyen szintű kivetítését legalizálta. Ezzel együtt az erre az időszakra datálható művek, versek, vallomások nem takarják el a költő létszemléletében lerakódott, a betegség, a sorstrauma előidézte motívumokat, csak más poétikai formát kapnak.

1937 első alkotása a *Thomas Mann üdvözlése*. A fasizmus elől emigrációba kényszerült író a Szép Szó köre hívta meg Budapestre, s a tiszteletére rendezett program egyik műsorszáma volt József Attila köszöntője. A vers az utolsó pillanatban – egyetlen éjszaka – elkészült, a rendőrség azonban betiltotta.² Vágó Márta így idézi fel az eset előtti feszült pillanatokat: „Attila halálsápadtan odament az íróasztalhoz, a karosszékbe vágta magát, fölemelte a telefonkagylót, és beleszólt: – kérem a belügyminisztériumot! – késő este! – Ekkor gondoltam először, hogy bolond.” Thomas

¹ József Attila az év első heteiben a Siesta szanatóriumban volt. VÁGÓ Márta visszaemlékezése a *Hexameterek*, a későbbi Flóra-ciklus első darabjának készülő sorait rögzítik (*i. m.*, 298–299.).

² SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 730. VÁGÓ Márta, *i. m.*, 279–280.

Mann, aki a számára németre fordított verset olvasta, látta a jelenetet: „Odalépett hozzám, és halkán, gyorsan Attila felé mutatva mondta: – Er gehört zu Ihnen (Magához tartozik) – gyors gesztus, kis mosoly. – Sie müssen auf ihn achtgeben, aber heiraten dürfen Sie ihn nicht! (Vigyázni kell rá, de nem szabad hozzámenni!)”³

A *Thomas Mann üdvözlése* alkalmi köszöntő, amelybe a költő nemcsak a köszöntött laudációját foglalta bele, hanem a maga problémáit is belesűrítette, meglehetősen diszkurzív formában. „...a Nagyon fáj kötet látvaszerű kitörése után hogyan tud ismét ki-egyensúlyozott, pontos, világot felmérő, távolított verset írni?”⁴ – veti fel Szabolcsi Miklós, emlékeztetve a költői lélekállapot és a fegyelmezett, műforma közti distanciára. Adódhatna a válasz, utalva az utolsó évek költői gyakorlatára, hogy az írás önterápia is, ám ez esetben valószínűleg ugyanarról van szó, mint *A Dunánál* keletkezésekor. A háttérben ott van egy másik mű, a zaklatott keresés színtere, a poétikai kísérlet tárgya, amelynek csak esszenciája szublimálódott a nyilvánosságnak szánt alkotásban. Az *[Ős patkány terjeszt kórt...]* kiadatlan maradt.⁵

A Thomas Mann-vers nyitó sora – megidézve egyik versének címét is (*Mint gyermek...*) – a gyermek-apa kapcsolatra építi a találkozás leírását. A gyermek és a felnőtt szellemi, érzelmi kapcsolatának lélektanilag hiteles összefoglalásába és a regresszív gyermeki pozícióba épül be a történeti kor fogalmi szintű elemzése. A lélektani helyzetre épülő bölceleti fejtegetések a német íróhoz címezve először általános esztétikai téziseket rögzítenek. Az éjszákától rettegő gyermek megnyugtatót célzó „mese” ugyanis a mesélés-történetmondás metaforájában értelmeződik. Ennek a kettősségnek – a mese mint lélektani fabula és mint a valóság történeti, társadalmamelemző felidézése – a metamorfózisára épül a vers. Az átváltozást az a művészetbölceleti axióma nyitja meg, amely egyszerre utal a művészetre, a költői beszéd mivoltára („a

³ VÁGÓ Márta, *i. m.*, 280.

⁴ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 734. – A kérdésre válaszolnak a betegség tüneteit értelmező szakvélemények is. Másrészt a kortársak emlékei arra utalnak, hogy a betegség tüneteitől való elszakadás ritka kegyelmi pillanataiban, a szükséges szellemi koncentráció birtokában írt. FÉJA Géza, *Kortársak József Attiláról II.*, 1266.

⁵ A két mű részletes összevetése: N. HORVÁTH Béla, *A betedik*, 143–162.

költő sose lódit”) és a valóság értelmezhetőségére, annak diszkurzív jellegére. Az igazság és a valóság szétválasztása, illetve ilyen szembeállítás („az igazat mondd, ne csak a valódit”) annak a mélylélektani és filozófiai eredetű gondolkodásnak és fogalomhasználatnak a konzekvens érvényesülése, amelyre az *Óda* vagy *A Dunánál* jelenség-lényeg korrelációja egyaránt utal. Azzal, hogy a tézisszerű, axiomatikusra összefogott kijelentés visszatul Arany Jánosra vagy magára a megszólított⁶ még inkább erősödik a szövegrész pozíciója, episztemológiai szerepe. Ebben a kontextusban az igazság kitüntetett szerepét az értelmezőmondat is erősíti, hisz azt a fény, az értelem klasszikus – és konzekvensen József Attila-i – metaforája tágítja. A paralell értelmezés azonban megszakad, hisz a fény hiánya, a sötétség más metaforikus kontextusban kap értelmet. Az „egymás nélkül sötétben vagyunk” ugyanis visszaül a verskezdet sötétség képzetére, a gyermek félelmére. A „mese” mint igazság, mint fény olyan toposza a műalkotásnak, amely a modernség „valódiságában”, kaotikusságában képes a megnevezésre, a valóság diagnosztizálására is: „mi a szép, mi a baj”.

A *Thomas Mann üdvözlése* az analízist és a társadalomértelmezést sajátosan szövi össze. Az üdvözlés első szavai ugyanis nem az íróhoz, hanem az apához szólnak, így ez az aposztrophe besorolja Thomas Mannt az apa-figurák közé.⁷ A megszólított beszédét különös metafora érzékelteti („párnás szavadon át nem üt a zaj), amely nemcsak a hangzás tisztaságára, zaj nélküliségére utal (s ily módon a beszéd legtisztább, legigazabb eredetére, fónikusságára vezeti vissza a közlést), hanem sajátos asszociációként az elme-gyógyintézet valóságára is. S a beszéd funkcióját, rendeltetését is sajátosan értelmezi az „emelvén szívünk a gyásztól a vágyig”. Noha a következő sor Kosztolányira való utalása értelmezhetné a „gyász” helyét a szövegben, valószínű, hogy nem a most pillanatnyi helyzete, Kosztolányi halála feletti gyász idézi fel a motívu-

⁶ Arany *Vojtina ars poetikája* nemcsak a költő lóditását, hanem az „igazat mondd, ne csak a valódit” gondolatát is idézhette. Thomas Mann *József és testvérei* című regényének egyik párbeszéde is felismerhető. (SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 735.) Ezt az intertextualizáló szándékot valószínűsítheti a következő sor, amely a *Varázshegyre* utal.

⁷ Az apa-imágókról és az apa-teremtés korszakairól, vágyairól: SZÖKE György, *József Attila apa-képe = József Attila útjain*, 279–296.

mot, hanem az a freudi szemlélet, amely a gyász és a vágy ket-
tősségében értelmezi a világot. A történelmi analízist – mint a
Munkások esetében is – az evés képzetköre írja le:

Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulkan ránk uj ordas eszmék,
fő-e uj méreg, mely közénk hatol –
meddig lesz hely, hol fölolvasható?...⁸

A „baj” diagnózisa a „nem egy szörny-állam iszonyata rág”.
(A rák-rág tekinthető rímkenyszernek is, de a *Szabad-ötletek* ma-
mával kapcsolatos képzeete ugyanerre a hangzáskettősségre épül.⁸)
A méreg „fő”, az ordas eszme az emberiséget pusztítja. Szétválnak
ugyanis az emberség, a szörny-államokkal szemben előbb az álta-
luk pusztított „emberség”, majd az ember (rájátszva a Mann szó
'ember' jelentésére), végül az európai ember jelenik meg. Az
utóbbi nyilvánvalóan a kultúra metaforája, különösen a „fehé-
rek”-európai antitézisében. Ugyanezt a nyelvi logikát érzékel-
hetjük, ahogy az „emberség” összefoglaló terminusa leszűkül az
emberre mint minőségre, s a fehér rassz az európaiságra, a civi-
lizáltságra. (A „fehér” tehát nem a fehérterrorra vagy a Horthy-
rendszerre utal, amint a verset betiltó hatóság gyanította.)

A történelmi összegzés nyersebb és részletezőbb kifejtését adja
az [*Ős patkány terjeszt kórt...*]. Vágó Márta emlékezete szerint a
Thomas Mann-est idején még nem volt kész a vers, de egyes sorai
már megvoltak. Valószínűleg, hogy ebből, a később nem közölt
versből nőtt ki egyetlen éjszaka az üdvözlés, az analitikus szem-
léletű nagyobb egységbe emelve a történelmi analízist.

Az [*Ős patkány...*] gondolati magja, az elembertelenedés, a faj-
gyűlölet, az elnyomás persze pontosan visszaadja az aktuális törté-
nelmi valóságot, tehát lehetne ez is üdvözlő vers, ám művészileg
más alkotásról van szó. A műben meglepően sok a nem-emberi
létező: patkány, sakál, varjú, bogarak. Az olykor bizarr képek az

⁸ *Miért fáj ma is*, 437.

elembertelenedést, a humánus pusztulását sokszerűen érzékeltetik az olvasóval. A vers az elnyomás fogalmát a károgó, dögező madarak képével érzékelteti, amely a metonimikusan jelzett lét (szív) pusztulását sugallja. A kétfajta létezés, az emberi-állati közötti groteszk áttűnést összefoglaló hasonlat zárja: „s a földgolyón nyomor szivárog, / mint hülyék orcáján a nyál.” A nyomor általánosító fogalmiságát egy színén általánosító, de mégis konkrét emberi státuskép magyarázza: A „hülyék”, az örültek „orcáján” (a kéziratban tárgyyszerűbb és ugyanakkor drasztikusabb formában: „szájából”) szivárgó nyál visszataszító látványa. A kéziratos változat pontosabban adja vissza az elmeállapot rajzát, a végső forma viszont az emelkedettebb „orca” és a közönséges „hülyék” nyelvi disszonanciájával érzékelteti az emberi lét hanyatlását. Aligha tévedünk, ha a kép mögött a József Attila-i félelmet, a megbolondulás rémét látjuk, hasonló szemantizáltságban, mint a *Kiáltás* önminősítéseiben.

Az értelem torzulását, vesztét érzékeltető első és második versszak után a vers logikája a lélekelemzés fele fordul. A kihagyásos, asszociációs szerkesztésű szöveg az „ínséges nyarakat” a gombostűre szúrt bogarak metaforájával írja le. Rapaport Samu *Álvás aluszékonyság, álmatlanság* című könyvében szerepel egy álomleírás, ahol a páciens gyermekkori emlékeit idézi, az elfogott bogarak megölését.⁹ A lélekelemzés a „belsőnk odvába” bútt érzéseket, vágyakat mutatja fel: a „hálás hűség” alliterációs, hangrendi metaforizáló emelkedettségét, a lángba pergő könny divergenciáját, a bosszúállás vágyát, s a lelkiismeretet.

A test és a lélek rajza után megjelenik az én, a beszélő, a költő. Akinek beszédét az állati hang („vonít”) adja vissza, de még az is „hasztalan”. A beszéd ilyen lefokozását a strófakezdő hasonlat alapozza meg, hisz a csillagokra vonító sakál elemi ösztönét implikálja a kép. (Nagyon messze távolodva a Thomas Mann-vers „meséjének” igazságától, fényétől.) A kép kezdetén feltűnő csillagok helyét a hasonlat paralell részében, a költő vonatkozásában a „kínok ragyognak” oximoronja foglalja el. A csillagok már nem az *Eszmélet* és a *Faj, majdnem* börtönképzetét illusztrálják, hanem a testi-

⁹ Vö. VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat Dr. Rapaport Samuval*, 253.

lelki szenvedést. A „vastörök” rozsdásak és durvák, s a kemény mássalhangzók és a magánhangzók monotonája, ez a diszharmónia fokozza az egyébként is túlzással érzékeltetett fájdalmat.

Az utolsó versszak a lírai személyesség hangján szólal meg. A vers beszédmódja logikusan helyezi a zárlatba ezt a vallomást. A korábbi szakasz önértelmező, leíró szerepű beszéde után a személyessé váló beszéd következik. Ezt jelzi az ismételt „bízom”, amely azonban két különböző jövőképhez kapcsolódik. A szép, ám sivár jövő paradoxonát még oldja a „könnyezve”, azaz a beszéd, a hit érzésekkel teli modulációja. A másik, a nyers jövőkép, amelybe belevetül a múltbeli kegyetlenség, csak a groteszk kontextusában értelmezhető. A jövő reményteli arcát a „szabadság békesége” adná, azaz az emberi kiteljesedés abszolút volta, ám ezt a jövőképet is visszaveszi a „finomúl a kin”. Ez az értelmező, a kijelentés tartalmát visszavevő beszédmód a gondolatjel után („finomúl a kin –”) már nincs jelen. A lírai én szomorú sorsértelmezése kitágul, feladván személyességét, egy közösség, egy nemzedék sorsértelmezését megfogalmazva, a beszéd többes számra vált. A „s minket is elfelednek végre / lugasok csendes árnyain.” Olyan jövőképet rajzol, amelynek szinte bukolikus hangulata teljes ellentéte a versbeli torz, embertelen valóságnak. S a jövő nemzedékei kitörlik emlékezetükből a vers jelenéhez kapcsolt élőket, lezárva egy szörnyű kort.

Ars poetica

Az 1937 eleji versekhez tartozik az *Ars poetica*, ez a sokféle értelmezésnek engedő, noha önmagát definiáló mű.¹⁰ Tárgyát tekintve hitvallás a költői szerepről az én, az alkotó önmagára vonatkoztatásában. Ez, a saját ars poetica, a saját költészettan megfogalmazásának határozott igénye magyarázhatja, hogy a vers kézíratos változatának önmegszólító formája eltűnik a végleges szövegből és a poétikai pozícióba emelt ismételt „én...”, illetve grammatikai

¹⁰ Recepcióját áttekinti: KABDEBŐ Lóránt, *A klasszikus irodalom esélye*, Literatura 1997/1., 64–68. A mű keletkezéséről, a Gobden-vitáról: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 741–742.

személyessége szervezi a szöveget.¹¹ Az én beszédhelyzetét, a beszéd fontosságát és komolyságát a kéziratokban versindító szerepű „Az idő lassan elszivárog” sor modifikálta. Az elfogyó idő, a halál közelsége hívja elő azt az énképet, amely a gyermeki és a férfias lét jellemző dichotómiájában az utóbbit emeli ki. A két létforma a mese és a valódi világ, illetve a tej és a férfias ital (a habzó sör), valamint az én passzív és aktív pozíciója. Ebből a metonímiák jelezte oppozícióból a felnőtt lét válik ki, hisz ennek a tudatossága határozza meg a költészetről, annak szerepéről való gondolkodásmódot.¹² Ez a verstörténés hívja elő aztán a végső változat nyitó versszakát, egyrészt az öndefiníciót, másrészt ebből adódóan a költő és a költészet ugyanilyen határozott megítélését: „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga?”

Az *Ars poetica* – műfajából adódóan – disputa, ami egyrészt a „más költők” deixisében mutatkozik meg, de erőteljesebben abban a grammatizációban, ami a beszéd határozottságában, tárgyirányultságában és a moduláltságban hangsúlyozódik, s amit a többszöri felkiáltójel jelez. Ez a határozottság, ahogy a beszélő uralja a beszédet, a vitát látenssé teszi:

Én túllépek e mai kocsmán,
az értelemig és tovább!
Szabad ésszel nem adom ocsmáný
módon a szolgál ostobát.

A „más költők” alkotásmódját cáfolja az én költészete. Esztétikai terminusként (a mimezis értelmében) használva a szót azt a költészetet az utánzás, a hamisság („koholt képek”, „mímelt mámor”) jellemzi, míg az én a totális igazságban ragadja meg költé-

¹¹ SZÖKE György szerint a Gobden-vita folytatásaként az önmegszólító formula az önmagával folytatott polémiába megy át. Ha azonban az önmegszólítás beszédstratégiáját NÉMETH G. Béla értelmezésében gondoljuk tovább, az *Ars poeticában* a formula funkciótlán, hisz nem a lét egzisztenciális megélhetőségéről vagy a szellemi kiteljesedéséről szóló disputa ez a vers, az én nem önmagát értelmezi, hanem egy beszédformát, a költészetet.

¹² SZÖKE György, a végső szöveg éncentrikus változatában is megőrződő önmegszólítást a *Gyermekeké tettél* és az *Óda* mellékdale vonatkozásában mint a férfi-gyermek dichotóm beszédmódot értelmezi. („Úr a lekem”, 71.)

szetének lényegét. Ez történik meg az értelem célelvűsége meghatározásában és az értelmén is túllépő céltudatban. A költőiség ilyen definícióját már *A város peremén* is megfogalmazta („az adott világ varázsainak mérnöke”), s tovább mélyítette az értelmén, a tudaton átható, a tudatalattiba lemerülő költői gyakorlat. S a teljesség – és a vele párosuló szabadság-függetlenség-igény – írja le az én imperatívuszait. Ezt egyrészt a „szabad ész” és a „szolga ostoba” kontrasztjával érzékeltetett önazonosság és annak hiánya közti értékeltví konfrontáció jelzi. A „bensőből vezérelt ember” etikuma fogalmazódik meg, aki előbb az ész szabadságát, majd az én integratív szabadságát vallja: „Sziszegve se szolgálók aljas, / nyomorító hatalmakat.” Ez az etikum az én számára meghatározódó imperatívuszhoz illeszkedik:

Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!

Talán nem véletlen, hogy épp a vers közepén, kihangsúlyozottan jelenik meg ez az életprogram.¹³ A lét materialitását hordozó vegetatív szükségletek kielégítése és a lét spritualitásának megélése olyan maximum, ami ugyan nem egy szintaktikai szerkezetbe foglalva jelenik meg, mégis mellérendelésben értelmeződik.

A *Levegőt!* magatartása fogalmazódik meg a költői beszéd értelmezésében, az én és közösség viszonylatát értelmezve. Az „Én nem fogom be pörös számat” a szótlanság elutasítása, a társadalmi célok vállalása érdekében. Ezt az a szociális tabló hitelesíti, amelynek minden tagja az énnel alkot közösségi viszonyt. Ez kétségtelenül a „messianisztikus etika”,¹⁴ hisz a paraszt, a munkás mint

¹³ GYERTYÁN Ervin utal először a marxi áthallásra, ami az „ehess, ihass, ölelhess” és a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* egyik passzusa között érzékelhető. Az elidegenedett munka érzékeltetésére írja Marx. „Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban – evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. – érzi magát szabadon tevékenynek [...] Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén valódi emberi funkciók” (Marx és Engels Művei 42. 86.). A recepció demarxizálásában (Vö. KABDEBŐ Lóránt, *i. m.*, 65., 74.) aztán ez a kapcsolódás marginalizálódik, holott látható, hogy József Attila hasonló értelemben használja a funkciók leírását mint Marx. A *Hegel, Marx, Freud* legfőbb forrása Marxnak ugyanezen műve.

¹⁴ KABDEBŐ Lóránt, *i. m.*, 79.

hivatkozás hasonló frazeológiában kap érvet, mint a *Végülben* a költőszerep értelmezésében.¹⁵ S ebbe az etikába logikailag – és művészig – nem fér bele az a szövegváltozat, amelyik a hűséget és a rákban szenvedőt is beleemeli ebbe a tablóba.

Az *Ars poetica* retorizáltságát nemcsak az én omnipotens szerepe, nemcsak az énré irányuló uralkodó grammatika mutatja, hanem a verszárlat is. A verseket üldöző „táborokba gyűlt bitangok” és a rímekeket szertedübörgő „testvéri tankok” oly annyira polemikus konfrontatív viszony rajza, hogy szinte kilép az ars poetia jellegű diszkurzus tárgyköréből. S ugyanúgy nem tűnik befejezett megoldásnak az „Én mondom: Még nem nagy az ember” sor sem. Még akkor sem, ha az emberi történelem értelmezésére szolgál ez a gyermek-utalás, akire két szülője figyel. A „szellem és a szerelem” Babits *Mint különös hírmondó* című versével alkot intertextuális kontaktust, de a két emblematikus motívum a József Attila-költészet talán legerősebb világképi kontextusát jelzi: az értelem és az érzelem mindent átfogó kölcsönhatását.

Ehhez a „szép reménytelenséghez” köthetők azok a versek és töredékek, amelyek a költői beszéd lehetőségeit taglalják – nemegyszer olyan poétika jegyében, amelyet a posztmodern körébe szokás utalni. A József Attila verseinek 1984-es kritikai kadása a főszövegek közé sorolja a [*Szállj költemény...*] „befejezetlen fogalmazványt”, s a töredékek közé az [*Ének, hajolj ki ajkamon...*] kezdetűt. Mindkét „versmegszólító vers” (ahogy Fráter Zoltán¹⁶ nevezi) játék, variációsor a költészet szerepéről, a retorikus poétikai formációkról. S ebben az értelemben a fő szövegnek az *Ars poetica* tűnhet, az ott megfogalmazódó poétikai tézisek kérdőjelei ezek a töredékek. Az ironia járja át a szöveget a túlzó alliterációk, az intertextuális rájátszások révén. S az ironia forrása a túlretori-

¹⁵ A munkásság-parasztság ilyen mellérendelése, motivisztikus szerepeltetése az életmű legkülönbözőbb szakaszaiban előbukkan. Utalni kell a versközeli *A Dunánál* motívumkettősségére vagy a *Flóra* ciklus 3. darabjának fohászában feltűnő szociális tematikára. Azaz abba a poétikai tradícióba, amelyet a magyar irodalom XIX. századi vonulata alapoz meg, beleillik a „szólás” szociológiai státusa, közösségi alapozottsága is, nemcsak a költői beszéd tropológiai értelmezése.

¹⁶ FRÁTER Zoltán, *Az ironizált idő* = „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd”, 199–209, 202.

záltság is. A lírai én leválik a szövegről a *Szállj költeményben*. Bánális közlések átadásával bízta meg: „hogyan élünk ám és van remény, – / van idő, csipjük csak fülön”. A vers mint a szegényeknek és a gazdagoknak szóló differenciált üzenet valószínűleg egy lírafelfogás paródiája. A gazdagok lelkét riogató vers a Petőfi-rájátszással („Forrást kutat, nem vért itat / a szabadság s a szerelem.”) a forradalmi költészet jellegzetes toposzait sorolja egyfelől. De a másik poentírozott rájátszás, „a szorgalmas szegények” tipikus reprezentációjával ugyancsak egy lírai beszédmódot von az ironia – s talán az önironia – körébe. S a három szakasz, három gondolatjel után következő üzenet közül az utolsó az, amely mögött ott sejthető a beszélő azonossága: „nem muszáj / hősnek lenni, ha nem lehet.”

Az [*Ének, hajolj ki ajkamon...*] a beszéd önkorrekciója által ironizált ars poetica. A nyitó sor poentírozott szóvirágát mint a dalolás, a költészet metaforáját új kontextusba helyezi a „referencialitás”, az ének helyzetének fiziológiai és pszichológiai kettős értelmű (ön)ironiája. „Mélyebbre kell még hajlanom, / hogy semmit nem tudón dudoljak.” Az egész töredéket átjárja az ironia játéka, ahogy a költő kikacsint a szöveg mögül.¹⁷ Az ironia végleteességét az [*Amikor verset ír az ember*] kezdetű töredék jelenti, hisz visszavonja az alkotás értelmét és örömét: „Amikor verset ír az ember / nem írni volna jó.”

Ugyancsak ars poetica jellegű és értékű a [*Ha lelked, logikád*] kezdetű töredék. A szöveg két részre oszlik, elválasztva a két líraértelmező beszédet. Az első szakasz két négysorosa a könnyed felező hatos soraiban „cseveg” a vers természetéről, „folyik át” mondathatárokon, hogy a vers teremtő elveitől („lelked, logikád”), azaz a lélek és az értelem koncipiálós szerepétől eljusson a teremtményig, az eszmélésig. Mindhárom fogalom önismereti szerepe nyilvánvaló, így a vers folyamata is, ahogy víz hasonlata értelmezi: a csevegő patak érré, majd árrá duzzad. S ez az „ár” kerül majd nyelvi, szintaktikai kapcsolatba az „eszmélhetsz nagyot”

¹⁷ SZIGETI Lajos Sándor, *(De)formáció és (de)mitologizáció*, Szeged, Messzelátó, 2000, 230. A töredékek részletesebb elemzése: N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság*, 212–223.

ugyancsak önironizáló torz frazeologizmusával. A vers önmegszólító jellege és a költői pozíciót elironizáló nyelvi játékosága viszsza-
szavonja a beszéd és a szerep, azaz a lírai kijelentés teljességét.

Az első szakasz a költészet teremtődéséről, a vers természetéről szól, azaz metapoétikus jellegű.¹⁸ A második szakasz is annak tűnik, de más módon:

Kertemben érik a
leveles dohány.
A líra: logika;
de nem tudomány.

Az első két sor olyan tárgyi kijelentés, amely nem látszik a vershez tartozónak. Logikailag, kontextusában nem is. Hisz két kijelentés kerül teljesen azonos szintaktikai mellérendelésben egymás mellé. Az első egy a valóságra vonatkozó kijelentést közöl, amit persze a költő léteéhez semmiféle referencialitás nem köt. A másik egy axiomatikus állítás, amelynek mindkét tétele igaz. Ez a második rész tehát más módon fogalmazza meg a líra mibenlétét. Megszakítja azt a tradicionális kapcsolatot, amely a lírai tárgy és annak műbeli transzpozíciója között van, a tárgyról mint entitásról és a műről mint magánvalóról beszél.

Az időszak különös verse, a kész versekhez és a töredékekhez is több szálon kapcsolódó *Már régesrég...* Az [*Óspatkány terjeszt kórt...*] kezdetű verssel mutat leginkább rokonságot. Nemcsak képszerűsége és az értelem-érzelem bipoláris világrend építése kapcsán, hanem azon értelmezési módot tekintve, amely magyarázza a lét és az ezzel analóg poétikai projekciók szétválását, megkettőződését. Az én metaforizációja a kételtű lény, akinek ott-hona a mély és a magasság egyaránt: „tengerben és egekben élek”. A lent és a fent kettős léte, az ösztönök és az értelem összetartozó világa a személyiség freudi értelmezése, amint a személyiség produktuma, a költemény láttatása is jelzi: „... e költemény / szorongó lelkem buboréka.” A tenger mély világa ugyanakkor nem a „habzó, vad” ösztönlét, amelyben az egyén tehetetlenül forog, hanem a megkapaszkodás esélye, a tárgykapcsolat, a nő:

¹⁸ A vers elemzése: BÓKAY Antal, „*Líra és modernitás*”, 255–261.

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.

A víz, a patak, a folyó József Attila költészetében állandó motívum, amely gyakran kapcsolódik a szexualitáshoz. A kései versek víz- és tengerképze (Zöld napsütés hintált, Balatonszárszó, [Szaggatlak, mint a fergeteg]) azonban nem egyszerűen ráutaló vagy aszociatív kapcsolatban áll a szexualitással, hanem oda is vonzza képiségeiben, fogalmiságában a női principiumot, a „lágy öl” motívumát.¹⁹ Okkal láthatjuk ebben a versben is Ferenczi Sándor Thalassa-elméletének leképeződését.²⁰ Ha az idézett versszak első két sorának jelzőit hátulról kezdve egymás mellé rakjuk, összeáll a *Nagyon fáj*-versek principiuma: a „lágy meleg öl”. A Gyömrői-versek kényszeresen visszatérő motívuma ez, poétikusan eufemizálva azt a tárgykört, amelynek nyers, olykor trágár, obszcén megnevezését a *Szabad-ötletek* adja. Az ég az értelem racionalizmusa, amelynek jelzői – még az „emberiség” kontaminációja is – egy másik verstípust és másféle magatartásmódot írnak le. Azt, ami az utolsó évben gyakorlatilag eltűnik, hisz a Flóra-versek vagy az Isten-versek már az érzelem által fölfogott egyéni lét világosságát kívánják felderíteni.

Hazám

Az utolsó év versei közül mind témájával, mind formájával kirí a *Hazám*. Alkalmi vers mint *A Dunánál*, a *Levegőt!*, hisz a *Faluval* lezárult az *Ady-vízió*ban teoretizált versmodell érvényessége, amely a társadalmi politikumot és lélektant képes úgy magába foglalni, hogy a műalkotás és a tiszta költészet esztétikai követelményeinek

¹⁹ KASSAI György: „Ferenczi ismert feltételezése szerint a női öl iránti vágy végső soron a szárazföldre felbukkanása során elveszett tengerbe való visszatérés vágyát képviseli”, *József Attila és a folytonosság igénye = A megtalált nyelv*, 177.

²⁰ A Ferenczi-párhuzam részletes kibontása: LENGYEL András, „Tengerben és egekben élek” = „Szabad-ötletek” Szőke György, *tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*, Miskolci Egyetem, 2005, 78–87.

is eleget tegyen. A *Hazám* a politikumot szonettformába öltözteti. A társadalmi körkép szonettciklusba foglalva jelenik meg, olyan fűzérben, amelyet a politikum és az ezzel adekvát retorizált beszéd mód homogenizál. A *Szonettkoszorú* (1923) óta most születik újra szonettciklus, s az 1935-ös szonettek után fordul ismét a költő ehhez a klasszikus, a mesterségbeli tudás és elegancia megmutatkozására is alkalmas formához. Talán azzal a szándékkal, amire Bak Róbert is utal a pathográfiában, s amit már az *[Ez éles tiszta szürkület...]* megvall: „Még jó, hogy vannak jambusok és van mi-be / belefogóznom.” A *Szép Szó Mi a magyar most?* című külön-számába kért vers – mint *A Dunánál* esetében is – nehezen készül el.²¹

A szonettciklus az én és a közösség viszonyából s az én kitűntetett helyzetéből, társadalmi szerepéből, költő voltából interpretálja a „nemzeti nyomort”. Ezt érzékelteti a szerkezet, hisz ugyanaz a verskezdet mint *A város peremén*, a *Levegőt!*, *A Dunánál* esetében, az én szituálódik. A verszáró szonettben pedig a költőszerep programszerű megjelenítése történik meg, mintegy a láttatott társadalomképből következő etikum megfogalmazódásaként. S az én és közösségének összetartozása ugyanúgy a sorsközösség teoretikus alapvetésére épül, mint a kommunista korszakban. Igaz, azt még az osztálytudat határozta meg, a *Hazám* viszont már azokhoz a társadalmi tematizáltságú művekhez tartozik, amelyekben a közösség a nemzet. A költői én mint a nemzeti közösség integráns tagja („itt töpreng az éj nagy odva mélyén”) beszél, akinek identitása is erre épül „Rám csapott, / amiből eszméletem, nyelvem / származik s táplálkozni fog, / a közösség...” Az „eszmélet”, a nyelv genealógiája a tudatot és annak aktuális foglalatát itt még csak az egyénhez köti, de a verszárlatbeli közös tudat, a költészet jogosultságát ez a szakasz hitelesíti.²² Végül is: a nemzet nevében szóló tradicionális beszéd foglalat a *Hazám*, egy tradicionális költőszerep átélésével.

²¹ A vers keletkezéséről: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 811–813.

²² Talán az *Ihlet és nemzetben* megfogalmazódó nemzetértelmezés alapján: „Így leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet ... Amikor verset fordítunk, új, saját nemzetünk ihletével aduk formát.” *József Attila Tanulmányok és cikkek I.*, 133–134.

A vers a „nemzeti nyomort”, a nemzet közösségéhez tartozó közösségek sorát mutatja fel a 2–6. szonettben. Azt a közösséget, amelyet sajátos interpretáció ír le.

A közösség, amely e részeg
ölbecsáló anyatermészet
férfitársaként él...

A természet-társadalom kettőssége, az összetartozás a nő-férfi szerepek, minőségek együttesében kap értelmezést. Az „anyatermészet” a női principium hordozója, hisz részegítően „ölbecsáló”. De a természeti világ „lágy melegben” állapotmeghatározása is valószínűleg ide irányuló asszociáció, a „lágy meleg öle”. S az éjben töprengő egyén is olyan metaforikus képbe helyeződik, amely ugyancsak nem mentes a női nemiségtől.²³

A társadalmi tabló első képe a nemzeti nyomor felsorolásszerű regisztrációja, szinte a korabeli szociográfiák tematikus tartalmival, helyenkénti egyezéssel. Az „egyke” nyilvánvalóan visszaul a *Pusztulás-vitára*, a „szétveret falut és tanyát” Kovács Imre *Néma forradalom* című szociográfiájára.²⁴ Az „erőszak bűvöletét” leíró 3. szonett más módon is emlékeztet az írók társadalmi felelősségére, hisz a „gondra bátor, okos férfi” a szövegváltozatban név szerint is szereplő Veres Péter.²⁵ S a kényszerű „ezer éves” önbezáródást a paraszti világ képe, a „magával kötve mint a kéve” metaforája érzékelteti reális képiségében is elvont fogalmi mélységgel.

A kivándorlás ugyancsak szociografikus leírása kapcsolja az apa-képzetet, amiből a *Csak most* kezdetű vers önállósul. A társadalmi témát épp ez a latens motívum bővíti, bekapcsolva a múlt pszichoanalitikus képzetét („Multunk mind össze van torlódva”),

²³ Az „éj nagy odva mélyén” barlangszerű képzete a női genitália asszociációja lehet. Aligha véletlen, hogy az *Óda* is – az inspiratív Baradla barlangon túl – többféle barlangképzetet is az ábrázolás alapjául vesz.

²⁴ PÉTER László, *József Attila nyomában, Válogatott írások*, Bp., Argumentum, 2005, 253–255.

²⁵ A harmadik szonettben: „De férfit, mint a Veres Pétert, / ki gondra bátor és okos / és nem szorongva fal be ételt, / a közigazgatás botoz.” Veres Péter a *Szép Szónak* is munkatársa, a faji szocializmusról szóló elképzeléseit ebben az időszakban vitatja Fejtő Ferenc. (Figyelemre érdemes a „gondra bátor” kifejtése, a „nem szorongva fal be ételt” értelmező szerepe.)

s ez az összetorlódott, lefojtott, rendezetlen múlt logikusan kapcsolja össze a kivándorlók és a „mi” sorsát, szorongását. A múlt és az új világ az ekkori Flóra-versek motívuma is, így a „ránk” többes számába e versek szorongó éneke is beletartozik.

A munkásság leírása (5.) a *Munkások* tablóját idézi, a létezés torzulását, a tudatszegénységet retorizált hangon, a tagadásból következő kérdések retorikájával. Ugyanez a kiszámított hangzás érvényesül a parasztság sorsát (6.) leíró rész kezdetén. A „fortélyos félelem” társadalomképét a „Retteg a szegénytől a gazdag / s a gazdagtól fél a szegény” chiazmusával érzékeltetett kölcsönösség interpretálja.

A *Hazám* utolsó szonettje szakít a társadalomkép fogalmiságával, illusztratív képiségével, és a vallomás, a fohász őszinte lírizmusával telítődik. Persze ez a rész is retorikus. A „magyarnak számkivetve” mintha a *Himnusz* paradoxonát idézné, („nem lelé honját a hazában”) s az „édes Hazám” Balassi-áthallása is nyilvánvaló. A láncon togyogó „buxi medve” parabolisztikus képe a *Medvetánc* önidézete is, ami egy klasszikus trópus, a leláncolt lélek és a szabadon szárnyaló költészet kiinduló pontjával szolgál. A „ki ne tépje a tollamat” sorban ugyanis a homonímia összesűríti a madártoll és az íróeszköz képét úgy, hogy el is mozdítja egyúttal az írás, a költészet, az ének szimbóluma irányába. Ennek megszólalása a szintaktikailag is párhuzamos fohász: „adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak,”. Az ugyanazon szóból származó elvont főnév és konkrét derivátuma olyan trópus, amelyet az ember-mivolt érzékeltetésére a *Thomas Mann üdvözlése* már alkalmazott. A magyarságát kereső magyar rájátszik a *Szép Szó* összeállításának címére, de egyúttal a fohász belesimul abba a diszkurzusba, amely a nemzeti identitás elvesztését, az eltévedtséget – Németh László szavával: az útvesztést – taglalta a reformkori irodalom óta József Attila korában, s azóta is.

2. Flóra-versek

„1937. február 20-án ismertem meg József Attilát személyesen. [...] Egész megjelenésében már az első rápillantásra is érezhető volt valamilyen megkapó, egyéni, eredeti. (Rokonszenvet érb-

resztő?) Engem első látásra, külsőre, ösztönösen a magas, erős, medveszerű férfiak vonzanak. Ő éppen nem volt az. Oly sokan leírták már középmagas, nyurga, egyenes tartású termetét, az erősebben lejtő vállal, hosszú nyakát, a kidomborodó ádámcsutkával.”²⁶ – így emlékezik vissza Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra első találkozásukra. A feltűnően szép, fiatal pszichológus gyakornok a Rorschach-tesztel akarta elemezni a költőt, a teszt azonban félbemaradt, mert a 10 képre adandó asszociáció oly gazdagon fakadt fel József Attilában, hogy két óra alatt csak az ötödikig jutottak el. A tesztet több évtized múltán feldolgozó Bagdy Emőke a költő egykori személyiségképét így rajzolja meg. „A személyiségjellemzők szempontjából szembetűnő az identitás probléma, ebben az önértékelés bizonytalansága, az öntúlértékelés és önelégületlenség váltakozása és az önmagával szembeni agresszív indulatok feszültsége.”²⁷

A szerelem hatalmas erővel lobbant fel. A második találkozásra már négy Flóra-verset visz a költő, egy hét múlva feleségül kérte a polgári erkölcsben nevelkedő, így a szerelmi rohamtól idegenkedő²⁸ lányt. A kapcsolatot a márciusi-áprilisi rendszeres találkozások erősítették. A szerelem legboldogabb szakasza ez, s nemcsak Flóra visszaemlékezése, hanem a versek tanúsága szerint is. A Gyömrői-versek pusztító és önpusztító szenvedélyét más fajta érzelemkitörés, a szerelem valódisága váltja fel, másféle képi-nyelvi világot teremtve. Az a hatalmas feszültség, amelyet az analitikusnő kettőssége, a rávetített anyakép és nőisége indukált, a verbalitás rendkívüli energiáit, nyelvi feszültségeit (is) mozgósította. A versekben minduntalan előtörő suicidiumot, s az önpusztítás vágyat valószínűleg csillapította a Márta-kapcsolat reneszánsza, amely talán ahhoz is hozzájárult, hogy a *Nagyon fáj* kötet megjelenése utáni időszakban csillapodtak azok a feszültséget generáló energiák, amelyek olyan elemi erővel hívták versbe a szexust és a

²⁶ ILLYÉS Gyuláné, *i. m.*, 10.

²⁷ BAGDY Emőke, *i. m.*, 73.

²⁸ „Nagyon meghatottak, de éppúgy megriasztottak szavai. Nem volna szabad vele többé találkoznom, ezt éreztem ösztönösen. Még nem késő úgy visszahúzódnom, hogy ne okozzak csalódást, fájdalmat neki.” (ILLYÉS Gyuláné, *i. m.*, 13.)

pusztítást, az ölést és az ölelést. Ez a letisztult érzelmi állapot magyarázhatja ugyanakkor 1937 elejének ritka verstermését. A versek számának gyarapodása a fellobbanó szenvedély eredménye.

Élete utolsó esztendejében 42 verset írt József Attila, ebből 17 szerelmi témájú. Az első hónapokban a versek címzettje Flóra, s bár később a szerelmi vallomások apadnak, egy-egy utalás, vesszős névvel vagy motívummal idézi a kedvest. A legboldogabb, április végéig tartó időszakban Flóra neve a verscímekben is megjelenik, később sorokba rejtve. Ám ezen euforikus korszak versei is a legkülönbözőbb hangon szólaltatják meg a szerelmi érzést. Az azonban kétségtelen – mint Beney Zsuzsa írja –, hogy a Flóra-versek állandó motívuma a halál.²⁹ Ami persze értékelhető lenne a szerelmi líra ősi toposzaként, a „szerelem pusztító erejének” következményeként. József Attilánál azonban a vágykitejesedés kikényszerítő ereje vagy eszköze emeli be a halál motívumát, amely ugyan szintén ősi toposz, de a Gyömrői-versek meg is adták ehhez a mintát.

A Flóra-versek az ötrészes *Flóra* ciklussal kezdődnek. Az öt vers különböző formában, hangnemben írott vallomássorozat, ahogy Szabolcsi Miklós jellemzi: „... az egész európai és magyar kultúra szövegeit írja újra: a hexameterektől a középkori himnuszokig.”³⁰ Hozzátehetjük: a saját költészetét is újraírja, hisz az önantologizáció itt is megfigyelhető, az egyes műformák korábbi művekhez is kapcsolódnak. A pszichológus a versközeli Rorschach-teszt projekcióiban az elfojtási és megtagadási hajlamot látja, a fokozott tudati kontrollt. Az irodalmár pedig a versben a költői én virtuóz megtöbbszöröződését, amikor is a teremtető fantázia úgy dolgoz ki különböző verbalizált stratégiákat a szerelem viszonzásának elnyerésére, hogy azok egy-egy artistikus beszédmódot is képviselnek. Sőt, ezek olykor sajátos dialogicitást kezdeményeznek, már ami a tiszta költészet és a politikai líra, a „freudista népdal” és a

²⁹ BENEY Zsuzsa, *A gondolat metaforái*, 265. Beney a *Nagyon fáj* verseinek elviselhetetlen passiójában a befogadás katarziszt látja, az átélés lehetőségét, míg a Flóra-versek kevésbé átélhetők véleménye szerint: „...ami a versektől ösztönösen elriaszt bennünket, a költő én-azonosságának hiánya” (*i. m.*, 268.).

³⁰ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 771.

virágének különbözőségét illeti. A különböző szólamok persze nemcsak megsokszorozzák az ént, hanem el is rejtik, amint a megszólítottat is. Hiába nevezi néven a szöveg háromszor is a megszólított kedvest, annak testi mivolta kívül reked a vers valóságán. S ha az egyes darabok nem is kapcsolódnak logikai konstrukció mentén – versfűzért alkotva –, a szerelem toposza összefűzi őket. Valamint az a törekvés is, amely a kimondás, a megnevezés, a nyelvben való materializálódás révén, s a nyelv mint artisztikus produktum révén kívánja megszerezni a szerelmet, s a szeretett nőt.³¹

A *Hexaméterek* egy korábbi töredék továbbfejlesztett, szerelmi verssé alakított változata. Ez az antikizáló töredék a tavaszköszöntő műfaji specifikumait, az élet megújulásának a természeti világból vett toposzait rendezi össze. Nem lehetetlen persze, hogy a költő lelki egyensúlyának ideiglenes belső önkorrekciója teremtette meg ezt a tavaszi zengést, benne a „csacsi medve” magatartás finom öniróniáját is – mint Tverdota György³² írja. A szerelmi vallomássá formált változat első része meg is őrizte a műfaji konvenciót, hisz mint egy pogány természethimnusz, az igealmozásokkal érzékeltetett áradó élet zengi az újjászületés boldogságát. S az utolsó sor finom erotikája sem idegen ettől a hagyománytól, hisz a tavaszhoz kötődő ünnepek is telítettek erotikummal, szexuális utalásokkal. Flóra a második versszakban tűnik fel, de csak a neve. Az első sorban a teljes név, a negyedikben a névértelmezés, a József Attilánál jól ismert névmágia szellemében.

Másféle módon szólnak a *Rejtelmek*. Szólnak, ugyanis ebben a darabban a megszólítás, a kimondás, de legalábbis a sejtetés áll a középpontban. A kimondás tárgya a szerelem, illetve a hűség. A hűség jelzője, az ismét csak folklórhangzású „talpíg nehéz”, a szabadság lehetetlenségét érzékelteti, s ezt kívánja feloldani az utolsó versszak „éneke”. A lírai én világát csak a „szeretlek” és az „írom énekem”, azaz a szerelmes költő pozíciója jelzi. Ezt a steril szubjektumot még egy kitétel, az ólomkatonáról szóló mese hőségének magatartása egészíti ki, azaz ismét egy stilizált forma. A kö-

³¹ A ciklus részletes elemzése: N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság*, 199–211.

³² TVERDOTA György, *József Attila*, 174.

zépső versszak ismételt igéje hangsúlyozza a megszólalást, a kimondást és az abban testet öltő vágyat. S valószínűleg értelmezi a címben megjelölt rejtelmeket. Miért kell a stilizált énnak őrt állnia, s miért a megszemélyesített létezők szólnak? Ami miatt a kimondott szót megértő elpirul, s amit kimondani nem lehet, csak a szemmel sejtetni, a szívvel kívánni. A tudatalatti, a vágy, amint a Freudot köszöntő versre utaló önidézet ezt értelmezi is: „Amit szivedbe rejtessz, / szemednek tárd ki azt”. S ebben, a freudi utalásokkal eltakart stilizált képben tűnik fel a szexualitás először és utoljára a szerelmi ciklusban.

A rejtőzködésnek, a lírai én elstilizálásának egy másfajta módját képviseli a *Már két milliárd* kezdetű darab. A vers első harmada motívumaival kapcsolódik a korábbi időszakhoz, s a költő valós világához. A „hű állatuk” a Gyömrői-korszak narcisztikus önmegmutatását, a személyiség és az emberi mivolt fokozatos leépülését képpé formáló *Kiáldozást* idézi. S ettől a világtól távolodnak az *Ars poetica* értékei „a szép jószág és a szelíd érzelem”, azaz a „szellem és a szerelem”.

Már Balogh László felfigyelt az *Óda* és a *Már két milliárd* strukturális hasonlóságára.³³ József Attila költészetének korábbi szakaszát, világképének egy másik szegmensét idézi ez a vers. A jellegzetes fogalmak, toposzok politikummal töltik meg a szerelmi vallomást, párhuzamot képezve egy másfajta gondolkodás- és beszédmóddal, amely a társadalmi lét megoldási kísérleteit tematizálja. A feltételsor ugyanis a paraszti és munkáslét, a falu és város világának elemi feltételeit és jövőképét fogalmazza meg.

A művi gonddal megkomponált, túlhangsúlyozottan artisztikus vallomás az ötödik darabban, a *Megméréssé!* címűben szól a legszebben. Ez az intertextuális szövegrészekből, formákból összerakott darab aligha véletlenül a versciklus záró darabja, a kimondhatatlan megénekelésének nagy poétikai kísérlete. József Attila összerendezi a különböző korok műformáit.

A szövegdarabok, utalások származáshelye a Bibliától a folklorig terjedhet, de nem zárható ki az *Énekek éneke* sem, mint műfaji

³³ BALOGH László, *József Attila*, 196.

inspiráció.³⁴ A második versszak „Ő a mezőn a harmatosság” sorában a zoltár szólal meg, amint már korábban a *Luca* második szakaszának ugyanezen motívumában is: „Csak volna fű én emberlelkem, / óhajtván a harmatot.” A zoltár, a régi magyar irodalom hangzásvilága hangzik fel a *Megméressél* nagyobb részében, az utolsó versszakban szövegszerűen az *Áll előtttem egy virágszál* folklorizálódott változatára ismerhetünk.³⁵

A *Flóra* záró darabjának nőképét tehát olyan szövegrészletek, szövegemlékek formálják alapvetően, amelyekből egy absztrakt idea, a tiszta szűz testetlen alakja bontakozik ki. (A Roschach-tábla egyik asszociációja, a sziklában megjelenő Szűz Mária képe jelezte azt a pszichikai igényt, amelyre poétikailag ráépült ez a nőalak.) Más, úgyszintén idealizáló *Flóra*-versekhez képest is feltűnő ez a testetlen rajongás, úgyszólván vallásos áhítat. A Szűz Mária-fohász persze feltűnik az *Óda* vallomásában is, ám egy másfajta „vallás” jegyében, a testiség imádatában: „s méhednek áldott gyümölcse legyen”. S a *Flóra* megírása után két hónap múlva, az utolsó születésnapon megidézett mama-alakban is Szűz Mária-képzetekre, illetve az ezeket felidéző szövegrészekre ismerhetünk. „Édesanyám egyetlen drága, / te szüzesség kinyílt virága / önnön fájdalom boldogsága.” A *Megméressél!* tehát olyan szerelmi vallomás, amelyben a megidézett szövegek nemcsak stilizált jellegükkel, a poétikai kánon és konvenciók formálta képekkel, hanem az általuk szükségszerűen felidézett időtlenség érzetével távolítanak a jelenről, a szerelmi fellángolás pillanatától. A lírai én kétségkívül rejtőzködő a különböző korokat idéző vallomásban, ám ezáltal meg többszöröződik.

A klasszicizáló stilizációnak sajátos érvényű poétikai eljárására ismerhetünk a *Flóra-ciklus*ban. A különböző kultúr- és poétikatörténeti beszédmódokat idéző szövegek úgy épülnek be egy modern alkotásba, hogy megtartják másságukat. A ciklus egy irodalmi hagyományhoz is kötődik, az egyes motívumok emblematikus jelentésével, olykor azok átértelmezésével reagál erre a hagyományra. Olyan ciklusrendet képez az öt darab, amelynek mindegyik része

³⁴ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 774.

³⁵ Vö. N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut”, 85–86.

külön-külön is kész, egész, nem a tartalmi vagy szerkezeti folyamatosság kapcsolja őket össze. A szerelmi érzés többféle megfogalmazhatósága teremti meg az önállóságukat, önálló nyelvi műformájukat. A különböző korokból származó szövegrészek pedig oly módon szervesülnek hogy világosan jelzik származáshelyüket, olykor eredeti filológiai, poétikai kontextusukat.

A *Flóra I-II.* ez időszak gyakori sorvariációjára (10-11-es sorok) épülő sajátos vallomás. Az I. rész kérdései („Tudnál-e”) és a II. szakasz vallomásai („Félek”) olyan dialógust alkotnak, amely bele-tömörül a monologizáló beszédmódba. Az ismételt megszólítás összekapcsolja a „szeretni” és az „új világra hozni” kívánságát, egyúttal értelmezői kapcsolatba helyezve a két igét. Noha a „világra hozni” itt is az anya képzetét implikálná, ám az „új világ” – amint az apához kapcsolódva is – az élet újrakezdését jelenti inkább. A vers második része már az utolsó időszak vallomás formáját követi, amikor összegzi az életet. Az „eltékozolt, ostoba, könnyű mult” a jelen aspektusából válik minden részletében negatívvá, értelmetlenné, amint azt a jelzőhalmozás külön-külön is minősíti. Ugyanez az önértékelés – illetve önleértékelés – mutatkozik meg az „élet” kibontott részleteinek felsorolásában. A vers melankóliáját ezek a negatív leltárok adják meg egyfelől, másrészt pedig a jelen önképe („nehéz a szívem, hiszen bú fogan”) és a jövő halálképe: „Én, aki vele mind csak hadakoztam, / kibékülnék a haragvó halállal.”

A halál képzetével kezdődik és záródik a *Flórának*, a tavaszi Flóra-versek különös darabja. A Balassi-parafrázissal³⁶ érzékeltetett eufemizált halálképet egyértelműsítve fogalmazza meg a szöveg: „Mert jó meghalni.” Ezt, a lírai én versbeli helyzetét tekintve értehetetlen kijelentést nem az utolsó versek önfeladó gesztusa motiválja, hanem egy sajátos, átmitizált halálkép. A „fehér habú zöld egek” univerzum látványa (az *Ars poetica* „habzó egét” idéz-

³⁶ A szanatóriumban Balassit olvasott. (VÁGÓ Márta, *i. m.*, 302.) Balassi *Júliát hasonlítja a szerelemhez* című verséből való a rímpár: „Julia két szemem, / olthatatlan szemem.” Lehet, hogy az az udvarló, epekedő forma, amit a Balassi-vers képvisel, megragadta József Attilát. De modern is a Balassi-kép, s az élet, mint olthatatlan szén (tűz) is érdekessé válhatott József Attila számára.

ve), a „fecsegő csillagfellegek” az életműben szokatlan idillje, s a „nem üres úr”³⁷ írják le ezt a vágyott nyugalmat, a szokatlan módon esztétizált halált. Persze az egész vers játékos könnyedsége itt is megmutatkozik, hisz olyan konjukciós viszonyban jelenik meg a halálvágy, amit a „hogya ha te nem szeretnél engem” feltételezett-sége határoz meg. A mesei képzet, az üres úr „martján” üldögélő ember beleillik ebbe a könnyed, a fantázia nyelvi csapongásában képződő világba. A játékos könnyed rímek, már-már keresett asszonáncok szóaltaják meg azt a hangulatot, amelybe még a kedves nevével folytatott szójáték (Flóra – a virágok istennője) is belefér.

A világokat szemlélő ember egy emlékképet, életének egy idilljét – legalábbis most így láttatja – idézi fel. A *Curriculum vitae*-ban ugyanez időtájt leírt életrajzi adat,³⁸ a versekben másutt is olvasható hajósinas kor válik a szemlélődés párhuzamának a példájává. A *Dunánál*ból ismert szituációban jelenik meg a versbeli én, ám míg ott a lényegre, a mélyre, a személyes én és létezés összefüggéseire figyel, itt a felszín maga a mély. Ebben a Duna-képben a munkátlan, játékos, gyermeki szemlélet eleveníti meg a látottakat, ahogy a vízben úszó tárgyak, gyümölcsök játszanak. Az ág lebeg, a dinnyék villognak, a piros almák ringatóznak, „zöld paprikák bicegve úsznak”.

Ugyancsak a játékoság érvényesül a szeretett nő megszólításában: „... el se hinnéd / és én se hinném el talán, / ha nem tenéked mondanám.” A történet idillikusságára, annak elbeszélhetőségére vonatkozó paradoxon itt nem a kimondás igazságának érvényességét, s annak kételyét fogalmazza meg nyelvkritikai attitűdként, hisz a kétely csak látszólagos. A többszörös tagadásból kibontakozó állítást a szeretett nő hozza egyensúlyba.

³⁷ Az „üres úr” képzetéről: JANZER Frigyes a verset az „üres szépségek” versének tartja, *A bűn és a semmi. (József Attila kései verseinek motívumairól)*, Irodalomtörténet, 1991/3–4., 435–465., 452.

³⁸ A verssel azonos időben született a *Curriculum vitae*. ILLYÉS Gyuláné is a költő ekkori derűs hangulatát, reményteliségét említi. „Munkát vállal, kérvényt ír, ön-életrajzot (a *Curriculum vitae*-t mutatta). Nyáron tartsuk meg az esküvőt. Csak határozom el magam (április 29.)” (*i. m.*, 24.).

Az úri szemle a mindenség szépségét igazolja, amit a beszélő gesztusa is jelez, hisz mindenre bólint. Ez is „ráadás csak” az életre. Az élet és halál, a víz és a partszegély szoros dialektikájával kerül kapcsolatba, de itt az élet árad – s nem a halál – kitöltve az „űröket, szíveket”. Azaz a *Flórának* olyan kivételes vershelyzetet, a megváltó szerelem olyan idilli pillanatát idézi, amikor is más színben tűnnek fel verstémák, életérzések, s a motívumok más értékekkel telítettek. A bevallott élettény, az „önmagamba én se fértem” legfeljebb csak a gondolati párhuzam révén sejteti élet és halál összefüggéseit, de nem válik oly erős és őszinte diagnózissá, mint az én különösségét, másságát felismerő és bevalló utolsó versekben (*Karóval jöttél, Talán eltűnök hirtelen*). S az azokra jellemző nyelvi következetesség, logika ebben a versben a csapongás áldozatává válik. A „lelkem azért közvagyom / s azért szeretlek ilyen nagyon”-t a lélektan igazolta nyelvi logika kapcsolná, de nem következne belőle az a párhuzam, amely a szerelem és a „lelkem közvagyom” nyelvi konstrukciójából a szövegben adódik. A *Flórának* könnyed, játékos képei nem igazolják az „elmúlástól tetten érten” bünszerű halálképzetének komolyságát. Amint a logikán átlépő nyelvi konstrukciók is csak a csodatevő szerelem naív hitét írják le.

A Flóra-ciklussal egy időben³⁹ lát napvilágot a *Nem emel föl* (Szép Szó 1937. márc.). A korai versek életrajzi élményekből, valószínű élethelyzetekben formált Isten-alakja, s az 1935-ös szonettek szorongásokkal teli Isten-képzetei után az 1937 eleji Isten-versek más fogantatásra utalnak.⁴⁰ A pszichoanalitikus színezetű Isten-képzetekben az Isten-teremtés vágyán keresztül az apateremtés lehetősége merül fel. Hogy miért tűnik fel most az apa annyi év távlatából, az valószínűleg azzal a dacreakcióval magya-

³⁹ SZABOLCSI Miklós, arra a kettősségre utal, ami kétségtávol megfigyelhető József Attila költészetében, hogy ugyanazon időszakban eltérő értékmozzanatokat hordozó versek születtek. A *Nem emel föl* azonban talán nem erre példa, szemlélete a Flóra előtti időszakra utal.

⁴⁰ Az Isten-képzetek változásáról a korai nagyszámú Isten-versektől a kései művek Isten-képéig tartó szemléleti változásokról: BENEY Zsuzsa, *i. m.*, 93–97. Vö. még: FERRONI, Nicoletta, *Isten-keresés József Attila költészetében*, 43–48. – A kérdéstről elsőként SÍK Sándor szólt, *József Attila emlékezete = A kettős végtelen*, Bp., 1969, 334–345.

rázható, ami a Gyömrői-versek anya-motívumában, a nő anyapótló szerepében megmutatkozó elementáris hiányra, illetve a pótlás megtagadására adott válasz.

A *Nem emel föl* helyzetképében Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításának⁴¹ inspiratív hatása éppúgy kimutatható, mint a József Attilát *A Dunánál* óta foglalkoztató vízmítoszé. A lélektani inspiráció pedig az az emberi szükség, amit a nyitó mondat leír: „Nem emel föl már senki sem, / belenehezültem a sárba.” A „senki” a magány szinonimája, egy élethelyzetre utalva, aminek sajátos artikulációját a gyermekségre való utalás jelzi, hisz az elesett embert és a gyermeket kell felemelni. Ez a diszpozíció, a gyermek-felnőtt és a hozzá viszonyuló Isten adja meg a vers könyörgő modalitását, a címben foglalt helyzet meghaladását. Ezt persze az én többféle szüksége és többféle énképe írja le. A „Fogadj fiadnak, Istenem” ugyanis az árvaság megszüntetését, a „kegyetlen” állapotának⁴² felszámolását jelenti, míg a „fogj össze” annak a kórképnek az önmagára vonatkoztatása, ami a széteséstől, széthullástól való rettegésben megmutatkozott már a korábbi művekben (*Kiáltozás, Ki-be ugrál*). A gyermek is többféle önértelmezésben tűnik fel. Egyrészt a természetes apa-fiú viszonyban, másrészt a pszichoanalitikus értelmzésű, apja ellen lázadó gyermek alakjában („Tudod szívem mily kisgyerek – / ne viszonozd a tagadásom”), az isteni gondokat magára vevő gyermek metaforájában és a mindenkitől elhagyott szeretetlen, szánandó gyermek figurájában. Ebből adódóan nem írható le a vers az Isten-keresés toposzával, (esetleg) adys áthallásaival, hisz mind a beszédhelyzet, mind a beszélő alakja nagyon is diffúz, széttartó.

A fohász is többértelmű. Alapjelentésben a zsoltár hangján szóló ősi és emberi kérés, a transzcendencia mindenhatósága általi utolsó segítség lehetősége. De értelmezhető mint az árva gyermek apa utáni vágyakozása, a modern ember racionalizmusának és ir-

⁴¹ MELCZER Tibor, *Szenczi Molnár Albert és József Attila*, 646–651.

⁴² A „kegyetlen árva” – mint BENEY Zsuzsa, utal rá – olyan metatézis, amely egyszerre utal az árvaság kegyetlenségére és az én kegyetlenségére (*i. m.*, 113.). Valószínűleg olyan „tudatalatti” átjátszódásról van szó, ami az árvaság *Szabad-ötletek*ben is megfigyelhető szemantizációjából fakad.

racionalizmusának küzdelme, s a lélek által a tikokat megismerni akaró ember vágyaként is, amikor is a menny azért nem látható, mert a lelket Isten megvakítja. Bonyolult kép a „ne vakítsd meg a lelkemet”, hisz a vakság a látás hiányára, a szenzualitásra utal, a lélek általi látás viszont a spiritualitásra.

A vers Isten-képzete is többarcú. A verskezdetben a gyermeket (vissza)fogadó, azt elismerő magáénak tekintő apa képe határozza meg. Ez színeződik át a megtagadott apa alakjával, majd az „árnyékvilág árkein” őrködő, a gyermekre vigyázó apa-Isten ketősségével. A vers végi Isten a bíró szerepében mutatkozik meg: aki megint figyelmeztet és kegyelmet gyakorol. A bűnversek, a 35-ös szonettek Isten-alakja válik itt a verszárlat hangsúlyos helyzetében dominánssá. Aki megvizsgálja a gyermek-felnőtt „ügyét”. A kérés nyelvi szituáltága, amellyel a beszélő Istenhez fordul, átszövődik egy másféle ítélkezéssel. A „mielőtt magam feláldoznám” ugyanis olyan áldozatra, olyan önfelszámolásra utal, amit nem értelmez az „én ügyemet”. Milyen ügy lehet, ami miatt feláldozná magát az én? A válasz nem könnyű, hisz a vers szövege szinte a szemünk láttára alakul, azaz önmagában is történik⁴³ azzal, hogy egyes motívumok átszemantizálódnak, jelentésükben diffúzzá válnak. Az én retorizált halálképe, az önfeláldozás talán a Krisztus-képzetre⁴⁴ utal, Isten fiára, aki az „apja”, Isten „gondjait vette magára”. Olyan sokértelmű metaforikába burkolva ily módon a verset, amely valószínűleg csak párhuzamos olvasatban értelmezhető, fentről és lentől egyszerre: a teológiából és a pszichoanalízisből.

A *Nem emel föl* párverse a *Bukj föl az árból*. A hang rokon, de más térben mutatkozik meg az én.⁴⁵ „A gondolati ív, az érzelmi feszültség, a képzeleti táv, a nyelvi háló egymást vonzó ellenpont-

⁴³ BENEY Zsuzsa ezt a divergálódást, az átalakulást összefüggésbe hozza az Isten-képzet és az „én” egymásra vetülésével, abban kóros indítékot látva (*i. m.*, 115.)

⁴⁴ A költőszerep, annak prófétisztikus közösségi töltetű változata, amit a költő mozgalmi korszakaiban gyakorolt, ugyancsak Isten gondjainak orvoslását jelenti. A fohász azonban már nem ennek az ateista, kommunista költőnek Istentagadását megdőlnő vallomása.

⁴⁵ Isten „nem fölemeli, hanem segít lehorgonyozni ebben a félelmetes folyamban”. BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, *i. m.*, 71.

ját, képzet- és fogalompárját rögtön látjuk, halljuk: *semmi és isten.*” – írja Németh G. Béla a vers nyelvi artikuláltságáról, a könyörgés beszédfajtájáról.⁴⁶ Bonyolult, több forrásból táplálkozó Isten köré fonódik ez a könyörgés. A gyermekkor, az öcsödi aránytalanság-érzés és emlék húzódik meg a beszélő énjének túlzó lekicsinyítésében („Én, akit fölhasznál a ló, / s a porból éppen hogy kilátszom”), s ezt a valós emléket kiegészíti az apa-Isten imágó. Ugyanakkor az árból fölbukó Isten mitikus alakja az istenséget is hordozza, annak mindenhatóságával.⁴⁷ A gyermeket a vétektől visszatartó apa az Über Ichből és egy vágyott, a valósággal soha nem érintkező apaképből tevődik össze. Amitől ennek az apa-Istennek a gyermeket, a vers énjét vissza kellene rántani, az az első három versszakban megjelenő „semmi”, „nagy kínok”, „lángot lobbantottam” metaforával leírt lélekállapot és betegségtudat. S ennek szimptomái absztrahálódnak részben az isteni cselekedetekben, részben az ezzel analóg, az énben zajló változásokban.

A könyörgés az Isten-apa és gyermek relációra, az aposztrófikus fohászok és az én önbemutatására, diagnosztizálására, mint a szükség indukciójára, épülnek. Az „Ijessz meg”, „Ordíts reám”, „Csapj a kezemre”, „És verje bosszúd, vagy kegyed” olyan cselekedetek, amelyek emberiek, tehát az Isten antropomorfizációjában is az apai autoritás mutatkozik meg vágyként, szükségként. A vers olyan lélektani helyzetet implikál, amikor is az Isten-apa teremtés, annak csak a figyelmeztetésben, büntetésben megmutatkozó lénye, valósága jelenti az egyetlen megoldást. Ezt a szélsőséges válsághelyzetet érzékelteti a szöveg szemantizációja is, hisz a fogalmak túlzóak, végletesek vagy olyan paradoxonokban mutatkoznak meg, amelyek nem föloldhatók.

A kései versek kulcsmotívuma a semmi, amely ebben a kontextusban nem léttörténeti kategória, hanem az egyén, a szubjektum sorsának kiüresedése. Az öndiagnózis sorába tartozik az a hiperbolisztikus képzet, amely az ijesztően nagy és az apró szembeállításával érzékelteti veszélyeztetettséget: ló – porból alig kilátszó

⁴⁶ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 96.

⁴⁷ TAMÁS Attila a versekben feltűnő keleti utalásokra is alapozva valamely keleti, talán buddhista istenség képzetét látja a vízből felbukó alakban. *Az „Úrtól” az „Úrig”,* 82.

gyermek, nem emberi kín – játék. (Az utóbbi hiperbola kés szimbolikája is utal a pszichoanalízisre.⁴⁸) Az én láza, gyűlékonysága, a „tömény tűz” is végletes képben mutatkozik meg.

A *Bukj föl az árból* is telített a bűn-büntetés motívumából adódó differenciált jelentésrétegekkel. „És verje bosszúd, vagy kegyed / belém: a büntelenség vétek!” – foglalja össze ez a kérdés a korábbi szakaszban leírt „véteket”. Azaz mintha újra *A bűn* kafei értelmezésű bűn-gondolatát alkalmazná a beszélő a magányának, élete csődjének összefoglalására. A „bosszú” és a „kegy” mint alternativitás elbizonytalanító a bűnösség tudatát illetően, itt azonban a büntelenség kapcsán jelenik meg ez a paradoxon: „a büntelenség vétek”. A kiszámíthatatlan döntés ugyanis nem az isteni transzcendenciából adódik, hanem a tettehez való viszonyulásból. Ez a relativizálódás mutatkozik meg az isteni büntetésben, a pokol tüze képzetében is. A bűn és az ártatlanság ugyanis nem válik szét.⁴⁹ S ez a megfoghatatlan, az ember autonóm értékrendjét szétziláló bizonytalanság vetül rá az én cselekedeteire: „Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem.”

A „Már mindent merek” nihillizmusából adódik a halálvágy és az azzal összefüggő büntetésvágy.⁵⁰ A halál az öngyilkosság fiziológiai abszurditásában testesítődne meg („lélekzetemet / fojtom vissza”) s értelme a lázadásból mutatkozik: „és úgy nézek farkasszemet, / emberarcú, a hiányoddal!” – Mintha a *Magány* kényszerképzeete fogalmazódna újra ebben a paradox képben. Többszörös nézésről van szó, hisz már az én cselekedetében is benne van, aztán a „farkasszemet” is magában rejti ezt, s végül az emberarcban is benne van a szem, a nézés. Ez az Isten már a kereszténység Istene, de átfordul biblikus lényege, hisz nem az ő teremtésének sajátossága (hogy tudniillik saját képére teremtette az embert) mutatkozik meg az „emberarcú” metaforában, hanem az ember-

⁴⁸ GAJDÓ Ágnes, *A kés motívum*, Új Dunatáj, 2006/3., 37–56.

⁴⁹ Az ártatlanság mint a létezés nem tudatosított, alacsonyabb szintje Kierkegaard filozófiájában válik jelentéssé – hívja fel a figyelmet ALFÖLDY Jenő, „*Fogj össze formáló alak*”, v? 29.

⁵⁰ JANZER Frigyes alapos tanulmányban elemzi a bűnképzetek eredetét. Az Ödipusz-komplexus kapcsán írja, hogy a költő „csak pszichoanalitikus díszletként használta a pszichoanalitikus bűnt” (*i. m.*, 461.).

ben való visszatükröződése. Másrészt az önállósuló arc elveszti isteni lényegiségét, hisz annak csak külső tükröztetésére lenne alkalmas, de a tükörben nem az isteni, hanem az emberi látszik, az Isten diszparát volta nem is mutatkozhat meg másban, mint lényének hiányában ebben a versben.

Élete utolsó születésnapját ünnepli József Attila 1937. április 11-én. Verssel köszöntötte maga-magát, mint tette ezt 1921 és 28 között minden évben.⁵¹ Az életutat számbavevő költői szándék szülte korábban is az önmagának szentelt áprilisi verseket. S ugyanez a létösszegző szándék figyelhető meg az utolsó születésnap versben is. Az időszembesítésből sajátos önértelmezés bontakozik ki. Az érontológia egy aktuális életstratégia jegyében formálódik.⁵²

A *Születésnapomra* alkalmi bökkversnek tűnik, s a belső idézetek a rögtönzés jellegét mutatják. Ugyanezt látszana igazolni az az egyedi versforma, amely a két 8 szótagos sor után két 2 szótagos tiszta rímű sort csendít. A vers „lényegét” ezek a sorok uralják, határozzák meg hangzását és hangulatát. A szétválasztás, a szintaktikailag nem indokolt enjambement („szegény / legény”) megtöri a beszéd szintaktikai egységét és e szokatlanságból adódik a groteszk hangzás, amire aztán rájátszanak a homonim jellegű szókapcsolatok („csecse-becse”, „magam-magam”) is. Ugyanakkor e rövid gegszerű strófazárások maguk is egyfajta groteszk összerendelésbe kerültek. A csecse-becse nem egyszerűen rímjáték, hisz a „csecse” gyereknyelvi gügyögése lényegi kontrasztot képez a becs, érték jelentést implikáló főnévvel.⁵³ Ugyanúgy az „Az ám, / Hazám!” esetében is, hisz a nagybetűvel írt és írásjellel is nyomtatékosítottan megnevezett „Hazám”-hoz töltelékjellegű szókapcsolat társul. Ez a keresetten hangzó Kassák-idézet⁵⁴ játékos polémia is,

⁵¹ A születésnap versekről: N. HORVÁTH Béla, *A betedik*, 174–193.

⁵² LENGYEL András a *Curriculum vitae* és a *Születésnapomra* közti párhuzamot az én megszerkesztettségének, ontológikus rajzának hasonlatosságában látja. *József Attila én-ontológiái = Költőnk és kora*, 242.

⁵³ A versről alapos elemzést adó TVERDOTA György vitatja Takács Etel értelmezését, amely „gyönyörködtető játékként” fogja fel szókapcsolatot. *Határolt végtelenség*, 309–328., 317–318.

⁵⁴ TVERDOTA György, *i. m.*, 315.

amint a „szegény / legény” önidézete is. A grammatikai és fonológiai poentírozottság kiteljesedése azonban a verszárlatban szembehelyezett, s ugyancsak groteszk hangzású „sekély / e kéj” és a „tani- / tani”. A Horger Antal személyéhez kapcsolt erőltetett rím-párban a „kéj” szó van,⁵⁵ míg a költő vonatkozásában, ugyan szét-törve, de mégis a „taní-tani” jelenik meg.

A *Születésnapomra* az önértékelés verse is. Az életutat és annak eredményeit átjárja az önirónia, de érzékelhető egy önfelmentő, értelmező stratégia is. Az egzisztencia sikertelenségét a korabeli slágerre való rájátszás tudatosítja, meglehetősen poentírozva, különösen az „Az ám / Hazám!” játékosan frivol aposztrophéjával. S ennek a sikertelenségnek az okát magyarázza a vers következő, nagyobb része. A Horger-incidenst és a *Tiszta szívvel* versét („szegény / legény”) állítva az életrajz tengelyébe, mint az életkudarc okát. Mint a *Curriculum vitae*-ban, ez a vers emelkedik ki az életműből a költői önértékelés szerint, s aligha véletlen, hisz ez hozta meg az országos ismertséget. De a vers stratégiája szerint ez okozta az életút kisiklását, a polgári konszolidált életmodell (az „oktató”-„koptató” értékkülönbsége is erre utal) lehetőségének elvesztését. Ezért értékelődik fel a történet jelentősége, mégha a groteszk („szablyával óvta ellenem”) túlzásával is. S aligha véletlenül, hisz most, amikor a költő házasodni készül, amikor Flórának biztos egzisztenciát, polgári életmódot kellene teremteni – ezért írja a *Curriculum vitae*-t is, polgári állást akar szerezni –, most idézi az egyetemi tanulmányait. De egyben át is hárítja a felelősséget („eltanácsolt az egyetem / fura ura”), s a költészet erejével vesz elégtétel. Nemcsak a „hevét / s nevét” groteszk kapcsolat idézi a professzor „szellemét”, hanem az a leértékelés is, ami a nyelvtan és nyelvészet megkülönböztető értékítéletéből a nyelvtant kapcsolja Horger – az egyébként híres nyelvészprofesszor – alakjához, mint „tanítóhoz”.⁵⁶ S a szerepek is megcserélődnek, a „tanító” csak nyelvtant tanít, míg a tanárnak készülő hajdani egyete-

⁵⁵ Nem elképzelhetetlen, hogy a nyelvésztudóshoz kapcsolt „kéj”-ben ott lapul Szabó Dezső híres-hírhedt mondata a nyelvészetről, a szellemileg impotens emberek lelki onániájáról.

⁵⁶ TVERDOTA György, *i. m.*, 322–323.

mista egész népét oktató tanár lesz. S ebben az oppozícióban a mű, mindenekelőtt a nevezetes alkotás, a *Tiszta szívvel* a katalizátor. Ez látható a róla folyó beszéd megkülönböztetésében is, hisz a nyelvész Horger Antal „gagyog / s ragyog”, míg a költő beszédét a szabatos szó jelenti, a korábbi versét és egyáltalán a néptanítás magasstos eszméjét megtestesítő műalkotást –, valamint a jelen művet, a *Születésnapomra* beszédét.

Utolsó születésnapjáról más módon is megemlékezik. A „32 évvel ezelőtt...” kezdetű vallomás szomorú, kaffai hangulatú önéletrajza, önértelmezése gyökeresen eltér a születésnap i verstől: „32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan 1905. április 11-én este 9 órakor – lázadás, kérkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremstés, közvesztélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenytésre ítétek, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnösök világába.”⁵⁷ Ugyanakkor – az utolsó évek párhuzamos alkotás módjára újabb példát adva – egy töredékben, páratlan szépségű vallomásban adózik az őt megsztuló anyja emlékének:

Édesanyám, egyetlen, drága,
te szüzesség kinyílt virága
önnön fájdalmad boldogsága.

Az analízisben felszakadó, mamára zúduló indulatok már széfoszlottak. Mint az akkori Flóra-versekben, a Mária-himnuszok hangján szólal meg a gyermeki tisztelet. S megfogalmazódik a halálban való újratalálkozás reménye is: „hog y jó legyek s utánad menjek.” Amit aztán a *Majd...* soraiban kiteljesedő halálképzet ír le.

A halál képei egyre inkább átjárják a Flóra-verseket is. Egyre távolodik az a boldogságtudat, ami szinte önszuggesztíóként ismétlődik az első hónap verseiben. A boldogság ezekben nemegyszer a családhoz, az élet újrateemtéséhez és újrameztéséhez kapcsolódik. A *Március*ban a társadalom, a politika elembertelenedését („Zsoldos a férfi, a nő szajha”) és a Föld kihűlésének kozmikus vízióját is legyőzi a szerelem mindenhatósága épp a vitalitásával,

⁵⁷ József Attila *Összes Művei IV.*, 38.

az élet genetikai továbböröklődésével. A gyermek, a saját család ekkori vágyát mutatják a töredékek. A *Március*⁵⁸ motívuma, a gyermeknemzés fogalmazódik meg a *[Flóra, csináljunk gyereket...]* kezdetű töredéknek a szerelmi vágy-hűség-hűtlenség érzelmi háromszögében.

A kapcsolat elmélyül, de Flóra hezitálása,⁵⁹ majd betegsége kezdi leépíteni azt a himnikus imádatot, amit a Flóra-ciklus, s talán leginkább az *[Én, ki emberként]* stílusimitációkba és stíluskeveredésekbe burkolódzó önfeladása mutat. A *[Kedvesem betegen]* kiforratlansága, nyelvi megoldatlansága vagy az *Én nem tudom* Gyömrői-korszakot idéző disszonanciája, a dajkahang és a kedves hangjának együtthallásában megmutatkozó, inkább csak önmagára, akkori verseire utaló reminiscenciája mutatja az érzés átalakulását és a személyes lét és poézis válságát. A tisztán dalszerű formában íródott *Száradok, törődöm* a testi pusztulás képeit sorolja. Igaz, némi csalfasággal, nyilván a szerelmi vágy megtagadott viszonzása jeleként, a második versszakban levő fallosz-képzet kilóg ebből a pusztulás sorból, de beleillik a szenvedés képek közé. A vers egészében végigvezetett pusztulás az utolsó versek markáns motívumához vezet, a „mily bolondul éltem” összegzéséhez. Ezt a hiábavalóságot próbálja kiegyensúlyozni a verszárlat. A „bánatot” már az elme nem tudja feldolgozni, azaz az értelem kudarcát csak valami irracionális erő képes orvosolni. Ez persze a Flóra-versek értékszerkezete, az értelmetlen élet és a megújító szerelem értékkonfliktusa – és ugyanakkor heroikus naivitása –, a versalkotó intellektus azonban nem következetes. A verszárlat *deus ex machina* megoldása már csak a remény, reménykedés logikájából kerülhet a versebe.

Ugyanilyen erőltetett, ha nem is ürügy⁶⁰ a *Sas* utolsó versszakában Flóra nevének és alakjának felbukkanása. Beney Zsuzsa a

⁵⁸ A vers elemzése: TVERDOTA György, *Március = József Attila-versek elemzése*, 204–229.

⁵⁹ „Nincs jól ez így. Mi volna jó? Hűségért szerelmet, szerelemért hűséget. Egyébként el is határoztam, hogy tudomásul veszem, hogy ami lehetetlen, az lehetetlen. Én nő nélkül egy napig is alig tudok meglenni s így aztán hol a kezem izzad, hol a torkom szorongatja görcs...” (ILLYÉS Gyuláné, *i. m.*, 36.)

⁶⁰ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 828.

kontroll hiányát rója fel a vers kapcsán, ahogy a pusztítás „szinte kényszeres erővel tör be a versbe”.⁶¹ Mitikus vízió⁶² a „létet elragadó” madár képze. A világ pusztulásának apokaliptikus látomása vetül rá. A „zengő mennyboltból” száll le, valamifajta isteni büntetésként és falja fel a mindenséget. Ugyanakkor ki is tölti a mindenséget, hisz „Nincs magasság fölötte / és nincs mélység alatta.” Ugyanezen sorok helyén a kéziratban egy a madár jelképiségének bonyolult összetettségét jelző versszak állt:

Milyen sas, milyen szellem!
Mily árnyat vet lebegve!
Az éjt, a kéjt. Szerelmem
a tűzpiros egekbe!

A verszárlat a látomást mintha feloldaná, megfejtené. Ez az (ön)értelmező gesztus azonban még inkább elbizonytalanít. „Az egyik szárnya lelkem / a másik szárnya Flóra” ugyanis az önmagában teremtődő pusztítás és a Flóra alkotó szerelmének kettősségét implikálja. A vers madárképze azonban csak a pusztulást írja le. A halál és szerelem dialektikája persze értelmezhető lenne – mint az utolsó sorokból ez látszik – az újrateremtésként, a *Sas* azonban nem teljes művészeti, gondolati rendjével nem igazán enged értelmezhetősége közelébe.

Hasonló szintaktikai kapcsolatban tűnik fel a szerelem mint kompenzáció a [*Csak most...*] kezdetű, a költő életében nem kiadott versben. Itt is a vers hangsúlyos helyén, a zárlatban billenti el a remény egy reményteli teljesebb világ felé azt az egyensúlyt, amit a korábbi szakaszokban a „Csak most értem” megismétléseivel is tudatosított értelmi tevékenysége alakítana ki. A megértés az apa legendájára irányul, aki „nekivágott Amerikának”. A *Hazám* 4. szonettjét bontja ki ez a vers, az apára emlékezve, értelmezve sorsát a „most” felismeréseként. A *Hazám* társadalmi kon-

⁶¹ BENEY Zsuzsa, *i.m.*, 267.

⁶² SZABOLCSI Miklós: „Lehet népmesei vagy mitológiai ihletésű kép, és utalhat a kor egy mindenütt látható jelére, a német birodalmi sasra is.” (*i.m.*, 827.) Nem tűnik valószínűnek, hogy akár inspirációként is ez a politikai jelkép indította a képteremtő fantáziát.

textusa („Sok urunk nem volt rest, se kárba, / birtokát óvni ellenünk”) más módon artikulált ebben a versben, hisz „Az urak locsogtak, fecsegték” a nyelvi felelőtlenséggel érzékelteti a történelmi felelősség hiányát, míg a *Hazám* az érdekellentétekre utal az „urak” és a „mi” társadalmi vonatkozásában.

Az apa alakjának, történetének felidézése abban a helyzetben, pillanatban történik meg, amikor fia szerelmes és házasságra készül.⁶³ Ebből is adódóan a „Csak most értem meg az apámat” kijelentés igazságtartalma elbizonytalanító, mire vonatkozik a megértés: volt az apának bátorsága, hogy gyökeresen változtasson életén vagy hogy „Elhagyta bölcsen a családját”. Ez utóbbi is tárgya a megértésnek, az apa-család viszonyra fókuszálva. A gyermekeitől áldott, keményen kereső, tehát a családról gondoskodó apa mellé odahelyeződik az ugyanazon tulajdonságokért megtagadott apa alakja. Az áld, átkoz kedvelt disszeminációjával érzékeltetve az apa-gyermek viszonyt.

A „most” értelmét, pszichológiai és temporális lényegét fejti ki az utolsó szakasz. A kivándorlás képe ismétlődik, de a „Flórám az én Amerikám” jelzi az élet újrakezdésének és az új világ felfedezésének ígéretes lehetőségét. A „régí partok” elenyészése és az új szegély felbukkanása ugyanannak a képnek a metaforizációja. Az „új értelem”, ami az „emberarcok mélyiről” bukkan fel „szegélyként” nem az ember világot konstituáló képességeként jelenik meg a szövegösszefüggésekben, hanem az élet új minőségeként. Nehezen követhető metaforikus utalás a mélyből való eredet, ugyanis utalhat a teremtdésnek arra a változatára, ahogy a *Kései siratokban* az elmosódott karakterekből áll össze az alak, de az „emberarcok mélyiről” többszáma vonatkozhat az én történetére, a rá figyelő emberarcokra is. Ugyanakkor persze ez ugyanaz a kép, mint a *Bukj föl az árból* Istenre alkalmazott metaforája. Mintegy a „most” állapotát kibontva jelenik meg a korszak másik tematikus figurája és ontológiai kérdése: Isten létének bizonyossága, illetve bizonyos nem létezése („ha százszor nincsen”).

⁶³ József Attila tudta, hogy apja nem vándorolt ki Amerikába. A *Szabad-ötletek* egy mondata – amely az apával foglalkozik – azt is elárulja, hogy tudta, életben van: „Mit szeretnék az apámon él”. *Miért fáj ma is*, 413.

A [*Csak most...*] egyenetlen, lezáratlan alkotás, hasonlatos az időszak Flóra-verseihez. Ezekben Flóra valóban a „teremtő fantázia eszköze és produktuma”.⁶⁴ Ugyanakkor azonban mindinkább látszik, hogy a teremtő fantázia, az alkotó szellemi erő egyre kevésbé tudja maga alá rendelni azokat a késztetéseket, amelyek a Gyömrői-korszak manifeszt betegségtüneteiben megjelentek. A februártól április végéig tartó időszak Flóra-verseinek himnikus hangja, a nő testetlensége, az én reménykedő önújrateremtése a Flóra betegségét követő időszakban eltűnik. Az Edit-versek tónusa válik mind gyakoribbá a versek hangulatában, mindinkább a nyershang szólítja meg Flórát, a követelőző, átkozódó, fenyegető beszédmód formálja a szöveget. A tehetetlenség érzése s a szerelem mint az utolsó esély ismét hiszterikussá válik, egyenetlen képi, nyelvi alakzatokat rendelve egymás mellé. *Az árnyékok...* kezdetű vers zárlatának fohásza is jelzi a Gyömrői-versek ugyanilyen gesztusának nyelvi-képi formációjához hasonló elbizonytalanodást:

Végy ki e mélyből engemet,
fogd ki a kéjt, merítsd szemed
hálóját mélyre bennem.

A *Ha nem leszel*ben a névvel való fenyegetődés, s a „szesztelen szerelem” széttörése szolgál eszközül a szerelem viszonzásának kierőszakolásához. „Ölj öledbe, ha kellek.” – fogalmazódik meg a szerelemi vágy a Gyömrői-versek motivisztikájával és nyelven. Még erősebben emlékeztet a [*Ha nem szorítsz...*] a Gyömrőit ostromló versek hangjára. A *Magány* képeire ismerhetünk és arra a túlzó szemléletre is, ami nemcsak a szerelem nagyságát, de az én veszélyeztetettségét is érzékelteti: „Ha nem ölelsz, falsz, engem vernek / a fák, a hegyek, a habok.” És a Flóra-szerelem konstellációjában érthetetlen módon a gyermekség is megjelenik a szerelem argumentációjában a viszonzás kikényszerítésének vágyával: „Én úgy szeretlek, mint a gyermek”. És szinte szükségszerű, hogy a szerelmi érzés ilyen átalakulásából, a harmónia szétfoslásából

⁶⁴ BAGDY Emőke, *i. m.*, 74.

adódóan a gyermekség mellett újra feltűnik – utolsó alakjában – a mama is.

A három változatban is ismert *Majd...* a mamával való találkozást vízionálja, a halál képzetébe utalva ezt a metaforát is.⁶⁵ Az összefüggő, de elemi kijelentésekre széttördelt szöveg a halált eufemizáló képeket sorol az énre vetítve. A halál mibenlétét a szerelem elmúlása, az „eloldalgó hűség” jelzi legelőbb is. Érthetően, hisz ez az a vershelyzet, a szerelem reményének távolodása, ami a halálvágyat előhívja. Megrendült őszinteségű vallomás áll össze ezekből a puritán sorokból, amikor is a nyelvi egyszerűséget, a közlés letisztítását, egyetlen, a lelket értelmező hasonlat töri meg. A szerelem kihunytat a „dalok”, a költészet halála követi. Sajátos kettősségben olvasható a dalok elmaradása a két szövegváltozatban. A [*Majd csöndbe fagynak a dalok*] olyan mondatba foglalja a „hűség eloldalog” és a dalok megfagyásának kijelentését, amelyben értelmezői viszony alakul ki. A „hűség” eloldalgása ugyanis lehet a dalok halálának oka, előidézője, de lehet következménye. A „hűség” itt az alkotás értelmében szerepel, noha a hűs-hűség paronómázia előidézhetette azt a hasadást, ami aztán a szerelem kontextusát alkotta meg a *Majd...*-ban.⁶⁶

A vers domináns motívuma és képzete a csönd. A dalok halála is a csönd, az elnémulás. A versek azonban a „dalokat” mint létezőket, mint szövegeket tekintik. Az egyik változatban pusztulásuk passzív, hisz belefagynak a csöndbe, megdermedve, míg a *Majd...* a dalok önpusztításáról beszél: „A csöndbe térnek a dalok.” Igaz, itt is felvethető a szemantikai egyértelműség hiánya, hisz a dalok elnémulása az elme „kitágulásának” lehet okozata, de előidézője is. Sőt, mellérendelésként is értelmezhető a két kijelentés, amikor

⁶⁵ Egyet lehet érteni TVERDOTA György, véleményével, hogy a fő szövegnek tekintett, s a *Szép Szó* július-augusztusi számában megjelent *Majd...*-hoz képest teljesebb a változatként ismert [*Kiknek adtam a boldogot...*]. (*Határoolt végtelenség*, 350.) Ugyanakkor figyelembe kell venni KULCSÁR SZABÓ Ernő meglátását, hogy a három egymást idéző szöveg „túlságosan is eltérő kérdéssírányokba illeszkedik”. (*Csupasz tekintet* = „*Mint gondolatjel, vízszintes a tested*”, 21.)

⁶⁶ A szövegváltozatokon belüli szövegfejlődést elemzi TVERDOTA György, *Határoolt végtelenség*, 348–358. A csönd motívumát tekintve kiinduló pontul SZIGETI Lajos Sándor is értelmezi a három szöveg egymásba játszó alakulását, *i. m.*, 254–258.

is az én a teremő erejének két szegmensét, s azok szétválását konstatálja. Az elme – a József Attila költészetében oly emblematikus „értelem” – „kitetszik, hogy üres dolog.” Az értelem üressége világosul meg („kitetszik”). Azaz a szavak valóságot váltanak, hisz az értelem mint szellemi működés is „dologként” jelenik meg.

A *Majd...* visszafogott nyelvisége, arányos, rendezett struktúrája⁶⁷ az utolsó versek alkotói fegyelmét, a mondatok lezáródásának alkotói szándékát mutatja. Az én pusztulását írja le. A „lélek bolyog” cél nélküli mozgásában, s a test széthull. A „szövedék”-képzet, amely a lét ontológiai egységének vagy fölfelülésének tüneteit hordozta (*Eszmélet*), most a test szétbomlását metaforizálja. Ezt a belülről szétrágott, szétporladó testet a vers végi anya-képzet öszszeszedi. Így képződik egy teljes egység, hisz a verseszeti halott anya, kinek teste a halálban szétporladt, a vers végén öszszeszedi fiának életében széthulló porait. Az anyával való egygyválás vágya figyelhető meg az őt leíró ismétlésben is. A mamát előbb a „ki szült”, majd a „ki élt” azonosítja, s mindkét sorban a „ki dajkált énekelve”. Az ének, a dal teremti egységet anya és költő fia között.

A művészi rendjükben elbizonytalanodó szövegekhez képest más a *Tudod, hogy nincs bocsánat*. Flóra emlékezete szerint a vers már június 28-án kész volt, ha nem is a ma ismert szövegével. Az öngyilkosságra utaló versszak zárta, s majd csak utóbb egészítette ki a költő a „hű szerelem” megváltó reményével. A verscímet is alakító, második személyű felszólítás alapján nevezte Németh G. Béla ezt a kései költészetre jellemző verseszédnek formát adó verstípust önmegszólító versnek: „Mire szólítja fel a költő magát? A meggszólítás, különösen pedig a felszólítás akkor következik be, midőn az intellektuális vívódás dialektikájában hirtelen világossá válik nemcsak az eddigi magatartás, szerep tarthatatlansága, hanem bizonyossá az új vagy az újjáformált magatartás, szerep lehetősége is.”⁶⁸

⁶⁷ SZIGETI Lajos Sándor a vers gondolati középpontjának az „üres dolog” metaforát látja, mint ami felé halad a szöveg (*i. m.*, 256.).

⁶⁸ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 117.

A vers első hangsúlyos önmegszólítása a verskezdetben olvasható: „Légy, ami lennél: férfi.” A Petőfi-szerepről való lemondás már a *Kész a leltár* zárlatában megfogalmazódott, ez az újbóli áthallás csak erősíti az eszménnyel, a férfiassággal vívott belső harcot. Lényeges különbség mutatkozik a modulációban. Az apostrophe a Petőfi-versben olyan imperatívuszt fogalmaz meg, amely nem egyszerűen egy nemi szerep kiteljesítését kívánja, hanem a romantikus teljesség jegyében a férfias hősiesség vállalását. A József Attila-vers azonban ironikus zárójelbe teszi („ami lennél”) ezt az ideát, hisz a versszak végi „a fű kinő utánad” eliminálja a hősies tett értelmét, és az utókorban hagyott nyom jelentőségét cáfolja, némiképp a *Tiszta szívvel* verszárlatának parafrázisaként, s részben annak visszavonásaként. A mondat nyelvi struktúrájában érezhető Kosztolányi *Számadás* című szonettciklusának egyik sora („légy, ami vagy: végképp boldogtalan”), ám József Attila most a Petőfi-verssel felel. A „légy” és a „lennél” ugyanis a fériszerephez és annak lényegéhez való kettős viszonyulást mutatja. A belső késztetésből, vágyból fakadó önbuzdítást és annak teljesíthetőségét azonnal kétségbevonó megengedést: ami lennél, tehát nem biztos, hogy az vagy. A férfi-szerep kiteljesíthetősége, ennek vágya, kudarca már a 20-as évek végétől végigkövethető József Attila költészetében. A Vágó Márta- és a Gyömrői-versekben éppúgy felbukkan ez a – nem annyira poétikai, mintsem – pszichológiai probléma. Most azonban ez a státus az élet elviselhetőségét, de még inkább a halál elfogadását jelkepezi. „A fű kinő utánad” ugyanis válaszol a felszólításra, megadja a megoldást. Így a halálképzzettel alkot zárt egészet a vers, s a Flórára utaló deus ex machina jellegű megoldás – mint más ekkori versekben is – talán csak a szexus kiírására, talán csak hódoló zárlatként szolgál.

A verstípus alapformája dialógus.⁶⁹ Ez a dialogizáló forma azonban nagyon is az énre, annak monologizáló önvallomására épül. Sorba véve olyan tényeket, amelyek metaforikus nyelvében a számadás negatív leltára összegződik. Nagyon is logikusan, a „tu-

⁶⁹ I. m., 118. – FRIED István, a szerepek ilyen diszkurzusából a „létrejövésben formálódó én” összjátékát mutatja ki, ami csak szimulálja az önmegszólítást. *Magatartásformák egy József Attila versben*, Tiszatáj, 2005/12., 52–64.

dod, hogy nincs bocsánat” helyzetértékeléséből adódóan. Persze a „tudod” a beszéd és beszélő olyan pozícióját vetíti előre, amely az értelem mindenhatósága alá rendelné mindazon tényeket, amelyek a „nincs bocsánat” fel- és beismerését indokolják. A „tudod” én-bizonyosságát, biográfia-térképét, történetét prejudikáló nyelvi kijelentésével szemben a számadás ugyanis bizonytalan meghatározottságú („A bűn az nem lesz könnyebb”) vagy érzelmileg artikulált nem definitív kijelentésekben („Emlékezz, hogy hörög-tél”, „Megcsaltak úgy szerettek” stb.) rendeződik össze.

A vers számadás. Az élet tényeit veszi leltárba, olykor konkrét utalásokkal, olykor egy-egy elvonatkoztatott motívumba, képbe burkolva. A „hiába” szó tér vissza többször is, a beszélő tetteinek, moráljának eredménytelenségét sugározva. Először a „bűn” elviselhetőségéhez kapcsolódik. Ez a képzet ebben az előfordulásban valószínűleg az egzisztencialista színezetű léttel azonos, hisz arra „bizonyosság” a megszólított, hogy él, hogy „vagy”. A versben kétségkívül sok rész utal a törvénykezésre (bocsánat, bűn, bizonyság, vádolj, fogadkozz, hamis tanú, pör), azaz mintha az egyén minden gondolata, cselekedete valamely eljárás része lenne. „A bűn az nem lesz könnyebb” fogalmazódik meg mindjárt a második versszakban, az életösszegzést kezdve, a lét esszenciájaként pozícionált bűn lényegiségéről, amit aztán a vers több vonatkozásban érint, értelmez visszautalva, de sohasem adja meg a beszélő egyértelmű értelmezői helyzetét. Így aztán teljesen indokolt ebben a versben is a bűnnek a létre vonatkoztatott egzisztenciális tartalmát teológiai, illetve pszichoanalitikai projekcióként látni.⁷⁰ A bűnbe sűrített lét szinte eleve adja a jövőtlenséget („nem lesz könnyebb”),⁷¹ azt a következtetést sorozatot, ami minden versszak második két sorában oly szikár rezignációval fogalmazza meg az én társas kapcsolatainak vagy identitásának deficitjét. A 2–4. versszak jelenidejűségében az antinómikus rendbe szedett cselekvéssorok olyan imperatívuszokat sorakoztatnak fel, amelyek a bűnhöz való viszony konzekvenciáit tudatosítják, mégpedig többnyire negatív

⁷⁰ A vers bűn-képzetének értelmezési lehetőségeiről TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 341–344.; ALFÖLDY Jenő, *Aranyöntudat*, 88–102.

⁷¹ JANZER Frigyes, *A bűn és a semmi*, 457.

összefüggésben. A tiltó és állító önmegszólítások az egyénnek a léthez, önmagához, az emberiséghez fűződő magatartását nem fogalmazzák meg egyértelmű kinyilatkoztatásként. A többértelműséget mutatja a 4. versszak utolsó két sorának többféle, más és más etikát rejtő szövegváltozata. A „hisz ember vagy, ne vesd meg” sor helyén a kéziratban ez áll: „magaddal együtt vesd meg”. A kortárs emlékezet szerint a mondatnak ilyen változata is volt: „hisz ember vagy, szeresd meg.”

A jelen okszerűen a múltba nyúlik át, hisz az oknyomozás logikája szerint meg kell találni a múltbéli indítékokat. S ebben mind az életrajz, mind a költészet tárgyasul, nagyobb bizonyosságot nyújtva az értelmezéshez. A „hamis tanú” és az „igaz pör” olyan ellentét, melynek mindkét tagja az énre, a beszélőre irányul. Ez a logikailag abszurdnak tűnő önvád az életet olyan pörként tünteti fel, amelyben az egyén nemcsak hogy nem vesz részt, kívül áll azon, hanem kimenetelét is negatívan befolyásolja. A „lettél” azonban nem kap magyarázatot, hacsak az életrajzi utalásokat nem tartjuk annak. Az istenkeresés és a pszichoanalízis egy szövegegységbe kerül a költő analitikus műveltségéből adódóan. Ám ez a szövegrész is a vers sok értelműségéről tanúskodik: „Atyát hívtál elesten, / embert, ha nincsen isten.” Az „atya” éppúgy vonatkozhat a teremtetőre, mint az apára, s az „elesten” szó jelzi a körülményeket, az esettséget, a betegséget. Az apaimágók között valóban ott van az Isten, mint erről az említett Isten-versek mellett az *[Az isten itt állt a hátam mögött]* is vall. A számadás további részében a kudarcélményeket a „fizetett pártfogók” és a nők számlájára írja a lírai én. S mintha a *[Le vagyok győzve]* – később oly sok vitát és vádakat gerjesztő – sorsértékelését előlegezné ez a vers: „köztetek lettem bolond, én a véges. / Ember vagyok, így vagyok nevetséges!” Ez az áthárító gesztus, amely a környezet álságára („Hittél a könnyű szóknak”) vezeti vissza magányt, a szeretetlenséget, persze nem lehetett alaptalan. A *Szép Szó* emlékszámban írja Ignótus Pál, a költő utolsó éveinek egyik tanúja: „Megálázta a gyámolító hódolat, az elnéző mosoly, amellyel atyai jótevők s vendéglátó társaságbeli hölgyek a »kis Petőfi« bohóságát, indulatosságát, eszmefutamainak fáradt rakoncátlanságát s a jelentéktelen tények világában tanúsított, következetes megbízha-

tatlanságát nyugtázták.”⁷² A vers eredeti szövege már a szerelem lehetőségét is elveti, és így logikus az „elv”, az étellel való szembenézés, leszámolás. Csak a Flóra-szerelem irreális reménykedése illesztette a verszárlathoz a „hű szerelem” olyan alázatát, amit a kutyahűség érzékeltet.

3. *Az utolsó hónapok versei*

Az eseményeket, a betegség kitörését már ez az „utolsó menedék” sem akadályozhatta meg. József Attila nem követte Flórát Tihanyba. Ugyan a Cserépfalvi Kiadónál felvett 600 pengő előleget,⁷³ a pénz azonban nem az utazást szolgálta. Betegsége riasztó módon jelentkezett. Egyik este a Luxor Kávéház főpincére telefonon hívta Cserépfalvi Imrét, hogy egy vendég, aki rendkívül különösen viselkedik, őt követeli. József Attila magába roskadva, kisírt szemmel ült az asztalnál, értelmes válaszokat nem tudott adni.⁷⁴ Máskor a takarítónőjét késsel fenyegette meg, mert az összekeverte az asztalon levő skatulyában a három gyufaszálat. A költőt kényszerképzetek gyötörték, kiszámíthatatlanná vált, az orvos közveszélyesnek tartotta. Így került a Siesta Szanatóriumba Ignótus és Hatvany Bertalan közbenjárására. Bak Róbert, az utolsó analitikus, így idézi fel az eseményeket: „Az utolsó és kifejezetten pszichotikus roham szinte váratlan fordulatként Flóra elutazását követően robbant ki. Augusztus 8-án felkeresett, kissé felindult állapotban. Érthetetlen okokból gyászkarzalagot tett fel, kérdésemet azzal hárította el, hogy úgyis tudom, miért. Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondva, hogy hármát kapott.

⁷² *Kortársak József Attiláról II.*, 1070.

⁷³ A felvett tekintélyes összeg sorsáról csak találgatások ismertek. Lehet, hogy a költő – vagy Jolán – játékszenvedélye emésztette fel, megakadályozva a tihanyi együttélést. Ugyanakkor lehet alapja annak a pszichológiai felvetésnek is, amely szerint József Attila „tudatalattija”, a tartósabb együttléttől, annak érzelmi, esetleg szexuális vonzaitól való félelem is szerepet játszott a pénz eltűnésében, meghíúsítva így a tihanyi találkozást.

⁷⁴ CSERÉPFALVI Imre, *i. m.*, 165–166. A Siesta-beli tartózkodásról részletesen szól SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 851–877.

Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban levő relief mikor és miért került oda. »Szenháromság – a harmadik, aki Máriához tartozik, éppen József« mondta jelentősegteljesen, a reliefre célozva, szaggatottan, érthető összefüggés nélkül”.⁷⁵

József Attilát november 4-ig ápolják a Siestában, a költségeket Hatvany Bertalan fedezi. Odakerülésekor vethette papírra a [*Pszichoanalitikai kezelésbe kerültem*] kezdetű feljegyzést. Ebben a töredékben is az utolsó időszak műveinek megdöbbentő kettőssége érzékelhető. A költő, aki ismeri betegségének okát, hideg, fogalmi objektivitással szól, kívülről szemlélve önmagát: „Pszichoanalitikus kezelésbe kerültem, mint neurotikus beteg. Mint jellemezem betegséget? Éles eszűnek tudtam magamat, ki az elvont fogalmak hazájában könnyen honára lel; képzelő tehetséggel megáldottnak (sokszor megvertnek gondoltam), ki képek között úgy tűnik el, mint lombos erdő zöld remegései közt a megriadt madár. Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg – ezt is fontolóra vettem, sőt ifjúkoromban magam előtt annak vallottam magamat – mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak.”⁷⁶

Az utolsó időszak legnagyobb poétikai teljesítménye a „*Költőnk és Kora*”. A vers sokféle szempontú megközelítésből ismert, s az utóbbi időszak interpretációs vitáinak középpontjában állt. A legkarakterisztikusabb véleményt a mű „újraolvasására” és költészettörténeti újrapozicionálására Kulcsár Szabó Ernő fogalmazta meg, aki a verset a „költészettörténeti küszöbhelyzet szisztémakonfliktusának megnyilvánítójaként is értelmezőnek” tartja.⁷⁷

⁷⁵ BAK Róbert, *i. m.*, 1018.

⁷⁶ József Attila *Összes Művei IV.*, 39.

⁷⁷ „A vers retorikai énye ilyenkor elsősorban a jelentés kontinuum megalkothatatlanságán keresztül részesül a saját szövegi jelentésének új tapasztalatában. Abban, hogy a kontrollálhatatlan nyelvi interakcióknak ő maga is inkább produktuma lesz, mintsem klasszikus modern értelemben vett operátora.” – írja KULCSÁR SZABÓ Ernő, a hang és szöveg elkülönülését, mint episztemológiai konzekvenciát illetően, a „későmodern” tapasztalatokat, a szöveg medializálódását tekintve („*Szétterült ütem hálója*”, 34.).

A „*Költőnk és Kora*” szövegében önállósuló hangzás kínálta azt a megközelítési módot, amely a versben kész ritmusképletet⁷⁸ vagy valamilyen dallam hangzását vélte felfedezi.⁷⁹ Más szempontból közelít a vers és főleg a cím hangzásvilágához Fónagy Iván, aki József Attila és Hollós István kapcsolatára utalva a freudi hangszimbolikát látja az egyes hangokban.⁸⁰ A versről szóló vers költői metódusának inspiratív forrásaként Tverdota György Lope de Vega egyik szonettjét idézi.⁸¹ Ugyanakkor a versre vonatkozó ön-reflexió, annak poétikai története, szerepe a Flóra-versekben is jelen van vagy a *Születésnapomra* önidézetében, sőt jóval korábban, a „vers, eredj, légy osztályharcos” gesztusában (*Szocialisták*) vagy a város peremén „súvító dal” önmegtestesülésében (*A város pere-mén*).

A verskezdet szinte provokatív performanciája beszélő és megszólított(ak) aktusában a beszéd és beszéd tárgy oszcillálásában érzékelhető. Az „Ime, itt a költeményem” deixise materializálja az alkotást, sőt vizuálisan is megjeleníti az írásos térbeliségével,⁸² a „második sor” és a cím látványszerű megmutatásával. Ugyanakkor a matéria szét is válik a szöveg hagyományos interpretációs ket-tőségére: írott formában való olvasásra és hangzásra. A „K betűkkel szól keményen” kétségkívül nemcsak a szövegszerűség önle-írása, hanem a vizualitás és fonetikus párhuzamossága, amit persze József Attila költői gyakorlata bőségesen igazol a szövegből kihallható dallam alkotásmódjával.⁸³ A szövegszerűség „paratex-

⁷⁸ A vers keletkezéstörténetéről és benne Németh Andor beszámolójáról, amely szerint a Siestában látott a paplaron egy papírt, rajta ütemjelekkel s a „tarló, alkony, nyíl” szavakkal, VAS István szól: *Giusto-rubato* (József Attila: „Költőnk és kora”) = József Attila útjain, 152–157. Németh Andor visszaemlékezéséről és a költő Siesta-beli helyzetéről a vers keletkezése kapcsán TVERDOTA György részletesebb értékelést ad: *Határtolt végtelenség*, 259–267.

⁷⁹ VAS István, *i. m.*, 156–158.

⁸⁰ FÓNAGY Iván, *A megtalált nyelv*, 87.

⁸¹ TVERDOTA György, *i. m.*, 368–369.

⁸² LŐRINCZ Csongor, *Beírás és átvitel*, Alföld, 2004/4., 60–67.

⁸³ A vizuális jelek auditív megszólaltatásáról írja KULCSÁR SZABÓ Ernő: „Ez utóbbi József Attilánál alighanem arra a nyelvbe vetett bizalomra vezethető vissza, amely a harmonizált hangzás beszédszerűségét még nem szolgáltatta ki a fenomenális nyelv dekonstrukciójának.” „Szétterült ütem hálója”, 34.

tuális indexe” a versbe inkorporált cím, illetve e cím idézetszerű visszavetülése.⁸⁴ A „költemény” ilyen hangsúlyozott metafizikai volta, textuális lényege adja a következtetést, a semmivel metaforizált kiüresedést. A „semmi” fenomenalitásának megkettőződése (a versben szállong a semmi vagy a semmiben a vers) továbbviszi a szöveget a semmi és valami definiálhatatlan oppozíciója fele. Szinte tükörszerűen nyílik egymásra az első szakasz zárata és a másik kezdete, a „semmi” „úgy” és a „mint”, „ahogy” nyelvi értelmezői, hasonlító kategóriákkal való leírását célozva. A „semmi” fenomenalitását a nem tapasztalati (a táguló űr) és a tapasztalati világ, annak is fonikus érzékelhetősége írja le oly módon, hogy a jelenségek nem rendeződnek valamely rendszer szerint.

A *Költőnk és Kora* metatextualitását a szövegbe író szövegek jelensége is adja. A lomb, a tenger, a kutyák vonítása mint hangzás messzebből idézi az [*Örökkön háborog a tenger...*] vagy az [*Indiában hol éjjel a vadak...*] szövegeit. A „naprendszer meg a börtön / csillagzatokkal halad –” azonban az *Eszmélettől* emblematikussá vált univerzum képzetét emeli be oly módon, hogy azt továbbírja. Tehát a kontinuitást nem egyszerűen a motívum felidézte szemantizáció biztosítja, s nem is csak e motívum hipertextuális jellege, hanem az a metakontextus is, amely a korábbi költészet univerzum- és semmi-képzetét visszatereli a vers ugyanilyen jelenségéhez. Az űr-képzet is szövegeket idéz, elsősorban a *Költőnk és Kora* közeli időszakból, a Flóra-versekből.⁸⁵ Persze nemcsak a szövegeket, hanem a konstituáló gondolkodást, a tudományt is reprezentálja az „űr”. A „táguló űr” az einsteini relativitáselméletet,⁸⁶ míg az űr-lélek metafora – s főleg az anyához, a Nagy Űrhöz való felszállása – a freudizmust vonja be a képi és fogalmi körbe.

⁸⁴ LŐRINCZ Csongor, *i. m.*, 64.

⁸⁵ TAMÁS Attila, *Az „Úrtól” az „Űrig”*, 80–81. Az „űr” fogalmi változását, a jelentésmódosulást jelzik a tavaszi Flóra-versek. A [*Flóra csináljunk gyereket*] töredékben az „öntudatos űr” és a „telhetetlen űr” dichotómiája mutatja az űr motívumának tartalmi divergálódását. Lásd még N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság*, 220.

⁸⁶ TVERDOTA György, *i. m.*, 373–375. Ifj. GAZDA István Galamb Ödön közvetítő szerepét mutatja ki abban, hogy József Attila már a Magyar Írás-időszakban érdeklődést mutatott a görbülő tér, s a „véges végtelen” iránt (*i. m.*, 425–437.).

A *Költőnk és Kora* metatextualitását a szöveg és beszélője kapcsolat folytonos jelenléte is leírja. Nemcsak a verskezdet „költeményem” referencialitása jelzi ezt, hanem a szöveg megalkotásának módjára való utalás is. A vers mint a semmiségbe haladó mindenség metafora kiinduló pontja is az én, és a metaforizált jelenység, a szállongó semmi által megnevezett vers is ide tér vissza. A beszélő azonban az alkotásról való gondolkodásának más aspektusát is közli. „Nem való ez, nem is álom, / úgy nevezik, szublimálom / ösztönöm...” – avat be a vers keletkezésének lélektanába, önmagán prezentálva a szublimáció elvét. A műalkotás mint szublimáció, az ürbe szálló lélekhez kötözött test halál-képzetének átírása annak a költői gyakorlatnak aktuális megnevezése, amit a *Ritkás erdő alatt*-tól a *Szabad-ötleteken* át, a *Ha a hold süit* álomleírásáig művek sora mutat. Az „úgy nevezik” pedig nemcsak az én eltávolításának gesztusa, hanem szinte a forrása, a freudizmusra is utal.⁸⁷ A szublimált ösztön persze visszatérés a kiindulóponthoz, a költeményben is. A megnevezetlenség, az „úgy nevezik” is a költeményre, az alkotásmódra vonatkozik, s éppúgy kívülről láttatva, kizárva az ént, ahogy a verskezdetben a beszélő kívülről szemléli művét, az anyagiságát kiemelve.

A verszárlatot a Kosztolányi-idézet vezeti föl. A „Jöjj barátom” aposztrophéja a *Számadásra* való rájátszás értelmében önmegszólítás. Ugyanakkor a „Hiába hazudozol” – főleg ha az előtte záródó mondatban álló részvét etikusságára vonatkozik – ambivalenssé teszi a megszólított személyességét. S ez érzékelhető a megszólítás irányultságából, az estére való figyelmeztetésből is. Az esti fény színe, a tarlóra ömlő pirossága sajátos asszociációkban tűnik fel. A vér és megalvadt foltossága uralja a látványt. S azzal, hogy a *Jön a viharból* átkerül a „nyúl-lekonyúl-alkonyúl” rímorozat, a halálképzet, a „haragos bírák feketében” asszociációja is átjárja ezt a szöveget. Annál is inkább, hisz az est „oszlása” és a „boldog hul-

⁸⁷ József Attila szublimációértelmezését fejti ki TVERDOTA György: „Szublimálom ösztönöm” = *Testet öltött érv*, 141–160. A szublimáció mint alkotásmódszer támaszkodhatott Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című munkájára is. A kimondás kettősségének, a „szublimálni vagy nem szublimálni” kérdésének árulkodó megnyilatkozása az *Én nem tudtam* sora: „S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam.”

lafoltok” ugyanarra utalnak, a bomlásra, a halálra.⁸⁸ Ennek képi és szentenciális összefoglalása a verszáró mondat: „Alkonyúl.” Nem a vers tárgyyszerűségében vagy temporalitásában, hanem az én lét-történetében.

Az utolsó időszak darabjai közé tartoznak a kierleletlen vagy befejezetlen versek éppúgy, mint az életmű utolsó három tematikusan és formailag is összetartozó tökéletes alkotása. A Flóra-versek elapadnak. A szerelem is elenyészik a szövegekből, amit a „küzdalem” megnevezés és a „Mind mélyebbről bugyog e szerelem” belső ellentmondása is jelez (*Szaggatlak, mint a ferge*). A *Költőnk és Kora* természettudományos fogalmai, a tömegvonzás, az egymást kerülő égitestek kelnek önálló életre a *Miben hisztek...* című versben, s a megszemélyesített ravaszág hunyorgó képében a *Bukj föl az árból* és a *Magány* öntükröztetése tér vissza.

Töredék, ceruzával írva, valószínűleg a költő gyógyszerkezelt ségének következtében reszketeg vonalvezetésű szöveg a [*Szól a szája szólítatlan...*]. A Vikár-féle *Kalevala* hangzásvilága és egyik epizódja szolgál alapul ehhez az autogentréning jellegű öngyógyítást imitáló szöveghez. A költő, mintegy az utolsó megoldás eszközeivel visszanyúl a varázserőhöz, a népi korszakában kialakított és kipróbált versformához. A három csak tematikusan összetartozó darab a testrészeket, testtájakat írja le a betegségre vonatkozó elhárító, tiltó nyelvi formákkal. A mágikusság nemcsak a tiltás monotóniájában érezhető, s nemcsak az alliterációs halmazban („ne torlaszd el a torkomat / ne lapulj meg a lépemen”) és a figura etimológiákban („Szól a szája szólítatlan”). A Krisztus szenvedéstörténetére is rájátszó mű⁸⁹ („ne szakaszd a száraitam”) a *Kalevala* ősi hangzását és a pszichoanalízist („erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsugorgatja”) összeéneklő vallomás, stilizáltságában is megrendítő fohásza egy szenvedő embernek.

Ugyancsak töredékes az [*Az isten itt állt a hátam mögött...*]. Az Isten-én viszony figuralitása, a négykézláb mászó, kiszolgáltatott kisgyerek és az őt fel nem emelő, álló felnőtt képe a *Nem emel föl*

⁸⁸ TVERDOTA György a „boldog hullafoltok” képiségének és zeneiségének diszkrepanciájára hívja fel a figyelmet.

⁸⁹ TVERDOTA György, *Határolt végtelenség*, 420.

sztuációját idézi képszerűen és ugyanakkor a korábbi vers címének verbalitásában („nem emelt föl engem”). Sajátos Isten-kép bontakozik ki ebből a versből. A kiszolgáltatottság, az isteni segítség elmaradása értelmezésében jelenik meg a szabadság, ami viszont az egyén önerejét, függetlenedését, önmegváltozását eredményezi: „hogyan lesz még erő, lábraállni, bennem.” Az isteni szeretetet négy különböző állítás értelmezi, amelyek között nemcsak a hiányban való jelenlét modernista isteni szubsztanciája szerepel, hanem a modernizmus lét- és értékszemlélete is az igazság egyetlen entitásként való értelmezhetetlenségéről.

Az [*Az isten itt állt a hátam mögött...*] az én magányát, az én-Isten kapcsolat bizonytalanságát a Flóra-szerelem patetikus képével, a hűség isteni principiumával ellensúlyozza. Az „üres űrben tántorgó világon” – tehát a teljes univerzumban – nem Isten van jelen, hanem az én és a „hűség” metaforizálta szerelem. Olyan értékcserelődésnek, a világszemlélet olyan átrendezésének kísérlete ez a verszárlat – persze nem egyedülállóan az utolsó időszak hasonló művei között – ami épp a vers befejezetlensége révén jelzi a teljes elbizonytalanodást, érték és alkotás csődjét.

Szomorú öndiagnózis a [*Le vagyok győzve...*]. A 10-11-es sorvariációkra épülő vers az identitás elvesztéséről, a vereségről vall. A legyőzöttetést azonban átlengi az a megfoghatatlanság, ami a vereséget övezi. Nem a nyelvi kijelentésekben rejlik már a bizonytalanság, hisz azok divergenciája a tényállásra vonatkozik, hanem a tényben, azaz a betegségben. Mindhárom versszak ugyanis ezt bontja ki. Az elsőben az ágról lehulló gyümölcs hasonlata a fertőzést, bomlást, pusztulást sugallja. A másodikban kesernyész íronia övezi a szerepek kifordulását, hisz az orvosok „írnak”, míg az írásra illetékes én olvassa őket, az ő betegségével kapcsolatos írásait. S az idézőjelezett „dolgozom” is ennek az ironikus önszemléletnek a terméke, hisz annak nem az alkotás az eredménye, hanem a „papírhalom”.

A kései versek megrázó motívuma az „állat volnék” kijelentésben tűnik fel. De nem képszerűen idéződik az animális lét (*Kiáltozás, Faj, majdnem*) s az általa metaforizált lét- és tudatállapot, hanem a fogalmi kijelentés rögzíti. A versre ez a képnékiúség jellemző, a nyelv lemeztelenedése. Amíg a *Nagyon fáj* az állati lét

képeit, s a szegyetelenséget, a szükségét végző vadállat kiszolgáltatottságát is illusztratív metaforikus szerephez juttatva exponálja a fájdalmat, itt az én az önmagáról folytatott beszéd csendes lamentálásában rögzíti embersége elvesztését. A dehumanizálódásnak a példái a szegyetelenség, a személyiség identitásához tartozó szemérem levedlése, s az is, hogy az én játékszerré válik. A játék és a „köztetek lettem bolond” ebben a versben még távolabbról kapcsolódik, s majd az utolsó vers fogalmazza meg a bolond szerepének stigmatizációját: „Bolondot játszottak velem”. A [*Le vagyok győzve...*] utolsó verszaka kétségkívül egy én-ti diszkurzus keretében értelmezi az ént. A „nélkületek” a barátok, a társadalmi környezet megnevezése, amint az ő kijelentéseikre utal vissza az „én állat volnék”, s rájuk vonatkozik a „játszotok velem” és a „köztetek lettem bolond”. Ebből a diszkusszióból emelkedik ki az utolsó sor némiképp megerősödő, de szomorú öntudata: „Ember vagyok, így vagyok nevetséges.” A nevetség ugyanis a bolond metonímiája. A záró sorban azonban az emberhez, nem mint létezőhöz, hanem mint humánushoz kapcsolódik. A bolond stigmája ez.

4. *Az utolsó versek*

József Attilát 1937. július végétől november 4-ig, a Siesta szanatóriumban ápolták. Bár a lelki összeomlás után Benedek professzor elmeógyógyintézetbe akarta küldeni, a barátai a drága és elegáns Siestát választották, ami mégsem a „bolondok háza”. A költségeket Hatvany Bertalan vállalta magára.⁹⁰ A Siestában töltött időszak nyugodt periódusairól a versek, a kiforrottak, a készek és a töredékesek a művészileg nem teljesek egyaránt vallanak. A betegség ekkori tüneteiről írja Bak Róbert a pathográfiájában: „A nyugodtabb vagy a gyermekesen siránkozó napokat időnként lehangoltságok és izgalmak váltják fel. A »jelentőségélmények« mellett gondolatvilágában egyre inkább tért hódít a kialakuló féltékenységtéveszmekör, a paranoid folyamat sorsszerűsége folytán éppen

⁹⁰ Az életrajz ezen szakaszáról: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, 851–877.

barátaiban, támogatóiban lát ellenséget. Jelekből, mozdulatokból, a kézfogás erősségéből, hőfokából igyekszik a helyzetet megítélni. Egyszerre bizonyossá válik előtte, hogy Flóra egyik barátjának a felesége. Miért? Mert barátja feleségének becézőneve Flóra vezetéknévnek két szótagjával azonos.⁹¹ A Siestában töltött időszak elején íródhatott a *[Psichoanalitikai kezelésbe kerültem]* kezdetű vallomás.⁹²

A kezelés azonban eredménytelen volt, s Hatvany nem fedezte tovább a szanatóriumi költségeket. Az orvosi döntés a családi kört tartotta megfelelő elhelyezésnek, a gondos felügyeletet, nehogy „még jobban elmerüljön maga alkotta autisztikus világában”. Így magyarázza Bak Róbert, hogy József Attilát november 4-én Balatonszárszóra költöztetik, két nővérére bízva gyógyíthatatlan beteg öccsük felügyeletét. Végérvényesen tudatosítva gyermeki létét. A balatonszárszói hideg novemberben sérült és beteg emberek próbálják tartani egymásban a lelket. Eta megözvegyült, Jolán ismét elvált, s kettejükre bízva, kényszerképzetektől gyötört beteg testvérük. Mint egykor, a mama halála után, egymásra utalva. A költő a nevéért félti, hogy elveszik a *Szép Szó* címlapjáról, de Ignótus Pál levélben nyugtatja: „ebben az évben változatlanul hagyjuk a címlapot, aztán majd megbeszéljük, mi lesz.”⁹³ S természetesen Flórát várja. Ő azonban csak november 28-án érkezik. Kapcsolatuk utolsó perceit, az elválást így idézi fel: „És ott arra a néhány percre, amíg a vonat meg nem indult, ismét olyan lett, mint tavasszal, lelkes, rajongó. Arca kinyílt, mosolygott. A hangja friss, vidám. Szaladt az induló vonat mellett. Egy pillanatra a kinyúló kezemet is elkapta. »Karácsonykor esküszünk!« kiáltotta föl utánam, figyelmeztetően.”⁹⁴

A novemberi szárszói verseket a létösszegzés szándéka vezérli, s a búcsú fájdalma érzékelhető, még az önirónikus hangzásokban is. A létösszegzésnek formát adó és jellegzetes tropikus struktúrá-

⁹¹ *Kortársak József Attiláról II.*, 1020. BAK Róbert, *i. m.*, v. Illyés Gyula első feleségének (Juvancz Irma) beceneve Muca. A József Attila-i kényszerképzet (vagy megézés) ezt vélte felfedezni a Kozmutza névben.

⁹² *József Attila Összes Művei IV.*, 39.

⁹³ *József Attila levelezése*, 590.

⁹⁴ ILLYÉS Gyuláné, *i. m.*, 124.

ba öltöztető szövegtípus a kései költészetben a tematizált életút elvonatkoztatása, a létértelmezés egy lehetséges modellje.⁹⁵ Az utolsó versek között nemcsak a sorsértelmezés kapcsán vonhatók párhuzamok, hanem a szövegek esztétikai megformáltságát illetően is. A költői dikció erőteljes redukciója szolgálja a hangnem tisztaságát, az önértelmezői szándéknak utat nyitó, a szemantizációban és a szövegek szintaktikai felépítettségében is megmutatkozó megismerési stratégiát. A három szöveg a négysoros strófaszerkezetre épül és ritka kivétel az enjambement. A sorok felépítettsége is hasonló, egy képlet variációinak tekinthetők a jambikus 8-9-esek változatai.

A [*Karóval jöttél...*] olyan önmegszólító vers,⁹⁶ amely az életút-ra, s annak kudarcaira fókuszál. A dialogicitást a szöveg intonációja formailag is láthatóvá teszi, s a kérdések sorozatában történik az életút tematizálódása, illetve kudarcainak vizsgálata. A vers a születés és a halál szimbolikusságával bezárt életet nem annak valószínűs, referenciális vonatkozásai alapján értelmezi. Jelképes, metaforikus és metonimikus szövegezettségű kérdések és szintaktikailag független, de a kérdésekkel megegyező funkciójú kijelentések értelmezik a sikertelenséget, a másságot. Az értelmezés szándéka ugyanis nemcsak az okok kutatásában, hanem mintegy az én válaszként azok magyarázataiban is megmutatkozik.

A verskezdetet átjárja a gyermek-képzet.⁹⁷ A születés képe („Karóval jöttél”), s annak is szimbolikus reprezentációja, a társadalmi értékítélet szimbólumaiból építve egy életút eleve adott veszélyeztetettségét, kudarcát írja le. Hisz a „Karóval jöttél, nem

⁹⁵ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 169–206.

⁹⁶ „Nem arról van szó, hogy az intellektus elszakad a személyiségtől. Ez képtelenség volna. Hanem arról, hogy a válsággal küzdve, okai után kutatva, mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről” – írja NÉMETH G. Béla (*i. m.*, 115.) az általa megalkotott önmegszólító vers terminusról. Az idesorolható versek azonban némiképp tágabb variációsórát mutatják a személyiséget értelmező nyelvi, grammatikai struktúráknak.

⁹⁷ BÓKAY Antal elemzése erre összpontosít, a gyermekekre, mint a társadalmi regresszió szimbolikus reprezentációjára. (*A gyermek és világa = József Attila-versek elemzése*, 229–266.) A szöveg nagyobbik részében azonban a felnőtttség tettei és kritériumai értelmeződnek.

virággal” (még ha a „karó” helyén a „kóró” állt is) a veszélyesség (értéktelenség) és a szeretet antinomikus viszonyhelyzetét írja le, az énre vonatkoztatva. Így tehát a kurdarc, a „most” helyzete úgyszólván elkerülhetetlen – sugallja a szöveg önértelmező, és magyarázó stratégiája. A most ugyanis ugyanúgy a gyermeki lét, amit a „csücsülsz” gyermeknyelvi hangzása éppúgy tudatosít, mit a fák tövén növő bolondgombának a méretbeli, térbeli oppozíciója. A gyermeki világot idéző helyzetértékelést a családi legenda, a mamának (vagy Gombainénak) ígért nagy zsák arany, a felnőtttség ígéretének be nem teljesíthetősége is jelzi. A szintaktikai kapcsolat is ezzel fűzi össze a „bolondgomba” önminősítést, a hasznosság és a haszontalanság oppozíciójából adódóan. A „bolondgomba” a most helyzetének, talán a szárszói szituációnak, a metaforizációja: a bolondnak és így veszélyesnek tartott, de önmaga által is elfogadottan („S hány hét a világ? Te bolond”) elzárt ember kiszolgáltatottsága, mások ítéletére bízott kegyelemhelyzete. Ezt a tragikus önértelmezést sugallja a bezártság jelképe, az *Egri csillagok* Jedi-kulája, a Hét Torony. Ahonnét „sohasem menekülsz”.

Hasonló önértékelés fogalmazódik meg a [*Talán eltűnök hirtelen...*] szigorúan szerkesztett sorpárjaiban. Indokolt a kérdés, hogy a tisztán oksági szerkezetre épülő (első két sor ok, második kettő következtetés, magyarázat), erősen retorizált szerkesztés miatt nem veszít-e a vers lírai megformáltságából.⁹⁸ A szöveg retorizált poétikussága döntően a líra nyelviségében történik meg, amelyben persze meghatározó az az antinomikusság, amely a múlt-jövő relációban a jövő aspektusából értékeli a múltat. Értékeli és magyarázza, hisz a vers egyik szövetét a metaforizált és metonimizált léttörténet építi fel, a másikat pedig az erre reflektáló létszemlélet. A múlt és a jövő a „most” szemléletében összegződik.

A léttörténet az erdő lírai terében metaforizálódik projekción-szerűen, hisz az első versszak jövőképzete („Talán eltűnök hirtelen”) magyarázatot nyer az utolsó versszak múlt-képeiben és a jelenben exponált, múlt-ra és jövő-re egyaránt vonatkozó én-képben, magatartásformában. A lírai szövegteret az erdő, a vadnyom, a vadon és a száraz ágak szemantikai rendszere építi föl. Az első vers-

⁹⁸ NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 188.

szak erdő metaforája nem szinonimája az utolsó versszak zöld vadonának, hisz az utóbbi jelentéstöbblete (végtelenség, kiismerhetetlenség) érzékelhetően az okság kapcsán lép be. Az egész szöveg ugyanis erről, a gyermekkorról, az ifjúságról és annak bonyolult kiismerhetetlenségéről szól. A vadnyom és a száraz ágak is jelentéskorrelációt képeznek, hisz mindkét metaforában az eltűnő élet képzete az alap.⁹⁹ Az erdőben, az avarban nyomtalanul eltűnő vadnyom önértékelése ugyan kevésbé poétizált mint az élettelen-ségtől zörgő száraz ágak hangfestéssel is érzékeltetett pusztulásképzetei, ám erősebb poétikai erővel bír, metaforizáltsága eredményeként. A nyom a szöveg jelentésterében a létezés bizonyítéka, s ebben a konnotációs viszonyban, amely a lét fölszámolódását az eltűnő vadnyom metaforával írja le, a nyom az írás, az alkotás eltűnését is előrevetíti. Ugyan a mondat modalitása („talán”) némi reményt megenged, de az önértékelés sokkal tragikusabb viszonylatú mint az *[Ős patkány...]* verszárlatában, amely csak az emlék jövőbeni széfoszlását jövendőli.

A vers az élettörténet korai szakaszának, az ifjúságnak szentel kitüntetett helyet, tehát az önmegértés a múlt és a jelen korrelációjában ebből az aspektusból történik. A kifesző bimbó reménytelisége és az életet elszárító füst antinómiája olyan metaforikus beszéd foglalata, amely, épp retorizáltságánál fogva, lezárja a kép és a vele kapcsolatban álló léttörténeti mozzanat jelölői útját. Az ifjúság más vetületei több referencialitással bírnak, tehát az önértelmezés, az önmegértés konkrétabb. Az érzelmek értelmeződnek, előbb a „vágy” majd az anya elleni ösztönös lázadás. Az éntől függetlenedett, idegenbe tévedő vágy („szemmaró-füst”) freudi metaforája ugyanúgy az anya-gyermek viszonyban érzékelteti az én tévedtségét mint a „Dacból se fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak” értelem elleni lázadásában. Az „árva”, „mostoha” ugyancsak az anyához való viszony, s az anya halálából adódó életrajzi referencialitású szegmens, ám léttörténeti jelentésre tesz

⁹⁹ A vers érdekes elemzését adja HORVÁTH Kornélia, a szövegértelem alapját nem a szóban, hanem a vershangokban, a ritmikában keresve (*Tűbgyen*, Bp., Krónika Nova, 2005, 17–47.). Értelése szerint az időstruktúra nem releváns eleme a versnek, sokkal inkább a tér.

szert, ontologikussá válik. Az árvaság, a mostohaság ugyanis csak a gyermeki lét aspektusából nyer értelmezői szerepet, mégpedig a lét negativitásának kijelölésében.

A [*Talán eltűnök hirtelen...*] retorizáltságát az okkeresésen túl a múlt-jövő és a múlt-jelen direkt összekapcsolása hordozza. A vers az idő grammatizálódásán (az értelmező szakasz múlt idejű igealakjainak dominanciája és a „most” kitüntetett pozíciója) alapuló értékkonfliktust tételez. A „most” ugyan az én értelmező tevékenységhez kapcsolódik („ha megtudom”, „megbánás fog át”, „könnyezve hallgatom”) ám az értelem csak a kudarcokat, a negatívumokat konstataálja. Az idő másik pólusán levő múlt, az ifjúság elvont értékeit a hit rendezi össze. (A „hittem” persze oksági viszonyban van a korábbi szakasz múltbeli történéseivel, az elkövetett vétkekkel, mondván, a lét szabadságának és örökkévalóságának hite volt az indíttatás.) A „zöld vadon” metaforát két végletekig tágító értelmű jelző írja le: „szabad” és „örök”. A verszárlat ünnepélyes szintaktikai rendjével (jelöletlen tárgy, inverz szerkesztés, mondatrészek halmozása) és elégikus hangoltságával, a lét végtelenségének és végességének metaforikus oppozíciójával (zöld, vadon, szabad, örök – száraz, ág, zörög), az „öröknek-zörögnek” asszonáncának kontrasztjával az élettől való búcsúzást tudatosítja.

Az utolsó számvetés, a búcsú verse az [*Ime, hát megelétem hazám...*]. A lírai én mindennel leszámol. A jelenből kiindulva (1–3. versszak) visszatekint a múltra (4–6. versszak), majd felvillantja a jövőt, pontosabban annak hiányát (7. versszak). Az önirónia hatja át a jelen számvetését. Az első versszak sorozatos önmódosításainak eredményeként a sírral lesz azonos a „hazám”, de ez is csak feltételesen: „ha eltemet, ki eltemet.” A néphez, a hazához tartozást mindössze a név helyes leírása jelenti. Már messze a *Születésnapomra* jövőképe, de a *Mai költő feladatai*-ban adott ars poétika-szerű öndefiníció is. A nagy költőnek készülő, magát annak – vagy a legnagyobbnak – értékelő József Attila eljutott a legmélyebb kudarc bevallásáig. Nemcsak a személyes élet vált lehetetlenné, de a társadalmi értékrendben kiteljesedő önmegvalósítása, költészete sem jelent értéket. A vasgyűrűbe vésett „szép szó” („uj világ, / jog, föld”) költészetének és politikai, emberi hitvallásának szimbólu-

ma. S amint az *Eszméletben* a disznó lét, itt az aranykarikák jelzik az eszmények időszerűtlenségét. A fogalmakba tömörített világkép jelenbeli elutasításával a vers eljut az egyik lényegi következtetéshez: az értékekre alapozott, teremtetett jövőkép és az ezzel autentikus költőszerep teljes visszavonásához.

A múltat felidéző szakasz jól láthatóan az „én” másságát hangsúlyozza a társadalmi megítélésben. Mint a *Kész a leltárban*, az életszakaszokból összeáll az én-ontológia: egyedüllét – találkozás a közösséggel – magány. S a jelen én-képét kiközösítettsége, bolonddá minősítettsége uralja: „Bolondot játszottak velem / már halálom is hasztalan.” S az ebből adódó visszavonást, lemondást, a feladás gesztusát tanúsítja az utolsó versszak, töredékként hagyva így a verset. A korábbi szerkezeti tagolás (3-3) után ez a szakasz lerövidül, a vers abbamarad. A halál mint végső konzekvencia után nincs jövőkép. Más a hangnem is. A keserű önirónia, majd a múltértékelés tárgyilagossága után ez a strófa dalszerű. Az első sor egy a költő emlékezetéből felbukkanó népdalrészt őriz, az egyes szám első személyű igealakból átlép az általánosító harmadikba. Annak a helyzetébe, aki immár leszámolt életével: „ki tűzhelyet, családot, / már végképp másoknak remél.”

A költő sorsa beteljesedett. December 2-án barátai (Hatvany Bertalan, Ignótus Pál, Fejtő, Reményik Zsigmond és Bak Róbert) meglátogatták, állással kecsegtették, s munkára bízatták. Magukkal azonban nem vitték, mert nem volt a kocsiban hely. Valójában persze nem is vihették. Bak Róbert az utolsó találkozásról szólva a nyugtalan félelmekkel és kényszerképzetekkel jellemzi a költő lélekállapotát. December 3-án azonban jókedvűen, derűsen tölti a nap első felét. Délután levelet ír: Flórának, Szántó Juditnak, Ignótus Pálnak, Cserépfalvi Imrének és Bak Róbertnek. Kezelőorvosának írja: „Kedves Doktor Ur! Sok szeretettel üdvözlöm. Hiába kísértette meg a lehetetlent.”¹⁰⁰ Az elköszönés szándéka nyilvánvaló, hiszen az egy nappal azelőtt látott orvost másként miért üdvözlölné. Még egyértelműbb a Flórának írott levél mindent lezáró szándéka: „Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodában. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy sze-

¹⁰⁰ József Attila levelezése, 594.

retett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múltott.”, s kéri, hogy vasárnap ne jöjjön.¹⁰¹ Cserépfalvi Imrének visszaküldte a versfordításhoz korábban kapott könyveket, s a levélhez mellékeli a *Meghalt Juhász Gyula* két strófáját. A „békén nyitja, lám, a sírt” helyett ezzel a szövegváltozattal: „mely békén nyitja most a sírt.”

A véletlen baleset teóriája – noha ellentmond a kultusznak és az öngyilkosságban az embertelen társadalmi rend elleni önfeláldozás gesztusát öngazolva látó kommunista hatalom kultuszképző érdekének – régóta ismert.¹⁰² Varga Ervin patológiája is ezt erősíti.¹⁰³ Az újabban felmerült értelmezések¹⁰⁴ is alapvetően arra az elképzelésre épülnek, amit Balogh László így írt le: „Valószínűbb, hogy hét óra körül kerekedett fel és sétájáról hazafelé tartva zárta el útját a leeresztett sorompó. Előtte a vágányokon hosszú szelrelvény sor. [...] Roncsolt idegrendszere nem ismeri az idő valóságos térfogatát, csak a várakozás, a tétlenség, a bizonytalanság kibírhatatlan nyomását érzi. [...] Gyorsan lehajol, hogy átbújjon az előtte álló két kocsi között. A vonat váratlanul megindult. A meghimbálódzó vasláncszemek fejbe verik. Nyomban meghalt.”¹⁰⁵

A MÁV jegyzőkönyve – nem mentesen az önfelmentés igényétől – azonban nem véletlen szerencsétlenségről szól, hanem szándékos tettet rögzít: „... a vonat indulásának pillanatában egy férfi, aki éppen akkor érkezett oda, átdobta magát a sorompórúd felett és az egyik kocsi kereke elé feküdt...”¹⁰⁶

Az utolsó versekben halálát is bejelenti a költő, múlt időben szól önmagáról. A számadás, a búcsúzás egy összetört lélek poétikai stilizációktól mentes emberi gesztusa. Az *[Ime, hát megelétem*

¹⁰¹ I. m., 595.

¹⁰² Vö: TÜSKÉS Tibor, „Mert ez itt egy divatos nyári fírdő”, Jelenkor, 1980/4., 297–306.

¹⁰³ VARGA Ervin, i. m., 67. VALACHI Anna, a makói szokást említi a tett esetleges indítékaként, hogy a költő a Marosra menet átbújt diáktársaival a két kocsi között. Tanulmánya felveti a „mese világát” is értelmezési alternatívaként, mint a „halálon keresztül a föltámadáshoz vezető út” mesei megoldását. Felvetését József Attila és Honti János kapcsolatára alapozza. „Irgalom édesanyám”, 324–325.

¹⁰⁴ GARAMVÖLGYI László, *Hogyan halt meg József Attila?*, Bp., Pallas Antikvárium, 2001.

¹⁰⁵ BALOGH László, i. m., 210–211.

¹⁰⁶ „És ámulok, hogy elmúlok”, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 264–265.

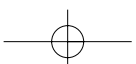
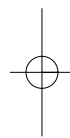
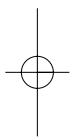
bazámat] a halál tényével kezdődik és zárul. Más azonban a zárlat halálképe. Úgy tűnik, a szigorú rendbe zárt életösszegzést a költő utólag egészítette ki a boldogságról, családról való lemondással. Valójában ekkor számolt le életével. Hányatott és kudarcokkal teli életével, amelynek klasszikus metrumba, hexameterbe öltöztetett foglalatát, mintegy sírfeliratot, összegzi a novemberi búcsúversben:

Drága barátaim, kik gondoltok még a bolonddal,
nektek írok most, innen a tűzhely oldala mellől,
ahova húzódtam melegedni s emlékezni reátok.
Mert hiszen összevegyült a novemberi est hidegével
bennem a lassúdan s alig oldódó szomorúság.
Emlékezzetek ott ti is, és ne csupán hahotázva
rám, aki köztetek éltem s akit ti szerettetek egykor.

Tartalom

I. Bevezető	00
II. A pályakezdés	
III. Kísérleti poétikák – poétikai kísérletek	
1. Az avantgárd kísérletei	
2. Folklorizmus és Isten-képzetek	
3. Az én- és önteremtés versei	
IV. A tiszta költészet ideája	
1. A tiszta költészet poétikája	
A Vágó Márta-szerelem	
2. A tiszta költészet esztétikája	
<i>Iblet és nemzet</i>	
3. A tiszta költészet kritikai gyakorlata	
<i>Ady-vízió</i>	
„Tárgyi kritikai tanulmány”: a Babits-pamflet	
V. Ki a faluba	
Poétika és politika a népiség jegyében	
VI. A proletár művészet poétikája	
1. Agitatív politikai költészet	
2. József Attila kommunista megítélése:	
a platformügy	
3. Élettársa a mozgalomban: Szántó Judit	
4. Marxtól Reichig	
A forradalom analízise, az analízis forradalma	
5. Irodalom és szocializmus	
VII. Válság és reneszánsz	
A mozgalmi poétika összegzése	000

VIII. Mélylélektan és szocializmus	
1. A pszichoanalízis és a magyar irodalom kapcsolatai	000
2. Freudomarxizmus	
IX. A szocializmus bölcelete	
Vissza a mozgalomból: prózai írások 1933–34	
X. Analízis és poétika	
1. Az önértelmezés kísérlete: [<i>Magad emésztő</i>]	
2. A szerelem nyelve: <i>Óda</i>	
XI. <i>Eszmélet</i>	
1. Az <i>Eszmélet</i> előzményei: a Rapaport-levél	
2. <i>Eszmélet</i>	
3. Az <i>Eszmélet</i> után – a kései költészet felé	
XII. Homo oeconomicus vagy homo moralis	
1. A népi-urbánus vitában	
2. Homo moralis vagy homo aestheticus	
3. <i>Hegel, Marx, Freud</i>	
XIII. A <i>Nagyon fáj</i> költészete	
1. Az újraélt gyermeklét	
2. A gyermeki bűn	
3. Az analitikus iratok	
<i>Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben</i>	
<i>A Dunánál</i>	
4. Edit-versek	
5. József Attila betegsége	
XIV. Flóra-szerelem	
1. A Flóra-szerelem idejének poétikája	
<i>Ars poetica</i>	
<i>Hazám</i>	
2. Flóra-versek	
3. Az utolsó hónapok versei	
4. Az utolsó versek	
XVI. József Attila-művek mutatója	
XVII. Névmutató	
XVIII. Irodalomjegyzék	111

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Hidalmási Anna
Termékmenedzser: Egri Róbert
A borítót a CzBt. tervezte
Tördelés: Győrei D. László
A nyomdai munkálatokat a Dürer Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: Kovács János ügyvezető igazgató
Gyula, 2008
Kiadványszám: KMA4-009
Megjelent 00,00 (A/5) ív terjedelemben

Irodalomjegyzék

ADAMIK Tamás, *József Attila Medáliák című versciklusának szerkezete* Polisz 2005./4. 18-31.

AGÁRDI Péter, *A Szép Szó Utószó* Bp., 1987. Kossuth – Magvető, 567-582.

AGÁRDI Péter, *Korok, arcok, irányok* Bp., 1985. Szépirodalmi

AGÁRDI Péter, *Mónus Illés és József Attila Új Írás II.* 1991. 73-81.

ALFÖLDY Jenő, *A rejtjel feloldódása* Polisz 2005./4. 7-17.

ALFÖLDY Jenő, *Arany öntudat József Attila-tanulmányok* Bp., 2005. Nemzeti Tankönyvkiadó

ANDRÁSFİ Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila* In: *József Attila Emlékkönyv*, 290-295.

ANGYALOSI Gergely, „Az istenek ellen könnyű fehér ruhában” (*Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról*) In: *Költők és Korunk III.* 358-378.

ANGYALOSI Gergely, *A költői szubjektum változatai József Attila lírájában* Irodalomtörténet 1985./ 1-2. 112-116.

ASMANN, Jan *A kulturális emlékezet* Bp., 1995. Atlantisz

B. CSÁKY Edit (szerk) „A mindenséggel mérd magad” Bp., 1983. Akadémiai

BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok II.* Bp., 1978. Szépirodalmi

BAGDY Emőke „Majd eljön értem a halott” In: *Miért fáj ma is* 163-188.

BAK Róbert, *József Attila betegsége, Kortársak József Attiláról I.*, 1014-1022.

BALOGH Edgár (szerk), „Ifjú szívekben élek” Bp., 1928. „Híd” kiadása

BALOGH László, *József Attila Ady-képéről* Irodalomtörténeti közlemények 1977. 679-686.

BALOGH László, *József Attila*, Bp., 1970. Gondolat

BÁNYAI László, *Hét év József Attila közelében* Bp., 1995. Magvető

BARCK, Karlheinz, *Beziehungen zwischen künstlerischer und politischer*

Avantgarde In: *Literarische Avantgarde*, 208-219.

BÁRDOS József, *József Attila: Ülni, állni, ölni, halni* Irodalomtörténet 2005./4. 395-410.

BARTÁK Balázs és ANTONINI Sciacovelli (szerk.), „Száz év gyagyány” Szombathely, 2005. Savaria University Press

BARTAL Mária, „és még mindig kérdezem: Hol vagy” Énkonstrukciók József Attila három szövegében In: *Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*, 268-291.

BARTAL Mária, „Légy a mi érző, meleg bőrünk” Az imádság beszédmódjának megújítása József Attila költészetében *Literatura* 2005. /4. 447-458.

BASCH Lóránt, *Egy literáris pör története* Irodalomtörténet 1959./ 3-4. 408-433.

BEDNANICS Gábor (et al), *Hang és szöveg Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben* Bp., 2003, Osiris

BÉCSY Ágnes, *Az Altató és az altató mint műfaj* Irodalomtörténet 1980./ 3. 629-645.

BENEY Zsuzsa, *A gondolat metaforái* Bp., 1999.

BENEY Zsuzsa, *József Attila „személyessége”* Irodalomtörténet 2000./3. 374-377.

BODOR Béla, *A bölcselet költészete* Holmi 2003. 785-799.

BÓKAY Antal – ERŐS Ferenc, (szerk.) *Pszichoanalízis és irodalomtudomány Szöveggyűjtemény* Bp., 1998. Film

BÓKAY Antal, „*Líra és modernitás – József Attila én-poetikája*” Bp., 2006. Gondolat

BÓKAY Antal, *A pszichoanalitikus narratíva* Irodalomismeret 1992./ 2-3. 41-47.

BÓKAY Antal, *Határterület és senki földje* In: *Tanulmányok József Attiláról*, 158-172.

BÓKAY Antal, JÁDI Ferenc, STARK András, „Köztetek lettem én bolond” Bp., 1982. Magvető

BÓKAY Antal, *József Attila poetikái* Bp., 2004. Gondolat

BÓKAY Antal, *Karóval jöttél – A gyermek és világa* In: *József Attila-versek elemzése* 224-266.

BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében* Literatura 1980./ 2. 248-266.

BOKOR Imre, *Találkozásaim József Attilával* In: *József Attila Emlékkönyv* 379-385.

BOKOR László, *Horger Antal nyilatkozata József Attiláról* Kortárs 1973./ 6. 1002-1006.

BORI Imre, *A szecessziótól a dadáig* Újvidék Fórum 1969.

BORI Imre, *A szürrealizmus ideje* Újvidék Fórum 1970.

BOROS Gábor, *Kísérlet a széthullás ellen* In: „A hetedik te magad légy” *Újabb József Attila versértelmezések* 25-43.

BOROSNÉ KÉZY Zsuzsa, *József Attila tanítása az 5-8. évfolyamon* In: *Irodalomtanítás az ezredvégen* 674-683.

BOTKA Ferenc, *A Sarló és Kalapács (1929-1937)* In: „Jöjj el szabadság” 250-302.

BOTKA Ferenc, *Jelszótól a világképig* Bp., 1982. Kossuth

BRABANT Éva, *A büntelen bűnös (József Attila és a pszichoanalízis)* In: *A megtalált nyelv* 158-166.

BROWN, O. Norman, *Művészet és Erosz* In: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, 119-132.

BÜRGER, Peter *Die Theorie der Avantgarde* Frankfurt am Main, 1974. Suhrkamp

CS. VARGA István-FÜZI László „Az életemmel forgó csillagkép csapott be” Németh László *József Attila-képéről* Forrás 1980./4. 51-72.

- CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései* Bp., 1982. Gondolat
- CSERNE István, *Mitológia és diagnosztika: József Attila kórképe* In: *Miért fáj ma is*, 43-65.
- DAHMER, Helmut *Libido und Gesellschaft Studien über Freud und freud'sche Linke*, Frankfurt am Main, 1983. Suhrkamp
- DE MAN, Paul *Olvasás és történelem* Bp., 2002. Osiris
- DERÉKY Pál, „*Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi*” A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom Debrecen 1998. Kossuth Egyetemi
- DERÉKY Pál, *A húszas évek a magyar avantgárd költészet szemszögéből* In: „*de nem felelnek, úgy felelnek*”. - *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*, 175-189.
- ERÉNYI Tibor – SZABÓ Ágnes – PINTÉR István – STANDEISKY Éva, *A kultúra kérdései a Szocializmus című folyóiratban* In: *Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről I.* 105-195.
- ERŐS Ferenc, „*Freudomarxista*” volt-e József Attila? In: *Miért fáj ma is* 259-297.
- ERŐS Ferenc, *Analitikus szociálpszichológia* Bp., 2001. Új Mandátum
- ERŐS Ferenc, *József Attila kultusza a pszichoanalízisben* In: *Testet öltött érv* 105-119.
- ERŐS Ferenc, *Kultuszok a pszichoanalízis történetében* Bp., 2004. Jászöveg Könyvek
- ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* Bp., 1986. Gondolat
- FÁBIÁN Dániel, *József Attila*, Bp., 1974. Kossuth
- FARKAS János László *A logosz keresése József Attila költészetében*, In: *Testet öltött érv* 30-64.
- FARKAS János László, *Szavak keletkezése: Klárisok Világosság*, 1988/4. 238-243.

- FAZEKAS Anna, *Emlékezés* In: *József Attila Emlékkönyv*, 401-409.
- FEHÉR Ede, *Horger-ügy* In: *József Attila Emlékkönyv*, 91-97.
- FEJTŐ Ferenc, *Bórkostoló* Irodalmi tanulmányok Bp., 1996. Belvárosi
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila az útmutató* Bp., 2005. Népszava
- FENYŐ D. György - GELNICZKY György, *A dogmatizmus József Attila-képe*
In: *Költők és korunk II.* 133-178.
- FENYŐ D. György és GELINCZKY Gy. (szerk.) *Költők és korunk I-III.* Bp.,
1983. OPI
- FENYŐ D. György, (szerk.) „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd*” Bp.,
1980. ELTE
- FERRONI, Nicolette, *Isten-keresés József Attila költészetében* In: *Véges végtelen* 43-48.
- FINTA Gábor-SIPOS Lajos, (szerk) *Véges végtelen Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben* Bp., 2006. Akadémiai
- FODOR András, „*Futtam mint a szarvasok*” Tiszatáj, 1980. 4. 16-19.
- FOUCAULT, Michael, *Mi a szerző* In: *Nyelv a végtelenhez*, 119-146.
- FRÁTER Zoltán, *Az ironizált idő* In: „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd*”, 199-209.
- FREUD, Sigmund *A patkányember Klinikai esettanulmányok I.* Bp., 1993. Cserépfalvi
- FREUD, Sigmund *Álomfejtés* Bp., 1985. Helikon
- FREUD, Sigmund *Művészeti írások* Bp., Filum
- FREUD, Sigmund *Ösztönök és ösztönsorsok* Bp., 1997. Filum
- FREUD, Sigmund *Pszichoanalízis* Bp., 1992. Kossuth
- FREUD, Sigmund *Rossz közérzet a kultúrában* Bp., 1992. Kossuth
- FRIED István, *József Attila „háromgarasos versei”*In: *Tanulmányok József Attiláról*, 79-91.

FRIED István, *Magatartásformák egy József Attila-versben* Tiszatáj 2005./12. 52-64.

FRIED István, *Választott rokonságok Márai Sándor és József Attila* In: „*Mint gondolatjel, vízszintes a tested*” 101-116.

FROMM, Erich *Das Menschenbild bei Marx* Frankfurt am Main 1980. Europäische Verlanganstalt

FÜZI László, *József Attila és Németh László gondolkodói pozíciójáról* Bárka, 2005./3. 56-61.

GARAI László, *József Attila identitásai* Bp., 2005. Magyar Filmtörténeti Fotógyűjteményi Alapítvány

GARAMVÖLGYI László, *Hogyan halt meg József Attila* Bp., 2001. Pallas Anikvárium Kft.

GAZDA István ifj., *József Attila és a relativitáselmélet* In: *József Attila útjain* 423-438.

GUNDA Béla, *József Attila és a néprajz*, Ethnographia 1957. 633-637.

GYERTYÁN Ervin, „*Tisztán meglátni csúcsainkat*” Kossuth, 1985.

GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében* Bp., 1985. Magvető

GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora* Bp., 1963. Szépirodalmi

H. GYÖRI János, *Szerkezeti rendszerek (formák) József Attila Nagyon fáj című versében* In: „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd*”, 181-199.

HALMOS Ferenc (főszerk.) *Száz rejtély a magyar irodalomból* Bp., 1997. Gesta

HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig* Bp., 1969. Magvető

HANKISS Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell* Bp., 1985. Akadémiai

HANSÁGI Ágnes, *Disszkusszió nélküli vita: néma játék* In: *József Attila-tanulmányok* 109-121.

HARDT Manfred, *Zu Begriff, Geschichte und Theorie der Avantgarde* In: *Literarische Avantgarde*, 151-156.

HARDT, Manfred (szerk) *Literarische Avantgarde* Darmstadt 1989. Wissenschaftliche Buchgesellschaft

HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis* Bern 1986. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

HÁRS György Péter, József Attila „Kései sirató” Irodalomtörténeti Közlemények 1991./ 3. 291-296.

HOLLAND, Norman H., *Az irodalmi interpretáció és a pszichoanalízis három fázisa* In: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* 331-343.

HOLLÓS István, *Nemzeti génius és pszichoanalízis* Nyugat I. 1929. 195-200.

HONT Ferenc, *Szeged-Budapest-Párizs* In: *József Attila Emlékkönyv*, 104-125.

HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt* In: *Miért fáj ma is*, 297-325.

HORVÁTH Iván, *Reich, Marx, Freud* In: „Mint sok fát gyümölcssel” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére Bp., 1997. ELTE 120-128.

HORVÁTH Katalin, *József Attila: Altató* In: *A hetedik te magad légy* 15-21. „Idesereglik ami tovatűnt” József Attila összes fényképe Bp., 2005. Petőfi Irodalmi Múzeum

HORVÁTH Kornélia, *Tűhegyen* Bp., 1995. Krónika Nova

HORVÁTH Kornélia – SZITÁR Katalin (szerk.) *Vers-ritmus-szubjektum Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből* Bp., Kijárat

IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*, Bp., 1989. Múzsák

IGNOTUS, *Rosszirányú mozgalmak* Szép Szó 1936. márc. 72-77.

ILYÉS Gyula, *Hajszálgyökerek*, Bp., 1971. Szépirodalmi

ILLYÉS Gyula, *Pusztulás Úti jegyzetek* Nyugat 1933. 26.189-205.

ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól* Bp., 1987. Szépirodalmi

IZES Mihály, *Hétért hatot* Irodalomtörténet 1977./ 3. 586-614.

JÁNOSI Zoltán, *A láthatatlan paradigma* In: *De mi a népiesség* 43-93.

JANZER Frigyes, *A „két vonulat”, A Flóra-versek és az Óda* In: *A Dunánál*, 35-55.

JANZER Frigyes, *A bűn és a semmi (József Attila kései verseinek motívumairól)* Irodalomtörténet 1991./ 3-4. 435-465.

JANZER Frigyes, *Tudod, hogy nincs bocsánat* Irodalomtörténet 1993./ 4. 894-915.

József Attila Emlékkönyv (Szerk. Szabolcsi Miklós) Bp., 1957. Szépirodalmi

József Attila levelezése (sajtó alá rendezte Stoll Béla) Bp., 2006. Osiris

József Attila minden verse és fordítása (Szöveggond. Stoll Béla) Bp., 1983.

Szépirodalmi

József Attila Összes Művei III. (Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós) Bp., 1958.

Akadémiai

József Attila Összes Művei IV. (Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós), Bp., 1967. Akadémiai

József Attila Összes Versei (Közzéteszi Stoll Béla) Bp., 1984. Akadémiai

József Attila útjain (Szerk. Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit) Bp., 1980. Kossuth

József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923-1930. I-II. Bp., 1995. Osiris (Sajtó alá rendezte HORVÁTH Iván és TVERDOTA György)

JÓZSEF Eta, *Gyermekkor* In: *József Attila Emlékkönyv* 9-23.

JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., 1940. Cserépfalvi

JUHÁSZ Andrea, *Táj, nyelv, szubjektum József Attila Falu című versében* In: „Száz év gyagyány” 2008. 145-160.

K. NAGY Magdolna, *A Korunk szerkesztési elvei és kultúrakoncepciója (1926-1940)* In: *Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről* 275-326

KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR Szabó Ernő – KULCSÁR Szabó Zoltán – MENYHÉRT Anna, (szerk) *Tanulmányok József Attiláról* Bp., Anonymus 2001.

KABDEBŐ Lóránt, *A klasszikus irodalom esélye* Literatura 1997/1. 64-68.

- KABDEBŐ Lóránt, *A nyugati gondolkozás „hézagairól”: József Attila: „Költőnk és Kora”* Új Dunatáj 2005/1. 82-100.
- KABDEBŐ Lóránt-KULCSÁR Szabó Ernő, (szerk) *„de nem felelnek, úgy felelnek” A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján* Pécs JPTE 1992.
- KABDEBŐ Tamás, *A szerelem nyelve az Ódá-ban: A hagyományostól a legújabb megközelítésekig* Árgus 1997. 2. 60-67.
- KÁNTOR Lajos, *A Dunánál történetéhez* In: *„A mindenséggel mérd magad”,* 147-155.
- KAPÁS István, *Viták a pszichoanalízisről a Korunk című folyóiratban 1926-1940 között* Helikon 1990./ 2-3. 183-195.
- KAPPANYOS András, *Eszek* In: *Tanulmányok József Attiláról,* 242-250.
- KARINTHY Frigyes, *Széljegyzetek a „Gólyakalifa” olvasásához* Nyugat 1924. 504-505.
- KASSAI György, *A Nyugat és a pszichoanalízis* Helikon 1990./ 2-3. 171-182.
- KASSAI György, *Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikai írásaiban* Thalassa 2000./ 2-3. 27-34.
- KASSAI György, *József Attila és a folytonosság igénye* In: *A megtalált nyelv* 167-185.
- KASSAI György, *József Attila és a megkapaszkodás ösztöne* In: *Miért fáj ma is* 147-162.
- KASSAI György, *József Attila és Ferenczi Sándor* Új Dunatáj 2000./ 2. 35-40.
- KASSAI György, *Ősiség és folytonosság József Attilánál* In: *Testet öltött érv* 186-192.
- KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók* Bp., 1975. Magvető
- KECSKÉS András, *Téli éjszaka* In: *József Attila-versek elemzése* 100-132.
- KENDE János, SIPOS Péter, *Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között* In: *Műveltség-Művészet-Munkásmozgalom,* 11-41.
- KENYERES Zoltán, *Irónia, metafizika, irgalom* Vigila 2006. /1. 18-24.

KÉPES Géza, *József Attila és a világirodalom* MTA I. Oszt. Közl. 1959. 14. K. 83-84.

KIS György, (szerk) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből* Bp., 1991. Akadémiai

KISS Endre, *A szocializmus vélt vagy valóságos tudatalattija* Filozófiai Szemle 2003. /3. 373-392.

KOMLÓS Aladár, *Fajvédő volt-e Ady Endre?* Századunk 1929. 311-314.

Kortársak József Attiláról I-III. (Sajtó alá rendezte TVERDOTA György) Bp., 1987. Akadémiai

KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt* Bp., 1977. Szépirodalmi

KOVÁCS Árpád, *Költészetbölcselet és metafora* In: *Vers-ritmus-szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*, 107-153..

KOVÁCS György, *Bécsi emlékek* In: *József Attila Emlékkönyv* 149-157.

KOVÁCS Sándor Iván, *Liturgia és Internacionálé* In: *Ferenchegy esték* Bp., 1994. Belvárosi Könyvkiadó 10-14.

KÖVÁGÓ Sarolta, *Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban* In: *Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről I.* 326-358.

KULCSÁR Szabó Ernő, *A „szerelmi” líra vége („Igazságosság” és az intimitás kódolása a késő modern költészetben)* Alföld 2005./ 2. 46-65.

KULCSÁR Szabó Ernő, *„Szétterült ütem hálója” Hang és szöveg poetikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében* In: *Tanulmányok József Attiláról* 15-42.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a 20-as, 30-as évek fordulóján* In: *„de nem felelnek, úgy felelnek”* 21-52.

KULCSÁR Szabó Ernő, *A megértés alakzatai* Debrecen, 1998. Csokonai

KULCSÁR Szabó Ernő, *A vers hangja és tekintet A humán jelenlét felfüggesztése a kései József Attila költészetében* Vigilia 2006/1. 37-46.

- KULCSÁR Szabó Ernő, *Az elidegenített nyelv „beszéde”* Irodalomtörténet 1999./ 3. 347-364.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Csupasz tekintet* In: „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”, 21.
- KULCSÁR Szabó Ernő, *Klasszikus modernség* Kortárs 1990./1. 129-143.
- KULCSÁR Szabó Zoltán, *A „lírai én” olvashatóságának kérdései a József Attila-recepcióban* Irodalomtörténet 2002/4. 477-496.
- KULCSÁR Szabó Zoltán, *Magány és én-hiány József Attilánál* In: „Mint gondolatjel, vízszintes a tested” 117-145.
- KULCSÁR Szabó Zoltán, *Utak az avantgarde-ból* In: *Tanulmányok József Attiláról* 91-109.
- KULIN Ferenc (szerk.) *De mi a népiesség?* Bp., 2005. Kölcsey Intézet
- LACKÓ Miklós, *Szerep és mű* Gondolat 1983.
- LACKÓ Miklós, *Válságok és választások* Bp., 1975. Gondolat
- LASKA, Bernard *Wilhelm Reich in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* Hamburg, 1981. Rowohl
- LENGYEL András, *A modernitás antinómiái*, Bp., 1996. Tekintet
- LENGYEL András, *Gondja két a gondolatban*” Szeged Tiszatáj könyvek 2005.
- LENGYEL András, *Játék és valóság között* Szeged Tiszatáj könyvek 2000.
- LENGYEL András, *József Attila „én-ontológiája”* In: *Költők és korunk* 232-255.
- LEVENDEL Júlia - HOGAS Béla, *A szellem és a szerelem* Bp., 1970. Gondolat
- LEVENDEL Júlia- HORGAS Béla, *Nyomolvasás* Bp., 1978. Tankönyvkiadó
- LEVENDEL Júlia, *Az értelemig és tovább* In: *A mindenséggel mérd magad* 113-121.
- LEVENDEL Júlia, *Farkasveremben* Liget 1995/ 4. 3-14.
- LŐRINCZ Csongor, *Beírás és átvitel József Attila: Költők és kora* Alföld, 2004., 12. 60-77.

LUDOWYK GYÖMRŐI Edit, *Erinnerungen an Otto Fencichel und an die Deutsche Psychoanalytische Gesellschaft* Lucifer- Amor Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse 1995. 115-121.

LUDWIG-KÖRNER, Christiane *Edith Ludowyk Gyömrői* In: *Wiederentdeck Psychoanalytikerinnen in Berlin* 119-145.

LUDWIG-KÖRNER, Christiane /herg./ *Wiederentdeck Psychoanalytikerinnen in Berlin* Giessen, 1997. Psychosocial Verlag

LUHMAN, Nicolas *A szerelem mint szenvedély – Az intimitás kódolásáról* Bp., 1997. József Attila Könyvtár

LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat* Magvető 1971.

MAJOROS Valéria, *A „Medáliák”-ról* In: *Költőnk és korunk III.* 269-291.

MARX, Karl – ENGELS, Friedrich *A német ideológia* Bp., 1979. Kriterion

MARX, Karl – ENGELS, Friedrich *Összes Művei* 4. Bp., 1959. Kossuth

MARX, Karl – ENGELS, Friedrich *Összes Művei* 42. Bp., 1981. Kossuth

MARX, Karl *Der Historische Materialismus Die Frühschriften*, Leipzig, 1953. Kröner Verlag

MELCZER Tibor, *Szenczi Molnár Albert és József Attila* Kortárs, 1979. 646-651.

MENYHÉRT Anna, *Talán eltűnik hirtelen* In: *„Én”-ek éneke* Bp., 1998. Orpheusz 64-75.

MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája* Bp., 1988. Magvető

MÓSER Zoltán, *Bartók és József Attila* Tiszatáj 1981/3. 44-52.

MÓSER Zoltán, *„Egy dalt zöngicsél”* Forrás 1981/4. 59-66.

MÓSER Zoltán, *József Attila dallamai*, Forrás 1981/4. 59-66.

MÜLLER Lajos, *„Küzdünk híven a forradalomért”* In: *József Attila Emlékkönyv* 281-290.

N. HORVÁTH Béla, *„Egy, ki márványból rak falut”* József Attila és a folklór, Szekszárd, 1992. Babits

- N. HORVÁTH Béla, *A hetedik*, Bp., 1999. Pannonica
- N. HORVÁTH Béla, *A népi-urbánus vitáról* In: *A magyar irodalom története* 263-276.
- N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság* Bp., 2006. Nap
- NAGY Csaba, *Miért nem ő?* In: *Miért fáj ma is* 325-357.
- NAGY Lajos, *József Attiláról* In: *József Attila Emlékkönyv*, 375-379.
- NAGY SZ. Péter, (szerk) *A népi urbánus vita dokumentumai 1932-1947* Bp., 1990. Rakéta Könyvkiadó
- NEMES Livia, „*Majd eljön értem a halott*” In: *Miért fáj ma is* 163-188.
- NEMES NAGY Ágnes, *József Attila Eszmélet* In: *Miért szép* 317-325
- NÉMETH Andor, *A szélén behajtva* Bp., 1973. Magvető K.
- NÉMETH Andor, *József Attiláról*, Bp., 1989. Gondolat
- NÉMETH Attila, *József Attila pszichiátriai betegségei* Bp., 2000. Filum K.
- NÉMETH Attila, *Skizofrén volt-e?* Lyukasóra 2005/3. 51-54.
- NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet a kései József Attiláról* Bp., 1982. Tankönyvkiadó
- NÉMETH László, *Nép és író* Napkelet 1928/7. 357-359.
- NÉMETH László, *Új reformkor felé* Napkelet 1928/6. 535-539.
- Népiek és urbánusok – egy mítosz vége?* Századvég, 1990./2.
- ODORICS Ferenc, *Az Eszmélet újraolvasása* In: *Tanulmányok József Attiláról*, 172-180.
- OSZTROLUCZKY Sarolta, *A saját magá(ny)ról beszélő szöveg* In: *Vers-ritmus-szobjektum*, 278-300.
- PAGLIARANI, Elio *Für eine Definiton der Avantgarde* Literarische Avantgarde
- PÁKOZDY Ferenc, *Két vers és ami közte van* In: *József Attila Emlékkönyv* 372-375.
- PÁKOZDY Ferenc, *Vádló és vádlott is én vagyok* Bp., 1984. Kossuth

- PÁLFI Ágnes, *A szabadvers metrikai és poetikai megközelítéséhez A versforma szukcesszivitása József Attila Külvárosi éj című költeményében* Irodalomtörténeti Közlemények 1985. 224-236.
- PÁLMAI Kálmán, *A Dunánál* In: *Miért szép*, 326-334.
- PÉTER László, *14 írás József Attiláról* Szeged, 2005. Bába és Társai Kft
- PÉTER László, *József Attila közöttünk – Makón, Szegeden, Vásárhelyen* Szeged, 1980. Somogyi Könyvtár
- PÉTER László, *József Attila nyomában: válogatott írások* Bp., 2005. Argumentum
- PÉTER László, *József Attila Szegeden* Szeged, 2005. Bába és Társai Kft.
- PONGRÁCZ Mária, *József Attila: Arany* In: *Költők és korunk*, 291-314.
- PÓR Péter, *Szavak a kocka hetedik lapján* Holmi 2005./ 4. 461-472.
- PRÁGAI Tamás, (szerk) „*Mint gondolatjel vízszintes a tested*” Bp., 2005. Kortárs – Mindentudás Egyeteme
- RÁBA György, *József Attila és Franz Kafka* Nagyvilág 1980/11. 1706-1719.
- REICH, Wilhelm *Die Funktion des Orgasmus Sexualökonomische Grunddprobleme der biologischen Energie* Wien, 1927. Kiepenheimer & Witsch
- REICH, Wilhelm *Die Stellung der Psychoanalyse in der Sowjetunion* Internationale Zeitschrift für Psychoanalytische Bewegung 1929., 358-368.
- REICH, Wilhelm *Was ist Klassenbewusstsein?* Berlin, 1934.
- REICH, Wilhelm, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* In: *Psychoanalyse und Marxizmus. Dokumentation einer Kontroverse* 137-189.
- REICHMAYER, Johannes-MÜHLLEITNER, Elke (herg.) *119 Rundbriefe 1934-1943* Frankfurt am Main – Basel, 1998. Strohmfeld Verlag
- REJTŐ István, *József Attila pere* Irodalomtörténet 1952. 3-4. 455-464.
- RICOUER Paul, *Freud filozófiai interpretációja* In: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, 253-264.
- RICOUER, Paul, *Válogatott irodalmi elméleti tanulmányok* Bp., 1999. Osiris K.

RITTER Andrea és ERŐS Ferenc, (szerk) *A megtalált nyelv* Bp., 2001. Új Mandátum

RÓHEIM Géza, *Ádám álma* Nyugat, 1934. 323-325.

SALAMON Konrád, *A Márciusi Front* Bp., 1980. Kossuth

SANDKÜHLER, Hans Joachim (herg.) *Psychoanalyse und Marxismus Dokumentation einer kontroverse* Frankfurt am Main, 1970. Suhrkamp

SÁNDOR Pál, *Aggodalom jegyében* Bp., 1996. Kossuth

SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról* In: *József Attila Emlékkönyv*, 313-317.

SÁRKÖZY Péter, „Kiterítenek úgyis” Bp., 1966. Argumentum

SÁRKÖZY Péter, *Kései sirató* In: *József Attila útjain*, 212-243.

SCHMITT Jenő Henrik, *A szellem vallása – a szocializmus világnézete* In: *A magyar anarchizmus*, 44-52.

SEBESTYÉN Sándor, *A Bartha Miklós Társaság*, Bp., 1981. Kossuth

SIPOS Péter, *Legális és illegális munkásmozgalom (1919-1944)* Bp., 1988. Gondolat

SZABÓ Dezső, *Egész látóhatár I.* Bp., 1939. Magyar Élet

SZABÓ Dezső, *Tavaszi levelek* Előőrs 1928. máj. 20.

SZABÓ Miklós, *A parasztrómantikus harmadik út* In: *Népiek és urbánusok – egy mítosz vége*, 60-69.

SZABÓ Miklós, *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986* Bp., 1989. Medvetánc Könyvek

SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam* Bp., 1959. Akadémiai

SZABOLCSI Miklós – ILLÉS László, (szerk.) „Jöjj el szabadság” *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* Bp., 1967. Akadémiai

SZABOLCSI Miklós – TASI József, *Egy verses könyv születése* Bp., 1980. Kossuth

SZABOLCSI Miklós (szerk), „A hetedik te magad légy” *Újabb József Attila versértelmezések* Bp., 1991. ELTE

- SZABOLCSI Miklós, „*Kemény a menny*” Bp., 1992. Akadémiai
- SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet)* Bp., 1968. Akadémiai
- SZABOLCSI Miklós, *Elégia* In: *József Attila-versek elemzése*, 132-144.
- SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, Bp., 1977. Akadémiai
- SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója* Bp., 1963. Akadémiai
- SZABOLCSI Miklós, *Végül* In: *József Attila versek elemzése*, 39.
- SZABOLCSI Miklós: *Kész a leltár*, Bp., 1998. Akadémiai
- SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés* (sajtó alárendezte és jegyzeteket írta MURÁNYI Gábor) Bp., 1997. Argumentum
- SZÁSZ Zoltán, „*Ifjú szívekben élek*” Nyugat 1928. aug. 16. 623-625.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, (szerk) *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig* Bp., 2007. Gondolat
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A szerző önazonossága József Attila életművében* In: „*Mint gondolatjel, vízszintes a tested*”, 171-199.
- SZÉLES Klára: „... minden szervem óra” *József Attila költői motívumrendszeréről*, Bp., 1980. Magvető K.
- SZERDAHELYI István, *A magányos kommunista* Ezredvég 2005/4. 120-143.
- SZIGETI Lajos Sándor, *(De)formáció és (de)mitologizáció* Szeged, 2000., Messzelátó
- SZIGETI Lajos Sándor, „*Majd eljön értem a halott*” Új Dunatáj 1997/4. 39-44.
- SZIGETI Lajos Sándor, „*Virrasztok*” In: *Tanulmányok József Attiláról*, 46-53.
- SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény* Bp., 1988. Magvető
- SZIGETI Lajos Sándor, *A virrasztó költő* Szeged, 2002., Tiszatáj Könyvek
- SZIGETI Lajos, *A tűnődés és eszmélés verse* In: *József Attila-versek elemzése* 77-100.

SZILÁGYI János, *A magyar szocialista kultúra története 1867-1945* Bp., 1984., Kossuth K.

SZILÁGYI Péter, *József Attila időmértékes verselése* Bp., 1971., Akadémiai

SZŐKE György *József Attila apaképe*, In: *József Attila útjain*, 279-296.

SZŐKE György, „*Űr a lelkem*”, Bp., 1992. Párbeszéd

SZŐKE György, *A szabad asszociációból a költeményig* In: *Miért fáj ma is*, 17-43.

SZŐKE György, *Az 1934-es stáció. József Attila kései versei világának formálódása egy év verstermésében* In: *Költőnk és korunk I-III*. 329-341.

SZŐKE György, *József Attila anyaképének formálódása* In: „*A mindenséggel mérd magad*” 97-107.

SZŐKE György, *Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében* Irodalomtörténet 1998./ 2. 109-114.

SZŐKE György, *Magad emésztő* In: *József Attila-versek elemzése*, 194-195.

SZUROMI Lajos, *József Attila: Eszmélet* Bp., 1977., Akadémiai

TAMÁS Aladár, *József Attila a munkásmozgalomban* In: *József Attila Emlékkönyv*, 295-309.

TAMÁS Attila, *A költői műalkotás fő sajátosságai* Bp., 1972., Akadémiai

TAMÁS Attila, *A költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* Debrecen, 1998. [1967], Kossuth Egyetemi

TAMÁS Attila, Az „*Úrtól*” az „*Űrig*” In: *A Dunánál* 77-84.

TAMÁS Attila, *József Attila* In: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig* Bp., 1966. Akadémiai 332-385.

TAMÁS Attila, *Miért épp a „Medvetánc” lett kötet címadóvá?* In: *József Attila útjain*, 198-212.

TASI József (szerk), *A Dunánál* Bp., 1995. PIM

TASI József, (1995) *József Attila könyvtára* Bp., 1995. Ecritura

TASI József, *Ákácokhoz kétféle „ars politica”* Tiszatáj 1980/4. 16-19.

TASI József, *József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor* In: *József Attila útjain* 364-396.

TASI József, *József Attila Előőrs-korszaka* In: „*A mindenséggel mérd magad*” 203-211.

TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság* Bp., 1995. Ecriture-Galéria

TÉGLÁS János, (szerk) *A Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917-1941* 1.Bp., 2003., Argumentum

TIMÁR György, *A Klárisok és magyarázatai* Jelenkor 1968/11. 1022-1032.

TORNAI József, *József Attila a metafizikai lázadó* Hitel 2005/4. 9-16.

TORNAI József, *József Attilai egyik varázskéneke* Irodalomtörténet 1969/4. 803-810.

TÖRÖK Gábor, *A líra: logika (József Attila költői nyelve)* Bp., 1968., Magvető

TÖRÖK Gábor, *József Attila-kommentárok* Bp., 1976., Gondolat

TÖRÖK Gábor, *Költői rébuszok* Bp., 1974., Magvető

TÜSKÉS Tibor, „*Mert ez itt egy divatos nyári fürdő*” Jelenkor 1980/4. 297-306.

TVERDOTA György – VERES András, (szerk.) *Testet öltött érv Az értekező József Attiláról* Bp., 2003. Osiris

TVERDOTA György (2000) *A Dunánál ciklus szerkezete* Irodalomismeret 2000/4. 79-84.

TVERDOTA György *József Attila nyelvészeti forrásai* Irodalomtörténeti Közlemények 1986/4. 373-392.

TVERDOTA György, „*A múltat be kell vallani*” In: „*A Dunánál*” 21-28.

TVERDOTA György, „*Balról balra*”. *József Attila és a nemzeti kommunizmus*, In: *Száz rejtély a magyar irodalomból* 172-174.

TVERDOTA György, „*mindig fölfeslik valahol*” In: „*Mint gondolatjel vízszintes a tested*” 39-59.

TVERDOTA György, „*Szublímálom ösztönöm*” In: *Testet öltött érv* 141-161.

TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm” *József Attila-versek elemzései* Bp., 2006., Universitas

TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái Egy tanulmánykötet ürügyén* In: *Testet öltött érv* 195-215.

TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka A József Attila-kultusz születése*, Bp., 1998. Pannonica

TVERDOTA György, *A születő szó és a használt szó* *Literatura*, 1986/1-2. 174-198.

TVERDOTA György, *Az ihlet tana* *Irodalomtörténeti Közlemények* 1982/5-6. 539-561.

TVERDOTA György, *Határolt végtelenség József Attila-versek elemzései* Bp., 2005., Osiris

TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet* Bp., 1987. Gondolat

TVERDOTA György, *József Attila 1936. május* *Kortárs* 1994/7. 78-86.

TVERDOTA György, *József Attila antiarspoeticája* *Literatura* 2002/4. 427-457.

TVERDOTA György, *József Attila finn-ugor ihlete* *Irodalomtörténet* 1986/ 75-95.

TVERDOTA György, *József Attila névszemlélete* *Irodalomtörténeti Közlemények* 1984/5-6. 607-630.

TVERDOTA György, *József Attila Párizsban* *Literatura* 2005/2. 177-185.

TVERDOTA György, *József Attila szerelmi ódája* *Irodalomtörténet* 1999/1. 102-132.

TVERDOTA György, *József Attila vallásfilozófiai ihlete* In: *Véges végtelen* 111-121.

TVERDOTA György, *József Attila*, Bp., 1999. Korona

TVERDOTA György, *Kerülő utak* *Kortárs* 2005/4. 57-70.

TVERDOTA György, *Medvetánc, Nagyon fáj* Bp., 1999., Raabe Klett

TVERDOTA György, *Szerelem, nyugalom A Flóra-versekről* Új Dunatáj, 2007/2-4. 38-45.

TVERDOTA György, *Tizenkét vers* Bp., 2004., Gondolat

VÁGÓ Márta, *József Attila*, Bp., 1978. Szépirodalmi

VALACHI Anna, *„Amit szívedbe rejtessz” József Attila égi és földi szerelmei* Bp., 2006., Noran

VALACHI Anna, *„Irgalom, édesanyám” A lélekelemző József Attila nyomában* Bp., 2005., Háttér

VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat Dr. Rapaport Samuval*, In: *Miért fáj ma is*, 229-259.

VALACHI Anna, *József Attila*, Bp., 1999. Elektra Kiadóház

VARGA Domokos, *József Attila és a magyar Kalevala* Kortárs 1967. 653-656.

VARGA Ervin, *Patográfiai tanulmány József Attiláról* Ideggyógyászati Szemle 1966/7. 195-204.

VAS István, *Giustro-rubato (József Attila: „Költőnk és kora”)* In: *József Attila útjain* 152-171.

VASS Henrik – SIPOS Levente, (szerk) *Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről* Bp., 1982., Népszava

VEKERDI László, *Németh László* Bp., 1970.

VERES András, *A József Attila-kutatás dilemmái* In: *„Mint gondolatjel, vízszintes a tested”*, 59-85.

VERES András, *Befejezettség és folyamatszerűség Illyés Gyula és József Attila verspoétikájának különbségeiről* Új Dunatáj, 2007/2-4. 21-30.

VERES András, *Világképek dialógusa. József Attila Kosztolányi bírálatáról* In: *„Testet öltött érv”* 64-78

VEZÉR Erzsébet, *Ismeretlen József Attila-kéziratok* Irodalomtörténet 1971. 620-633.

VIZI Albert, *Vásárhelyen* In: *József Attila Emlékkönyv*, 234-238.

VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához* Bp., 1972., Kossuth